

TARİH ARAŞTIRMALARI -V-

Editörler

Prof. Dr. Taner YILDIRIM

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

İKSAD
Publishing House

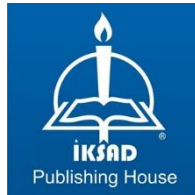
TARİH ARAŞTIRMALARI -V-

Editörler

Prof. Dr. Taner YILDIRIM

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©
ISBN: 978-625-367-264-5
Cover Design: İbrahim KAYA
September / 2023
Ankara / Türkiye
Size = 16 x 24 cm

TARİH ARAŞTIRMALARI -V-

Editörler

Prof. Dr. Taner YILDIRIM

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

YAZARLAR

Bölüm I: Doç. Dr. Cuma Ali YILMAZ

Bölüm II: Vatan ALTAŞ

Bölüm III: Dr. Öğr. Ü. Abdullah BAYINDIR

Bölüm IV: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ& Mustafa Doğukan BERK

Bölüm V: Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

Bölüm VI: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Bölüm VII: Dr. Öğr. Ü. Hasan ARSLAN

Bölüm VIII: Dr. Hacer YILMAZ

Bölüm IX: Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ

Bölüm X: Doç. Dr. Nezir MAVİŞ

Bölüm XI: Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ&Dr. Öğr. Ü. Mustafa Murat ÇAY

Bölüm XII: Ömer ACET

Bölüm XIII: Dr. Alper YILDIRIM

Bölüm XIV : İbrahim ISLAH

Bölüm XV : Dr. Hacı Veli PİŞKİN

Bu eser Prof. Dr. Salim Koca'nın Aziz Hatırasına ithaf edilmiştir...

Editörün Notu

Bu kitapta yer alan bölümler sosyal bilimlerin tüm disiplinlerini içermektedir. Bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir.

ÖN SÖZ

Türkler dünyanın dört bir köşesinde çeşitli medeniyetler kurmuş, maddi manevi en köklü tarihe sahip milletlerden biridir. Türklerin hakimiyet anlayışına bağlı olarak sürekli fetih hareketleri, farklı kültürlerle kaynaşmasına zemin oluşturmuş, buna rağmen kendi öz kültürlerini korumayı başarmışlardır. Buna bağlı olarak hemen hemen tüm coğrafyalarda atalarımızın kültürel izlerine rastlamak mümkündür. Bir millet maddi ve manevi kültürel kalıntılarını araştırıp, üzerinde analiz ve keşifler yaparak, kendi milletine ve dünya kamuoyuna takdim ederse o milletin ilim, sanat ve fikir hayatı hak ettiği konuma doğru yol alabilir.

Ulusal tarihin araştırılması ve öğretilmesi, Türk milli bilincinin oluşması bakımından önem arz etmektedir. Bir ulusu, ulus yapan en önemli unsurlardan biri o ulusun tarihidir. Bir milletin en önemli kültür hazinesi, hafızasıdır. Toplumda ulus bilincini oluşturmak, uluslararası ilişkileri ve siyaseti belirlemek, toplumda milli birlik ve beraberliği sağlamak açısından ulusal ve uluslararası tarih çalışmaları önem arz etmektedir.

Her ulus hafızasına sahip çıkarak, bulunduğu noktadan ufka doğru açılan, yakın ve uzak tarihini araştırmak zorundadır. Özellikle uluslararası ilişkilerde siyasi, ekonomik, kültürel siyasetin belirlenmesinde tarih ayna görevi üstlenmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi:

“Geçmişini bilmeyen geleceğine yön veremez”

Bir millet maddi ve manevi kültürel kalıntılarını araştırıp, üzerinde analiz ve keşifler yaparak, kendi milletine ve dünya kamuoyuna takdim ederse o milletin ilim, sanat ve fikir hayatı hak ettiği konuma doğru yol alabilir.

Tarih Araştırmaları -V- başlıklı bu kitabın birinci bölümünde Doç. Dr. Cuma Ali Yılmaz'ın hazırladığı; “Antik Yunan Toplumunda Aile ve Kadınlar Üzerine Bazı Notlar” ikinci bölümünde Vatan Altaş'ın hazırladığı; “Tevrat'ta Hitit Medeniyeti'nin İzleri”, üçüncü bölümünde Dr. Abdullah Bayındır'ın hazırladığı; “Orta Asya'nın Görkemli Hanedanlığı Harizmşahlar Devleti'nin Doğuşu”, dördüncü bölümünde Doç. Dr. Yunus Emre Tansü ve Mustafa Doğukan Berk'in hazırladığı; “Timur'un Kafkasya Ortadoğu ve Anadolu Fetih Hareketleri”, beşinci bölümünde Dr. Semra Çerkezoğlu'nun hazırladığı ;

“Antik Bir Türk Şehri: Belh ve Tarihi Dokusu”, altıncı bölümünde Prof. Dr. Enver Çakar’ın hazırladığı ; “Doğu Akdeniz’de İki Osmanlı Liman Kasabası: Cebele ve Lazkiye”, yedinci bölümde Dr. Öğr. Ü. Hasan Arslan’ın hazırladığı; “Maraş Kazası’nın Adli İdaresi (1600-1700)”, sekizinci bölümde Dr. Hacer Yılmaz’ın hazırladığı; “Osmanlı Devleti’nde Kadınların Miras Hakkı ve Mülkiyet Edinme Yolları (19. Yüzyıl)”, dokuzuncu bölümde Doç. Dr. Mustafa Tanrıverdi’nin hazırladığı; “3./9. Yüzyılda Bir Seyyah: Endülüslü Bakı B. Mahled’in (Ö. 276/889) Doğu İslam Dünyasına Rihleleri” onuncu bölümde Doç. Dr. Nezir Maviş’in hazırladığı; “Kelam Kozmolojisinin Atom Teorilerinin Günümüz Bilimsel Verileriyle Karşılaştırılması”, on birinci bölümde; “Otomobilin Tarihsel Gelişimi ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye’deki Durumu”, on ikinci bölümde Ömer Acet’in hazırladığı; “Demokrat Parti Döneminde İsrail ile İlişkilere Dair Bazı Tespitler”, on üçüncü bölümde Dr. Alper Yıldırım’ın hazırladığı; 2001-2021 Yılları Arasında Afganistan’da Kadın Hakları”, on dördüncü bölümde İbrahim İslah’ın hazırladığı; “İsfahan Kodeksi Hakkındaki Tartışmalara Farklı Bir Bakış Açısı”, on beşinci bölümünde Dr. Hacı Veli Pişkin’in hazırladığı; “Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi’nin Türkolojiye Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmalar yer almaktadır.

Türk tarihinin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi konularının yer aldığı bu kitabın hazırlanma ve yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın yazarlarımıza, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı Sayın Mustafa Latif Emek’e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanışmanı Sayın Sefa Salih Bildirici ve Sayın İbrahim Kaya’ya teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Taner YILDIRIM
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Dr. Semra ÇERKEZOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
BÖLÜM I.....	7
ANTİK YUNAN TOPLUMUNDA AİLE VE KADINLAR ÜZERİNE BAZI NOTLAR	7
Doç. Dr. Cuma Ali YILMAZ	7
BÖLÜM II.....	19
TEVRAT'TA HİTİT MEDENİYETİ 'NİN İZLERİ	19
Vatan ALTAŞ	19
BÖLÜM III	51
ORTA ASYA'NIN GÖRKEMLİ HANEDANLIĞI: HÂRİZMŞAHLAR DEVLETİ'NİN DOĞUŞU.....	51
Dr. Öğr. Ü. Abdullah BAYINDIR.....	51
BÖLÜM IV	71
TİMUR'UN KAFKASYA, ORTADOĞU VE ANADOLUDA FETİH HAREKETLERİ	71
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ	71
Mustafa Doğukan BERK.....	71
BÖLÜM V	89
ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: BELH VE TARİHİ DOKUSU	89
Dr. Semra ÇERKEZOĞLU	89
BÖLÜM VI.....	105
DOĞU AKDENİZ'DE İKİ OSMANLI LİMAN KASABASI: CEBELE VE LAZKİYE (1564-1645).....	105
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	105

BÖLÜM VII.....	135
MARAŞ KAZASININ ADLÎ İDARESİ (1600-1700).....	135
Dr. Öğrt. Ü. Hasan ARSLAN.....	135
BÖLÜM VIII	183
OSMANLI DEVLETİ'NDE KADINLARIN MİRAS HAKKI ve MÜLKİYET EDİNME YOLLARI (19. YÜZYIL).....	183
Dr. Hacer YILMAZ.....	183
BÖLÜM IX	209
3./9. YÜZYILDA BİR SEYYAH: ENDÜLÜSLÜ BAKİ B. MAHLED'İN (Ö. 276/889) DOĞU İSLAM DÜNYASINA RİHLELERİ	209
Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ.....	209
BÖLÜM X	225
KELÂM KOZMOLOJİSİNİN ATOM TEORİLERİNİN GÜNÜMÜZ BİLİMSEL VERİLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	225
Doç. Dr. Nezir MAVİŞ	225
BÖLÜM XI.....	245
OTOMOBİLİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRKİYE'DEKİ DURUMU.....	245
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ	245
Dr. Öğrt. Ü. Mustafa Murat ÇAY.....	245
BÖLÜM XII.....	265
DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE İSRAİL İLE İLİŞKİLERE DAİR BAZI TESPİTLER	265
Ömer ACET	265
BÖLÜM XIII	291
2001-2021 YILLARI ARASINDA AFGANİSTAN'DA KADIN HAKLARI.....	291
Dr. Alper YILDIRIM	291

BÖLÜM XIV	313
İSFAHAN KODEKSİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALARA FARKLI BİR BAKIŞ AÇISI	313
İbrahim İSLAH	313
BÖLÜM XV	399
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİNİN TÜRKOLOJİYE KATKILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	399
Dr. Hacı Veli BİŞKİN	399

BÖLÜM I

ANTİK YUNAN TOPLUMUNDA AİLE VE KADINLAR ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Doç. Dr. Cuma Ali YILMAZ*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357131>

*Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ,
Türkiye. cayilmaz@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1100-7203

Giriş

Kadın erkek ilişkisi, kadın kimliğinin oluşumu, görev tanımı ve sınırlılıklarının kökenleri binlerce yıllık geçmişe, Neolitik Çağ'a rastlamaktadır. Kadının, aile içerisindeki rolü ise insanlığın ilk dönemlerinden beri toplumsal hayatı etkileyen en önemli unsurlardan biri olarak görülmüştür (Yılmaz, 2023: 1034). İnsanların yerleşik hayata geçmesi, kadınların daha fazla çocuk sahibi olmasına dolayısıyla da ev içi alanda aktif rol almasına yol açmıştır. Kadına biçilen roller ve kadın kimliği tarihsel süreçte çok fazla değişikliğe uğramadan günümüze kadar uzanmıştır. İnsanlık tarihinde önemli bir yere sahip olan Antik Yunan Medeniyetinin sosyo-kültürel yapısının anlaşılması için kadının mevcut durumu, hakları, aile içerisindeki konumu, ahlak ve namus kavramları ve kadına yüklenen misyonun irdelenmesi gerekmektedir.

Antik Yunan toplumunun ataerkil yapısı içerisinde kadınlar, erkek vatandaşlara kıyasla çok az hakka sahiptir. Kadınlar miras hakkından yoksun bırakılıp, kamusal hayatın gerisinde ev içi alana ait görülmüştür. Kadının tek vazifesi ev işlerini yapmak ve çocuk büyütme olarak görülmektedir. Kadınların toplumsal hayattaki bu sınırlı rollerine karşılık mitolojide şaşırtıcı derecede güçlü kadın karakterleri bulunmaktadır. Örneğin Athena, bilgeliğin timsali ve savaş tanrıçasıdır. Bunun yanı sıra Athena şehrinin sahibidir. Bir diğer örnek olarak Demeter ve Persephone tanrıçalarını gösterebiliriz. Antik uygarlıklar tarım toplumu olduğu için, toprak toplumsal hayatta önemli bir rol oynamaktadır. Tarım ve bereketin tanrıçası Demeter buna örnek olarak gösterilebilir. Yunan mitolojisinde yer alan güçlü tanrıçalara karşın toplumsal hayatta kadın ev gereksinimlerini gidermek, çocuk yetiştirmek ve terbiyesi ile meşgul olmak gibi görevler ile sınırlandırılmıştır (Seitkasimova, 2019: 50-51).

Çalışmamızda Antik Yunan toplumunda kadın algısı, kadınların toplumsal yaşam ve aile içerisindeki yerini inceleyeceğiz.

1. Kadının Aile İçerisindeki Yeri

Antik Yunan, Arkaik Dönem (MÖ 750-480), Klasik Dönem (MÖ 500-336) ve Helenistik Dönem (MÖ 323-30) olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. Kadınların aile içerisindeki konumu Arkaik Dönem'de diğer dönemlere nazaran daha az bilgi bulunmaktadır (Özkan, 2017: 2). Toplumsal yaşantıda aile üyelerinin rolleri, mensup olunan toplumun aile değerlerine, kadın erkek

algısına ve görevlerine yönelik tutumlara dayalı olarak tanımlanmaktadır. Antik Yunan ailesinde roller şu şekilde sıralanabilir: baba ailenin reisi olup, tüm mali işlerle ilgilenir; anne, kocasının kararlarını kabul eder, evinde çocukları ile ilgilenir, kadının asli vazifesi iyi bir anne olmaktır. Ebeveynler çocuklarına karşı koruyucu ve fedakardır, çocuklar, ebeveynleri yaşlandığında, onlara karşı saygılı ve şefkatli olmalıdır. Kadınlar gayrimeşru şekilde çocuk sahibi olmamalı, eşinden ayrılırsa ya da ölüm neticesinde dul kalırsa ailesinin evine dönmelidir (Mylonas, Gari, Giotsa, 2006: 347-348).

Geleneksel toplumlarda, ekonomi toprağa dayalı olduğu için, insan gücü dolayısıyla erkek kuvveti önemli olmuştur. Bu bağlamda erkek, dışarıda çalışan, ev geçimini sağlayan kişi olup, ailede ve toplumda erkek egemenliği hakimdir. Kadınlar ise ev içi alanda birtakım rollere sahiptir. Bunlar, ev işlerini idare etmek, çocuklar ile baba arasındaki iletişimi sağlayarak bir nevi köprü vazifesi görmek gibi ailenin ayakta durmasını sağlayan oldukça önemli görevlerdir. Kadının toplumda ve ailede saygın olmasını sağlayan unsurlardan biri anne olmasıyla sağlanmaktadır. Ancak kadınların saygınlığı esasında Eskiçağ toplumlarının genel ayrışması olan üst sınıfa mensup olmasına bağlıdır (Gözlü, Yılmazcan, 2017: 120). Antik Yunan'ın önemli şehir devleti olan Atina'da özellikle üst sınıfa mensup sosyal gruplar arasında kadınların, toplumun geri kalanından ayrı tutulması gerektiğine inanılmaktaydı. Kadınlar *gynaikonitis* ya da *gynaeceum* adı verilen, ev işlerini yürüttükleri ve erkeklerle çok az temas kurdukları mekanlarda yaşamaktadır. Ancak kadınlar her konuda geri planda kalmamıştır. Örneğin dini vazifelerini erkekler ile eşit düzeyde yerine getirebilmişlerdir (Bamanie, 2016: 2-3).

Antik Yunan toplumunda ailenin soyu babadan devam etmektedir. Annenin soyu ise tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Ataerkil aile yapılarında olduğu üzere erkek çocukları ailenin varisi konumundadır. Kız çocukları ise, başka bir aileye annelik ve ev hanımlığı yapmak üzere yetiştirilmektedir (Duby, Perrot, 2005: 255). Erkek egemenliğinin bariz şekilde hissedildiği toplum yapısı içerisinde kadınlar, geleneklerin ve toplumsal düzenin kendilerine izin verdiği ölçüde hayata katılabilmişlerdir. Kadınlara dair bilgilere, arkeolojik kalıntılar; yazılı belgeler, destanlar, tiyatro eserleri ve şiirlerden ulaşabilmekteyiz. Yazılı belgelerin büyük kısmı Atina bölgesinde yoğunlaşmaktadır. Kadınların sınırlılıkları bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Örneğin Sparta'da

kadınlar miras, eğitim vb. birçok konuda erkekler ile eşit konuma sahipken Atina'da kadın erkek eşitliği bulunmamaktadır (Uslu, 2018: 50).

Ataerkil toplum yapısında kadınlar sosyal ve siyasi hayatında perde arkasında bırakılmış, yalnızca aile içerisinde tam anlamıyla aktif olabilmişlerdir. Aile ise bir toplumun en önemli temel yapısını oluşturmaktadır. Dolayısıyla kadınlar, her ne kadar kamusal alandan uzaklaştırılmak istenilse de ailenin devamı ve işleyişindeki rolünden dolayı oldukça önemli bir yere sahiptirler. Antik Yunan toplumunda aile, *oikos* olarak adlandırılmaktadır. Tarım ve yerleşik hayatın ön plana çıkmasına paralel oikosun önemi artmıştır (Gözlü, 2018: 270). Antik Yunan toplumunda saygın bir kadının yeri evidir. Kadın orada çocuklarına ve ailesine bakmalı, eviyle ilgilenmeli, hizmetlilere görevler vermeli, ailenin malını korumalı ve ev yaşamının sorunsuz ilerlemesini sağlamalıdır. İdeal bir eş, görevlerini düzgün bir şekilde yerine getirir, kocasının aile meseleleri ile ilgilenmesine gerek kalmaz. Söz konusu toplumsal bakış açısına göre, bir erkeğin alanı açık havada, bir kadının alanı ise kapalı olduğu yönündedir. Erkek hem hanenin reisi hem de hane halkının kadınları, çocukları ve kölelerini mahkeme davalarında temsil etme konusunda yasal bir göreve sahiptir (Kapparis, 2003: 11).

Ailenin erkek üyelerinin namusunun, ailenin kadın üyelerinin cinselliğine sıkı sıkıya bağlı olduğu toplumlarda, kadınların evden çıkmamaları gerekir. Ancak yine de kadınların evin korunaklı alanı dışında bulunmalarını gerektiren çeşitli dini ve sosyal faaliyetlere katılmaları da gerekmektedir. Onur ve utanç kavramlarının kadınlara dikte edildiği kültürel ideallere uygun olarak, kadınlar kamusal alanda olabildiğince görünmez olmalıdır (Sjöberg, 2014: 322).

1.1. Kadının Hukuki Ehliyeti

Bir devletin hukuk kuralları ve cezaya yaklaşımı, toplumun ruhunu ortaya çıkarır. Kanunlardaki cinsiyetçi söylemler ve suç ile cinsiyet ilişkisi yine toplum yapısını açığa çıkarmaktadır (Allen, 2003: 3). Antik Yunan'da hukuk, yurttaşların ayrıcalık tanıyan, kölelere ve yabancı vatandaşlara dair yasalar bulunmaktadır (Yonarsoy, 2010: 117). İlk yasa, MÖ 7. yüzyılda soylu ve halktan oluşan yurttaşlar, köle ve zengin halk arasında çıkan iç çatışmalar sonucunda yürürlüğe konulmuştur (Sina, 2016: 421). Drakon'un ağır ceza yasalarıyla, nefsi müdafaa zina gibi durumlarda işlenen cezası olmayan

cinayetler ile kasten işlenen cinayetler birbirinden ayrılmıştır (Friedell, 1999: 93).

Antik Yunan tarihinde Arkaik ve Klasik Dönem'e ait elde edilen bilgilerin neredeyse tamamı Atina'ya aittir (Akalin, 2003: 26). Bunun yansira demokratik unsurların ilk kez görüldüğü yer olmasıyla Atina, Antik Yunan şehir devletleri içerisinde en gelişmiş demokrasi örneğini teşkil etmektedir. Yönetimde vatandaşlara siyasi katılım hakkı tanınmıştır. Ancak burada, günümüzdekinden farklı olarak azınlık demokrasisi görülmektedir. Bu durum şehir devletinde bulunan; köleler, yabancılar ve yurttaşlardan oluşan sınıf ayrımı ve cinsiyet ayrımından kaynaklanmaktadır. Yönetime katılabilenler yalnızca erkek yurttaşlardır. Antik Yunan'ı temsil eden Atina şehrinde *polis* kamusal alana karşılık gelmekte olup, erkeklerin ezici çoğunlukta olduğu alandır. Yukarıda değindiğimiz oikos kadınların alanı olarak görülmektedir. Dolayısıyla kadınlar kamusal alandan uzaklaştırılıp ev içi alana neredeyse hapsedilmiştir. Nitekim iki zıt kavram olan polis ve oikos, kadınların eşit ve özgür yurttaşlık haklarından yoksunluğunu temsil etmektedir. Yurttaşlık yalnızca Yunanlı yerli erkek vatandaşlara ait bir statü iken kadınlar yalnızca medeni haklardan istifade edebilen politik haklardan uzak yurttaş yani *astai* konumundadır. Kadınlar birtakım medeni hakları sahip olsa da kanun önünde eşit ve bağımsız değillerdir. Kadınlar için koyulan kanunlar aslında yine erkeklere hizmet etmektedir. Yani yasalar erkeklerin himayesinde olan oikosların devamlılığını sağlamak için koyulmuştur. Yasa önünde kendisi temsil edemeyen bekar kadınlar babalarının ya da ailede en yakın erkek akrabasının koruyuculuğu altındadır. Evli kadınları ise mahkemelerde eşleri temsil etmektedir (Başar, 2021: 1322-1335; Akalin, 2003: 24). 19. yüzyıla kadar devam edecek olan hukukta eril üstünlüğü ve buna paralel hanenin ve kadınların yasal temsilcisinin erkek olmasının, temelleri Atina hukukunda atılmıştır (Yılmaz, 2023: 60).

Atina hukuk sistemine dair genel kanı, kadınların hukuktan dışlandığı yönündedir. Bunun sebebi, kadınların mahkemelerde kendilerini tanık ya da davacı olarak savunamamalarına dayanmaktadır. Kapparis'e göre, bu iddia oldukça sığ bir bakış açısıyla yapılan değerlendirmenin ürünüdür. Atina mahkemelerinde duruşma öncesi aşamaların bulunduğu ve dava görülmeden evvel davacının konuşmalarının hazırlandığını vurgulamıştır. Dahası kadınların doğrudan eyalet mahkemelerine başvurabildiğini, dilediği zaman şikayetçi

olabildiklerini belirtmiştir. Kadınları halk mahkemelerinden uzak tutan şeyin ise, yasalar değil gelenek görenekler ve kadınlara duyulan saygınlık beklentileri olduğunu ilave etmiştir. Nihayetinde kadınların tanık veya davacı olarak konuşamamaları, kendilerini temsil edecek kişi ihtiyacını doğurmuştur. Erkekler için keyfi olan temsilciler kadınlar için zorunludur. İşin ehli kişiler tarafından savunulmak kadınlar için avantaja dönüşmüştür. Sonuç olarak Atina kadınları bazı engellere, dolaylı erişim yollarına ve prosedür farklılıklarına rağmen adaleti elde edebilmektedirler (Kapparis, 2003: 2-4).

Atina'da, kadınlar seçme seçilme, memur olma hakkına sahip değildir. Sparta hariç kadınlar spor faaliyetlerine dahi katılamamaktadır. Dolayısıyla kadınlar toplumsal hayattan soyutlanarak, bütün hayatını bir erkeğin velayeti altında geçirmektedir. Eğitimli kadınlar, kadın düşünürler, dansözler, çalgıcı kızlar hariç namuslu bir ev kadını toplumsal faaliyetlere katılamamaktadır. Özellikle soylu kadınlar yanında kadınlardan sorumlu yaşlı bir görevli (köle) olmadan dışarı çıkamamaktadır. Ancak fakir halktan kadınlar, çarşıda pazarda görülmektedir. Ancak onlar da resmi görevlerde çalışamazlardı. Nitekim kadınların esas görevinin çocuklarına bakmak olduğu düşünülmektedir (Friedell, 1999: 199). Atina'da durum bu iken, Sparta'da kadınlar siyasi ve sosyal hayatta daha aktiftir. Örneğin MÖ 4. yüzyılda Epameinondas ayaklanmasına karşı kadınlar ayaklanmıştı. İlaveten bir kadının doğum yaparken ölmesi durumunda tıpkı erkeklerin savaşta öldüğündeki gibi onur olarak görülmektedir. En önemlisi ise, kadınlar Spartalı kadınlar mülkiyet hakkına sahiptirler, kız çocukları erkek çocukları ile eşit şekilde eğitim almaktadır. Atina'da ise eğitimli kadınlara istisnai bir şekilde rastlanılmaktadır (Akalin, 2003: 26-27).

1.2. Evlenme ve Boşanma

Aristoteles'e göre, *“Erkeğin kadından üstün bir zekâsı olduğu kendiliğinden belli sayılmaktadır, fakat bu böyledir diye köle ile kadın özdeşleştirilemezler.”* Aristo erkeği kadından üstün görmüştür ancak kadın ve köleleri de ayrı sınıflandırmıştır. Kadınların çok yönlü olduğunu, her işe baktığını fakat bu kadar fazla işle meşgul olmalarındansa tek işle uğraşınca daha verimli olacaklarını, bu nedenle kölelere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Aile ise, erkek, kadın ve kölelerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Tamamen doğal

bir birliktelik olan aile üyelerine *kharondas* (ekmek ortaklıkları) denilmektedir. Toplumun en küçük birimi olan aile hanelerinin bir araya gelmesinden sonra köyler meydana gelir. Köy halkı, genellikle aile büyüklerinin oğulları ve torunlarının evlerinden yani akrabalık bağlarıyla oluşmaktadır. Bu nedenle köylere *honiogalaktēs* “bir süten emzirenler” ifadesi kullanılmaktadır. Antik filozof, erkeğin karısı ve çocukları üzerinde yasa koyma yetkisi olduğunu söyleyerek ataerkil aile yapısına vurgu yapmıştır. Erkeğin yönetme konusunda kadından daha yetenekli olduğu için, bunun tabii bir durum olduğunu belirtmiştir (Aristoteles, 1975: 8-9-26). Aristoteles, kadın erkek ilişkisinde kadını tamamen yok saymamakla beraber erkeğin egemenliği altında olmasının doğal bir durum olduğunu düşünmektedir.

Toplumun en küçük birimi ve yapı taşı olan ailenin oluşması için, Antik Yunan toplumunda evlilik önemli ve kutsal görülmüştür. MÖ 8. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla kadar kadınlar, hakimiyeti altında olduğu (baba, abi vb.) bir erkek tarafından başka bir erkeğe gelin olarak verilmiştir. Homeros Dönemi (MÖ 9-8. yüzyıl) Antik Yunan toplumunda, damadın babası oğlunu evlendirirken kızın babasına hediye vermektedir. Klasik döneme gelindiğinde kızın babası hediye ve çeyiz vermektedir (Duby, Perrot, 2005: 248). Homeros’un İlyada Destanı’nda geçen Hektor ve Andromak’ın evliliğini örnek olarak gösterebiliriz. Buna göre “...*Andromak*, vaktiyle, zengin hediyeler ödeyerek kaynatasından almış olduğu ulu gönüllü *Eetion*’un kızı *Andromak*. *Eetion*, ormanlı *Plakos*’un altında, *Thebe* şehrinde oturur. Kilikiahlılar üzerine hüküm sürerdi. *Tulgası* tunçtan *Hektor* oraya gitmiş, kızını karısı olarak almıştı...” (Homeros, 1971: 103). Görüldüğü üzere Homeros Dönemi’nde erkek kadınla evlenebilmek için, kızın babasına hediye vermektedir. Antik toplumlarda kadınlar evlenirken kendisine ait miras payı ile birlikte gelin olmaktadır. Mirasın niceliği kentten kente dahi değişmekte olup Atina’da kadınlar genellikle nakit çeyiz ile kocasının vesayeti altına verilmektedir. Sparta’da ise durum farklı olup, kadına mülkiyet hakkı tanınmış ve kadın miras hakkının söz sahibi olmuştur. Yine Homeros Dönemi’nde toplumların kalıcılığının meşru evlilikler ile sağlanmasının yanısıra evlilik karı-koca ilişkisinden ziyade kandaşlık bağı olarak algılanmaktadır. Klasik Dönem evliliklerinde genellikle genç kızlar olgun erkekler ile evlendirilmektedir (Duby, Perrot, 2005: 250-254-263). Evlenirken kadınlara eş seçme hakkı tanınmamıştır. İdeal bir kadın,

ailenin devamlılığını sağlayan iyi bir eş ve anne olmalıdır. Bunun yanısıra tarım işleriyle uğraşmak, yün eğirmek, yemek yapmak kadınların sorumlulukları arasındadır. Zengin ve soylu kadınlar ev içi alanla meşgul iken, fakir kesimden kadınlar ailenin geçimine katkıda bulunmak için, yemek, dokuma gibi ürettiği şeyleri pazarlarda satmaktadırlar.

Erkekler, çocuk sahibi olduğunda babalık yapmak konusunda serbest bırakılmıştır. Yani bir baba çocuğu dünyaya geldiğinde dilerse çocuğu reddedebilmektedir. Kadın hem eş hem de anne olması bakımından çok daha fazla sorumluluğa sahiptir. İlyada Destanı'ndan anladığımız üzere süt annelik diye bir meslek bulunmaktadır. Ancak bize göre bu durum soylu ve zengin kadınların sahip olduğu bir imkandır. Yine namus ve ahlak kavramları da kadınlar ile ilişkilendirilmiştir. Bir erkeğin boşanması için, karısının onu aldatması ya da kısır olması yeterli sebepler olarak görülmüştür. Fakat kadınlar boşanmak istediğinde başta babası olmak üzere aile büyüklerinden bir erkeğin onayını almak zorunda bırakılmıştır. Ancak kadınların boşanma taleplerine dair bilgiler oldukça azdır (Homeros, 1971: 105; Durmuş, 2014: 99-104).

Antik Yunan toplumunda yalnızca meşru evlilikler görülmemekte bunun yanısıra nikahsız eşler ve odalıklar da bulunmaktadır. Atina'da evli erkekler, fahişelere çok fazla rağbet göstermiştir. Bu durum kimi zaman miras kavgası olarak mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Örneğin, MÖ. 4. yüzyıl başlarında Euktemon adında evli bir adam, yaşça büyük bir fahişe kadına aşık olmuştur. Fahişe kadın yaşlanana kadar genelevde çalışmış, sonrasında yalnızca birkaç müşterisine hizmet verdiği bir eve yerleşmiştir. Euktemon iki erkek çocuk annesi fahişe kadın ile aynı eve yerleşmiş ve kadının büyük oğlunu vesayetine geçirmeye karar vermiştir. Euktemon, karısı ve meşru oğullarının bütün itirazlarına rağmen kararından vazgeçmemiş ve ailesine eğer vesayeti kabul etmezler ise fahişe kadına nikah kıyacağını söylemiştir. Bunun üzerine Euktemon'un oğlu yalnızca bir çiflik miras verilmesi şartı ile vesayeti kabul etmiş ve olay böylece mahkemede sulh ile sonuçlanmıştır (Berkowitz, 2013, 57-58). Antik Yunan toplumunda bunun gibi çeşitli davalara rastlamak mümkündür. Erkeklerin başka kadınlar ve fahişeler ile ilişkisi olması şaşırtıcı bir durum olmaz iken, kadının evinden dışarı çıkmayarak kendisine bahşedilen haklar ile yetinmesi beklenmiştir.

Sonuç

Bir toplumdaki kadın algısı, kadının aile ve toplum içerisindeki konumunu belirleyen temel unsurdur. Dolayısıyla kadın çalışmalarında önce kadına yüklenen misyon incelenmelidir. Günümüzde kadınlık olgusu ve kadından beklenen rollerin temelleri, insanlığın yerleşik yaşama geçmesiyle atılmıştır. Antik Yunan toplumunda da kadınlar yerleşik yaşamdan evvel erkek ile eşit hayatı göğüsleyen “insan” olarak görülmektedir. Kadının ev içi alana ait görülmesi ve cinsiyetçi yaklaşım ile birlikte evlenme, boşanma, hak ve özgürlükleri sınırlandırılmıştır. Ele aldığımız çalışma bize kadınların erkeği mutlu etmeye yarayan üreme aracı olarak görüldüğünün kanıtıdır. Antik filozoflar, yazarlar ve şairler Yunan toplumunun hatta devletin bekasını aile birliğinden dolayısıyla kadınların görevlerini iyi yapmasından ileri geldiğini savunmaktadır. Kamusal yaşamdan soyutlanmaya çalışılan kadın esasında aile içerisinde biçilen rolleriyle önemli bir konumda bulunmaktadır. Çalışmamızdan yaptığımız bir diğer çıkarım ise, zengin ve soylu kadınların halk kadınına göre çok daha fazla esaret altında olduğu yönündedir. Söz konusu zengin kesimden kadınların bütün hayatı ev içerisinde geçmekte olup, fakir kadınlar ekonomik hayata katkıda bulunarak sosyo-ekonomik hayatın daha fazla içerisinde olmuştur. Antik Yunan toplumunda kadın ve aile çalışmaları her biri kronolojik olarak ele alınması gereken ayrı tez çalışması yapılacak kadar detaylı çalışma gerektirmektedir. Bu nedenle çalışmamızda Antik Yunan toplumunda kadın ve aile kurumunu dönemselsel sınırlama getirmeden genel hatlarıyla ele aldık.

Kaynakça

Akalın, A. G. (2003). Eskiçağda Grek Kadınının Toplumsal Yaşantısı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (33), s. 17-47.

Allen, D. S. (2003). Punishment in Ancient Athens, *Demos: Classical Athenian Democracy Athenian Democracy*, Ed. Christopher W. Blackwell, A Publication of the Stoa: A Consortium For Electronic Publication in the Humanities, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>

Aristoteles, (1975). *Politika*, Çev. Mete Tuncay, Ankara, Remzi Kitabevi.

Bamania, N. (2016). Women in Ancient Greece, https://www.researchgate.net/publication/304019312_Women_in_Ancient_Greece, 20/06/2023.

Başar, C. K. (2021). Antik Yunan'da Cinsiyet Rollerini, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23 (2), s. 1329-1361.

Berkowitz, E. (2013). *Seks ve Ceza, Arzuyu Yargılamanın 4000 Yıllık Tarihi*, Çev. Orhan Düz, İstanbul, Kolektif Kitap.

Duby, G., Perrot M. (2005). *Kadınların Tarihi I, Antik Tanrıçalardan Hıristiyan Azizelere*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları.

Durmuş, A. (2014). Eski Doğu Ve Eski Batı Toplumlarında Karşılaştırmalı Kadın Profili (Mezopotamya, Anadolu Ve Yunanistan Toplumları), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli.

Friedell, E. (1999). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi Hristiyanlık Öncesi Yaşam ve Efsane*, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Gözlü A., Yılmazcan D. (2017). Antik Yunan'da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), s. 117-136.

Gözlü, A. (2018). Antik Yunan'da Polis Öncesi Bir Sosyo-Ekonomik Formasyon: Oikos, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 60, Haziran, s. 269-279.

Homeros, (1971). *İliada, İlias Destanı*, Çev. Ahmet Cevat Emre, İstanbul, Varlık Yayınları.

Mylonas K., Gari A., Giotsa A., vd. (2006). Families in Greece, *Families Across Cultures, A 30- Nation Psychological Study*, Edit: James Georgas, John W. Berry, Newyork: Cambridge University Press, pp. 344-352.

Özkan, E. B. (2017). Yasalar ve Gelenekler Işığında Arkaik ve Klasik Dönem Yunan ve Cumhuriyet Dönemi Romalı Kadınların Aile Hayatı, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi, II, s. 1-25.

Seitkasimova, Z. A., (2019). Status of Women in Ancient Greece, *Open Journal for Anthropological Studies*, 3(2), 49-54.

Sinan, A. (2016). Eski Yunan Yargı Sistemi: MÖ IV. Yüzyılda Atina'da Yargıçlar ve Mahkemeler, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 123, s. 419-450.

Sjöberg, B. L. (2014). The Greek Oikos: A Space For Interaction, Revisited and Reconsidered, *Studies Presented to Pontus Hellstörn*, Edit. Lars Karlsson, Susanne Carlsson, Uppsala Universitet, Sweden, s. 315-327.

Kapparis, K. (2003). Women and Family in Athenian Law, *Demos: Classical Athenian Democracy Athenian Democracy*, Ed. Christopher W. Blackwell, A Publication of the Stoa: A Consortium For Electronic Publication in the Humanities, [http:// www.stoa.org/projects/demos/home](http://www.stoa.org/projects/demos/home)

Uslu, L. (2018). Antik Yunan'da Kadın Betimlemeleri ve Kadının Sosyal Statüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Yılmaz, H. (2023). *Osmanlı Topraklarında Kadın Olmak, Osmanlı Devleti 'nde Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu*, İstanbul, Aktif Yayınevi.

Yılmaz, H. (2023). Toplumsal Cinsiyet Rollerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım: Osmanlı Kadını ve Avrupalı Kadınlar, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 1033-1044.

Yonarsoy, K. Y. (2010). Eski Yunanistan'da Yasalaştırma Girişimleri ve Hukuk, *Anadolu Araştırmaları*, 12, s.113-117.

BÖLÜM II

TEVRAT'TA HİTİT MEDENİYETİ'NİN İZLERİ¹

Vatan ALTAŞ*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357137>

*Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora öğrencisi, Elazığ, Türkiye. altasvatan439@gmail.com ORCID: 0000-0003-4989-8870

¹ Bu çalışma; Tevrat ve Hititler (Hitit Siyasi, Kültürel ve Dini Dünyası ile Tevrat'ın Mukayesesi) isimli Yüksek Lisans tez çalışmasından türetilmiştir.

GİRİŞ

10.5281/zenodo.8357148Geç Hitit Beyliklerinin siyasi hâkimiyet alanları Anadolu ve Kuzey Suriye toraklarının bir kısmıdır. Hititler erken dönem kayıtlarında kendilerine Neşalı ve ilerleyen dönemlerde ise Hattili ismini vermişlerdir. Tarih sahnesinden silindikten sonra Hititlerin tarihi hafızadan da silindiği görülmektedir. Hititlere ait çivi yazılı belgelerin dilinin çözümlenmesinden sonra bu halkın Tevrat'ta bahsi geçen Het oğulları olduğu kanaatine varılmış ve 1929 yılında Çek dilbilimci Hrozny tarafından Britanya Ansiklopedisininin 14. cildinde yayımlanan makalede kendilerine Neşalı ve Hattili diyen halk bilim dünyasına Hititler olarak tanıtılmıştır (Bruce, 1948, s. 4).

Hititler, Tevrat'ta Hitit ve Hititli olarak iki formda geçmekle beraber çok geniş bir zaman yelpazesi içerisinde yer almıştır. Hititler, Tevrat'ta ilk olarak vaat edilmiş topraklar üzerinde diğer yedi büyük ulus ile yaşadığı ifade edilmektedir (2008, s. Yarattılış, 10/15-18). Hz. İbrahim döneminde bir Hititli'den aile mezarlığı olarak bir mağara etrafındaki arazi ile birlikte satın alınmıştır. Bu dönemde Tevrat, Hititlileri Filistin civarında göstermektedir. Hz. Musa ve devamında ise Hitit halkı diğer yedi büyük ulus ile birlikte anılmış ve İsrail oğullarına vaat edilen topraklar içerisinde Hitit toprakları da gösterilmiştir. Hz. Süleyman döneminde Hititler ile at ticareti yapılmış ve Tevrat'ın Hezekiel bölümünde ise Hititler, kendilerinden öğrenilen bir topluluk olarak gösterilmiştir (2008, s. Hezekiel. 16/3-4). Tevrat'ta farklı dönemler için Hititler ile ilgili söylevlerin farklılaştığı da açık bir şekilde görülmektedir.

Hz. İbrahim hangi dönemde yaşamıştır? Bu dönemde arkeolojik veriler Hitit siyasi coğrafyası hakkında Tevrat ile örtüşen bilgiler veriyor mu? Hz. Musa döneminde Mısır'dan Çıkış ne zaman gerçekleşmiştir? Bu dönemde Tevrat'ın verdiği Hitit bilgileri ile arkeolojik verilerin verdiği Hitit bilgileri ne derece birbirleri ile uyumaktadır? Hezekiel kitabında Hititler neden kendilerinden öğrenilen bir topluluk olarak lanse edilmiştir? Hititler hakkında bilgiler veren Tevrat yazıldığı dönemde Hititlerden ne derece etkilenmiştir? Çalışmamızda bu ve benzeri soruların cevapları aranmıştır.

1. Tevrat'ın Tanımı, Hitit Adının Geçişi ve Hititlerin Güney sınırları

Tevrat; yasa, şeriat, kanun ve emir gibi anlamlara gelip İbranicesi Tora olup, Hıristiyanların Eski Anlaşma (Ahid) dediği Tanah, üç kısımdan oluşmaktadır. **Tora (Tevrat)**; asıl Tevrat olarak bilinen ilk beş bölümü, **Neviim (Peygamberler)**; Peygamberler ve krallar dönemini anlatan sonraki yirmi beş bölümü, **Ketuvim (Yazılar)**; Zebur ve Süleyman'ın özdeyişleri gibi son on üç bölümü kapsayan üç ana kısım ve toplamda 39 bölümün birleştirilmesinden meydana gelmektedir (Kaynak, 2007, s. 204). İlk beş bölümünü oluşturan kitapların Hz. Musa dönemine ait olup muhtemel yazılma dönemleri ise M.Ö. 11. yy'dır. Diğer otuz dört bölüm ise kendi dönemlerine ait bilgiler vermektedir. Yahvist metni, M.Ö. 10. yy'da, Elohist metni M.Ö. 8. yy'ın ortalarında, M.Ö. 721'de İsrail Krallığı'nın yok olması ve yerini Yahuda Krallığının aldığı dönemde Yahvist ve Elohist metinleri birleştirilerek Tevrat meydana getirilmiştir (Bucaille, 2005, s. 43). Hezekiel, Babil Sürgünü (M.Ö. 538) ve sonrasında yaşamış olup Tevrat'ın Hezekiel bölümü bu dönemde oluşturulmasına karşın kendisinden sonra gelen kâtipler Yahvist ve Elohist'te ek olarak Sacerdotal'i de ekleyerek iki kitaptan oluşan Tevrat'ı üç kitaptan oluşur hale getirmişlerdir (Doğansoy, 2008, s. 37). Babil sürgününden sonra Zekeriya, M.Ö. 5. yy.'da Eyüp, 3. yy.'da ise Qohelet, I. ve II. Tarihler Kitapları, 2. yy.'da ise Siracide, 1. yy.'da ise Süleyman'ın Hikmetleri Kitabı ve 2. Maccabees Kitapları yazılmış, Eski Ahit Metinlerinin günümüz şeklini alması ancak M.S. 1. yy'a tekabül eder (Bucaille, 2005, s. 45 vd.). Tevrat indirildikten bin yıldan fazla bir süre sonra günümüzdeki halini almıştır. Bu süre zarfında tabii olarak, çeşitli değişim ve dönüşümlere maruz kalmıştır. Bu değişim ve düzenlemelerde toplumsal ve kültürel izler bulmak mümkündür.

Tevrat'ta Hitit ismi Hitit ve Hititli olarak iki form şeklinde geçmektedir. Hz. İbrahim ve çocukları, Hz. Musa ve sonrasında gelen bölümlerde Hitit ve Hititli isimleri çok sık zikredilmektedir. Hitit ve Hititli olarak Tevrat'ta toplamda 60 defa (Karauguz, 2019b, s. 21) zikredilen bu isim Hz. İbrahim döneminde genel olarak aile mezarlığının Hititli'den alınması konusu etrafında, Hz. Yakup döneminde Hititli kızlarla evlenme, Hz. Musa ve Yeşu dönemlerinde vaat

edilmiş topraklar olarak, Hz. Davut ve Hz. Süleyman dönemlerinde ise İsrail halkı arasında yaşayan Hititliler'den bahsedilir.²

Hititlerin güney sınırları tarihi kronoloji çerçevesinde mümkün olduğunca özet mahiyetinde verilerek devam eden süreçte arkeolojik veriler ışığında Hititler ile Tevrat'ta geçen Hitit kıssalarının kıyaslaması yapılarak zamansal, mekânsal ve siyasi benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulacaktır.

Anadolu'da tarihi çağların Asur Ticaret Kolonileri ile birlikte başlamasına karşın Anadolu-Mezopotamya ilişkileri bu dönemden daha erken bir tarihte başlamıştır. M.Ö. üçüncü binyıl başlarında Adap kralı Lugal-Anne-Mundu ile Uruk kralı Lugal Zaggessi'nin Amanos ormanından Sedir ağacı temin etmeleri (Bilgiç, 1948, s. 493), Lagaş hanedan beyi Gudea'nın Hahhum'dan altın tozu temin etmesi (Öz, 2005, s. 1) ve Akad kralı Sargon dönemine ait bir belgede ise askerlerini Amanos ormanından geçirip Sedir ormanına ulaştırdığı bilgisi verilmektedir (Günbattı, 1997, s. 143).

Hititlerin Anadolu dışına çıkmaları I. Hattuşili (M.Ö. 1650-1620) döneminde başlamıştır. Kuzey Suriye toprakları için atılan ilk adım bu topraklara açılan kapı olarak da nitelendirebileceğimiz Haşşu kentini Yamhad krallığına karşı Adalur Dağı eteklerinde yapılan bir savaşta ele geçirmiştir (Alp, 2011, s. 65). Bu bilgiyi destekleyen bir başka metinde ise Urşu kuşatması sırasında Hitit ordusunun kullandığı koçbaşının kırıldığı ve yeni koçbaşının da Haşşu dağından temin edildiği bilgisi verilmektedir (Yiğit, 1994, s. 153). Kuzey Suriye topraklarına açılan kapı I. Hattuşili döneminde Hitit topraklarına katılmış olsa da Kuzey Suriye topraklarına bu dönemde girilememiştir. “*Ve Mala (Fırat Nehri) Nehrini hiç kimse geçmemiştii onu ben büyük kral Tabarna ayakla geçtim. Benim ordum da ayakla geçti.*” (Alp, 2011, s. 66) Hattuşili bu cümle ile dönemin tarih hafızası hakkında bilgi vermekle beraber Kuzey Suriye topraklarına giden yolun kapılarını da kendisinin açtığını açıkça belirtmiştir. I.Hattuşili'den sonra Hitit tahtına çıkan I. Murşili (M.Ö. 1620-1590) selefinin izinden giderek Hitit Devleti'nin dış politikasını Suriye topraklarını ele geçirmek üzerine belirlemiştir. “*Hatti Ülkesi kralı Hattuşili'den sonra, Büyük Kral Hattuşili'nin torunu, Büyük Kral Murşili, Halep Ülkesi krallığını ve Halep*

² Bu kıssalar Tevrat'ın birçok bölümünde mevcuttur. Bu kıssalar ileride detaylandırılarak anlatılacaktır.

Ülkesini mahvetti.” (Karağuz, 2018b, s. 177) Görüyoruz ki Suriye topraklarına kesin giriş I.Hattuşili'nin sefeli döneminde gerçekleşmiştir. Halpa şehrinin Hitit topraklarına dâhil edilmesi kral I.Şuppiluliuma ile Halep kralı Talmi-Şarruma arasında imzalanan anlaşmaya da yansımıştır (Akurgal, 1995, s. 61). Halpa Kenti Gasıp krallar dönemi dediğimiz iç savaşların ve kral cinayetlerinin hüküm sürdüğü dönemde Hititlerin elinden çıkmasına karşın II. Tuthaldiya döneminde yeniden Hitit egemenliğine girmiştir (Gavaz, 2007, s. 2823).

I. Murşili döneminde Hititler, Halep'ten daha da güneye inerek Hurri, Asur ve Kassitler ile ittifak yaparak Ebla'ya karşı da savaş vermiş ve bu kentin yönetimini de yüksek bir ganimet karşılığında Kassitlere vermişlerdir (Ünal, 2018, s. 420).

Hititler I. Murşili döneminde Halep ile yetinmemiş daha da güneye inmişlerdir. Bu döneme ait bir yazıtta kralın Babil'e gittiği ve burada büyük bir zafer kazandığı bilgisi mevcuttur (Alp, 2011, s. 59). I.Murşili güneye inmek konusunda ciddiyetini fazlası ile koruyarak Ebla ve Babil krallıklarına değin seferlerini genişletmiştir. Ebla seferinin Babil'den önce mi sonra mı yapıldığı kesin olarak bilinmese de kentin M.Ö. 1600 yılından sonra iskân edilmemesi yanına Asur, Kassit ve Hurrileri de alan kralın bu şehri de ele geçirdiği kesindir (Ünal, 2018, s. 420). Babil krallığına değin seferini genişleten kral Murşili bu sefer sonucunda Babil yönetimini Kassitlere bırakması göstermektedir ki; bu seferin amacı bu topraklarda kalıcı olmak değil ancak güç gösterisi ve savaş ganimeti elde etmektir (Ünal, 2018, s. 420). Babil Seferi kalıcı olmaması bu dönemde Hitit sınırları hala Anadolu ve Kuzey Suriye ile sınırlı olduğunu göstermektedir.

I. Murşili'den sonra Hitit Devleti karanlık bir döneme girmiş ve bir süre katil krallar ve kral katilleri gibi nedenlerden kaynaklanan iç savaşlar ve kargaşalar ile uğraşmıştır. Bu dönemde elden çıkan Halpa kenti ve Hititler için duran Suriye politikası kral I. Tuthaldiya döneminde yeniden aktif hale gelmiştir. *“Büyük kral Tuthaliia [krallığın] tahtına oturduğunda, Halep ülkesi kralı onunla anlaşma yaptı. Fakat Halep ülkesi kralı döndü ve Hanıgalbat ülkesi kralı ile oldu. Sonra bu mesele yüzünden o, Hanıgalbat ülkesi kralı ve Halep ülkesi kralını [ülkeleri ile birlikte ?] mahvetti. Ve o, Halep şehrini boşalttı.”*

(Karağuz, 2018b, s. 177) Hanigalbat (Mitanni) Ülkesi bu döneme hala Suriye toprakları üzerinde etkin bir güce sahip olması da çalışmamız için dikkati çeken bir durumdur.

Kral I. Tuthaldiya'dan sonra Hitit tahtına Genç (II.) Tuthaldiya kısa bir süreliğine otursa da çok geçmeden I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1370-1345) tahta geçmiş ve Hititlilerin Suriye toprakları üzerinde en aktif oldukları dönem başlamıştır. Mısır Devleti'nin bu dönemde Suriye topraklarına karşı olan ilgisizliği ve evlilik yoluyla diplomatik ilişkiler kurulması (III. Amenhotep döneminde olduğu gibi) (Yılmaz C. A., 2022, s. 28) Mittanni Devleti'nin bölgede güç kazanma hırsı ve yerel beyliklerin itaatsizliği nedeni ile bölgede hâkim olan kargaşa ortamı Hitit kralı için bir fırsat doğurmuştur. Kral bunun üzerine Halpa kenti çevresinde bulunan Amurru ve diğer küçük beylikleri ele geçirerek (Gülen, 2010, s. 95-99) bu bölgede Mitanni hâkimiyetini zayıflatmıştır (Yılmaz C. A., 2018, s. 166). Ugarit kralı II. Niqmaddu ile Hitit kralı I. Şuppiluliuma arasında imzalanan antlaşmaya göre; Mukiş, Nuhaşşi ve Niia ülkeleri birleşip Ugarit ülkesine saldırdıklarında, Ugarit kralı, Hatti kralından yardım istemiş ve bu olay üzerine Şuppiluliuma Suriye topraklarına girmiştir (Karağuz, 2018b, s. 130-131). Kadeş'e değin ulaşan ve fakat bu beyliğin Mısır'a bağlı olmasından dolayı kral bu beyliğe dokunmama kararı olsa da Kadeş beyi Şuttarna ve oğlu Aitakkama orduları ile beraber Hititler üzerine yürümüş ve uğradıkları ağır yenilgi sonrası Aitakkama ile Hitit Devleti arasında bir vasallık anlaşması imzalanarak Kadeş Hititlere bağlanmıştır (Gavaz, 2007a, s. 86). III. Hattuşili dönemine ait bir belgede ise kral I. Şuppiluliuma'nın Kadeş, Amurru, Mısır ve Şuta'tı ele geçirdiğini Fırat (Mala) Nehrini sınır yaptığını ve nitekim tüm bunları zorlu rakipler olmasından dolayı ancak altı yılda yapabildiği bilgisi verilmektedir (Ünal, 2018, s. 589).

Kral I. Murşili'den sonra ülkede yirmi yıl süren bir salgın ve kıtlıktan sonra tahta II. Murşili geçmiştir. Hititler, Suriye toprakları üzerinde zayıflayan egemenliklerini güçlendirmek için bir takım politik oyunlara başvurarak Nuhaşşe ve Kadeş topraklarını tekrar egemenlikleri altına almış (Ünal, 2018, s. 680) ayrıca Ugarit kralı II. Niqmaddu ile bir vasallık anlaşması imzalanmıştır (Karağuz, 2018b, s. 132-138). Elden çıkan Halep ve Karkamış kentleri de yeniden Hitit egemenliği altına alınmıştır (Collins, 2007, s. 51). Karal II.

Muwatalli döneminde ise Mısır ile yapılan Kadeş Savaşı (M.Ö. 1274) Hititlerin Suriye topraklarındaki varlığını belgelemektedir (Ünal, 2018, s. 722).

II. Muwatalli'den sonra Hitit tahtına Urhi-Teşup kısa bir süreliğine geçse de hemen akabilende III. Hattuşili tahta geçmiştir. Bu dönemde Mısır ile bir saldırmazlık anlaşması olan ve Hititlilerin Suriye toprakları üzerindeki egemenliğini belgeleyen Kadeş anlaşması imzalanmıştır (Yıldırım, 2012, s. 1394).

IV. Tuthaldiya döneminde ise Asur Devleti güç kazanmaya başlamış ve Hititler bölgede saldıran taraf olmaktan çıkmış elindeki toprakları korumaya yönelik politika izleme mecburiyetinde kalmıştır. Asur kralı I. Salmanassar ve I. Tikulti Ninurta genişleme politikası izleyerek bölgeye yönelik saldırılarda bulunmuşlardır. Kral I. Salmanassar Mitanni devleti ile yaptığı savaşta, Mitanni Devleti yardımına gelen Hitit ve Alamu askerlerini de bozguna uğratmıştır (Ünal, 2018, s. 872). Kral I. Tikulti Ninurta dönemine ait yıllıklarda ise 28.000 Hititli'nin Fırat Nehri'nin karşı kıyısına sürülmesi (Taş, 2012a, s. 3030) gibi bilgilerin mevcudiyeti bölgedeki güç dengesinin Asur Devleti lehine değiştiğini göstermektedir. Bu dönemde Hitit Devleti ile Amurru Beyliği arasında imzalanan ve bir ticari ambargo anlaşması niteliği taşıyan Şausgamuwa Anlaşması: *“Senin tüccarın Asur Ülkesi içine gitmesin. Onun tüccarının senin ülkenden içeriye (girmesine) izin verme! O, senin ülkeneye içeriye girmesin.”* (Taş, 2012, s. 3017) Maddeleri de açıkça göstermektedir ki Hititler bölge hâkimiyetini ellerinde tutmak için bütünüyle büyük bir çaba içerisine girmişlerdir.

2. Peygamberler Dönemi Hititler

Yukarıda arkeolojik veriler ışığında konunun daha anlaşılır olması için Hititlerin güney sınırları hakkında bilgiler verildi. Tevrat'ta geçen Hititler ile Siyasi tarihin Hititlerinin daha anlaşılır olarak değerlendirilmesi için bir kronolojinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu kronolojinin belirlenmesi ve verilerin daha doğru değerlendirilmesi ise Tevrat'ta geçen peygamberlerin dönemsel saptamalarının yapılması ile mümkündür. Bu sebeple Tevrat'ta geçen Hitit porsukları öncelikle hangi peygamberler dönemine ait olduğu saptanmış ve bu peygamberlerin de yaşamış olabileceği tarihler verilmiştir.

Hız. İbrahim Dönemi Hititler

Tevrat'ın Yaratılış kitabında Rab, İbrahim ile bir anlaşma yapar ve Hititlerin de dahil olduğu “ Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus” halklarının yaşadığı Nil ve Fırat arasında kalan toprakları ona ve soyuna vaat eder (2008, s. Yaratılış, 15/18-21)

Bu veriler ışığında kabaca bir tanım ile Hititler; Nil ile Fırat nehirleri arasında kalan geniş coğrafyanın bir bölümünde yaşayan bir halktır. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Hitit siyasi coğrafyası henüz Anadolu'nun iç kesimleridir.

Tevrat'ın Yaratılış kitabında Hz. İbrahim dönemi Hititler ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. Hz. İbrahim'in eşi Sarah vefat etmiştir. Hititler arasında yaşayan Hz. İbrahim eşini gömmek için Hititlilerden 400 şekel gümüş karşılığında bir mağara ve çevresindeki tarlayı Efron isminde bir Hititliden almış ve burayı aile mezarlığı olarak kullanmıştır.³

Öncelikle Hz. İbrahim'in yaşadığı zaman dilimini belirlemek konunun daha anlaşılır olması için önemlidir. Bu konuda araştırmacılar ortak bir zamanda buluşmamalarına rağmen birbirlerine yakın dönemler verilmektedir. Bu konunun kesinlik kazanması, Tevrat için önemli bir konu olan Mısır'dan çıkış tarihinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu konu ile ilgili iki temel görüş mevcuttur. Bu görüşlerden ilki M.Ö. 1447, diğeri ise M.Ö. 1270 yılıdır. M.Ö. 1447 yılı referans alınarak yapılan hesaplamalara göre Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem M.Ö. 2167-1192 yılları arasında iken, Mısır'dan çıkışın M.Ö. 1270 yılı referans alınarak yapılan hesaplamalara göre ise Hz. İbrahim M.Ö. 1990-1800 yılları arasında yaşamıştır (Lawrence, 2008, s. 8). Prof. Dr. Maurice Bucaille daha ortalama bir tarih olan M.Ö. 1850 yılını gösterirken, (Bucaille, 2005, s. 76) Prof. Dr. Güngör Karauğuz, Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemi Babilli Hamurabi ile I. Hattuşili arasında olduğunu belirtmiştir (Karauğuz, 2017, s. 147). Yani Hz. İbrahim M.Ö. 1792-1650 yılları arasında yaşamıştır. Hititlerin henüz Anadolu'da yeni bir güç olarak ortaya çıktığı bu dönemde siyasi sınırlarının Anadolu dışına çıkmadığı görülmektedir. Hz. İbrahim döneminde geçen Hititlerin ise sınırları Filistin sınırları içerisinde kalan Makpela Mağarası

³ Detaylı anlatım için bkz. Yaratılış, Bap 23, 1-20.

olarak verilmektedir. Bu dönemde ve öncesinde Anadolu'dan Suriye ve Filistin topraklarına Hititlerin herhangi bir seferi veya göçü olduğuna dair bilgi yoktur. Bu yüzden Tevrat'ın bu dönem Hititleri hakkında verdiği bilgilerin arkeolojik bir temeli bulunmamaktadır.

Hız. İbrahim dönemi Tevrat verileri incelendiğinde bu dönemin birden fazla krallık ile kral isimleri verilerek Lut Gölü (Siddim Vadisi) dolaylarında yaşanan tarihi olaylar verilmektedir. Bu krallar arasında konumuz gereği en dikkati çeken Goyim kralı Tidal'dir. Birçok tarihçi bu kralın isim benzerliğinden dolayı erken dönem Hitit kayıtlarında geçen Tuthaldia (Alp, 2011, s. 22 vd.) ile eşleştirmektedirler. (Bruce, 1948, s. 17)⁴

Kiryat-Arba (dörtlerin kenti) Beer-Şava ile Yeruslaim arasında bulunan yüksek bir kenttir ve Nemra olarak ta bilinir (Behnan Konutgan, 2016, s. 370). Makpela; Kiryat-Arba'nın doğusunda Hevron bölgesinde, günümüzde ise El Halil'de bulunur ve mağara ölçüleri ise 60 x 34 m. büyüklüğündedir (Behnan Konutgan, 2016, s. 438). Nitekim Efron, Zohar, Ahimelek ve Uriya gibi Hititlileri niteleyen isimler de Sami kökenlidir (Behnan Konutgan, 2016, s. 286).

Hız. Yakup, Hız. İshak ve Hız. İsmail Dönemi Hititler

Hız. İbrahim de vefat ettikten sonra Hititlilerden alınan mağaraya gömülmüştür (2008, s. Yaratılış, 25/7-10). Bu dönemde Tevrat'a göre Hız. İbrahim'in soyundan gelenler hala Hititler ile birlikte yaşamaktadırlar. Hız. İshak Gerar'da⁵ (2008, s. Yaratılış, 26/6, Yaratılış, 26/46) yaşamakta ve çocuklarını Hititli kızlar ile evlendirmektedirler.

Bu dönemde bahsi geçen kent isimlerinin hepsi Filistin civarında yer almaktadır. Hız. İbrahim ortalama bir tarih vermek gerekirse M.Ö. 1800 yıllarında yaşamıştır. Bu dönemde henüz Hitit devleti kurulmamış ve dolayısıyla da bu bölgelere yayılmamıştır. Hız. İbrahim, Hız. İsmail ve Hız. İshak ile Hız. Yakup peygamber de birbiri ardınca devam eden üç kuşak olmuştur. Hız. İbrahim'i I. Hattuşili ile Hamurabi arasında bir zaman diliminde yaşadığını

⁴ Goyim kralı Tidal ve dönemin Lut Gölü havzası tarihi olayları Hız İbrahim dönemine ilişkilendirilmesi için bkz. Yaratılış, bap-14.

⁵ Gerar; Filistin'in güneyinde Gaza'ya yakın bir bölge ve kent ismidir. Bkz. (Behnan Konutgan, 2016, s. 226).

belirtmiştik. I. Hattuşili döneminde Hititlerin inebildikleri en güney sınır Fırat Nehri'nin doğusu ile Halep yakınları olmuştur. I. Murşili döneminde ise Halep ele geçirilmiş ve hatta çok daha güneye inilerek Babil şehrine başarılı bir yağma seferi düzenlenmişti. Fakat bu sefer sadece geçici olmuş Babil'de Hititlerin herhangi bir kalıcılıkları olmamıştır. Ve Halep şehri ise bahsi geçen topraklara biraz uzak kalmaktadır. I. Murşili döneminden sonra ise Hitit tarihinde kara bir leke olan Gasıp Krallar Dönemi başlamıştır. Bu dönemde ise Hititler Anadolu dahil olmakla birlikte daha önce ele geçirdikleri toprakların büyük bir kısmını kaybetmişlerdir. Hititler Tevrat'ın devam eden porsuklarında göreceğimiz gibi uzun bir dönem yergi içermeyen ifadeler ile anılmaktadır. Ancak Hezekiel dönemi yazıtlarında Hititlerin yergi içeren ifadeler ile anlatılmaktadır. Bu yüzden bu kısımları Tevrat'a sonradan dahil edildiğini düşünmekteyiz. İleride üzerinde daha detaylı olarak verilecektir.

Hız. Musa ve Yeşu Dönemi Hititler

Tevrat, Hız. Musa'nın Mısır topraklarında doğduğu ve yaşadığı bilgiyi vermektedir. Mısır kaynaklarında "İsrail oğulları" hakkındaki ilk bilgiye firavun II. Ramses'in oğlu Merneptah döneminde rastlanmaktadır. M.Ö. 1208 ilkbaharında Şekeleş, Luka (Likyalılar) ve Turşa gibi Karadeniz bölgesinden gelen deniz halkaları Libya kabileleriyle birleşerek Mısır'a ortak bir saldırı düzenlerler (Hornung, 2004, s. 119 vd). Kral Merneptah'ın generalleri 8000 kişinin öldüğü belirtilen çarpışmada galibiyet elde eder ve bu zaferin anısına dikilen "**İsrail Anıttaşı**"nda Mısır'ın egemen olduğu bölge ve halklar arasında; Kenan, Askalon ve Gezer'in yanı sıra ilk kez "İsrail" diye bir kabilenin adı geçer (Hornung, 2004, s. 120). Dolayısıyla İsrail Oğullarıyla ilgili dönemsel bilgilere Kutsal metinler dışında da somut olarak rastlamak mümkündür.

İsrailliler ağır işlere koşturulmuş Pitom ve Ramses isiminde kentlerin inşa edilmesinde çalıştırılmış ve ağır şartlarda yaşamak zorunda bırakılmışlardır (2008, s. Yaratılış, 1/11-14)

Daha önce de belirttiğimiz üzere Mısır'dan Çıkış konusu için iki tarih üzerine durulmaktadır. Mısır'dan Çıkış'ın II. Ramses döneminde gerçekleştiği ve Hız. Musa'nın da M.Ö. 13. Yy'da yaşadığı görüşü daha kabul edilebilirdir. Firavun Merneptah'a ait bir dikili taş üzerinde Kenan'nın kuzeyinde Mısırlı askerlerin

İsrail adında bir halkla karşılaştığı hikayesi (Behnan Konutgan, 2016, s. 466) de bu olayın tarihi açısından bilgi vermektedir.

“ Söz verdim, sizi Mısır’da çektiğiniz sıkıntılardan kurtaracağım; Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına, süt ve bal akan ülkeye götüreceğim.” (2008, s. Çıkış, 3/17)

Kur’an’ı Kerim’de ise; *“Ey halkım haydi Allah’ın size yazdığı mukaddes yere girin ve arkanıza dönmeyin ki sonra kaybedip berbat olursunuz.”* (2002, s. Maide, 21) ayeti ile bu konu açıklanmış ve desteklenmiştir.

“Ey Musa orada hepsi zorba olan bir toplum var, biz girmeyiz eğer çıkarlarsa bizde gireriz dediler.” (2002, s. Maide, 22)

Rab, İsraililere olan sözünü yineler vaat edilen topraklarda yaşan halkların yok olacağı bildirir ve nasıl yapacağını anlatmaktadır. *“Hivlileri, Kenanlıları, Hititlileri önünüzden kovmaları için önünüz sıra eşekarısı göndereceğim.”* (2008, s. Çıkış, 23/27-28) Kur’an’ı Kerim ile de örtüşen bu bilgiler araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Eşekarısı terimi ile anlatılmak istenen yüksek ihtimale kıtlık veya salgın hastalık gibi toplumun genelini etkileyen bir olay olmalıdır.

Her iki Mısır’dan çıkış tarihlerine göre de bu dönemde Ramses isminin bu dönemde kullanılması oldukça yanlış bir durumdur. Çünkü Ramses kenti ismini 19. Ve 20. Mısır hanedanlıklarının 11. Firavunu II. Ramses’ten (1279-1213) alır. Fakat Çıkış kitabında Ramses kentinin yapımı, tarihi bir kronoloji oluşturabilmek adına önem arz etmektedir. Müslüman dünyasında Kur’an-ı Kerim ve Tevrat’ta söz edilen firavunun II. Ramses olduğuna dair yaygın bir kanı vardır (Seslenir, 2011, s. 75 vd.). Bu görüşün sahipleri, kanaatlerine El-A’râf, Tâhâ, El-Kasas surelerinin ayetlerini delil olarak göstermektedirler. Nil kıyılarında bir tepecikte secdeye durmuş halde bulunan ve bugün British Museum’da sergilenen mumyanın, II. Ramses’e ait olduğunu; II. Ramses’in Kızıldeniz mucizesini gördükten sonra ölmeden kısa bir süre önce secde ederek imana geldiğini ve Allah’ın, ‘ibreti âlem olsun’ diye Ramses’in cesedinin secde halinde duran mumyasını koruduğunu ileri sürmekte ve buna delil olarak da Yunus Suresi’ni göstermektedirler (Seslenir, 2011, s. 9-10).

Tevrat'ta geçen ayetlerin tamamını vermenin gerekli olmadığına kanaat ettiğimiz için bahsi geçen ayetlerin özetini vermeyi daha uygun görmekteyiz. Vaat edilmiş toprakların keşfi için bir gönderilen öncü bir grup geri döndüklerinde halkın içine korku salıp bu topraklara girmek için gerekli olan cesareti kırmışlardır. Bu durum karşısında ise Rab öfkelenir ve İsrail Oğullarına ceza olarak 20 yaş üstü kimsenin vaat edilen topraklara girmesini yasaklar. Ve İsrail oğulları bu cezalarını 40 yıl boyunca çölde yaşayarak çekeceklerdir (2008, s. Çölde sayım, 32/6-13) Bu bilgi Kur'an'ı Kerim'de de teyit edilmiştir. *Allah buyurdu ki artık orası onlara kırk yıl yasaklandı. Oldukları yerde sersem sersem dönüp duracaklardır.* (2002, s. Maide, 26) Peygamberlerin yaşları Tevrat'ta genel olarak yüz ile iki yüz yıl arasında verilmiştir. Normalden daha uzun yaşamış olarak gösterilmesi tarihi bir kronoloji oluşturma bağlamında zorluk yaşatmıştır. Fakat buradan da anlaşılıyor ki bu dönemde bir insanın ortalama ömrü 60 yıl civarında veya daha azıdır. Günümüz insan ömrünün 1/3'ü civarındadır (Ünal, 2018, s. 349). Bahsi geçen Eşkol vadisi ise Hevron'un kuzeyinde bulunmaktadır (Behnan Konutgan, 2016, s. 183).

20 yaş üstü kimse hayatta kalmayana kadar ve 40 yıllık cezanın bitimine kadar Hz. Musa ölmüş ve İsrail oğullarına liderlik görevi Nun oğlu Yeşu'ya geçmiştir. Vaat edilmiş topraklara ancak bu dönemde ulaşılabilmiştir (2008, s. Yeşu, 1/1-4). Kral Yeşu döneminde İsrail Oğulları genel olarak vadeliden toprakların büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Ve bu dönemde Şeria ırmağının batısına geçmişlerdir. Ve yukarıda bahsi geçen ulusların da Şeria Irmağı'nın batısında bulunduğu ile ilgili ipuçları mevcuttur. Şeria ırmağına batıdan gelen İsrail oğulları gelişi bölgede panik oluşturmuştur. Şeria ırmağının karşı yakasında bulunan *Hitit, Amor, Kenan, Periz, Hiv ve Yevus* kralları İsrail oğullarına karşı koymak için ittifak kurmuşlardır (2008, s. Yeşu, 9/1-2). Musa'nın ardından İsrail Oğullarına Efrayim aşiretinden Yeşu liderlik etmiştir (Johnson, 2000, s. 45). Yeşu, İsrail Oğullarına vaat edildiği düşünülen ve Tevrat'ta geçen topraklara yönelerek Ölü Deniz'in kuzeybatısındaki alanları ele geçirmiştir.⁶ Yeşu'nun önderliğinde İsrail Oğulları, gerçekleştirdikleri fetihlerle, güneyde günümüzde Negev ve Gazze dolaylarına, kuzeyde ise Lübnan sınırlarına kadar olan bölgenin büyük bir bölümünü elde etmişlerdir (2008, s. Yeşu, bap 12). Fakat bölgede yaşayan bazı kabileler üzerinde

⁶ Bkz. Yeşu, 5/13-15, 6/1-20, Yeşu, 8. Bap.

hâkimiyet kuramadıklarından dolayı onlarla iç içe yaşamak mecburiyetinde kalmışlardır (2008, s. Yeşu, 15/63). Hitit siyasi tarihine bakıldığında ise IV. Tuthaldiya (M.Ö.1236-1215) dönemine değin bu topraklarda vasal beylikler üzerinden de olsa bir Hitit hâkimiyeti mevcuttur.

Hız. Davut Dönemi Hititler

Vaat edilmiş topraklarda önemli bir güç haline gelen İsrail oğulları burada yerli halk ile kaynaşmış ve evlilikler yolu ile de onların dinlerini de kabul etmişlerdir (2008, s. Hakimler, 3/5-6) Bu dönemde bu topraklarda Hitit egemenliği olmamakla birlikte Hititliler ile birlikte yaşadıkları belirtilmiştir. Kudüs'te M.Ö. 1004-965 yılları arasında krallık yapan Hız. Davut döneminde Hititler halk arasında yaşamaktadırlar. Bu dönemde Hitit Devleti dağılmış yerini Geç Hitit Beylikleri dediğimiz siyasal olgular almıştır. Devamında ise; Davut Hititli Uriya'nın karısını yakanırken görür ve onu sarayına davet eder. Davut'tan hamile kalan Bat-Şeva bunu Davut'ta haber edince, Davut kocasının ölmesi için onu savaşın en yoğun olduğu cepheye göndererek ölmesini sağladı. Uriya'nın ölümünden sonra Bat-Şeva Davut'un sarayına yerleştirildi ve ona erkek bir oğul doğurdu ve çocuğa Süleyman adı verildi (2008, s. II. Samuel. bap 11,12). Yani Hız Süleyman'ın üvey babası bir Hititlidir.

Hız. Süleyman Dönemi Hititler

Hız. Süleyman döneminde daha bir güce kavuşan İsrail oğulları bölgede arta kalan yerli halkı da köle yaparak angaryaya koşturmuştur (2008, s. I.Krallar, 9/20-21. II.Tarihler, 8/7). Geç Hitit Beylikleri dönemi ile çağdaş olan Hız. Süleyman döneminde Hititlerin Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarının bir bölümünde yaşamaktadırlar. Kadeş Savaşı sonrasında Hititler bir asır kadar bir süre Suriye toprakları üzerinde hakimiyetlerinin olduğunu belirtmiştik. Bu dönem sonrasında Hititlerden bazı gurupların bu topraklara yerleşme ihtimali olmasına karşın bu ihtimali destekleyecek arkeolojik veriye sahip değiliz.

Bu dönemde Geç Hitit Beylikleri ile ticari ilişkiler kurulmuş (2008, s. I.Krallar, 10/29) ve kral Süleyman'ın Firavunun kızı ve beraberinde içlerinde Hititli kadınların da bulunduğu bir hareme sahip olması (2008, s. I.Krallar, 11/1) İsrail Oğulları devletin bölgedeki gücünü göstermektedir. Kral Süleyman Keve ve Mısırdan atlar alır, Hitit ve Aram krallarına at ve atlı araba olarak satardı (2008, s. I. Krallar 10/28-29). Hız. Süleyman (M.Ö. 965-931) döneminde QWH (Coa)

olarak bilinen Geç Hitit Beyliklerinden Que yani Tevrat'ın Keve'si ile ticari ilişkileri vardı (Ünal, 2018, s. 69).

Bu dönemde Hititler ve yedi büyük ulus yok edilememiş, hala Filistin topraklarında yaşamaktadırlar. Geç Hitit beylikleri dönemine denk gelen bir dönem olup Tevrat'ın verdiği bilgilere bakıldığında, Hititler varlıklarını sürdürmekle birlikte aynı zamanda siyasi bir kimliğe sahip olacaklar ki Hz. Süleyman'dan krallık olarak at satın alabilmektedirler. Üvey babası bir Hitit olan Hz. Süleyman'ın Hititli eşi veya eşleri de vardır. Bu dönemde Hitit kralları ile at ticaretinin yapılması muhtemeldir. Çünkü geç Hitit Beylikleri döneminde birçok Hitit yerel beyliği mevcuttur. Hitit kralları ile yapılan ticaret ile ilgili maalesef henüz arkeolojik verilerden yoksun durumdayız.

Tarihi kronoloji oluşturabilmek adına tarihi kronolojileri bilindiğinden dolayı peygamberler dönemi Tevrat verilerine göre ilerledik. Ezra kitabında; *“Bütün bunlardan sonra, önderler yanıma gelerek şöyle dediler: İsrail halkı kâhinlerle Lewliler dâhil, çevredeki halkların Kenanlıların, Hititlilerin, Perizlilerin, Yevushuluların, Ammonluların Moavların, Mısırluların Amorluların iğrenç alışkanlıklarından kendilerini ayrı tutmadı. Kendilerine ve oğullarına bu halklardan kız aldılar.”* (2008, s. Ezra,9/1-2)

“De ki egemen RAB Yerusâlim'e şöyle diyor: kökenin ve doğumun açısından Kenan ülkesindensin; baban Amorlu annen ise Hititliydi. Doğduğun gün göbek bağın kesilmedi, temizlemek için seni yıkamadılar, tuzla ovalamadılar, kundağa saramadılar. Kimse bunlardan birini yapacak kadar sana acımadı, sevecenlik göstermedi. Senden tiksindikleri için doğduğun gün seni kıra attılar.” (2008, s. Hezeikel, 16/3-5)

“Sen kocasından ve çocuklarından tiksinen annenın kızısın; kocalarından ve çocuklarından tiksinen kız kardeşlerinin kız kardeşisin. Annen Hititli baban Amorlu 'ydu.” (2008, s. Hezeikel, 16/45)

Bu verilerde özellikle dikkati çeken husus Hititlilerden söz edilirken onları dışlayan ifadelerin kullanılmasıdır. Bu cümlelerinin kaynağı olarak Asur kralı II. Sargon'un yazıtlarında Hititlerden kötü Hititler diye söz ederek ötekileştirmesi ve işgallerini haklı bir temele dayandırma söylemleri olduğu düşünülmektedir (Collins, 2011, s. 7). Tevrat'ta birden fazla yerde sizden daha büyük yedi ulusu kovacaksınız söylemi geçmektedir. İsraililer için Kenan

topraklarının işgaline haklılık kazandıran gerekçe olarak bu söylem şekli Tevrat'a girmiş ve İsraililerin Filistin topraklarında yapacakları işgali haklı göstermek adına kullanılmış olabilir. (Collins, 2011, s. 7).

3. Kenan Topraklarında Hitit Kalıntıları ve Bazı Eskiçağ Hükümlerinin Tevrat'a yansması

Hititlerin, Anadolu topraklarından ilk kez çıkması I. Hattuşili dönemine denk gelmektedir. Kendi deyimiyle ondan önce kimse Fırat Nehri'ni geçememişti. Kendisinden sonra tahta geçen veliahtı I. Murşili ise Selefinin mirasına sahip çıkmış devlet sınırlarını genişletmiş ve dahi Halep (Halpa) kentini ele geçirdikten sonra Kassitler ile birlikte Babil ülkesine kadar girmişti. Fakat I. Murşili'nin Babil seferi ancak yağma amaçlı olarak kalmış ve topraklarda herhangi bir Hitit kalıcılığı olamamıştır. Genel bir ifade ile M.Ö. 16. Yy'ın başında yaşanan bu olaylardan sonra Hititler uzunca bir süre Anadolu içlerinde yaşadıkları sonra 13. Yy'da Kuzey Suriye ve Filistin topraklarında Mısır'a karşı üstünlük elde ederek yaklaşık olarak yüz yıl gibi bir süre bölge hâkimiyetinde söz sahibi oldular.

Tuthaldiya döneminde 15. Yy'ın ikinci yarısında Mısır ile Hitit arasında soruna neden olan göçebelerin Mısır himayesinde bulunan topraklara geçmesi ile alakalı Kuruştama antlaşması yapılmıştır (Ünal, 2018, s. 503). Bu antlaşma ile I. Murşili'den sonra Suriye içlerine giren Hitit himayesinde yaşayan ilk halk olmuştur. Nitekim kimi araştırmacılar bu göçü Filistin topraklarına yerleşen bir halk akını olarak değerlendirilmektedir (Collins, 2007, s. 214). Kuruştama göçlerinden sonra Hama'da daha önce Hitit yerleşkesi olmamasına karşın Hitit mimari tarzı, Luwi hiyeroglif yazısı ve Hitit ölü gömme geleneklerinin olması yeni bir Hitit merkezi kurulduğunu göstermektedir (Collins, 2007, s. 215). Göç sonrasında Hitit izleri Orta Suriye'de Hama kenti dışında kalan diğer yerleşim yerlerinde görülmemiştir. Filistin'de yedi bölgede keşfedilen ve ölü gömme geleneklerinden dolayı Anadolu ile ilişkilendirilmek istenmişse de mezarlarda çıkan eşyaların yerel halka ait olması Hititlerin bu bölgeye yerleşmiş olmaları tezini desteklememektedir (Collins, 2007, s. 215). I. Şuppiliuma dönemi itibarı ile de Suriye ve Filistin topraklarındaki Hitit varlığı gittikçe artmış ve uzunca bir süre de bu bölgede Mısır'a karşı üstünlük elde etmişlerdir. II. Muwatalli döneminde meşhur Kadeş Savaşı ile bu bölgedeki Hitit egemenliği

pekişmiş, III. Hattuşili döneminde imzalanan Kadeş Antlaşması ile de resmîyet kazanmıştır.

Kenan toprakları olarak bilinen alanın belli bir süre Hitit hâkimiyetinde kalmasından dolayı bu topraklarda Hitit varlığını gösteren maddi unsurlar bulunmuştur. Yapılan çalışmalar sonucu elle tutulur bulguların çoğu Hitit ile Mısır arasında barış dönemi diye bilinen 13. Yy'a ait daha çok diplomatik bulgulardır. Diplomatik bulguların bulunmasındaki en büyük neden ise Filistin topraklarının, Hitit ve Mısır devletleri arasında mecburi geçiş güzergâhı konumunda olmasıdır. Levant bölgesinde yapılan araştırmalar neticesinde ele geçirilen yazılı kaynaklara göre; Babil kralı Rib-Haddi'den söz edilen bir mektupta “Kenan Kralları”, Tire kentinden elde edilen metinlerde “Sidon Kralı”, “Hazor Kralı” ve “Kralın Ülkesi” gibi ifadeler Geç Tunç Çağında bölgenin yerel krallar tarafından yönetildiğini gösterirken, Amarna arşivlerinde bahsi geçen yerel kralların isimlerinin Hurri ve yabancı kökenli olmaları (Ateş, 2019, s. 50) bölgenin siyasi durumu hakkında açık bilgiler vermektedir. Megiddo'da dört adet silindir mühür bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi de Tel-Nami'deki mezarlıkta gömülü bir erkeğin elinde bulunmuştur (Gilan, 2013, s. 42). Mısır geçiş yolunda olan Megiddo'da görev yapmış bir Hitit rütbelisine ait mühür baskısı, Zazuwa ve Ana adında bir çifte ait mühür ve Tel Nami mezarlığında Hitit rahibine ait birçok süs eşyası ele geçirilmiştir (Gilan, 2013, s. 42). Filistin topraklarında Megiddo, Tel Nami, Tel Zeror ve Tel el Farah gibi bölgelerde Hititler'de ve çevre medeniyetlerde olan fakat o döneme değin henüz Filistin topraklarında görülmeyen İnhumasyon ölü gömme geleneğine rastlanmıştır (Collins, 2007, s. 215). Bu ölü gömme geleneği tek başına Kenan'daki Hitit varlığına kanıt olamayabilir. Çünkü İnhumasyon, yani yakarak ölü gömme geleneği Anadolu, Suriye ve Mezopotamya topraklarında genel bir ifade ile sadece bir topluma mal edilemeyecek kadar geniş bir coğrafyada hâkim bir gelenektir. Megiddo sarayında ele geçirilen fildişi, tamamen Hitit sanatına ait olup ilahi varlıkları sembolize etmek için kullanılırdı (Collins, 2007, s. 217). Ayrıca Kenan'da Mısır yönetimi dönemine ait olan Ahpek-Antipatris'te ele geçirilen Hitit kraliyet mührü, Ugarit valisi Takuhlinu tarafından Mısır valisi Haya'ya gönderilen, iki devlet arasındaki ticareti belgeleyen buğday ticareti mektubu da bu konunun aydınlatılması için kullanılan envanterler arasında yerini alır (Gilan, 2013, s. 43). Bunlar dışında

Tacanach ve Cenin’de boğa ve aslan figürlerine rastlanmış ve Hitit esintisi gözü ile bakılmıştır (Gilan, 2013, s. 48).

Hititlerin Kenan’daki varlığı konusu genel olarak birkaç teori çevresinde gelişmektedir. İlk teori Hitit-Mısır barış çağı, bu dönem yaklaşık olarak bir asır boyunca devam etmiştir. Bu döneme ait bulgular genel olarak bürokrasi arasında geçen yazışmalar ve Hititlere ait topraklarda devlete ait binalar, görevliler ve mühür gibi resmi bulgulardır. Diğer bir teori ise; Deniz Kavimleri Saldırısı sonucu bölge siyasi gücün yok olması nedeni ile zorunlu göçe mecbur kalan halkın Suriye ve Filistin bölgelerine göç etmeleri ve beraberlerinde kendilerine ait kültür varlıklarını da taşımalarıdır. Nitekim Deniz Kavimleri arasında Filistlilerin de yer alması ve bu bölgeye yerleşmeleri bölgede ele geçen kültür unsurlarının Filistlilere ait olabileceğini açıklamaktadır. Bir diğer teori ise Tevrat’ı kaynak göstererek Hz. Süleyman döneminde bir Hitit Geç Beyliği olan Que ile ticarettir.⁷ Amarna Çağı olarak bilinen dönemde Hititler hakimiyet sahalarını Megiddo’ya değin genişletmiş ve bir yüzyıl kadar bir süre bu toprakları ellerinde tutmayı başarmışlardır. Bu topraklarda elde edilen bulgular bölgede Hitit kültürünün çevresindeki ulusların kültürünü etkilediğini kanıtlayamayacak düzeydedir.

Tevrat Kanunu’nun ana maddeleri Hz. Musa döneminde indirildiği kabul edilen oldukça açık bir ifade ile yazılan “On Emir” olarak bilinen hükümlerden oluşmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Tevrat’ın indirilmesi ve yazıya geçirilmesi çok uzun bir zaman dilimini kapsayan bir süreçte gerçekleşmiştir. Tevrat’ta yer alan diğer kanunlar da yazılmasında yer alan üslup nedeni ile bu kitaba sonradan eklendiğini açıkça göstermektedir. Eski Mezopotamya’ya ait kanun maddelerinin çoğunda olduğu gibi Tevrat’ta da birçok kanun şarta bağlı olarak yazılmıştır. Hitit, Orta Asur, Babil ve Sümer kanunlarının çoğunda olduğu gibi birçok Tevrat Kanunu da başlarken “Eğer” diye yazılarak olay ve hüküm yazıya aktarılarak kanun oluşturulur. Bu formda ikinci tekil şahıs zamirlerine yer verilmeden oluşturulan kanun ifadelerine, İsrail toplumunun alışkın olmadığı ve Tevrat’a sonradan eklendiği açık olan bu yazım şekline “Kazuistik” yazım şekli denilmektedir (Genca, 2009, s. 49). Ayrıca Tevrat’ta yer alan kanunların insan-insan ilişkisi üzerine olması da İsrail toplumunda yer

⁷ Bkz. I. Krallar, 10/28-29, Ünal, 2006, 69.

alan bütün halkın Yahve'ye karşı sorumlu olması vasfına olan aykırılığı da Tevrat'ta yer alan bu kanunların sonradan ekleme olduğunu göstermektedir (Topçuoğlu, 1948, s. 298).

Çocuk Düşürme

Kanunun maddeleştirilmesi bakımından benzerliklerin olduğu çeşitli örnekler verilecektir.

Birçok Eskiçağ medeniyetinde kavga esnasında çocuk düşürmeye yönelik kanun maddeleri mevcuttur. Kavga esnasında çocuk düşürme konusu Tevrat'ta şu şekilde maddeleştirilmiştir: *“İki kişi kavga ederken gebe bir kadına çarpar, kadın erken doğum yapar ama başka bir zarar görmezse, saldırgan, kadının kocasının istediği ve yargıçların onayladığı miktarda para cezasına çarptırılacaktır. Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir.”* (2008, s. Çıkış, 21/22-25)

Hitit Kanunlarında:

“Eğer herhangi biri hür bir kadının rahmine her ne şekilde zarar verip doğmamış bebeğin düşmesine sebep olursa ...” (Karauğuz, 2018a, s. 72) Maddenin devamında ceza hamilelik süresine göre değişkenlik göstermektedir.

Hamurabi Kanunlarında:

“Eğer bir bey, bey sınıfından bir kimsenin kızını döver içindekini attırırsa (çocuğunu düşürtürse) içindeki için 10 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer o kadın ölürse, (vuranın) kızını öldüreceklerdir. Eğer, Muşkenum sınıfından bir kadının vurma yüzünden çocuğu düşürttürülürse, 5 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer o kadın ölürse ½ MANA gümüş ödeyecektir. Eğer bir bey kadın kölesini dövüp, içindekini attırırsa (çocuğunu düşürttürürse) 2 şekel gümüş ödeyecektir. Eğer o kadın köle ölürse 1/3 MANA gümüş ödeyecektir.” (Mebrure Tosun, 1989, s. 206)

Orta Asur Kanunlarında:

“Eğer bir adam, (diğer) bir adamın karısını döver ve çocuğunu düşürtürse, çocuğu düşürtten adamın karsına çocuk düşürttecekler. Adamın karısına

yaptığını ona da yapacaklar. Cenin için bir can ödenecek. Eğer ilk çocuğu düşen kadın ölürse (döven) adamı öldürecekler. Cenin için can ödeyecektir. Eğer o kadının kocasının oğlu yoksa ve onun karısı dövülürse bundan dolayı çocuğunu attıysa (düşürdüyse), onu döveni öldürecekler ve eğer düşen kız çocuğu ise can ödeyecektir.” (Mebrure Tosun, 1989, s. 255)

Tevrat, Hamurabi ve Orta Asur yasalarının ortak noktası olarak zararın özgür bireylere verilmesi durumunda kısas esasının aynen uygulanmasıdır. Nitekim İsrail oğullarının yaşadığı coğrafya göz önüne alındığında, Tevrat yazarlarının kendi devrinin en önemli kanun koyucusunda etkilenmeleri doğal olarak kabul görülebilir. Hitit kanunları ile de kanunların maddeleştirilmesi hususunda benzerlik mevcuttur.

Adam Yaralama

Benzer kanun maddeleri olarak gösterilecek bir diğer husus olan adam yaralamaya yönelik Tevrat’ın kanun maddesi şu şekildedir: “Eğer bir adam erkek ya da kadın kölesinin gözüne vurarak kör ederse, gözüne karşılık onu özgür bırakacaktır. Eğer erkek ya da kadın kölesinin dişini kırarsa, dişine karşılık onu özgür bırakacaktır.” (2008, s. Çıkış, 21/26-27)

Hitit Kanunlarında:

“Eğer bir adam erkek kölesini ya da cariyesini kör ederse ya da (dişini) kırarsa on Şengel gümüş verir. (Böylece yaptığı kötülüğü) evinden kaldırır.” (Karağuz, 2018a, s. 71)

Hamurabi Kanunlarında:

“Eğer bir adam kölesinin gözünü kör eder veya kemiğini kırarsa fiyatının yarısını ödeyecektir. Eğer bir Muşkenum’un dişini vurup sökerse 1/3 MANA gümüş ödeyecektir.” (Mebrure Tosun, 1989, s. 205)

Kanunların maddeleştirilmesi bakımından büyük bir benzerlik göstermektedir. Hitit ve Hamurabi kanunlarında kölelerin yaralanmaları karşısında belirli bir ücret ödenirken Tevrat bu durumda kölenin özgür bırakılmasını emreder. Tevrat’ın burada ayrı bir hüküm vermesinin nedeni ise Tevrat’ta mevcut köle kanunlarının çoğunun İbrani kölelere yönelik olduğundan kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Hırsızlık

Hırsızlık bütün Eskiçağ toplumlarının ortak sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eskiçağ toplumlarının birbirlerini örnek alarak mı ya da tamamen tesadüfî olarak mı cevabı kesin olarak bilinmez fakat bazı kanunların maddeleştirilmesi ve içeriği büyük benzerlik göstermektedir. Gelişen olay ve olguların bütün toplumlarda benzerlik göstermesi ya da kanun koyucu memurların belirli bir araştırma sonrasında kanun taslaklarını hazırlamaları bu durumun nedenini açıklayabilir.

Tevrat'ın hırsızlığa yönelik kanun maddesi şöyledir: *“Eğer bir adam öküz ya da davar çalıp boğazlar ya da satarsa, bir öküze karşılık beş öküz, bir koyuna karşılık dört koyun ödeyecektir.”* (2008, s. Çıkış, 21/1)

Hitit Kanunlarında:

“Eğer herhangi biri bir besili boğa çalarsa,... önceden otuz öküz verirlerdi. Şimdi 5'İ iki yaşında, 5'İ bir yaşında, 5'İ süttten kesilmiş 15 öküz verir. Evine saliverilir. Eğer herhangi biri bir koç çalarsa, eskiden otuz koyun verirlerdi. Şimdi, 5'i anaç, 5'i koç, 5'i iki yaşında 15 koyun verilir. Evine saliverilir.” (Karauğuz, 2018a, s. 79)

Hamurabi Kanunlarında:

Hırsızlığın konu olduğu hamurabi kanunları kanun maddesi: *“Eğer bir adam, sığır, koyun, eşek, domuz veya bir gemi çalarsa ve bunlar tanrıya veya saraya aitse (çaldığının) otuz katını verecektir. Muşkenum'a aitse on katını ödeyecektir. Eğer çalanın verecek hiçbir şeyi yoksa öldürülecektir.”* (Mebrure Tosun, 1989, s. 186)

Orta Asur Kanunlarında:

“Eğer bir adam, bir hayvanı veya herhangi bir şeyi çalarsa suçlanıp, ispat edilirse [x MANA] kalay verecek (ona) 50 sopa vuracaklar [x gün kralın hizmetinde çalışacaktır]. Memleketin hâkimleri bu hükmü [verdiler]. Eğer krala ulaşırsa, çalınan şeyi çaldığı kadar az veya çok ödeyecek (ayrıca) kralın verdiği cezayı çekecektir.” (Mebrure Tosun, 1989, s. 259)

Burada dikkatleri çeken husus diğer örnekleri gibi hırsız çaldıklarını misli ile ödemek yerine çaldığı kadarını geri vermek suretiyle aldığı fazladan cezanın

kral tarafından verilmesi veya dayak ile olmasıdır. Çalınan malların karşılığı olarak misli ile telafi edilmesi bu toplumların hepsi için ortak olması dikkat çekmektedir.

Hayvanların Başkasının Tarlasına Girmesi

Benzer bir diğer konu ve kanun maddesi olan hayvanların başkasının tarlasına girmesine yönelik hazırlanan Tevrat'ın kanun maddesi: *“Tarlada ya da bağda hayvanlarını otlatan bir adam, hayvanlarının başkasının tarlasında otlamasına izin verirse, zararı kendi tarlası ya da bağının en iyi ürünleriyle ödeyecektir.”* (2008, s. Çıkış, 22/5)

Hitit Kanunlarında:

“Eğer öküzler, ekili bir tarlaya girerse, tarlanın sahibi onları tarlasında bulursa, bir ay boyunduruğa koşabilir.” (Karauguz, 2018a, s. 82)

Hamurabi Kanunlarında:

“Eğer bir çoban, küçükbaş hayvanlarını otlatmak için tarla sahibi ile uyuşmaz ve tarla sahibi olmadan (izinsiz) hayvanlarına tarlayı otlatırsa, tarla sahibi tarlasını hasat ettiğinde tarla sahibinin izni olmadan tarlada hayvanlarını otlatan çoban, (hasadın) üstüne (fazla olarak) her BUR için 20 GUR arpa tarla sahibine verecektir.” (Mebrure Tosun, 1989, s. 191)

Kanunların maddeleştirmesindeki benzerlik medeniyetlerin birbirlerinden etkilenmelerini açıklamaktadır.

Yakın Akrabalar ile Cinsel İlişkiler

Yakın akrabalar ile girilen cinsel ilişkilerin konu olduğu Tevrat'ın kanun maddesi: *“Babasının karısıyla yatana lanet olsun. Annesinden ya da babasından olan kız kardeşiyle yatana lanet olsun. Kaynanası ile yatana lanet olsun”* (2008, s. Tesniye, 27/20-23). Aynı konu üzerine yazılmış Tevrat'ın bir diğer maddesi: *“Amcasının karısıyla cinsel ilişki kuran adam, amcasının namusuna leke sürmüş olur. İkisi de günahlarının cezasını çekecek ve çocuk sahibi olmadan öleceklerdir. Kardeşinin karısıyla evlenen adam rezillik etmiş olur. Kardeşinin namusunu lekelemiştir. Çocuk sahibi olmayacaklardır.”* (2008, s. Levliler, 20/21)

Hitit Kanunlarında:

“Eğer bir adam bizzat kendi öz annesi ile günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur. Eğer bir adam kızıyla günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur. Eğer bir adam oğluyula günah işlerse, lanet edilecek bir durumdur.” (Karauğuz, 2018a, s. 98)

Yakın akrabalar ile girilen cinsel ilişkilerin konu olduğu Hamurabi Kanunlarındaki kanun maddesi: *“Eğer bir adam kızı ile yatarsa, o adamı şehirden çıkartacaklardır. Eğer bir adam, oğluna bir gelin seçer, oğlu onunla yatarsa ve sonra kendisi (kayınpeder) kadının koynunda yatarken yakalanırsa o adamı bağlayacaklar ve suya atacaklardır. Eğer bir adam, oğluna bir gelin seçtiyse, oğlu onunla (henüz) yatmadıysa, kendisi (kayınpeder) kadının koynunda yatarsa (kadına) ½ MANA gümüş ödeyecektir. Eğer bir adam, babasının (ölümünden) sonra, annesinin koynunda yatarsa, her ikisini de yakalayacaklardır. Eğer bir adam, babasının ölümünden sonra çocuk dünyaya getirmiş olan analığının koynunda yakalanırsa, o adam babasının evinden uzaklaştırılacaktır.”* (Mebrure Tosun, 1989, s. 201)

Hitit yasalarında cinsel suçlarla ilgili kanunlara Hammurabi Kanunlarına nazaran daha fazla yer verilmiştir. Özellikle yakın akraba ile yaşanacak cinsel münasebet konusunda birçok madde bulunmaktadır (Cuma Ali Yılmaz, 2018, s. 39).

Yakın akrabalar ile cinsel ilişkilerin kurulması, kanunlarını saydığımız bütün medeniyetler kabul görmeyen bir durumdur. Kanunların maddeleştirilmesi hususunda aralarında benzerlik göstermeleri dışında akrabalık bağının yakınlık derecesine göre de cezaların farklılık göstermesi dikkati çeken bir diğer husustur.

Büyücülük

Bu konu Tevrat'ta çok kesin bir ifade ile belirtilmiştir. Bu konuda dikkati çeken husus bahsi geçen bütün kanunlarda büyücülüğün kabul görülmemesidir.

Tevrat'ta:

“Büyücü kadını yaşatmayacaksınız?” (2008, s. Çıkış, 22/18)

Hitit Kanunlarında:

“Eğer herhangi biri, kilden (büyücülükte kullanılan) bir figürü ele geçirirse, bu büyüdür. Kişinin yargılanması kralın mahkemesini ilgilendiren bir konudur. Eğer hür bir adam, yılanı öldürürken başka birinin adını söylerse, bu büyüdür. I MA,NA gümüş versin. Eğer köle ise ölsün.” (Karauğuz, 2018a, s. 95)

Birçok Eskiçağ medeniyetinin ortak sorunu olarak yasalarda yer verilen Büyücülük konusu Hamurabi Kanunlarında bu şekilde işlenmiştir: *“Eğer bir adam, bir adam hakkında onun (büyü yaptığını) iddia ederse ve onu ispat etmezse, üzerine büyüçülük iftirası atılan adam, nehre gidecek. Eğer nehir onu çekerse iddia eden onun evini (mülkünü) alacak. Eğer o adamı nehir temize çıkarırsa ve selamete çıkarsa ona iftira eden adam öldürülecektir. Nehrin selamete çıkardığı (adam) iftiracının malına mülküne sahip olacaktır”* (Mebrure Tosun, 1989, s. 185)

Orta Asur Kanunlarında:

“İster bir kadın, ister bir erkek olsun, büyü yaparsa, (büyü) ellerinde yakalanırsa, itham ve ispat edilirse, büyü yapanı öldüreceklerdir. Büyü yapan adamı gören bir görgü şahidinin ağzından büyüü “ben gördüm” dediğini duyan, kulak şahidi olarak (ortaya) çıkacak ve krala söyleyecek. Görgü şahidi krala, (önceden) söylediğini inkâr ederse, Güneşin oğlu Boğa Tanrısının önünde şöyle derse: “o söylemedi” (o zaman) o serbesttir. (Önce) söyleyen ve (sonra) inkâr eden görgü şahidini kral sorguya çekecek ve geçmişini araştıracaktır. Büyücü getirildiği zaman, adamı konuşuracak ve kendisi şöyle söyleyecek: “krala ve çocuğuna yaptığın yeminden seni çözmeyecekler, kral ve oğluna yaptığın yemin tablete uygun olan yemindir.” (Mebrure Tosun, 1989, s. 254)

Görüldüğü üzere Tevrat ve Kanunlarda geçen hükümler gerek hükmün maddeleştirilme biçimi, gerek suçlarında hepsinde sabit olmaları cezaların birbirlerine olan benzerliği çok bariz bir benzerlik mevcuttur.

Hamurabi ve Orta Asur kanunlarının daha detaylı olmaları daha köklü bir devlet geleneklerine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü İsrail oğulları devlet geleneklerine kavuşmadan önce uzun bir dönem Mısır himayesinde köle olarak yaşamış ve devam eden yıllarda ise kırk yıl boyunca çölde göçebe hayatı yaşadıklarını ifade etmiştik.

3.1. İnanç ve Ritüellerdeki Yöntem benzerliği

Tevrat'ta bazı sunu yöntem ve anlamları ile Hitit sunu yöntemleri ve anlamları arasında da benzerlikler mevcuttur. Hitit yasalarında suçun ferdi olmayıp gelecek nesli ve tüm soyu etkilemesidir. Bununla ilgili Hitit yasalarında şu ifade geçmektedir: *“Ne zaman o ölüm cezasına çarptırılırsa, tek başına ölmez; soyu da ona katılır. Suçu işleyen soyu ile birlikte mahvolacaktır. Eğer suçlu iseniz karılarınız çocuklarınızla birlikte mahvolacaktır.”* (Karauguz, 2018a, s. 25)

Bu benzerlik Tevrat'ta şu şekilde işlenmiştir. *“babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım.”* (2008, s. Çıkış, 20/5)

Her iki toplumda da ölümden sonra yaşam inancı olmasına karşın suçlu olan kimsenin mutlaka suçun bedelini bu dünyada ya kendisi ya da nesli üzerinden ödemesidir.

Kuşların kurban edilmesine yönelik Tevrat kanunu şu şekildedir: *“Eğer kuzu alacak gücü yoksa suçuna karşılık biri günah sunusu, öbürü yakmalık sunu olmak üzere RAB' be iki kumru ya da iki güvercin sunmalı. Bunları kâhine getirmeli. Kâhin önce günah sunusu sunacak. Kuşun boynunu kırmalı, ama başını koparmamalı. Sunağın kanından birazını sunağın yan yüzüne serpmeli. Arta kalan kan sunağın dibine akıtulmalı.”* (2008, s. Levhiler, 5/7-9)

Hititlerde:

“Ve yatıştırma ve temizlik için tüm çukurlara kuşları libasyon yapar. O, dokuz çukuru kana bular. Sonra dokuz çukur için dokuz kuş ve bir kuzu vardır.” (Reyhan, 2016, s. 23)

Hem kuşların kurban olarak sunulması hem sayının belirtilmesi ve hem de kurban ritüelinin kutsal mekânlarda yapılması Tevrat ve Hititler arasındaki bir başka benzerliktir.

Sonuç

Hititlilerin Suriye ve Filistin bölgesindeki siyasi faaliyetlerine bakıldığı zaman, Hititlerin bu bölgede bir asır gibi uzunca bir süre zarfında hükmetmiş oldukları bir gerçek mevcuttur. Bu konuya arkeolojik veriler ışığında bakıldığında ise mevcut olan hâkimiyetin daha çok vasal beylikler yolu ile bürokrasi temelinde

olduğu gerçeği görülmektedir. Kuruştama antlaşması baz alınarak ileri sürülen Hitit halkının Filistin topraklarına göç ettiği tezi de bölgedeki arkeolojik verilerden yeterli desteği bulmamasından dolayı yeterli bilimsel temele dayanmamaktadır.

Tevrat'ta verilen bilgiler ışığında bakıldığında Hz. İbrahim döneminde Filistin topraklarında bir Hitit varlığından söz edilir. Bazı Tarihçinin “*Goyim Kralı Tidal*” ifadesini temel almaktadırlar. Tidal isim benzerliğinden Hitit kralı Tuthaldiya ile özdeşleştirilmektedir. Fakat tarihi kronoloji ve arkeolojik bilgiler bu benzerliği desteklememektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere böyle bir durumun olması elimizdeki bilimsel bulgular neticesine göre olanaksızdır. Çünkü sözü edilen dönemde Hititler henüz İç Anadolu topraklarında hüküm sürmektedirler.

Hız. Musa döneminde İsrail oğulları Mısır'dan çıkmış ve vaat edilen topraklara doğru hareket etmişlerdir. Bizde doğru bir kronoloji oluşturabilmek adına Mısır'dan Çıkış tarihini doğru belirlemek üzerine yoğunlaştık. Nitekim Mısır'dan Çıkış olarak M.Ö. 1270 tarihli görüşü daha doğru kesin olmamakla birlikte gerçekçi bir kronolojinin oluşturulması açısından kabul edilebilir. Bunun nedenleri olarak ise Tevrat'ta geçen “Eşek Arısı” terimidir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu terim bölgede yaşayan halkı ve devletin gücünü dahi tehlikeye atacak ve dahi kıracak güçlü bir saldırı olması gerek ki İsrail oğulları bu saldırıdan sonra vaat edilen topraklara girebilmiştir. Nitekim Kur'an'ı Kerim'in de Tevrat'ı tasdik ettiği bir husus mevcuttur. İsrail oğulları Mısır'dan çıktıktan sonra Sina çölünde 20 yaş üstü Rab'be isyan eden o kuşaktan kimse sağ kalmayınca 40 yıl boyunca esir kalmışlardır ve İsrail oğullarını bu topraklara ulaştırma görevini de Yeşu gerçekleştirmiştir. Bize göre Mısır'dan Çıkış tarihi M.Ö. 1200 dolaylarında olması gerekmektedir. Deniz Kavimleri saldırısı olarak bilinen ve bölgedeki bütün siyasi güçleri zora sokan ve dahi Hititlerin parçalanmasına yol bu saldırı da Tevrat'ta geçen Eşek Arısı terimini kanaatimizce karşılamaktadır. İsrail oğulları Sina Çölünde sürgün hayatı yaşadıkları 40 yıl sonrası Rab onlara yerleşecekleri toprakları uygun hale getiren Eşek Arısı vakasını gerçekleştirmiştir. Ve böylece M.Ö. 1150 dolaylarında İsrail oğulları bölgede egemen güç olmaya başlamıştır. İsrail oğullarının güçlendikleri dönemde bölgede herhangi bir Hitit varlığı mevcut değildi fakat insanoğlunun da bir tarih hafızası mevcuttur. İsrail oğulları ile

Hitit ilişkisi ancak Hz. Süleyman döneminde Que ile olan at ticareti sayesinde gerçekleşmiştir. Fakat bu dönemde ise roller değişmiş geniş coğrafyaya hükmeden taraf İsrail olmuştur.

Asurlulara ait bir belgede ise Hititlerden söz edilirken bir halktan ziyade istenmeyen insanlar için Hitit teriminin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu bilgi Hezekiel kitabında da destekler niteliğinde cümlelerin varlığını da yukarıda belirttik. Tevrat'ın sonradan kaleme alındığını da göz önüne alındığında İman Ataları kitabı yazarlarının daha eski bir tarihte yaşadıklarını fark edebiliriz. Babil Sürgünü döneminde yaşayan Hezekiel kitabında Hititlerden kötü ve istenmeyen varlık olarak söz edilmesi gayet doğaldır. Çünkü bu dönemde Geç Hititler döneminin dahi bittiğini bilmekteyiz. Hititler yok olmadan çok uzun yıllar güçlü bir siyasi varlıktan yoksun bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Uzun bir dönem siyasi güçten yoksun yaşayan bu halkın dönemin diğer milletleri tarafından daha aşağı bir millet olarak görülmesi anlaşılabilir bir durumdur.

Tevrat ile Hititler arasında bir kısım benzerlikler mevcuttur. Fakat Tevrat'ta verilen tarihi kronoloji çelişkilidir. Hz. İbrahim dönemi ve devam eden süreçte Hititlerin Filistin coğrafyasında olmaları mümkün gözükmemektedir. Ancak Geç Hitit Beylikleri döneminde tarihi kronoloji Tevrat ile uyumaktadır. Fakat bu dönemde ise Hitit hakimiyet sahası oldukça dardır. Hz. Süleyman döneminde ise yapılan at ticareti Hititleri bağımsız olarak göstermekte ise de Hitit Beylikleri ancak bağımlı krallar olarak hüküm sürmektedir. Hititler ile Tevrat arasında bazı kanun maddelerinin benzer olduklarını gördük. Fakat bu benzerlik İsrail oğulları ile temasları daha yüksek olan Babil ve Asur medeniyetlerinde de mevcut olduğundan bu bilgi ve benzerliklerin Hititlerden direkt olarak geçmekten ziyade bu medeniyetler vasıtası ile geçmiş olması daha muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1995). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar* (7. Basım b.). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Ateş, A. B. (2019). M.Ö. 2. Bin Suriye-Filistin Bölgesinde Hitit Kökenli Buluntular . Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Behnan Konutgan, L. K. (2016). *Kutsal Kitap Sözlüğü*. İstanbul: Acar Basın .
- Bilgiç, E. (1948). Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Anahatlarıyla Rekonstrüksiyonu (Siyasi-İdari ve İktisadi-İçtimai Bakımlarından). *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.6(s.5), 489-516.
- Bruce, F. F. (1948). The Hittites and the Old Testament. *The Tyndale Old Testament Lecture*. London.
- Bucaille, M. (2005). *Tevrat, İnciller Kur'an-ı Kerim ve Bilim* (3. Baskı b.). (S. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Işık Yayınları.
- Collins, B. J. (2007). *The Hittites and Their Word*. Atalanta: Archaeology and Biblical.
- Collins, B. J. (2011). *www.academia.edu*. Ekim 25, 2019 tarihinde *www.google.com*:
https://www.academia.edu/1555544/Hittitology_Importance_for_Biblical_Interpreterpretation adresinden alındı
- Cuma Ali Yılmaz, H. Y. (2018). Hamurabi, Ur-Nammu ve Hitit Kanunlarında "Kadın" Üzerine Mukayeseli Bir Bakış. D. A. Prof. Dr. Rahmi Doğanay içinde, *Rıfat Özdemir'e Armağan* (s. 34-48). İstanbul: Hiperlinkyayın.
- Doğansoy, A. (2008). *Tevrat-İnciller Kur'an ve İlim-Beşeri İlimlerin İlahi İlimlere Tanıklığı*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık .
- Gavaz, Ö. S. (2007). Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası. *ICANAS*, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* , 2819-2837.
- Gavaz, Ö. S. (2007a). I. Şuppiluliuma Döneminde Suriye ve Mezopotamya ile İlişkiler. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Genca, E. (2009). Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler (Sümer, Babil ve Eski İsrail Hukuku). İstanbul: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Gilan, A. (2013). Hitites in Canaan? The Archaeological Evidence. *Biblical Notes* , 39-53.

Gülen, N. K. (2010). *Anadolu'nun Bin Tanrılı Kralı Şuppiluliuma*. İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım.

Günbattu, C. (1997). Kültepeden Akad'lı Sargon'a ait bir Tablet. *Archivum Anatolicum Dergisi*(s. 3), 131-151.

Hornung, E. (2004). *Mısır Tarihi*. (Z. A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Johnson, P. (2000). *Yahudi Tarihi*. (F. Orman, Çev.) İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

Karauğuz, G. (2017). *Ademin Çocukları çivi yazılı kaynaklar, Tevrat, İnciller ve Kur'an'a göre* (3. Baskı b.). konya: çizgi kitabevi.

Karauğuz, G. (2018a). *Hitit Yasaları*. konya: Çizgi Kitabevi.

Karauğuz, G. (2018b). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Karauğuz, G. (2019b). *Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar yaşam hikayesi, ferman, vasiyetname, bağış belgesi, talimatname ve kral icraatları*. konya: çizgi Kitabevi.

Kaynak, M. (2007). *Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an'dan Gözlemler*. İstanbul: Yay Matbaacılık.

Kitabı Mukaddes Şirketi. (2008). *Tevrat (Tora, Neviim Ketuvim)*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakındoğu* (3. Basım b., Cilt I-II.). (D. Şendil, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali. (2002). Merve Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. LTD ŞTİ:.

Lawrence, P. (2008). *Kutsal Kitap Tarihi Atlası*. (F. Bilger, Çev.) İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Mebrure Tosun, K. Y. (1989). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Öz, E. (2005). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .

Reyhan, E. (2016). Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi* , 35-60.

Seslenir, S. (2011). *Ramses* . İstanbul: Anonim Yayıncılık.

Taş, İ. (2012). M.Ö. 13. yy'da Hitit Kralı IV. Tuthaldiya'nın Uygulamaya Koyduğu Ticari Ambargo. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 3015-3029.

Taş, İ. (2012a). Hitit Kralı IV. Tuthaldiya'nın Suriye Politikası . *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 3029-3039.

Topçuoğlu, H. (1948). Eski İsrail Hukuku'nun Menşei, Hususiyetleri ve Hamurabi Kanunu ile Olan Münasebetleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 284-322.

Ünal, A. (2006). Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Döneminin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 67-102.

Ünal, A. (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Eski Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 6000-1180)*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat.

Yiğit, T. (1994). I. Hattuşili ve Dönemi. Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yıldırım, E. (2012). M.Ö. II. Binyılda Paylaşılmayan Topraklar: Kuzey Suriye. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(8), 1385-1402.

Yılmaz, C. A. (2018). Urartu Döneminde Şebeteria Şehrine Genel Bir Bakış. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 165-176). Elazığ: Fırat Üniversitesi Matbaası.

Yılmaz, C. A. (2022). Mısır'ın Güçlü Firavun-Kralı: III. Amenhotep'in Tahta Çıkışı ve İmar Faaliyetleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (M.Ö. 1391-1353). *Journal of History School*(56), 25-37.

BÖLÜM III

ORTA ASYA'NIN GÖRKEMLİ HANEDANLIĞI: HÂRİZMŞAHLAR DEVLETİ'NİN DOĞUŞU

Dr. Öğr. Ü. Abdullah BAYINDIR*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357148>

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kilis/TÜRKİYE ORCID: 0000-0002-6581-0894

Giriş

Hârizmşahlar (Harezmsahlar) Devleti (1092-121), Orta Asya'da hüküm süren önemli tarihi devletlerden biridir. Anuşigin-oğulları (Anuşegin) hanedanlığı tarafından kurulan son Hârizmşahlar Devleti, diğer Türk-İslam devletleriyle kıyaslandığında oldukça etkili ve önemli bir devlet olarak öne çıkmaktadır.

Bu devlet, 11. ve 12. yüzyıllarda varlık göstermiş ve günümüz Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Türkiye'nin doğu bölgeleri ve İran'ın batı bölgelerini içeren geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Hârizmşahlar Devleti'nin egemen olduğu coğrafi bölgeye “Harezmsahlar” veya “Hârizmşahlar” denilmesi, bu devletin önemini yansıtan bir diğer husustur. Ayrıca, “Harezmsahlar” terimi, başlangıçta bir kavim adı olarak kullanılırken, Arapların Türkistan'a yayılmaya başlamalarıyla coğrafi bir bölge anlamı kazanmıştır¹.

Hârizmşahlar Devleti, 11. yüzyılın ortalarında bölgenin Selçuklu İmparatorluğu'nun etkisi altında olduğu dönemde kurulmuştur. Bu dönemde, bölge önemli bir ticaret merkezi ve kültürel kavşak noktası olarak hizmet vermişti, bu da onu stratejik ve siyasi açıdan önemli kılmıştır. Türk ve İran kökenli halklar arasındaki etkileşim yoğun olmuş ve İslam dini bu toplulukları bir araya getiren birleştirici bir unsur haline almıştır.

Hârizmşahlar, Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması ve zayıflaması sonucu bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Öte yandan Türkmen kökenli bir hanedanlık olarak, bölgedeki diğer güçlerle mücadele ederek hüküm süren bir imparatorluk inşa etmeyi başarmışlardır.

Kuruluşundan itibaren Hârizmşahlar Devleti hızla genişlemiş ve güçlenmiştir. Bu dönemde, geniş toprak bütünlüğüne ve önemli ticaret yollarının kontrolüne sahip olmuşlardır. Özellikle İpek Yolu üzerindeki stratejik konumları, bölgeyi ekonomik ve kültürel açıdan önemli kılmıştır.

Urgenç (Gurganj veya Kunye-Urgench olarak da bilinir), devletin önemli şehirlerinden biri olmuş ve o dönemde ticaretin ve önemli politik meselelerin

¹Taneri, A. (1997). “Hârizmşahlar”, ss. 228-231 içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c. 16 Ankara: TDV Yayınları.;

görüldüğü bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca şehir, mimari ve kültürel açıdan önemli eserleri barındırarak önemini daha da artırmıştır.

12. yüzyılın ortalarında, Hârizmşahlar Devleti Sultan Alâüd-din Tekiş'in yönetimi altında zirveye ulaşmış ve toprakları büyük ölçüde genişlemiştir. Tekiş, İl Arslan'ın oğlu olarak kendisini Selçukluların devamı ve varisi olarak görmüş ve "Sencer" unvanını almıştır. Ancak, Tekiş dönemi sonlarında iç huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Hârizmşahlar Devleti'nin kaderini değiştiren olay, Moğol istilaları olmuştur. 1219 yılında genç Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın emriyle Hârizmşahlar Devleti'ne karşı büyük bir sefer başlatılmış ve bu durum devleti temelden sarsmıştır. Bu sefer, Hârizmşahlar Devleti'nin çöküşüne ve bölgenin Moğol hakimiyetine girmesine yol açmıştır.

Bu çalışma, Hârizmşahların temellerinin atıldığı dönemde karşılaştığı siyasi mücadeleleri detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Bu dönemde, Hârizmşahlar, dönemin koşullarına uygun stratejik politikalar geliştirerek ustaca bir denge politikası izlemiş ve bu sayede ayakta kalmayı başarmışlardır. Başka bir deyişle, çeşitli yaklaşımlarla bu zorlu siyasi mücadelelerde ustaca denge sağlamışlardır.

Sonuç olarak, Hârizmşahlar Devleti, Orta Asya tarihi açısından önemli bir imparatorluktur. Zengin kültürel mirası ve ticaret ve bilimin geliştiği merkezleri, tarih boyunca önemli bir rol oynamıştır. Ancak Moğol istilası, tarihsel seyrini değiştirmiş ve sonuç olarak 1221 yılında varlığı sona ermiştir. Hârizmşahlar Devleti'nin hikayesi, Orta Asya'nın tarihini anlamak ve bu bölgenin zengin kültürel geçmişi hakkında daha fazla bilgi edinmek için önemlidir.

Hârizmşahların Zuhuru (Doğuşu)

Sultan Mahmûd², 1017 yılında Hârizm'i ele geçirdikten sonra Me'mûnîlere son vererek bölgenin idaresini kendi kumandalarından Altuntaş³'a bırakmıştı. Sultan Mes'ûd dönemine kadar Gaznelilere bağlı bir şekilde hareket eden Altuntaş'ın 1032 yılında Debusiye'de Ali Tekin ile yaptığı mücadeleden⁴ sonra hayatını kaybetmesi Hârizm'dekisiyasetin değişmesine sebep olmuştu.⁵ Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Harun, 1034 yılında Selçuklular ve Ali Tekin ile ittifak yaparak 1030'da Gazneliler tahtına oturan Sultan Mes'ûd'a muhalefet ederek bağımsızlığını ilan etmiştir. Altuntaşlar'ın çıkarttığı isyanı Hârizm yakınlarına kadar gelen Tuğrul, Çağrı ve İbrahim Yınal (İnal)'ın idaresindeki Selçuklularında destek verdiği yönünde kayıtlar bulunmaktadır. Hârizmşah, Horasan sahasına sahip olmak istediğinden dolayı Selçuklular iş birliği yaptığını görmekteyiz. Nitekim Harun'un Hârizm'de yer alan Darhân (Dergân) ve Şurâhan'ı Selçuklulara yurt olarak vermiştir⁶. Altuntaşlar'ın Selçuklular ile birlikte hareket etmesinin bir sonucu olarak Gazneliler'e karşı üçlü bir ittifakın oluşturulması için gereken bütün hazırlıklar yapılmıştır.⁷ Bu gelişmelerden sonra ilişkilerin bozulması üzerine Sultan Mes'ûd, Oğuzların Baranlı (Koyunlu) boyundan⁸ olan ve Selçuklulara karşı eski bir kin ve düşmanlığı ile bilinen Oğuz Yabgusu'nun (bu Hanın Ali Han olma ihtimali

²Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud (998-1030) için bkz. Merçil, E. (2003). "Mahmûd-ı Gaznevî". ss.363-365 İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c. 27 Ankara: TDV Yayınları; Yazıcı, N. (2004). *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*. Ankara: TDV yayınları. s.179-184.

³Gazneliler'in Türk asıllı Hârizm valisi ve Altuntaş hanedanının kurucusu için bkz. Özaydın, A. (1989). "Altuntaş el-Hâcib". ss.547-548 içerisinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. c.2 Ankara: TDV Yayınları.

⁴ Ali Tekin'in saltanat mücadelesi adına yaptıkları için bkz. Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*. Ankara: TTK yayınları. s.23-24.

⁵Burslan, K. (1999). *Irak ve Horosan Selçukluları tarihi*. Ankara: TTK yayınları. s.54-55; Turan, O. (2014). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötügen yayınları, s. 93.

⁶Öngül, A. (2014). *Selçuklular tarihi-I, büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca yayınları. s.9.

⁷Kafesoğlu, İ (1992). *Hârezmşahlar Devleti tarihi (485- 618/1092- 1221)*. Ankara: TTK yayınları. s. 34; Sevim, A. veMerçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri tarihi, siyaset, teşkilat ve kültür*. Ankara: TTK yayınları. s. 22.

⁸Oğuz boyları ve teşkilatı için bkz. Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: TDAV yayınları.

vardır) oğlu olduğu tahmin edilen Cend Emîri Şah Melik'i Hârizmliler üzerine göndermiştir (29 Ekim 1034).⁹

Şah Melik, Selçuklular üzerine 1034 yılı Kurban Bayramı'nın son günü ani bir baskın düzenleyerek 7-8 bin kişiyi öldürüp çok sayıda kadın, çocuk ve askerlerden esir alarak ve pek çok da mal ele geçirerek Cend'e dönmüştür. Bu hadise sonrası Selçuklular Hârun ya da Ali Tekin'in ihanete uğradıklarını sanmışlardı. Şoka uğrayan ve telaşa kapılarak yerlerini terk ederek Ceyhu (Amuderya) nehrini geçerek Ribât-ı Nemek'e gelip konakladılar (Öngül, 2014, 10).

Bunun üzerine zor durumda kalan Hârun, bir yerde de Selçukluların desteğini kaybetmemek için onlara para ve mal vererek Hârizm'deki yurtlarına geri dönmelerini sağlamıştı. Kayıtlarda Hârun'un Ceyhun nehri üzerindeki bir gemide Şah Melik ile bir görüşme gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Bu görüşüme Selçuklularla Şah Melik'in arasını düzeltmek amacıyla yapılmıştı. Tekrar barışmaları için elinden geleni yapan Hârun maalesef, Şah Melik'in olumsuz cevabıyla karşılaşmıştı. Hatta tekrar saldırı planları yapan Şah Melik, Hârun'un Selçukluları koruyucu tavrı karşısında çekinmiş ve onun 30 bin kişilik ordusuyla başa çıkamayacağını düşünerek Cend'e dönmeye karar vermişti (Turan, 2009, 93-95).

Öte yandan Ali Tekin'in 1035 yılında hayatını kaybetmesi Hârun'u önemli bir müttefikinden etmişti. Bu durumda yeni müttefik arayışı ile Şah Melik'le anlaşmak istemesine rağmen bu isteği kabul görmemiştir. Bunu fırsat bilen Gazne Sultanı Mesud zor durumdaki Hârun'un üzerine gizlice gönderdiği bir fedai sayesinde onu 13 Nisan 1035 yılında öldürmüştü. Bu önemli hasiseler üzerine Hârizmliler tarafından şah ilan edilen Harun'un kardeşi İsmâil Handân ise Gazneliler karşısında zor durumda kaldığından dolayı Selçuklulara sığınmak zorunda kalmıştır.¹⁰ Nitekim Selçuklular, destek aldıkları noktaların

⁹Sevim, A. veMerçil, E. *Selçuklu Devletleri tarihi...*, s. 22; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, 93.

¹⁰Kafesoğlu, *Hârezmşahlar*, s. 34-35; Gürbüz, M. (2005).*Hârizmahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sos.Bil.Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul. s. 1.

ortadan kalkması üzerine bir yandan Ali Tekin'in oğulları bir yandan da Gaznelilerin tehditleriyle yeniden zor duruma düşmüşlerdi.¹¹

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Altuntaşoğulları, Dandanakan Savaşı¹²'ndan sonra Cend Emiri Şah Melik tarafından uzaklaştırılmasına rağmen 1041 yılında başkent Gürgenç'i muhasara altına alıp Şah Melik'i zor durumda bırakarak Hârizm'i kontrol altına almayı başarmışlardır.¹³ İslâm kaynakları, Çağrı Bey'in Hârizm'e yönelik gerçekleştirdiği ilk harekette başarılı olamadığını; Tuğrul Bey'in yeni bir harekâta başlamasına karşılık Şah Melik'in kaçarak Dihistan, Tabes, Kirmân üzerinden Mekran'a kadar çekildiğini belirtmektedir.¹⁴

Hârizm'e yönelik 1043 yılında gerçekleştirilen hareket bölgedeki idarenin yeniden tesis edilmesini sağlamıştır. Ancak Altuntaşoğullarının Horasan'da Selçukluların himayesine girerek onlardan yardım talebinde bulunmalarına rağmen bekledikleri desteği alamamaları dağılmalarına sebep olmuştur. Böylece Hârizm, Muhammed b. Anuştekin'e kadar mahalli idareciler arasında seçilen valiler tarafından yönetilmiştir.¹⁵

Hârizmşahların Selçuklular ile Mücadelesi ve Doğu İslâm Dünyasında Yükselmeleri

Sultan Alp Arslan dönemini¹⁶ incelediğimizde Selçuklu sarayındaki görevlilerin maaşları Hârizm bölgesinde elde edilen gelirlerden

¹¹Köymen, M.A. (1989). *Selçuklu devri Türk tarihi*. Ankara: TTK yayınları. s.34-39.

¹² Selçuklu devletinin siyasi arenada kendine yer bulduğunun göstergesi olarak Dandanakan savaşı bir dönüm noktası olarak işaret edilebilir. Dandanakan savaşından sonra artık Selçuklu devleti siyasi bir varlık olarak kendini kanıtlamış ve çevre devletlerin kabulünü almıştır. Dandanakan savaşı sonrası Selçuklu devleti politik işleri için Bkz. Turan, *Selçuklular tarihi...*,s.103-106; Turan, R. (2016) *Dandanakan savaşı sonrası Tuğrul Bey-Selçuklu tarihi el kitabı*. (Ed. Refik Turan). Ankara: Grafiker yayıncılık. s.81-87.

¹³Kafesoğlu, İ.(1972). *Selçuklu tarihi*, İstanbul: MEB yayınları. s. 31.

¹⁴Kafesoğlu, *Hârezmşahlar...*, s. 36.

¹⁵Taneri, A. ss. 228-231.; Aslan, C. (2021). "Celaleddin Mengüberti Hârezmşah ve Siyasi Faaliyetleri", ed. Yunus Emre Tansü, *Hacı Bektâş-I Velî Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VIII*- Ankara: İksad Yayınevi, s.378.

¹⁶ Sultan Alparslan devri için ayrıca bkz. Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu devletleri tarihi...*, s.61-93; Öngül, A. (2014). *Selçuklular tarihi-I...* s.37-70; Köymen, M.A. (2016). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi III, Alp Arslan ve zamanı*. Ankara: TTK yayınları; Köymen, M.A. (1995). *Alparslan ve Zamanı*. İstanbul: MEB yayınları.

ödenmiştir.¹⁷Hârizmşahlar, nesep itibari ile Muhammed b. Anuştekin'e dayanmaktadır. Tarihi kaynaklar, Anuştekin, Türk olup, Selçuklu emirlerinden Belkabe tarafından günümüzde Afganistan sınırları içerisinde bulunan Gur¹⁸ ülkesinden satın alınmıştır ifadelerini zikretmektedir.¹⁹ Başka bir ifadeye göre de Hannân Mebruk ise Anuştekin'in Kıpçak ülkesinden satın alındığını ifade etmektedir.²⁰Anuştekin'in çehresindeki asaleti, sessiz mizacını ve fiziki durumunun elverişli olduğunu gören emir, Selçuklu sarayına getirerek Melikşah'ın²¹ hizmetine girmesini sağlamıştır. Anuştekin, bir müddet sarayda su ve şarap sunduktan sonra vefatına kadar Hârizm bölgesinin gelirlerinin tasarrufundan sorumlu olduğu bilinmektedir.²²Berkyaruk tahta çıktığı zaman kardeşleri arasında yaşanan taht kavgalarından dolayı Hârizm'in idaresini elinde tutan Hârizmşah lakaplı Ekinci'den kendisine yardım etmesini istemiştir²³. 10.000 kişiden oluşan askeri birliği ile birlikte Merv'e hareket eden Ekinci ve askerleri, eğlence ile meşgul olan Kudan ve Yaruktaş tarafından sıkıştırılıp katledilmişlerdir. Bunun üzerine Berkyaruk, Horasan Valisi Davud Habeşi b. Tuntak'ı 15.000 kişiden oluşan askeri birliği ile Kudan ve Yaruktaş'ı öldürmesi için görevlendirmiştir. İki taraf arasında yapılan savaşta hezimete uğrayan Yaruktaş'ın esir düştüğü haberini alan Kudan, Buhara'ya kaçmasına rağmen yakalanıp öldürülmüştür. Bu hadiseden sonra Hârizmşah unvanı alarak Hârizm Valiliğine getirilen Anuştekin'in en büyük oğlu Kutbeddin

¹⁷Merçil, E. (2015). *Müslüman Türk devletleri tarihi*. Ankara: Bilge Kültür Sanatları, s. 174.

¹⁸Belh, Herat, Kabil ve Gazne arasında bulunan Ğarşistan köyüne Horasanlılar tarafından Gur adı verilmiştir. Tâha, Hüseyîn. (1986). *el-Edebû'l-Arâb fî İklîmHâvarîzm, MenşûratûVüzerâtû'l-İ'lâm*. Irak.s. 43.

¹⁹Selim, S. (2000). *el-Etrâku'l-Hâvarizmiyyunfi'ş-Şarkî'l-Ednâ'l-İslâmî (H. 628-644), el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şam, Kahire: Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye*.s. 18.

²⁰HanânMebrûkLebudî. (2013). *KıyamûDevletûŞahhatHâvarizm*. İskenderiye: Mektebetû'ş-Şebâb. s. 287; Tâha,*MenşûratûVüzerâtû'l-İ'lâm*, s. 43.

²¹ Sultan Melikşah devriyle ilgili ayrıca bkz. Akyol, H. ve Kara, E. (2016) *Melikşah dönemi-Selçuklu tarihi el kitabı*. (Ed. Refik Turan). Ankara: Grafiker yayıncılık. s.135-145.

²²İbnKesîr, (1991). *en-Nihâyeh ve el-Bidâyeh, XII*. Beyrut: Mektebetû'l-Maarîf. s. 154; İkbâl, A. (1990). *Tarihû İnan Ba'de'l-İslâm*. (Çev. Muhammed Alaeddîn Mansur). Kahire: Darû es-Sekafe. s. 282; Selîm, *MenşûratûVüzerâtû'l-İ'lâm...*, s. 18.

²³ Sultan Berkyaruk devri ve Selçuklularda yaşanan saltanat kavgalarının detayları için bkz. Bayındır, A. (2020). *Selçuklularda saltanat mücadeleleri*. İstanbul: Hiperyayın. s.133-144.

Muhammed, 30 yıl boyunca Hârizm'de Selçuklu Devleti'ne bağlı bir şekilde hüküm sürmüştür.²⁴

Selçuklu Devleti'nin çöküş süreci içerisine girmesi ile birlikte baş gösteren siyasi çatışmalar, Hârizmşahların ön plana çıkmalarına ve hâkimiyet sahalalarını genişletmelerine imkân sağlamıştır²⁵. Atabek ve küçük sultanların ortaya çıktığı dönemde İslâm dünyasında yaşanan çözümleri ve parçalanmaları Selçuklu sultanları engelleyememiştir. Bu durum Sencer dönemine kadar devam etmiştir.²⁶ Sencer, 1118 yılında hükümdar olduktan sonra Azerbaycan, Irak, Gazne, Gur, Hârizm, Türkistan ve Fars bölgesine başarılı seferler düzenleyerek devletin otoritesini yeniden sağlamıştır.²⁷

Sencer, Hârizm'de dini ilimlerin gelişmesinde, iyilik ve adaletin yaygınlaşmasında ve halkın desteğinin alınmasında önemli rol oynayan Kutbeddin Muhammed'in 1126 yılında ölümünden sonra yerine çok değer verdiği ve bütün seferlere birlikte gittiği Atsız b. Muhammed'i atamıştır.²⁸ Ancak Atsız ile Sencer arasındaki birliktelik, emirlerin fitne ve hasetliğinden dolayı kısa süreli olmuştur. 1134 yılında Gazneliler Devleti hükümdarı Behramşah'a karşı birlikte hareket etmelerine rağmen Atsız'ın, Sencer'in ordusunu küçümsemesi ve bağımsızlığını ilan etmek istemesi, iki tarafı karşı karşıya getirmiştir. Atsız'ın askerleri ile birlikte hareket ettiğini haberini aldıktan sonra Hârizm'e doğru yönelen Sencer, 1138 yılında Ceyhun Nehri başta olmak üzere Hârizm'in komşu olduğu bölgeler ile olan ulaşımını tamamen engellemiştir. Bu durum Moğollar ile yapılacak olan savaşa kadar devam etmiştir. İki taraf arasında yapılan savaşta Atsız, ağır bir hezimete

²⁴İbnü'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Târih IX*, (dzl. Muhammed Yusuf Dukak). Beyrut: Darû'l-Kûtübü'l-İlmiye., s. 9-10; Vambéry, A. (1987). *Tarihü Buhara*, (Çev. AhmedMahmud es-Sedatî, Yahya el-Hişab). Kahire: MektebetüNehdetü's-Şarkî. s.147; Nüveyrî. (2004). *Nihâyetü'lEdeb fi Funûni'lEdeb, XVII*. (dzl. Mustafa Fevvez-KuşeyliFevvaz). Beyrut: Darû'l-Kutûbi'l-İlmiye. s.138.

²⁵ Sultan Sencer (Sancar)'ınHârezmşahlarla ve Gurlularla olan münasebetleri ve yapılan seferlerle ilgili için bkz. Köymen, M.A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi-İkinci imparatorluk devri*. c.II. Ankara: TTK yayınları. s.311-383.

²⁶Hamdî, Hafız Ahmed. (1949). *ed-Devletü'l-Havarizmiyyeve'l-Moğol*. Kahire: Darû'l-Fikri'l-Arab. s.25.

²⁷Havendemir, Gıyaseddîn b. Hamam. (2013). *TarihüHabibi's-Seyr fi AhbariEfradû Beşer. I-III*. İsfahan. S.1115.

²⁸Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Edeb*, XXVII, s. 139.

uğratılmıştır. İslâm müellifleri, Sencer'in Atsız tarafından haksız yere katledilen Müslümanların intikamını aldığını yazmaktadırlar. Savaş sonrası Gıyaseddin Süleyman Şah b. es-Sultan Muhammed'i Hârizm Emirliğine getiren Sencer, ona atabek, hacib ve vezir tayin ettikten sonra başkent Merv'e geri dönmüştür.²⁹İbnKesîr'e göre 300 bin kişiden oluşan Hârizm ordusunda Lûbudî, ölen, yaralanan ve esir düşenlerin sayısının 10 bin civarında olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Öte yandan bu hadiselerden ötürü İbnû'l-Cevzî, eserinde olayı anlatırken Atsız'ı kâfir olarak nitelendirmiştir.³¹

Savaş sonrası sulh yapılmasına rağmen Selçuklu Devleti'nin Karahıtaylar ve Oğuz kabileleri karşısında aldığı mağlubiyet, devletin istiklali için mücadele eden Atsız'ın yeniden harekete geçmesini sağlamıştır. 1141 yılında Semerkant'a beş fersah (yaklaşık 25-30 km) mesafede bulunan Katvan köyünde yapılan savaşta Selçuklu ordusu hezimete uğramıştır.³². Sencer, askerleri ile birlikte zevcesi Türkân (Terken) Hatun'un da esir düşmesi üzerine Tirmiz'e kaçmıştır. Türkistan sahasını hâkimiyeti altında bulduran Selçuklu Devleti'nin aldığı mağlubiyet, Maverâünnehr bölgesinde Müslümanların yaşadığı şehirlerin tehdit altına girmesine yol açmıştır.³³

Yükseliş Evreleri ve Oğuz Türkmenlerinin faaliyeti

Katvan savaşından sonra Hârizm halkının Sencer'den nefret etmesinden istifade eden Atsız, 1141 yılında Serahs'a oradan ise Merv'e gitmiştir. Şehri istila eden Atsız, Şafî fakihlerinden Ebû İshak el-Mervezî, Alî Muhammed b. Arslan ve eş-ŞerîfAlî b. İshak el-Musevî başta olmak üzere Hârizmşah

²⁹Ebû'l-Fidâ. (?). *Kitabû'l-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer. IIII*, Mısır. s. 14; Hilmi, A. K. (1975). *es-Selaciketü fî Tarihüve'l-Hadâra*. Kuveyt: Darû'l-Buhusû'l-İlmiyye. s.114-15; İbnû'l-Esîr, IX, s. 309; Nüveyrî, XXVII, s. 139; İbnKesîr, XII, s. 218; Lûbudî, HanânMebruk. (2013). *KıyamûDevletûŞahhatHâvarizm. İskenderiyye.s. 291-293; Selim, el-Etrakû'l-Hâvarizmiyyun....*, s.19.

³⁰İbnKesîr,XII, s. 218; Lûbudî, s. 293.

³¹*İbnû'l-Cevzî. (1995). el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûkve'l-Umem, XVIII. Beyrut: Darû'l-Kutubu'l-İlmiyye, s.19.*

³²Katvan savaşı ile ilgili bkz. Köymen, M.A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi-İkinci imparatorluk devri. c.II*. Ankara: TTK yayınları. s.383-398.

³³Bundarî. (1900). *TarihûDevletüÂlî Selçuk*. Mısır: Matbaatû'l-Mevsuât. s.254; Zehebî. (1985). *el-İber fî HaberîMinĠiber, I-III*. Beyrut: Darû'l-Kutubû'l-İlmiyye. s 449; İbnHaldûn. (2000). *TarihûİbnHaldûn, I-VIII*, (dzl. Halil Şehadet, Süheyl Zekkâr). Beyrut: Darû'l-Fikr. s.76; Nüveyrî, XXVII, s. 140; Hamdî,*ed-Devletû'l-Hâvarizmiyye*, s. 270.

askerlerinin öldürülmesine neden olduklarını düşündüğü Hanefi fukahası ve ona mensup cemaatlerin önde gelenlerini tutuklarken geriye kalanları ise öldürtmüştür. Daha sonra kendisine eşlik eden Ebû'l-Fadîl Kirmanî, Ebû Mansur el-İbadî, Kadı el-Hüseyîn b. Muhammed el-Ersabendî, Filozof Ebû Muhammed el-Harkî ve diğer ulema ile birlikte Hârizm'e dönerek Gıyaseddin Süleyman Şah'tan şehrin idaresini teslim almıştır³⁴.

Bundan başka Maverâünnehr bölgesine sahip olabilmek için Nişabur'a giden Atsız, ulema ve ileri gelenlerin maruz kaldıkları sıkıntıları dinlemeden önce Sencer adına okutulan hutbeye son vererek kendi adına okutmuştur. Böylece Horasan bölgesi, 1142 yılında Hârizmşahların hâkimiyeti altına girmiştir. Yaşanan gelişmelerden sonra Sencer'in Hârizm'e yeniden sefere çıkacağı haberini alan Atsız, zor durumda kaldığı için sulh (barış) teklif edip Horasan'ı kendisine bırakacağını söyleyerek af dilemiştir. Bu gelişmeler Hârizmşahların güçlü bir siyasi kimliğe sahip olamadığını göstermektedir ve bu durum Selçuklu Devleti'nin Maverâünnehr bölgesindeki kudretini artırmasını sağlayacaktır.³⁵ Ancak bu kudret, Belh civarında ikamet eden Oğuz Türklerine karşı alınan mağlubiyet ile tekrar sarsılmıştır. 1153 yılında Merv civarında yapılan savaşta Selçuklu ordusu ağır bir hezimete uğratıldığı gibi Sencer ve emirleri de esir düşmüştür³⁶.

Selçuklu emirlerini öldürdükten sonra Merv'e gelen Oğuzlu emirler, Sencer'e şu sözleri sarf etmişlerdir: *“Bizler senin kulunuz, bize iktâ olarak Horasan'ı verdiğiniz takdirde sana itaat etmekten vazgeçmeyeceğiz.”* Bu sözlere karşılık buranın Darû'l-Mülk olduğunu söyleyen Sencer, emirlerin ısrarlarını gülerek ve öfkesini gizleyerek karşılamıştır. Daha sonra Nişabur'a giren Oğuzlar büyük, küçük, kadı ve ulema ayrımı yapmaksızın hepsini öldürdükten sonra şehri yakıp yıkmışlardır. Ancak bunlara rağmen Horasan, Herat ve Sicistan Oğuzlara teslim olmayıp direnmiştir.

Sencer'in esir edilmesinden sonra Horasan'da toplanan ulema ve onun veziri Tahir Fahrû'l-Mülk b. Nizâmülmülk'ün Nişabur'a ulaştıktan sonra çağrısı üzerine Cuma hutbesi, Süleyman Şah b. es-Sultan Mahmut adına okutulmuştur.

³⁴İbnHaldûn, *TarihüİbnHaldûn*, V, s. 76; İbnû'l-Esîr, IX, s. 19-324, 329-330.

³⁵Hamdî, *ed-Devletü'l-Hâvarizmiyye...*, s. 27-28; Selim, S. (2000). *el-Etrâku'l-Hâvarizmiyyun...*, s. 39-41.

³⁶İbnHaldûn, V, s. 82-83; İbnû'l-Esîr, IX, s. 384-385.

Oğuz Türkmenleri, Nişabur başta olmak üzere Merv ve Tûs şehirlerinde birçok ulemayı öldürdükten sonra ibadethaneleri de yakıp yıkmışlardır. Katledilenler arasında Kadı el-Hüseyn b. Muhammed el-Ersabendî, Kadı Alî b. Mesud, eş-Şeyh Muhyiddîn Muhammed b. Yahyâ, şairlerden Muhammed b. Yahyâ gibi isimlerde bulunmakta idi. Böylece Oğuzlar, Horasan'ın büyük bir bölümüne egemen olmuşlardır. İran ve Orta Asya sahasında siyasi ve askeri olarak güç kaybeden Selçuklu toprakları hem Oğuzların hem de Karahıtayların saldırılarına maruz kalmıştır. Güneyde Kırman ve Mekran bölgesinde Oğuz kabilelerinin nüfuzu artarken kuzeyde ise Hârizmşahlar, Horasan bölgesindeki doğal zenginlikleri elde etmek için yoğunlaşmaya başlamışlardır.³⁷

Sencer'in 1157 yılında ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nin Horasan ve Fars ülkelerinde otoritesinin tamamen sona ermesi ile birlikte Hârizmşahların ilerlemesini engelleyecek herhangi bir güç unsuru bulunmamakta idi. Hârizmşahlar için Sencer'in halefi olan Arslan Han Muhammed'in oğlu Mahmud'un saltanatının bir kıymeti yoktu.³⁸ Öte yandan Atsız'ın ölümünden sonra yerine geçen İl Arslan³⁹ dönemi oldukça mühimdir. Çünkü devletin müstakil bir hale gelebilmesi için mücadeleler verildiği Anuştekin, Kutbeddin Muhammed ve Atsız dönemine nazaran ilk defa doğrudan bağımsız bir oluşum içerisine girilmiştir. Nitekim tarihçiler Hârizmşahların ilk bağımsız sultanı olarak İl Arslan'ı kabul etmektedirler.⁴⁰

Bütün bunlara mukabil, liyakat sahibi olmayan RûkneddinMahmud Han'ın tahta oturması Selçukluların Fars ve Horasan bölgesindeki gücünün zayıflamasına doğrudan etki etmiştir. Nitekim Oğuzların baskısı karşısında büyük paniğe kapılan Mahmud Han, Horasan bölgesinden ayrılarak Curcan'a gitmiştir. Kaos ve karışıklık ortamından istifade eden İl Arslan, idaresi altında bulunan toprakların Selçuklu emirlerinden olan ve Nişabur yakınlarındaki Nisaristan, Tûs, Kamûs, Bistâm ve Dameğan bölgelerini elinde bulunduran Müeyyed Ay-Aba⁴¹ tarafından tehdit edilmiştir.

³⁷Selim, S. (2000). *el-Etrâku'l-Hâvarizmiyyun...*, s. 20.

³⁸Hamdî, *ed-Devletû'l-Hâvarizmiyye...*, s. 28.

³⁹Cüveynî. (2013). *TarihûCihangüşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK yayınları.s. 262.

⁴⁰Lebûdî, s. 311.

⁴¹İbnû'l-Esîr, IX, s. 440.

Tarihçilere göre İl Arslan'ın Müeyyed Ay-Aba ile karşı karşıya gelmesindeki en büyük sebep Horasan bölgesinin bir kısmını elinde bulundurmasıydı. Oğuzların idaresindeki Merv, Nesa, Belh, Herat ve Serahs'ı ele geçirebilmek için Nişabur'u muhasara altına alan Hârizmşahlar, Nesa'yı ele geçirdikten sonra hutbeyi İl Arslan adına okutmuşlardır. Daha sonra ordunun Dihistan'a ilerlemesi üzerine Sancarîyye emirlerinden İysak (İytak / İnak) Müeyyed Ay-Aba'dan yardım istemesine rağmen başarılı olamadıkları için şehir, Hârizmşahların eline geçmiştir.⁴²

Tarihler 1170-1'i gösterdiği zaman Hıtay ve Maveraünnehr de büyük bir ordunun hazırlandığı haberini alan İl Arslan, Ayyar Beg komutasındaki öncü birliği Maveraünnehr'e göndermiştir. Yapılan savaşı Ayyar Beg'in kaybetmesi üzerine geri dönen İl Arslan, 1172 yılında hastalanarak hayatını kaybetmiştir. İl Arslan'ın ölümünden sonra Sultan Şah Mahmud tahta çıkmasına rağmen babası tarafından kendisine ikta olarak verilen Cend şehrinde ikamet eden kardeşi Alâeddin Tekiş, saltanatı elde edebilmek için komşuları olan Karahıtaylar'dan yardım istemiştir.⁴³

Bunun üzerine Sultan Şah, annesi ile birlikte bolca ihsanlarda buldukları Nişabur Emiri Müeyyed Ay-Aba'ya iltica ederek kendisine yardım etmesini istemiştir. Hârizm'e 20 fersah uzaklıkta bulunan mevkide yapılan savaşta Müeyyed Ay-Aba'nın öldürüldüğü haberini alan Sultan Şah'ın korkuya kapılarak Dihistan'a kaçması üzerine Alâeddin Tekiş 1174 yılında şehri zor kullanarak ele geçirmiştir. Daha sonra Hârizm'e dönen Tekiş, Şahinşah'ın annesini öldürdükten sonra tahta oturmuştur.⁴⁴ Batı bölgesine ihtimam göstererek Hârizmşahların hâkimiyet sahasını genişleten Alâeddin Tekiş, devletin gücünü Irak emirleri arasında duyulabilecek bir duruma getirmiştir. Hârizmşahların yükselişini yakından takip eden Abbâsî Halifesi en-Nâsır-Lidîmillâh ise bu durumdan oldukça rahatsız olduğunu belli etmekteydi.⁴⁵

⁴²Lebûdî, s.312-315; Selim, S. (2000). *el-Etrâku'l-Hâvarizmiyyun...*, s.50-52.

⁴³Cüveynî, s 263.

⁴⁴Ebû'l-Fidâ, III, s.53; İbnû'l-Esîr, X, s. 39; Vambery, *Tarihû Buhara...*, s.150; Zehebî, III, s. 53; İbnHaldûn, V, s. 97; Lebûdî, s.321; Selim, S. (2000). *el-Etrâku'l-Hâvarizmiyyun...*, s.61-62; Hilmi, A. K. (1975). *es-Selaciketû fî Tarihû...*, s.119-120.

⁴⁵Hamdî, *ed-Devletû'l-Hâvarizmiyye...*,s. 29.

İlerleyen süreçte Sultanşah'ın ölümü ile birlikte Doğu İran'da nüfuzunu arttıran Hârizmşahlar, Batı İran sahasına da müdahale etmeye başlamışlardı. Alâeddin Tekiş döneminde meydana gelen diğer bir önemli gelişme ise 1193 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Alparslan'ı Rey şehrinde yapılan ve iki gün süren savaşta ağır bir hezimete uğratmasıdır. Savaş sonrası Irak bölgesindeki şehirler, köyler ve kasabaların ele geçirilmesi ile birlikte Irak Selçuklularına son verilmiştir. Böylece İran ve Irâk-ı Acem topraklarını hâkimiyeti altına alan Hârizmşahlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi varisi olma yolunda önemli bir adım atmışlardır.⁴⁶

SONUÇ

Hârizmşahlar, Siyasi sahada oldukça etkili olan bir devlet olarak görülmektedir ve Selçuklu devletinin zayıflamasını fırsat bilerek ilerlemiştir. Selçuklu devletinin kuruluş yıllarında kendi içinde taht kavgaları yaşaması, Harezmi bölgesinde yeni bir devletin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Kudbüddin Muhammed'in başarılı siyasi hamleleri, devletin kuruluşunda önemli rol oynamıştır ve Harezmi bölgesinde Selçuklularla iyi ilişkiler kurarak istikrarlı bir şekilde büyümelerini sağlamıştır.

Ancak, Hârizmşah Atsız dönemine gelindiğinde, Hârizmşahlar Selçuklularla mücadele içerisine girmiş ve farklı bir politika izlemişlerdir. Ne yazık ki, bu mücadele Selçuklulara karşı başarılı sonuçlar doğurmamış ve Hârizmşahların gelişimine engel olmuştur. Bağımsız bir devlet statüsüne ulaşma çabaları, Selçuklu sultanı Sencer (Sancar) ile mücadele eden Hârizmşah Atsız'ın defalarca yenilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, Harezmi bölgesinin hala Selçuklu kontrolünde olduğunu ve Selçuklulara bağlı bir valilik statüsünde olduğunu göstermiştir.

Nitekim Selçuklu sultanı Sencer'in Oğuz Türkmenlerinin baskısı sonucu sembolik bir sultan olarak anılmaya başlaması artık Selçuklu devletinin sonunu getirmişti. Nihayet sultan Sencer'in 1157 tarihinde ölmesiyle artık Selçuklu devleti dağılmış ve bölgede siyasi varlığını tekrar kuramamıştı.

Bu hadiselerden sonra devletin doğu sınırında bulunan Hârizmşahlar en büyük güç olarak Selçuklu devletinin devamı niteliğinde siyasi varlığını ortaya

⁴⁶Taneri, A. s. 228; Hamdî, *ed-Devletü'l-Hâvarizmiyye*..., s. 30; İbnü'l-Esîr, X, s.232.

koymuştu. Sultan ünvanını kullanan Harezmi yöneticileri, Selçuklu siyasetini uygulamaya çalışmışlardı. Nitekim yerince başarılı olamayan devlet Moğollar karşısında tutunamayarak yavaş yavaş zayıflamaya başlamıştı.

Sonuç olarak, önemli bir Türk-İslam devleti olan Hârizmşahlar, Moğol baskıları sonucu varlığını tarih sayfalarına bırakmak zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

Akyol, H. ve Kara, E. (2016). *Melikşah dönemi-Selçuklu tarihi el kitabı*. (Ed. Refik Turan). Ankara: Grafiker yayıncılık.

Aslan, Celal. (2021). “Celaledin Mengüberti Hârezmşah ve siyasi faaliyetleri”. Ed. Yunus Emre Tansü, *Hacı Bektâş-ı Velî Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-VIII-*. Ankara: İksad Yayınevi, ss.375-408.

Bayındır, A. (2020). *Selçuklularda saltanat mücadeleleri*. İstanbul: Hiperyayın.

Bundarî. (1900). *Tarihû Devleti Âli Selçuk*. Mısır: Matbaatû'l-Mevsuât.

Burslan, K. (1999). *Irak ve Horosan Selçukluları tarihi*. Ankara: TTK yayınları.

Cüveynî. (2013). *TarihûCihangüşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK yayınları.

Ebû'l-Fidâ. (?). *Kitabû'l-Muhtasar fî Ahbarî'l-BeşerI-III*, Mısır.

Gürbüz, M. (2005). *Hârizmahlar'da devlet teşkilâtı, ekonomik ve kültürel hayat*. İstanbul Üniversitesi Sos.Bil. Enst. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Hamdî, Hafız Ahmed. (1949). *ed-Devletû'l-Havarizmiyyeve'l-Moğol*. Kahire: Darû'l-Fikrî'l-Arab.

HanânMebrûkLebudî. (2013). *KıyamûDevletûŞahhatHâvarizm*. İskenderiye: Mektebetû'ş-Şebâb.

Havendemir, Gıyaseddîn b. Hamam. (2013). *TarihûHabibî's-Seyr fî Ahbarî Efradû Beşer I-III*. İsfahan.

Hilmi, A. K. (1975). *es-Selaciketû fî Tarihüve'l-Hadâra*. Kuveyt: Darû'l-Buhusû'l-İlmiyye.

İbnHaldûn. (2000). *TarihûİbnHaldûn, I-VIII*. (dzl. Halil Şehadet, Süheyl Zekkâr). Beyrut: Darû'l-Fikr.

İbnKesîr, (1991). *en-Nihâyeh ve el-Bidâyeh, I-XV*. Beyrut: Mektebetû'l-Maarîf.

İbnû'l-Cevzî. (1995). *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûkve'l-Umem, I-XXVIII*. Beyrut: Darû'l-Kutubu'l-İlmiyye.

İbnû'l-Esîr. (1987). *el-Kâmil fi't-Târîh I-XI*. (dzl. Muhammed Yusuf Dukak). Beyrut: Darû'l-Kûtubû'l-İlmiye.

İkbâl, A. (1990). *Tarihû İran Ba'de'l-İslâm*. (Çev. Muhammed Alaeddîn Mansur). Kahire: Darû es-Sekafe.

Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu tarihi*. İstanbul: MEB yayınları.

Kafesoğlu, İ. (1992). *Hârezmşahlar devleti tarihi (485- 618/1092- 1221)*. Ankara: TTK yayınları.

Köymen, M.A. (1989). *Selçuklu devri Türk tarihi*. Ankara: TTK yayınları.

Köymen, M.A. (1995). *Alparslan ve Zamanı*. İstanbul: MEB yayınları.

Köymen, M.A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi-İkinci imparatorluk devri.c.II*. Ankara: TTK yayınları.

Köymen, M.A. (2016). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi III, Alp Arslan ve zamanı*. Ankara: TTK yayınları.

Lûbudî, HanânMebruk. (2013). *KıyamûDevletûŞahhatHâvarizm*. İskenderiyye.

Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*. Ankara: TTK yayınları.

Merçil, E. (2003). "Mahmûd-ı Gaznevî". ss.363-365 İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 27 Ankara: TDV Yayınları.

Merçil, E. (2015). *Müslüman Türk devletleri tarihi*. Ankara: Bilge Kültür Sanatları.

Nüveyrî. (2004). *Nihâyetü'lEdeb fî Funûnî'lEdeb, I-XXVIII*. (dzl. Mustafa Fevvez-KuşeyliFevvez). Beyrut: Darû'l-Kutûbî'l-İlmiye.

Öngül, A. (2014). *Selçuklular tarihi-I, büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca yayınları.

Özaydın, A. (1989). "Altuntaş el-Hâcib". ss.547-548 içerisinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 2 Ankara: TDV Yayınları.

Selim, S. (2000). *el-Etrâku'l-Hâvarizmiyyunfî's-Şarkî'l-Ednâ'l-İslâmî (H. 628-644), el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şam*. Kahire: Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye.

Sevim, A. ve Merçil, E. (2014). *Selçuklu Devletleri tarihi, siyaset, teşkilat ve kültür*. Ankara: TTK yayınları.

Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*. İstanbul: TDAV yayınları.

Tâha, Hüseyîn. (1986). *el-Edebû'l-Arâb fî İklîmHâvarîzm, MenşûratûVüzerâtû'l-İ'lâm*. Irak.

Taneri, A. (1997). “Hârizmşahlar”, ss. 228-231 içinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 16 Ankara: TDV Yayınları.

Turan, O. (2014). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. İstanbul: Ötüken yayınları.

Turan, R. (2016) *Dandanakan savaşı sonrası Tuğrul Bey-Selçuklu tarihi el kitabı*. (Ed. Refik Turan). Ankara: Grafiker yayıncılık.

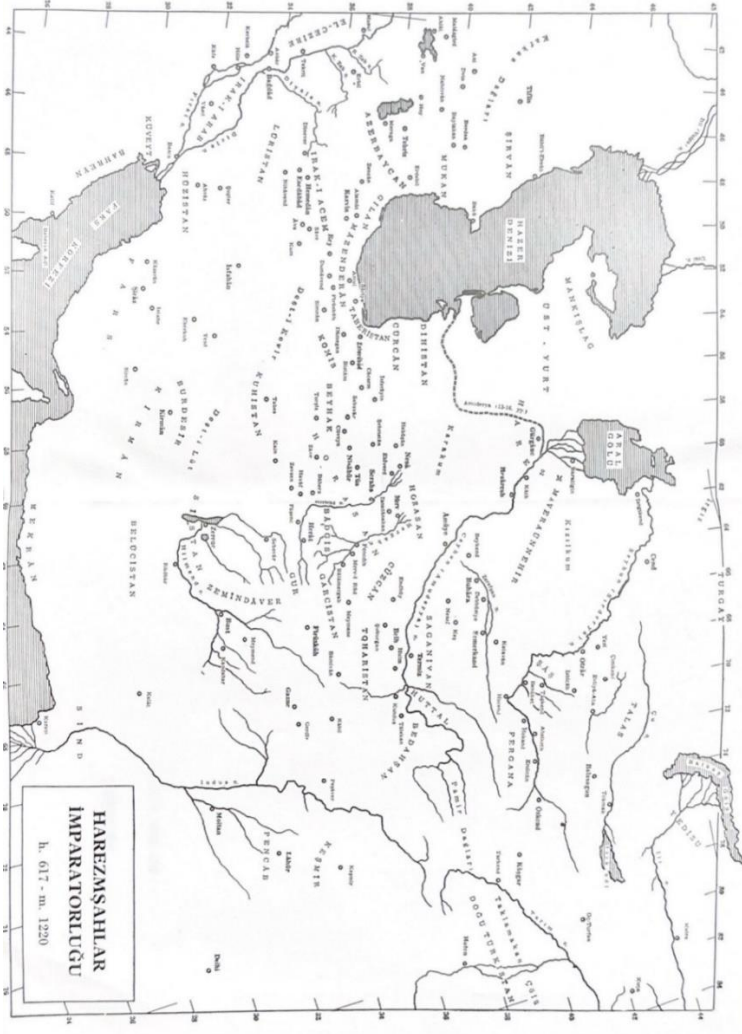
Vambery, A. (1987). *Tarihû Buhara*, (Çev. AhmedMahmud es-Sedatî, Yahya el-Hişab). Kahire: MektebetûNehdetû's-Şarkî.

Yazıcı, N. (2004). *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*. Ankara: TDV yayınları. s.179-184.

Zehebî. (1985). *el-İber fî HaberîMinĞiber, I-III*. Beyrut: Darû'l-Kutubû'l-İlmiyye.

Ekler

Ek 1: Harezmşahlar İmparatorluğu haritası.

Kafesoğlu, İ. (1992). *Hârezmşahlar Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221). Ankara: TTK Yayınları.

BÖLÜM IV

TİMUR'UN KAFKASYA, ORTADOĞU VE ANADOLUDA FETİH HAREKETLERİ

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ*

Mustafa Doğukan BERK**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357164>

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansu@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-6183-5306

**Gaziantep Üniversitesi, Genel Türk Tarihi ABD Yüksek Lisans Öğrencisi
Orcid No: 0009-0000-9837-7137

Giriş

Orta Çağ'ın son dönemlerine doğru tarih sahnesinde boy gösteren Emir Timur, özellikle Türk-İslam tarihi açısından oldukça mühim bir konuma sahiptir. Moğol imparatorluğunun yıkılmasından sonra Türkistan'da, Semerkant rönesansını başlatmış, Cengiz Han yasalarına bağlı Müslüman gözü pek bir hükümdar, tedbirli bir komutan, cesaret ve feraset sahibi, yenilgi yüzü görmemiş bir savaşçı Emir Timur veya Avrupa'da bilinen adıyla Timurleng ortaya çıkmıştır. Tarihin şahit olduğu en kudretli askeri ve siyasi dehalardan birisi olan Emir Timur, Türk İslam geleneklerine göre yetişmiş ve devletinin teşekkülünü bu usullere göre yapmıştır.

Moğol imparatorluğunun yıkımından sonraki süreçte, Çağatay hanedanlığı soyundan gelenler Orta Asya topraklarında hüküm sürmekteydi. Emir Timur tarih sahnesine çıkmadan evvel, bölgedeki siyasi, askeri otorite bölgesel emirlerin eline geçmiş hanlar ve emirler arasında çok çekişmeli ve kanlı mücadeleler başlamıştı. Bu mücadeleler siyasal ve yapısal olarak birçok sorunu da meydana getirmiş bulunmaktaydı. Bu ayrışım Emir Timur'un birleştirici bir hükümdar olarak ortaya çıkmasına ve büyük bir cihan imparatorluğu kurmasına imkân sağlamıştır. Kurnazlığı ve gözü pekliği ile dikkat çeken Emir Timur tarih sahnesine 1360 yılında çıkmış ve bölgede bulunan etkin güç emir Kazgan'ın idaresinde hizmetlerde bulunmuştur. Emir Timur hakimiyeti içine almadığı hiçbir alan bırakmadan bir imparatorluk teşekkül etmek amacı ile hükümdarlığını ilan etmesinden sonra çok büyük fetih hareketlerine girişmiştir. Bu amaçları için gerçekleştirdiği seferlerden bir kısmı 1393-1403 yılları arasında yapmış bulunduğu Ortadoğu ve Anadolu seferleridir (Baştürk, 2010, s. 14). Emir Timur'un girişmiş olduğu bu seferler doğrultusunda birçok yıkım, yağmalar yaptırmış, şehirleri yaktırıp birçok han, kral, hükümdara diz çöktürmüş ve cihangirliğini tüm dünyaya kanıtlamıştır. Öyle ki zamanın Altın Orda hanı Toktamış, Memluk Sultanı Berkuk, Osmanlı Padişahı Bayezid, Kadı Burhaneddin bir araya gelmek suretiyle Emir Timur'a karşı ittifak girişimlerinde bulunmuşlardır (Bozdemir, 2018, s. 233). Bu hükümdarlar her ne kadar Emir Timur'u durdurmaya ve alt etmeye çalışmışlarsa da hepsi başarısız olarak bu kudretli komutanın gücü, şanı ve cihangirliğine boyun eğmek zorunda kalmışlardır.

Emir Timur'un Sahneye Çıkışı

Cengiz Han'ın tüm Moğol kabilelerini tek bir çatı altında toplayıp, cihan hakimiyeti gayesine girişmesinden, 14. yüzyılın sonlarına kadar Asya, Anadolu, Kafkaslarda hâkim güç olarak bulunan Moğol imparatorluğu en parlak ve kudretli dönemlerini Cengiz Han devrinde yaşamıştır.

Cengiz Han 1227 yılında ölümünden sonra bu uçsuz bucaksız ve barut fıçısı coğrafyada bir türlü düzen kurulamamış bölgede yerel hanlar ve emirler arasında çekişmeli mücadeleler yaşanmaya başlanmıştı. Bu kargaşa döneminde Cengiz Han oğlu Çağatay'ın başında olduğu Çağatay Hanlığı etkin güç olarak bulunmaktaydı. Emir Timur bu kargaşa döneminde 8 Nisan 1336 yılında, Keş şehri yakınlığında, Ilgar köyünde doğmuştur. Babası bölgedeki Barlas kabilesinin reisi Emir Taragay'dır. Emir Timur'un doğduğu vakitlerde, bölgedeki en etkin güç konumunda olan Çağatay Devleti yıkılma noktasına gelmiş ve hâkimiyet Cengiz Han soyundan gelen hanlardan ziyade yerel kabile reislerinin eline geçmişti. Batı Çağatay ulusunda beylik Barlaslar ve Celayirlilerin hükmünden çıkıp Karaunasların hakimiyetine geçmişti. Emir Timur'un çocukluk ve gençlik yıllarına dair net bilgilere rastlanılmamaktadır. Emir Timur siyaset sahnesine ilk olarak 1360 yıllarında çıkmış ve tarihteki yerini almıştır (Aka, 2012, s. 173-177).

Emir Timur, henüz genç yaşındayken Maverâünnehir'de olan karışıklıktan faydalanmak istemiştir. Doğu Türkistan'a hükmetmekte olan Çağatay Hanı Tuğluk Timur'un 1360 senesinde Maverâünnehir coğrafyasında bulunduğu dönemde buradaki bazı beylerin bölgeyi terk etmelerine rağmen O, bölgede kalarak Tuğluk Timur'a itaatini bildirmiştir. Bu sadakati karşılığında ise atalarının yurdu olan Keş ili kendisine bırakılmıştır (Baştürk, 2010, s. 14). Emir Timur, yapmış olduğu bu akıllı hamle ile henüz 24 yaşlarında, Moğol Hanının güvenini ve saygısını kazanmış ve Barlas boyunun yeni lideri konumuna yükselmiştir. Tuğluk Timur bölgedeki asayişli sağladıktan sonra Maverâünnehir'den ayrılmış, fakat çok geçmeden bölgede tekrar baş gösteren karışıklıklar neticesinde buraya dönmek durumunda kalmıştır. Burada Emir Hüseyin ile hanlık mücadelesine girişen Tuğluk Timur ilk mücadelesinde mağlup olarak kaçmış ve bölge emirleri tarafından Emir Hüseyin Maverâünnehir hakimliğine getirilmiştir. Tuğluk Timur ilk seferde aldığı

mağlubiyetin adından tekrar saldırmış ve bu sefer de Emir Hüseyin kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Hüseyin'in kaçması ile birlikte bölgedeki emirler Tuğluk Timur'a tekrardan bağlılıklarını bildirmişler, Tuğluk Timur bölgeye oğlu İlyas Hoca'yı emir olarak atayarak Timur'u da onun hizmetine tayin etmiştir.

Timur, İlyas Hocanın ve yanındaki emirlerin tavır ve hareketlerinden hoşnut değildi ve buradan ayrılarak Emir Hüseyin'in yanına gitmiştir. Emir Timur yaptığı mücadeleler sonucunda Belh'i de hâkimiyeti altına aldıktan sonra bölgedeki tek hâkim konumuna gelmişti. O, Emir Hüseyin'in 1370 yılındaki vefatından sonra Semerkand'a gelmiş ve hükümdarlık tahtına oturmuştur. İmparatorluğun kültürel temelleri Türk-İrani, hukuki temelleri Türk-Moğol, dini ve siyasi temelden ise Müslüman-Moğol idi. Emir Timur tarihe ziyadesiyle merak uyandırıcı bir hükümdarlık örneği oluşturmuştur, yaşadığı yüzyılda muhtelif medeniyetleri bünyesinde birleştirmiş bir hükümdarın teşekkül etmiş olduğu devlet Şahrüh, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara, Babür gibi kudretli yöneticileri barındırmasına karşın giderek zayıflamış, Horasan ve Maverâünnehir arasında kalan kısıtlı bir bölgeye sıkışmıştır. Bu topraklar 14. yüzyılın sonlarına doğru çalkantılı bir bölge haline gelse de bu durum çok uzun sürmemiştir ve Anadolu ile Ortadoğu'da varlığını sürdüren siyasi güçlerin bir sonucu olmuştur (Yücel, 1989, s.2).

Toktamış Han Dönemine Kadar Altın Orda Devleti Tarihi ve Emir Timur ve Toktamış Han Mücadelesi

Toktamış'ın gücünü artırması ve Emir Timur'un da kıymetli yardımları ile Altın Orda Devletindeki siyasi karışıklıklara son vermesi, devletin, tekrardan bölge siyasetinde etkin bir rol oynamasına olanak sağlamıştır. Ancak bu dönemde bölgede büyüklüğünü ve kudretini herkese ispatlayarak büyük bir devlet inşa eden Emir Timur'un politikalarıyla Toktamış'ın çıkarları çok keskin bir biçimde kesişti (Mirgaleev, 2021, s.554).

Gerek Türk gerekse dünya tarihi açısından yüzyıllar boyunca odak noktasında olan Orta Asya bölgesinde birçok Türk boyu yaşamış ve bu boylar birçok devletler kurmuşlardır. 13. yüzyıla gelindiğinde Cengiz Han öncülüğünde Moğol istilası yaşanmış ve bu istila Moğol bozkırlarından, Macar ovalarına ve Çin platosundan, Arap çöllerine kadar sürmüştür. Bu istila sonrası önce büyük

Cengiz İmparatorluğu (1206-1294) daha sonra bu imparatorluğun parçalanmasıyla kimi Türkleşmiş, kimi ise Moğol kimliğini korumuş devletler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan devletler Altın Orda Hanlığı, Çağatay Hanlığı, İlhanlı Devleti ve Yuan Devleti idi. Bu devletlerden Altın Orda Hanlığı Deşt-i Kıpçak bölgesine hâkim idi ve zamanla İslamlaşmış ve Türkleşmişti. Altın Orda Devletinin halkının çoğunluğunu Kıpçak unsurlar oluşturmaktaydı. Altın Orda Devleti bulunduğu Doğu Avrupa coğrafyasındaki Rus, Macar, Bulgar, Kumuk vb. birçok millet ile mücadele etmiş ve egemenliği altında tutmuştur.

Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelen hanlar tarafından yönetilen Altın Orda Devleti, yine Cengiz'in torunu Batu Han tarafından Doğu Avrupa ve İdil boyunda, merkezi Saray şehri olmak üzere 1241 yılında teşekkül oldu (Güler, 2013, s.2).

Deşt-i Kıpçak bölgesinde ortaya çıkan bu devlet, başlangıçta Moğol geleneklerine sahip olsa da Kıpçak, Bulgar ve diğer Türk nüfus ve kültürünün etkisi ile Türkleşmiştir (Korkmaz, 2018, s.208). Batu'nun 1256 yılında ölümünün ardından yerine geçen oğulları Sartak ve Ulakçı'nın da aynı sene içerisinde birbiri ardına ölmeleri üzerine ülkenin idaresi Batu Han'ın kardeşi Berke'nin eline geçti. Berke Han devlete karşı başlayan isyanları kısa süre içerisinde bastırarak büyük başarı sağladı. Hükümdarlığının hemen başında devlete karşı isyan edip bağımsızlığını ilan eden Galiçya kralını tekrar itaatine aldı, daha sonra Memlük Sultanı Baybars ile anlaşıp Altın Orda üzerinde baskı kurmayı amaçlayan Hülagü ile mücadele etti ve onu da mağlup etti. Berke Han 1266 senesinde İlhanlı hanı Abaka Han ile yaptığı savaşta yenildi ve dönüş yolunda hastalanarak vefat etti. Berke iktidarında en parlak dönemini geçiren Altın Orda Devleti, büyük kağanlıktan ayrılarak tamamen bağımsız bir devlet olmuştur (Konukçu, 1992, s.506-507). Berke Hanın arkasında varis bırakmadan ani ölümü üzerine tahta 1266 yılında Mengü Timur geçmiştir. Mengü Timur başa geçtikten sonra uyguladığı düzenli ve sağlam politikalar sayesinde devletin bütünlüğünü ve bağımsızlığını bir süre daha üst seviyede tutmayı başardı. Fakat ondan sonra tahta geçen Tuda Mengü bu durumu koruyamadı ve idareyi sağlayamadı. Bu durum karşısında devletin istiklali tehlikeye düşmüştür. Tuda Mengü Han 1280-1287 seneleri arasında devlet idaresini elinde tutmuştur (Saray, 1989, s.538-540). 1287 senesinde Tuda Mengü ilmi aleme kafa yormaya başlayarak tasavvufi düşüncelere kapılmış, devlet

idaresinden git gide uzaklaşmıştır ve tahttan kendi isteği ile feragat etmiştir. Aslında Tuda Mengü'den sonra devlette bir fetret dönemi yaşanmaya başlamıştır ve bu olay kaynaklarda geçmektedir. Fetret devri sonrasında devletin yönetimden en etkin güç olarak 1313 senesinde tahta geçen Özbek Han'ı görmekteyiz. Özbek Han zamanında Altın Orda devleti İslamiyet'i resmi olarak kabul etmiştir ve bu dönem "altın dönem" olarak nitelendirilmektedir. Özbek Han bütün devlet çatısı altında merkeziyetçi bir otorite tesis etmiş bulunuyordu, bu çabaları doğrultusunda Bizans, Balkanlar, İlhanlılar üzerine seferler düzenledi, Rusların birleşip güçlenmesini de önlemek adına büyük çabalar gösterdi. Özbek han gerek komutanlığı gerekse de hükümdarlığı açısından çok başarılı bir idareciydi fakat bunun yanında devletin ve Türklerin ileriki dönemlerde başına tehlike olacak büyük bir hata yapmıştır. Bu hatası Altın Orda Devleti için gelecek dönemlerde büyük sıkıntılar çıkaracak olan Moskova Knezliğini desteklemesi olmuştur. Özbek Han yirmi sekiz senelik hükümdarlığı sonucunda 1341 senesine vefat etmiştir (Güler, 2013, s.8).

Toktamış Han'ın Emir Timur ile İlişkileri

Orta Asya, Anadolu hatta dünya tarihinde önemli mücadelelerden birisi de Emir Timur ve Toktamış Han arasında vukuu bulan savaşlardır. Bu mücadele Cengiz Han soyunun çatışmasının bir anlamda son örnekleridir. Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin soyundan gelen Toktamış Han ve Orta Asya'da en büyük güç konumunda bulunan Emir Timur arasında yaşanmış olan bu mücadele tarihte önemli bir yer işgal etmektedir. Altın Orda Devletinde meydana gelen taht kavgalarından kaçan Toktamış Han, Emir Timur'a sığınıp onun desteği ile diğer Orda beylerine karşı mücadeleye girişmiş ve bunlardan galip çıkmıştır.

İlk başlarda Emir Timur'a karşı sadık ve saygılı bir izlenim veren Toktamış Han daha sonraları ise Timur'un Cengiz Han'ın soyundan gelmediğini ve Çağatay hanlığının varisi olmadığı düşüncesi ile Emir Timur'a karşı olan hürmetini kaybetmiş ve onunla mücadeleye girme cesareti göstermiştir. Toktamış'ın Emir Timur'un topraklarına akınlarda bulunması, daha önce kendisine yapılan iyilikleri unutmaması, Emir Timur için yazılan Zafernâmelerde geçmekte ve Toktamış'ın davranışı ihanet olarak nitelenmektedir(Akbıyık, 2023, s.127). O dönemde Türkistan'ın büyük bir kısmına diz çöktürüp boyun eğdiren Emir Timur kendisini Çağatay Hanlığının varisi olarak görüyor onların

hâkim olduğu toprakları ve kudreti tesis etmek için çabalıyordu. Bu topraklardan en kıymetlileri ve Altın Orda ile arasında sorun olanları; bölgenin en güzide yerlerinden olan Harezm ve Azerbaycan coğrafyasıdır. Toktamış Han, bizzat Han soyundan geldiği için bu bölgelerin kendisinin hakkı olduğunu düşünmüştür. Emir Timur ilk başlarda sakin kalsa da daha sonra mücadeleye başlamış ve Toktamış Han'a Kunduzca ve Terek'te iki büyük darbe vurarak ona bizzat kendi elleriyle bahsettiği hanlığı tekrar geri almıştır. Bu savaşlardan sonra Toktamış Han canını zor kurtararak esir hayatı yaşamıştır. Altın Orda da ise tekrar taht mücadeleleri başlamış ve akabinde yıkılış sürecine girmiştir. Bu olaylar sonunda Altın Orda hanlıklara bölünmüş, Rus Knezlikleri birleşip güç kazanmıştır (Akgül, 2022, s.1).

Emir Timur'dan Önce Anadolu'nun Siyasi Durumu

Ortadoğu-Anadolu coğrafyasında siyasi ve askeri otorite olarak iki büyük devlet bulunmaktaydı. Bu devletlerden Ortadoğu'da hüküm süren başkenti Kahire olan ve Anadolu topraklarına dek varan Memlûk devletiydi. Başında Sultan Berkuk'un olduğu Memlûkler, en parlak dönemlerinden birini görüyordu ancak devlet içerisinde taht kargaşaları da devam ediyordu (Baştürk, 2010, s. 15).

Bu karışıklık durumu Emir Timur'u oldukça cezbetmekteydi. Zaten bu coğrafyalar yüzyıllar boyunca doğudan gelen tüm siyasi, askeri güçlerin hedef noktası olmuştur. Anadolu Selçuklu Devletinin, Köseadağ savaşını takip eden süreçte Moğolların hakimiyetine girmesi ile beraber, Anadolu'da bulunan Türk beylikleri kendi bağımsızlıklarını, sahip oldukları bölgelerde ilân etmişlerse de bu beylikler, Selçuklulara bağlı bulduklarını teyit ediyorlardı. Moğollar Anadolu'da görülmeye başlamasından bir süre sonra bu beylikleri kendi itaatine aldı ve kendisine vergi vermek zorunda bıraktı. Osmanlı Beyliğinin Anadolu'daki diğer Türk beylikleri ile verdiği mücadeleler sonucunda nihayet tesis ettiği siyasi birlik ve hâkimiyet yıldırım Bayezid dönemine kadar ulaşmıştır.

Bu süreçte ki en uzun soluklu çatışma Osmanlı ve Karamanoğulları Beyliği arasında yaşanmış, Osmanlılar diğer güçleri kendisine bağlamış ve Batıda Bizans, Doğu'da Emir Timur'a karşı yürüttüğü hâkimiyetini sürdürmüştür. Bizans Devleti'nin ahvali bu dönemde ziyadesiyle kötü idi. Mısır'da

Memlükler, Azerbaycan'da Karakoyunlu Kara Yusuf, Bağdat'ta ise Ahmed Celâyir bulunuyordu (Daş, 2004, s. 141-167).

Emir Timur'a Karşı İttifak Çalışmaları

Emir Timur'un Bağdat sınırlarına kadar gelmesi, Anadolu ve Ortadoğu'da hüküm süren beylik ve devletler için büyük bir tehlike arz ettiğinden bu tehlike karşısında önlem almak için Anadolu merkezli ittifak kurma çalışmaları başlamıştır. Emir Timur, Ağustos 1393'de Bağdat'a sefere çıkmıştır. Bağdat'ta Celayirlilerin son varisi olan Celayir Ahmed'e hediyeler göndererek hükmü altına girmesini istemiştir. Emir Timur'dan çekinen Celayir Ahmed bu teklifi göstermelik de olsa kabul etmiştir. Ancak Emir Timur'a direnecek kudreti olmadığından Şam'a kaçmış oradan da Memluk Sultanlığına sığınmıştır. Bu durum üzerine Emir Timur bu coğrafyaya nizam getirmek ve bu toprakları egemenliğine almak için Anadolu ve Suriye'ye yönelmiş öncelikle Bağdat'a yürümüştür (Baştürk, 2010, s.17). Emir Timur, Memluk Sultanı Berkuk'un haricinde Erzincan hâkimi Mutahharten'e, Karamanoğlu ve Dulkadiroğlu beyliklerine, Sivas-Kayseri yöneticisi Kadı Burhaneddin'e Akkoyunlu ve Karakoyunlulara yollamış olduğu mektuplar ile kendisine itaat etmelerini buyurmuştur. Karamanoğlu, Dulkadiroğulları ve Mutahharten Emir Timur'un teklifini kabul ederken, Karakoyunlu lideri Muhammed, Sultan Berkuk'a sığınarak tabiiyetini belirtmiş, Karakoyunluların Musul bölgesinde barınmalarına müsaade etmiştir. Kadı Burhaneddin'in Emir Timur'un teklifini reddetmesiyle beraber, Osmanlı ve Memlüklüler merkezinde Emir Timur'un karşısında ittifak teşkil etmek üzere faaliyetlerde bulunmuştur.

Kadı Burhaneddin Berkuk'a gönderdiği mektupla da Emir Timur'un saldırısına karşı savaşması halinde elindeki güçleri ile Memluk ordusuna destek vereceğini söylemiştir. Bu girişimler neticesinde bu kısa süreç içinde Memlüklüler, Osmanlı, Altın Orda ve Kadı Burhaneddin arasında Emir Timur'a karşı bir ittifak tesis edilmişti (Cengiz, 2020, s.640). Emir Timur bu ittifak oluşumu karşısında iki ateş arasında kalacağını düşünerek Anadolu üzerine yürümekten vazgeçerek Toktamış üzerine ikinci Deşt-i Kıpçak seferine çıkmıştır.

Timurlu Devleti ve Memlük Devleti'nin Siyasi Münasebetleri

Emir Timur'un Memlük Devleti ile olan ilk münasebetleri 1385 yılında Sultaniye'de olduğu zamanlarda Memlüklü Sultan Berkuk'a mektup

göndermesiyle başlamıştır. Berkuk, Emir Timur'un mektubuna karşılık bir mektupla cevap vermiştir. İki devlet arası münasebetlerin seyri Emir Timur'un, 1386 senesinde Tebriz'i zaptı ile değişecektir. Tebriz'den ayrılarak Bağdat'a gelen Ahmet Celayir, Berkuk'a gönderdiği heyetle Emir Timur'un sadece kendine ait olan topraklara göz dikmediğini, Suriye toprakları için de tehlike yarattığını bildirmiş ve onun korumasına girmeyi talep etmiştir. Ahmed Celayir'in Memlüklü korumasını talep ettiği bu sırada Karakoyunlu Kara Muhammed de Berkuk'a itaatini sunmuş ve karşılık olarak da kendilerinin Musul ve çevresine ikametlerine izin verilmiştir (Cengiz, 2020, s.639). Berkuk, Kahire'ye ulaşan Celayir hükümdarına yakınlık gösterdi. Emir Timur, Berkuk'a haber göndererek ondan kendisine tabi olmasını istedi ve böylece taraflar Suriye'ye ulaştılar. Ancak Emir Timur'un yurduna döndüğü haberi üzerine Ahmed Celayir, Berkuk'tan ayrılarak Bağdat'a ilerledi. 1399 senesinde Azerbaycan bölgesine gelen Emir Timur'un soyundan Fars hâkimi Rüstem'i Bağdat'a gönderdiği haberini alan Ahmed Celayir, Kara Yusuf'tan destek istedi. Bunlar Bağdat'tayken Emir Timur'un, Bingöl'de olduğunu duyarak bu durum karşısında tasalandılar ve Mumluklara sığındılar ancak Memlükler Timur'dan çekindikleri için onları bünyelerine kabul etmediler ve hatta üzerlerine yürüdüler. Memluklara sığınamayan Ahmed Celayir ve Kara Yusuf, Yıldırım Bayezid'e sığındılar. Bayezid onları şölenle karşıladı ve Kütahya'yı Celayirlere, Aksaray'ı ise, Kara Yusuf Bey'e verdi. Emir Timur bu durumu öğrenince onlara yakın davranan Bayezid'i uyardı ve onların kendisine teslimini, öldürülmelerini yahut bölgeden uzaklaştırılmalarını istedi. Bayezid, Emir Timur'a onun arzuladığının tam tersine onları koruyacağını ve olası bir mücadeleye de hazır olduğunu belirtti (Sümer, 1989, s.175-198). 1399 yılında Emir Timur beklediği fırsatı sonunda yakalamıştı. Bu fırsat, Sultan Berkuk'un ölmesiydi. Ondan sonra tahta küçük yaştaki oğlu Ferec geçmişti. Dönemin Şam Emiri Tenem bu durum karşısında fırsat yakalayarak isyan etmiş ve oluşturduğu kuvvetler ile Mısır'a kadar gelmiştir. Mısır'ın önemli Emirleri, Emir Timur tehlikesini hatırlatarak Tenem'i bu kararından döndürmeye çalışmış olsalar da başarılı olamamışlardır. Suriye ve Mısır kuvvetleri arasında vukuu bulan savaşı Ferec'in ordusu kazanmış olsa da Memlükler büyük güç kaybına uğradı ve Emir Timur'un Şam'ı ele geçirmesi kaçınılmaz oldu (Cengiz, 2020, s.642).

Emir Timur ve Kadı Burhaneddin'in Siyasi Münasebetleri

Kadı Burhaneddin Devleti. Kayseri ve Sivas merkezli olarak Orta Anadolu'da teşekkül olmuştur. Kadı Burhaneddin'in 1381 senesinde Eretna Beyliğinin başına geçmesinden ölümü olan 1398 senesine değin ayakta kalan devlet Orta Anadolu'da Osmanlı, Karamanoğlu, Akkoyunlu ve Emir Timur arasındaki temas ve çekişmelerde mühim bir yer teşkil etmiştir. 1393'senesinde Tikrî'ti zapt eden Emir Timur, Kadı Burhaneddin ve Anadolu'daki öteki beylere mektup yazarak kendi tabiiyetini tanımalarını istedi. Bu teklifi geri çeviren Kadı Burhaneddin, mektubun birer kopyasını Berkuk'a ve Bayezid'e gönderdi. Bayezid, Berkuk, Altın Orda Han'ı Toktamış ve Kadı Burhaneddin, Emir Timur'a karşı birleştiler. Emir Timur bu ittifakı dağıtmak için yola çıktı ve 1394 başlangıcında Anadolu'ya girip Erzurum'a kadar geldi. Ancak âni bir kararla geri döndü. Emir Timur tehlikesi bir müddet için kalkınca Kadı Burhaneddin kendi topraklarına hücum eden Amasya Emiri Ahmed üstüne yürüdü ve her tarafı yakıp yıktı. Emir Timur, Kadı Burhaneddin'in kendisine karşı yapmış olduğu faaliyetlerden haberdardı. Bundan ötürü Bayezid'e yazdığı mektupta Sultan Berkuk ile iş birliği yapan Kadı Burhaneddin'i cezalandıracağını söylemekteydi. Ancak Kadı Burhaneddin'in bu tehditlere itibar etmediği ve ondan çekinmediği bilinmektedir (Özaydın, 2001, s.76-77).Emir Timur'un Anadolu seferinden vazgeçip yönünü Toktamış üzerine çevirmesi, Kadı Burhaneddin'i ve civar beylikleri kısmi de olsa rahatlatmıştır. Emir Timur'un Anadolu'dan ayrılması bu beylikler ve kadı Burhaneddin'in daha rahat hareket edebilmesine olanak sağlamıştır. Fakat Kadı Burhaneddin bu rahatlığa kapıldığı sırada Emir Timur'un yönünü tekrardan Anadolu topraklarına çevirdiği bilgisi geldi. İran, Irak, Azerbaycan gibi ülkeleri yakıp yıkan Emir Timur, kuvvetli bir ordu teşekkül ederek Anadolu'ya yöneldi. Bu sefer hedefinde Kadı Burhaneddin bulunmaktaydı. Kadı Burhaneddin ile Emir Timur arasında mektuplaşma diplomasisi gerçekleşti. Bu diploması sonrasında iki güç savaş hazırlıklarına girdi fakat aralarında yakın bir temas gerçekleşmedi. Kadı Burhaneddin, burada Emir Timur'a karşı güçlü görünme politikasını uygulamıştır. Bu sebeple vaktiyle şiddetli mücadelelerde bulunduğu Memlük Sultanı Berkuk'a dahi ittifak yapmayı teklif etmekten geri kalmadı. Ayrıca, Emir Timur'un gözüne hoş görünme çabası içerisinde bulunan Karamanlılar ile Emir Mutaharten' in faaliyetleri Kadı Burhaneddin 'in politikasını belirledi.

Zaten Kadı Burhaneddin, Emir Timur tehlikesi geçince bunların üzerine yürüyecekti (Küsgün, 2019, s.113-114).

Timurlu Devleti ve Osmanlı Devleti'nin Siyasi Münasebetleri

Osmanlı Devleti kurulduğu 1299 senesinden itibaren cihan hakimiyeti, gaza ve cihad anlayışı doğrultusunda Balkanlar, Batı Anadolu, Rumeli coğrafyasında önemli fetih hareketlerinde bulunmuş, aynı zamanda doğu ile dengeli ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı'da devlet düzeni teşkil olduktan, sistem çarkları düzgün bir şekilde işledikten sonra bölgedeki Bizans İmparatorluğu, Karamanoğulları, Emir Timur gibi büyük güçlerle kafa tutuşmaya başlamıştır. Osmanlı, Yıldırım Bayezid liderliğinde Batı Anadolu'yu hâkimiyeti altına almasından sonra Rumeli coğrafyasına yönelmiş, 1394'de Selanik'i almış ve aynı sene içinde Konstantinopolis'i (İstanbul) kuşatmıştı. Yıldırım, kendisi üzerine saldırıya geçen Macarları ve Eflak'ı cezalandırmak amacıyla Macaristan'a sefer düzenledi. Bulgar Krallığı ortadan kaldırıldı ve bu durum Avrupa'da panik havası doğurdu. Avrupa'da Osmanlı ilerleyişine karşı Macar Kralı Sigismund liderliğinde Batı-Avrupa'dan gelen şövalyelerden oluşan bir Haçlı ordusu harekete geçti. Kuşatma altındaki Niğbolu'ya yetişen Yıldırım, Haçlı ordusunu 1396'da tam bir bozguna uğrattı. Batı'da sağlam adımlarla ilerleyen ve nüfuzunu artıran Yıldırım, Atina'yı da Osmanlı topraklarına katmıştır (Emecen, 2014, s. 69). Yıldırım sadece Hristiyan coğrafyasını tehdit etmekle kalmayıp, aynı zamanda Timurlu ve Memlükler'e de karşı çıkmıştı. Bayezid, Emir Timur'a karşı Memlük sultanı ile anlaşmak yerine onlara ait şehirleri ele geçirdi. Son olarak Dulkadir Beyliğinin büyük bir bölümünü de ortadan kaldırmasından sonra, Erzincan ve Kemah'a kadar fethini genişletmiş ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanmıştı. Böylece Yıldırım, Selçukludan sonra geçici de olsa Anadolu'da siyasi ve merkezi idareyi tesis etmiştir (Demir, 2018, s.37). Devletin sınırlarını Afganistan, İran, Kafkasya, Altınordu coğrafyasına kadar taşıyan ve bir cihan imparatorluğu teşekkül eden Emir Timur'un yeni hedefi Anadolu topraklarıydı. Emir Timur'un Anadolu topraklarını hedef olarak belirlemesinin nedenleri arasında Osmanlı Devleti'nin sınırlarını git gide doğuda ve batıda genişleterek hem sınır olarak hem de ün ve şöhret olarak Emir Timur'a rakip olması olarak nitelendirebiliriz.

Bu duruma ek olarak Anadolu'da Osmanlı'ya karşı giriştikleri mücadelelerde topraklarını kaybeden başta Karamanoğulları, Mutaharten Beyliği, Akkoyunlu Beyliği ve diğer yerel beyliklerin Emir Timur'u Osmanlıya karşı kışkırtması ve olası bir sefer sonucunda kaybettikleri topraklarını tekrar kazanma gayesidir. Emir Timur 1400 senesinde Erzurum ve Erzincan'ı ele geçirip buradan güneye yönelerek Antep ve Halebi zapt etmiş buradan şama yönelerek Memlûk ordusunu yenerek Şam'a hâkim olmuştur. Emir Timur yaptığı bu sefer ve fetihlerle hem olası Osmanlı Memlûk ittifakının önünü kesmiş hem de Osmanlı'yı yalnızlaştırmıştı (Erhan, 2019, s.2530).

Ankara Savaşı

Emir Timur'un Anadolu ve Ortadoğu'da girişmiş olduğu faaliyetler ve seferler neticesinde bu coğrafya tabir yerinde ise patlamaya hazır bir bomba haline gelmişti. Emir Timur'a karşı bölgedeki beylikler ve devletler tarafından ittifaklar kurulmuş olsa da hiçbiri Timur'u durdurmaya muvaffak olamamıştır. Özellikle Memlûk sultanı Berkuk ve kadı Burhaneddin liderliğinde girişilen bu ittifak girişimleri sonuçsuz kalmış ve Emir Timur bölgede en etkin güç olarak karşımıza çıkan Osmanlı Devleti ile baş başa kalmıştır. Hint Seferi'nden sonra yönünü tekrar batıya çeviren Emir Timur Osmanlı sınırlarına dayanmıştı. Osmanlı Devleti o tarihlerde tıpkı kendisi gibi Türk ve Müslüman olan Emir Timur Devletinin giriştiği İslam için gaza ve cihad mefkuresi için fetihlerde bulunmaktaydı. Her iki devletin başında bulunan hakanlar da Türk ve İslam cihangirliği için savaşmaktaydı. 1400 senesinden itibaren Emir Timur, Osmanlı sınırlarındaki toprakları zapt etti ve Osmanlı Devleti ile mücadeleler başladı. Emir Timur'dan çekinip kaçan, Yıldırım Bayezid'e, Yıldırım'dan kurtulmak isteyen Emir Timur'a yöneldi. (Sercan, 2014, s.5).

Emir Timur'u Osmanlı Devleti'ne karşı sefere yönlendirenlerin arasında Erzincan Emiri Mutaharten, Akkoyunlu Devleti Beyi Karayöyük, Osmanlı karşısında topraklarını kaybeden diğer Türk beylikleri, özellikle de Karaman beyi bulunmaktadır (Daş, 2004, s.144). Sivas'ta taş taş üstünde bırakmadan yıkan Emir Timur'a karşı Yıldırım'ın kini büyüktü. Bundan dolayı da Yıldırım Bayezid ve Emir Timur arasında mektuplaşmalar başladı. Her iki lider de birbirlerine göndermiş oldukları mektuplarda kendilerinin İslam ve Türk aleminin lideri olduğunu diğerinin kendisine biat etmesi gerektiğini ısrarla

vurgulamışlardır. Hindistan seferi sonrası batıya dönen Emir Timur Bağdat'ı tekrardan ele geçirdi. Bu durum üzerine Celayir Ahmed, kendisine tabi olan Karakoyunlu Kara Yusuf ile birlikte evvela Suriye'ye hareket etti, ardından Anadolu'ya kaçarak Sultan Bayezid'e sığındılar.

Sultan Bayezid, Emir Timur'dan kaçıp kendisine sığınan bu iki hükümdarı korumasına almıştır ve bunlara dirlik topraklar vermiştir. Bu haberi alınca çok hiddetlenmiş olan ve zaten sefer halinde bulunan ve daha da batıya ilerlemeye niyet eden Emir Timur, Bayezid'e mektuplar yazarak iki hükümdarın kendisine gönderilmesini veya öldürülmesini ya da Osmanlı topraklarından kovulmasını istemiştir (Sercan, 2014, s.7). Gerçekleşen mektuplaşmalar sonunda Emir Timur, beylerin birliklerini savaşa hazır hale getirmelerini emir buyurup hazırlıklara başladı. Ordusunda ayrıca Hindistan seferi sırasında elde ettiği filler yer alıyordu. Bu fillerin varlıkları Osmanlı askerlerini ve beylerini tedirgin etmeye yetmişti (Erhan, 2019, s.2531). Emir Timur'un bu filleri de savaşın içine sokması aslında çok zekice düşünülmüş bir savaş stratejisidir ve burum da Emir Timur'un ne denli zeki ve büyük bir komutan olduğunun kanıtıdır. Emir Timur'un bu faaliyetleri sırasında İstanbul'u kuşatan Bayezid, kuşatmayı kaldırarak oradaki kuvvetlerinin Anadolu'ya gelmelerini emretmiştir.

Ankara'da toplanan Osmanlı ordusu Emir Timur'un gelmesini beklemiştir (Sercan, 2014, s.10). Nihayetinde 28 Temmuz 1402 tarihinde Osmanlı ile Timurlu orduları arasında Ankara Savaşı yaşanmıştır. Osmanlı açısından sonuçları bir süre çok ağır olan bu savaşta Emir Timur, büyük bir zafer kazanmış, Anadolu'nun hemen bütünü kendi yöntemleriyle hakimiyeti altına alarak bazı kısım toprakları tekrardan eski sahibi olan beyliklere geri vermiştir ve Anadolu-Ortadoğu seferlerinde büyük ölçüde başarı ortaya koymuştur. Yaklaşık sekiz ay Anadolu'da kaldıktan sonra 1403 sonlarına doğru savaşta esir ettiği Osmanlı sultanı yıldırım Bayezid ile birlikte merkezi olan Semerkant'a dönmüştür. Savaş sonrasında Anadolu'da, Bayezid zamanında kısmi de olsa kurulan siyasi birlik tekrardan bozulmuş eski beylikler tekrar topraklarına yerleşip Timurlu tabiiyeti altına girmiştir. Osmanlı devleti sultanın esir düştüğü bu savaştan sonra Osmanlı devleti on bir yıl gibi uzun bir süre boyunca başsız hükümdarsız geçen bir fetret devrine girmiştir ve Bayezid'in şehzadeleri arasında uzun soluklu ve kanlı taht kavgaları yaşanmıştır. Emir Timur bu sefer

sonrasında tekrardan ülkesine dönmüş ve devletini genişletme faaliyetlerine devam etmiştir. 1405 senesinde büyük Çin üzerine sefere çıktığı sırada yolda Otrar şehrinde hastalığı nedeniyle vefat etmiştir (Baştürk, 2010, s.22-23).

Emir Timur'un İzmir Seferi

Bizans'ın ilk zamanlarından itibaren dini bir merkeze sahip olan İzmir, İstanbul'dan sonra imparatorluk topraklarının en kıymetli şehirlerinden biri önemine sahipti. İlerleyen dönemlerde bu topraklarda farklı etnik gruplar görülmeye başlanmıştır, Haçlı Seferleri ile şehir bazı dönemlerde tahribata uğrasa da Osmanlının ilk dönemlerine kadar ayakta durmayı başarmış, Bizans kaynaklı hâkimiyette varlığını sürdürmüştür. Emir Timur'un 1402 Ankara Savaşından galip ayrılmasından sonra Emir Timur İzmir'e kadar yürümüş buradaki liman kalesini kısa bir süre içerisinde fethederek burada kalıcı Türk hâkimiyetinin tohumlarını atmıştır. Emir Timur'un kaleyi fethedip yönetimi Aydınolu Musa beye bırakıp Anadolu'dan ayrılmasından sonra burada Aydınolu Umur Bey'in kardeşinin oğlu Cüneyd Bey tarafından şehir ele geçirilmiştir. Cüneyd Bey'in buradaki hükmü 1426 senesine dek devam etmiş ve bu tarihten sonra şehir tamamen Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Netice itibariyle İzmir'de bulunan Türk hakimiyeti kesintisiz devam eden bir süreç değildir. Bu topraklarda tarih boyunca Çaka Bey, Aydınoluğulları, Bizans güçleri, Emir Timur gibi birçok hüküm sahibinin yönetimi teşkil olmuştur (Ayönü, 2009, s.1-8).

Sonuç

14.Yüzyılın ortası ve sonlarında Ortadoğu ve Orta Asya coğrafyasında iki büyük Türk-İslam devleti teşekkül olmuştur. Bunlardan birisi batıda bulunan ve gerek Bizans gerek Anadolu'daki Türk beylikleri gerekse de civardaki Türk ve Arap olan devletler ile mücadeleye girişen, İslam'ın sancaktarlığı ve cihangirlik davası için gaza eden Osmanlı Devleti'di. Diğeri ise doğuda bulunan ve Cengiz Han kanunlarını devam ettiren, Asya'da adım atmadık yer bırakmamış Deşt-i Kıpçak hâkimi başkenti Semerkant olan yine Türk-İslam sancaktarlığı ve cihangirliği için gaza eden Timurlu Devletidir. Bu iki devletin haricinde o coğrafyada bulunan Memlûklü, Altın Orda, Bizans, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Kadı Burhaneddin gibi güçler de görülmektedir. Sonuç itibariyle, bir cihan devleti teşekkül etmek ve adını tüm Türk-İslam dünyasına ve tarihe

kazımak isteyen Emir Timur farklı ülkelere seferler düzenlemiştir. Emir Timur'un o dönemde Anadolu'da bulunan siyasi karışıklıktan faydalanmak istemesi, bu emeli karşısında en büyük rakip olarak gördüğü Memlük'lu ve Osmanlı Devletleri gibi rakiplerine karşı düşmanca bir tavır takınmasına sebep olmuştur. Emir Timur'un Ortadoğu ve Anadolu üzerine yapmış olduğu bu seferler kendi ve devleti tarihi açısından oldukça büyük kazanımlar getirmiş olsa da savaştığı devletler açısından oldukça ağır sonuçlara yol açmıştır. Emir Timur'un yapmış olduğu bu seferler sırasında bölgede bulunan etnik siyasi güçler kendi aralarında Emir Timur'a karşı ittifaklar kurma girişimlerinde bulunmuşlarsa da gerek kendi içlerinde gerekse de birbirleri arasında girdikleri çekişmeler sonucunda bu çabalarında muvaffak olamamışlardır.

Kaynakça

- Aka, İsmail (2012). “Timur”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (41) 173-177.
- Akbıyık, H. (2003). “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”. *Bilig*, (27), 117-156
- Akgül, M. C. (2022). “Emir Timur ve Toktamış Han Arasındaki Siyasi Münasebetler (777-797/1375-1395)”. *Makale*, 3-13.
- Ayönü, Y. (2009). “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6-7.
- Baştürk, S. (2020). “Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 13-26.
- Bozdemir, H. (8-10 Kasım 2018.). “Emir Timur’un Anadolu Seferinde Görevlendirdiği Komutan ve Devlet Adamları”. *I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu*. Kastamonu: T.C. Kastamonu Üniversitesi.
- Cengiz, E. (2021). “Timur’un Suriye Seferi’nde Halep ve Şam Âlimleriyle Yaptığı Görüşmeler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 359 - 374.
- Daş, A. (2004). “Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları” . *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 141 - 167.
- Demir, E. M. (2018). “Yıldırım Bayezid Dönemi Fetihlerinin Osmanlı Merkezleşmesine Etkisi”. *Uluslararası Yıldırım Bayezid Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bursa: Türk Tarih Kurumu, 28-41.
- Emecen, F. M. (2014). “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”. *Osmanlı Araştırmaları* , 43 (43) , 67-92
- Erhan, M. (2019). “Osmanlı ve Timurlu Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı”. *Social Sciences Studies Journal*, 5(35), 2528–2536.

Güler, Ö. (2013). *Altın Orda İmparatorluğu Dış İlişkileri* . Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Konukçu, E. (1992). “Berke Han”. *TDV İslâm Ansiklopedisi* , 506-507.

Korkmaz, T. (2018). “Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayı ve “Kalendername” Adlı Eseri”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 205-219.

Küsgün, O. (2019). *Eratna ve Kadı Burhannedin Ahmed Devletlerinin Dış Politikası*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Mirgaleevi, İ. M. (2021). “Toktamış ve Timur’un Mücadelesi Zamanında Veba”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 553-558.

Özaydın, A. (2001). “Kadı Burhâneddin”. *TDV İslâm Araştırmaları Merkezi*, 76-77.

Sercan, İ. (2014). *1402 Ankara Savaşı ve Fetret Devri* . T. C. Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Sümer F. (1989). “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”. *Belleten*, 53, 175-198

Saray, M. (1989). “Altın Orda Hanlığı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 538-540.

Yücel, Y. (1989). *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yayınları, Ankara.

BÖLÜM V

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: BELH VE TARİHİ DOKUSU

Dr. Semra ÇERKEZOĞLU*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357183>

*Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, mail: semracc27@gmail.com, Orcıd Id : <https://orcid.org/0000-0002-3046-3642>

Giriş

Belh (Bactria, Balkhi) bölgesi kuzeyden Amû Derya, güneydoğu ve güneybatıdan Elburz dağları ile komşudur. Kuzeye doğru gittikçe genişleyen düzlükler ve dereler uzanır. Coğrafi konum olarak stratejik önemi yüksek olup, tarih boyunca birçok devlete başkentlik yapmıştır. Orta Çağ'da Belh bölgesi Horasan sınırları içerisinde yer almaktaydı. Horasan adı "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamına gelmektedir (Çetin, 1998, 234). Horasan bölgesi günümüzde üç ayrı ülke sınırlarını kapsamaktadır. Merv, Nesâ ve Serahs bölgeleri Türkmenistan, Herât ve Belh bölgeleri Afganistan, kalan kısımlar ise İran sınırları içerisinde yer almaktadır (Mahdi, 2011, 219-222).

İslam coğrafyacıları tarafından Amu Derya'nın kuzeyinde kalan bütün topraklar ve yerleşim birimleri Belh bölgesi olarak adlandırılmıştır. Belh şehri Amu Derya havzasının en önemli eski şehri kabul edilir. Talakan, Bedaşan, Penchir, Samangan, Cerem, Mezâr-ı Şerif, Bağlan, Host, Hulm (Taşkurgan) Belh bölgesinde yer alan diğer önemli yerleşim birimleridir (Erkin, 2005, 18).

7. yüzyıla ait *Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi*'ne (2011, 59-63) göre Belh bölgesi (Fu-He):

"Bölge doğudan battıya sekiz yüz, kuzeyden güneye dört yüz li'dir. Kuzeyde Fuch'u¹ ırmağı sınırdır. Başkent çevresel olarak yirmi li büyüklüğündedir. Genel olarak Küçük Wang-she² kenti olarak bilinir. Bu kent çok sıkı korunmasına rağmen az nüfuslanmıştır. Toprak ürünleri aşırı derecede çeşitlidir, suda ve karada yetişen çiçekleri saymak zordur. Hepsi Hinayana mezhebinin dini öğretileri üzerinde çalışan üç bin rahipli yaklaşık yüz tapınak bulunur."

Horasan çok eski çağlardan beri farklı kültür ve inançlara ev sahipliği yapmış, önemli bir medeniyet havzasıdır. Buna bağlı olarak Belh bölgesi batı ve doğunun kültürel birikimini bir arada barındıran, kültür beşiğidir. Coğrafi konum olarak Orta Asya ticaret güzergahı üzerinde bulunması nedeniyle kültürleri toplumsal etkileşimle zenginleştirerek farklı insan kitlelerine taşıyan

¹ Amû Derya ırmağının yukarı bölümü (Ergüven, 2011, 53).

² Bu kent, Wei Sülalesi Tarihi'ne göre, Ya-taların (Eftalitlerin) başkenti Pa-ti-yen (Baktria) diğer adıyla Wang-she (Hükümdar Evleri) kentidir (Ergüven, 2011, 59)

bir köprü vazifesi de görmüş, ilim ve kültür merkezi olmuştur (Mahdi, 2011, 219).

Günümüzde Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Belh, Kûhibâba dağının eteğinde Dehâs nehri kenarında kurulmuştur. Grekçe'de Dehâs nehrinin eski adı olduğu tahmin edilen Baktra (Baktres), eski Farsça'da Bâhtriş, Yahudi kutsal kitabı olan Avesta'da Bâhdi (Bahdrî) olarak geçmektedir (Yazıcı, 1992, 410).

Avesta metinlerinde Baktria (Belh) bölgesi için Ahura Mazda (iyilik tanrısı) aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır: "*Ben, Ahura Mazda'nın yarattığı dördüncü ser zemin (baş/büyük ülke) ve güzel yurt hoş ve temiz Belh diyarı idi. Ben, Ahura Mazda'nın yarattığı beşinci ser zemin ve güzel ülke Belh ve Merv arasındaki Nisaya'dır.*" Belh şehri için kullanılan "ser zemin" ifadesi şehrin büyüklüğünü ifade etmektedir (Kamalova, 2020, 46).

İslam coğrafyacılarının birçoğu Belh şehri için "Şehirlerin Anası (Ümmü'lbilad)" ifadesini kullanmıştır. Şehir Kûhibâba adlı dağın geçit güzergahında önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır (Ergüven, 2011, 59). İbnü'l Fakih'in eserinde yer alan bilgilere göre Dımaşk, Übülle ve Belh bölgesi dünyanın kalbinde yer almaktadır (Güllü, 2007, 5).

İbn Haldun'un (2013, 69) *Mukaddime* başlıklı eserinde yer alan bilgilere göre Horasan şehirlerinden Belh, Amû Derya'nın batı şeridinde kurulmuş olup, Türk devletinin merkezidir. Şehrin kuruluşuyla ilgili birçok efsane vardır. Efsanelere göre Belh şehri Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ın oturduğu başkenttir. Başka bir efsaneye göre Belh şehri efsanevi hükümdar Menûcihr b. İreç tarafından yaptırılmıştır (Yazıcı, 1992, 410). Wei Sülalesi Tarihi'ne göre Belh şehri Eftalitlerin başkenti ve Hükümdar Evleri kentidir (Ergüven, 2011, 59; Piyadeoğlu, 2010, 2).

1747 yılında Ahmet Şah Dürrani'nin Afgan Devleti'ni ilan ettiği döneme kadar Afganistan'da Herât ve Belh merkez olmak üzere Persler, Yunanlılar, İskitler, Kuşanlar, Akhunlar, Türkşahiler, Gâzneliler, Selçuklular, Gûrlular, Hârezmşahlar, Timurlular, Kertler, Şeybâniler ve Afşarlar gibi Türk devletlerin idaresi görülmektedir (Çerkezoğlu, 2023, 326).

Belh bölgesinde çok eski çağlardan beri Tacikler, Türkmenler ve Özbekler yaşamaktadır (Jarring, 1939, 35-36). 10. yüzyıla ait olup, yazarı belli olmayan

Hudûdü'l Âlem başlıklı eserde Gâzne, Belh, Büst, Tohâristan ve Cûzcân'da koyun sürülerine ve otlaklara sahip Halaçlar topluluğunun yaşadığı belirtilmiştir. Yine *Hudûdü'l Âlem* başlıklı eserde Belh ve Hilmend bölgelerinde Karlukların varlığından söz edilmektedir. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* başlıklı eserinde Halaçları, Orta Asya steplerinde Karluklara komşu bir Türk kabilesi olarak belirtmiştir (Taşağıl, 2014, 84).

Ekonomi

Günümüz Afganistan ülkesi Çin, Hindistan, Türkistan ve İran'ı birbirine bağlayan yolların düğüm noktasında yer alır ve tarihi İpek Yolu güzergahı üzerinde bulunmaktadır (Yılmaz, 2017, 672-675). İpek Yolu Herât şehri üzerinden İran'a, Belh şehri üzerinden Orta Asya'ya, Gâzne ve Kândeher üzerinden Pakistan-Hindistan'a ayrılan güzergahlar olmak üzere üç farklı güzergaha ayrılırdı (Dönmez, 2020, 37-39). Orta Çağ'da Belh bölgesinin İpek Yolu üzerinde stratejik önemi oldukça yüksekti. Hindistan'a ve Türkistan'ın güneyine uzanan ticaret kervanları Belh bölgesinden geçer, Akdeniz'e ulaşırdı. Belh'de yer alan Taşkule'de doğu ve batıdan gelen kervanlar konaklayarak ticaret yapardı (Erkin, 2015, 90).

Hudûdü'l Âlem (2020, 63) başlıklı eserde Belh şehri hakkında aşağıdaki ifadeler yer alır :

"Belh, eskiden Sâsâni kisralarının ikemetgâhı olan büyük ve gözde bir şehirdi. Burada Sâsani kisralarının harabeye dönüşmüş nakışlı binaları ve harikulade çalışmaları bulunur. Belh, Nevbihâr olarak isimlendirilir. Tüccarların sık sık gidip geldikleri güzel ve zengin bir yerdir. Hindistan'ın ticaret merkezidir. Belh'te Bâmîyan'dan gelen büyük bir nehir vardır. Bu nehir Belh civarında on iki kola ayrılarak şehri boydan boya geçer. Suyu şehrin bölgelerinde tarım için kullanılır. Belh'te ağaç kavunu, turuç şeker kamışı ve su nilüferi üretilir. Şehrin muhkem bir kale tarafından çevrilen şehristanı vardır. Dış mahallerinde çok sayıda bataklık bulunmaktadır."

İbn Havkal'ın (2015, 338) eserinde Belh hakkında: *"Bütün kapılarını kuşatan bağlar bahçeler bostanlar vardır. Şehrin süsü topraktandır. Çok eski ezele bir şehirdir. Her çeşit ticaret malları bulunur. Her çeşit sanat ve sanatkâr vardır. Ticaret için her taraftan buraya yol çıkar."* ifadeleri yer almaktadır.

Belh bölgesinin büyük şehirlerinden Talakan'ın toprağı verimli, meyve ve sebzesi boldur. Şehrin pazarı oldukça ünlüdür (Erkin, 2005, 18). 1275 yılında Talakan'a gelen Marco Polo'nun Seyahatnamesi'nde (t.y., 49); şehirde tarımsal ürünlerin satıldığı büyük bir pazar olduğu, şehrin güney kesimlerinde çok zengin ve kaliteli tuz yatakları olduğundan bahsedilmektedir. Tuz yatakları aynı zamanda ülke ticaretini de canlı tutmakta, ülkenin dört bir yanından tüccarlar Talakan'a gelmektedir.

Zengin yer altı rezervleriyle bilinen Bedahşan şehrinde yakut ve lacivert taşı oldukça kıymetlidir. Şehrin toprağı verimli üzüm bağları boldur. Samangan şehrinde arpa, buğday, pirinç gibi tahıl ürünleri yetişir, av hayvanları oldukça fazladır. Cerem, Badahşan ile sınır komşudur, toprağı verimlidir ve her çeşit meyve sebze ürünleri yetiştirilir. Günümüzde de önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan, eski adı Hoca Hayran olan Mezâr-ı Şerif, Orta Çağ'da Belh'in bir ilçesidir. Şehrin her tarafı yemyeşil, toprağı verimli, meyve ve sebzesi boldur (Erkin, 2005, 18-19).

Orta Çağ'da Horasan bölgesinin en gözde şehri olan Belh şehri oldukça geniş bir tarım arazisine sahiptir. Bölgede tahıl, meyve ve sebzenin hemen hemen her çeşidi yetişmekte olup, tarım ürünleri Horasan'ın tüm bölgelerine dağıtıldığı gibi Hâzerm bölgesine de ihraç edilmiştir. Tarım ürünleri arasında ceviz, badem, incir, üzüm, susam, kurutulmuş nar taneleri, bitkisel yağ, hayvansal yağ, sabun, kibrit, kurşun, deri, ürün boyamada kullanılan isberek otu başlıca ihraç ürünleridir. Bölgede kükürt madeninin birçok çeşidi mevcuttur. Belh bizâdisi rağbet gören kıymetli taşlar arasındadır (Yıldırım, 2022, 174-217-323). Ayrıca birçok tıbbi ilacın hammaddesi olan bitkiler, Belh tepelerinde kendiliğinden yetişmektedir (Mahdi, 2011, 222).

İlim

İpek Yolu, eski dünyanın en gözde kültür ve ticaret hattı olup, yüzyıllar boyunca Doğu'nun zengin medeniyetini Batı'ya taşımıştır. İpek yolu güzergahı farklı rotalarla çok sayıda medeniyeti birbirine bağlamıştır. Bu yol sadece bir ticaret yolu değil, aynı zamanda medeniyetler, düşünce, din, kültür, bilgi yoludur (Yılmaz, 2017, 672-675). İpek Yolu Avrasya kıtasının siyasi, etnik ve dini sınırlarını aşarak çeşitli toplumsal yapılara sahip halkların maddi ve manevi kültür öğelerini kaynaştırma olanağı sağlamıştır. İpek Yolu üzerinde

yer alan Belh bölgesi tarih boyunca ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Dolayısıyla Belh tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinden biri olmuştur.

Belh, Budist dönemlerde daha sonra İslami dönemlerde canlı bir kültür merkeziydi. İslami dönemlerde Belhî künyesinde sayısız şair, sanatkar ve düşünür yetişti. El Kindî'nin öğrencisi olan ve psikolojinin öncülerinden sayılan coğrafyacı ve hekim Ebu Zeyd el – Belhî (850-934), astronom Ebu Mazhar el Belhî (787-886), Mutasavvıf Şakik-i Belhî (öl. 809), şair Ebu Şakir el Belhî (d.915), Farsnâme başlıklı eserin yazarı İbn Belhî (12.yy), dünyanın birçok yerinde Rumî olarak tanınan ancak Afganistan'da hala Belhî olarak bilinen Mevlâna Celâleddîn (1207-1273) Afganistan'da yetişmiş ilk akla gelen âlim isimler arasındadır (Yazıcı, 1992, 410).

İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük ilim adamlarından biri olan İbn Sina'nın babası da Abdullah Belhî'dir. Abdullah Efendi'nin evi felsefe, matematik, geometri, Hint matemateği gibi ilimlerin tartışıldığı ilim ve bilim yuvasıdır. Abdullah Efendi daha sonra Buhara civarlarında yer alan Efşane köyüne taşınmış (980-981), İbn Sina burada dünyaya gelmiştir (Mahdi, 2011, 237).

İbn Havkal'ın (2015, 338) eserinde Belh de ilim hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır: "*Halkı ilim ehlidir. Edebiyat galebe çalan en önemli ilimlerdendir. Üzerinde dikkatle durulan ilim ise fıkıh ilmidir. Bir de anlaşılması zor olan ilimler burada okunur. Burası, çok reis ve çok mümtaz şahsiyetler yetiştirmiştir.*"

Belh bölgesinin Türk-İslam tarihinde önemi büyüktür. Rivayete göre kağıt üretimi ilk olarak Belh şehrinde gerçekleşmiş, daha sonra Bağdat'ta Abbâsî Veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin gayretiyle kâğıt yapımına başlanmıştır. Belh'te tefsir, hadis, fıkıh, tıp, felsefe ve coğrafya gibi ilim dallarında yetişen birçok âlim Dımaşk ve Bağdat başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak, İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesine öncülük etmişlerdir. Bu durumdan dolayı şehir; "Dârü'l-fıkıh" ve "Kubbetü'l İslam" adıyla da anılmıştır (Erkin, 2005, 77).

Büyük Selçuklu Devleti vezirlerinden Nizamülmülk tarafından Nişabur, Bağdat, Musul, Basra, Belh, İsfahan, Herât, Rey, Tus, Amul ve Merv'de tesis edilen medreseler, Orta Çağ dünyası eğitim kuruluşlarının en çağdaş örnekleridir. Bilim ve ilim yuvası olan Nizamülmülk medresleri, eğitim ve

öğretimi kurumsallaştırarak, bundan sonra kurulacak olan eğitim-öğretim kurumlarına örnek teşkil etmiştir. Tüm İslam dünyası ve Batı dünyası bu medreseleri model olarak, eğitim öğretim kurumları tesis edilmiştir. İlim ve bilimin eğitim ve öğretim kurumlarında bu şekilde korunması ve yayılması Büyük Selçuklular Devleti'nin eseri olup, medeniyet tarihinde bir dönüm noktasıdır (Çerkezoğlu, 2023, 288).

Belh Coğrafya Ekolü

Makedonya İmparatorluğu döneminde Eratosthenes (M.Ö. 279-195) tarafından İskenderiye Coğrafya Okulu kurulmuş, imparatorluğun dağılmasından sonra burada yetişen bilim adamları Atina'dan Mısır'a yerleşmiştir. Bu ekolün yetiştirdiği en büyük isimlerden Batlamyus (90-168)'un sekiz binden fazla bölgenin dünya üzerindeki konumunu hesapladığı bilinmektedir. Daha sonra bu okul, Mısır İskenderiye'den Antakya'ya (Eskül Okulu) taşınmıştır. Eskül Okulu'nun kapanmasının ardından burada yetişen din ve bilim adamları, 847 ve 861 yılları arasında Harran'a yerleşmiş, Harran Okulu'nda Farsça, Yunanca ve Hint kültüründen yapılan tercümelemlerle İslam dünyası, coğrafyayla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Harran Okulu'nun yerini 9. yüzyılda Irak Coğrafya Okulu almış, burada Ya'kubî, İbn Hurdazbih, İbnü'l-Fakih, Mes'ûdî, Kudame b. Ca'fer ve İbn Rüsteh gibi değerli İslam coğrafyacıları yetişmiştir.

Irak Coğrafya Okulu'nun ardından 10. yüzyılın ilk yarısında Belh şehrinde, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (850-934) tarafından Belh Coğrafya Okulu kurulmuştur. Kindî'den Bağdat'da ders alan filozof ve coğrafyacı Ebû Zeyd Ahmed Belhî, *Suverü'l-ekalim* başlıklı bir eser kaleme almış, çeşitli İslam ülkelerinin bölgesel haritalarını çizmiştir (920-921). Makdisî tarafından *el-Emsile ve sûretü'l-arz* olarak tanımlanan Belhî'nin kitabı günümüze ulaşamamıştır.

Belh İslam coğrafyacıları, merkezinde Mekke olan yuvarlak bir dünya haritası çizmişler, coğrafi konumları Kur'an ve hadislerdeki kavramlarla açıklamışlardır. İslâm ülkelerini coğrafi bölgeler esasına göre taksim eden ve o bölgelerin haritalarını çizen Belh coğrafyacılarının ilk temsilcisi Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî'dir. Batlamyus'un izleri görülen kitabı *Kitabü'l-Mesâlikü'l Memâlik*'tir. Ayrıca *el-İstahrî'nin Dünya Haritası* başlıklı eserini 10. yüzyılın ortalarında tamamlamıştır.

İbn Havkal, Belh Coğrafya Okulu'nun ikinci önemli ismidir. İstahrî'nin eserinden büyük ölçüde yararlandığı *Kitâbü Sûretü'l-Arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* başlıklı eserini 977 yılında tamamladığı bilinmektedir. Genç yaşlardan itibaren coğrafya ile ilgilenmeye başlayan İbn Havkal İspanya Sicilya, Afrika gibi bölgelere seyahat etmiştir.

Belh Coğrafya Okulu'nun en parlak ismi olarak bilinen Makdisî (Mukaddesî) İslam ülkelerinin en ücra bölgelerine kadar seyahat etmiş, *Ahsenü't-tekasîm fi ma'rifeti'l-ekalîm* başlıklı eserini kaleme almıştır. Makdisî, Arabist Alois Sprenger tarafından "yaşamış en büyük coğrafyacı" olarak nitelendirmiştir.

Belh Coğrafya Okulu ve Endülüs Coğrafya Okulu aynı dönemde eş zamanlı olarak, İslam bilim dünyasına altın çağını sunmuştur. Avrupa kıtasının Müslümanlardan edindiği ilim ve bilim Avrupası'nın gelişmesinde önemli rol oynarken, Coğrafi Keşiflerin gerçekleşmesinde İslam coğrafyacılarının etkisi küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Nitekim Venedik Okulu haritalarında Belh Coğrafya Okulu'nun etkisi açık bir şekilde görülmektedir (Gülersoy, 2014, 235-240).

Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığı üzere eskiden surlarla çevrili görkemli bir şehir olan Belh'in anıt niteliği taşıyan mimari yapılarının çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de yapıların kerpiç gibi dayanıksız yapı malzemelerinden yapılmış olması ve zamanla dağılmasıdır. Şehrin surları yüksekliği ve uzunluğuyla eski döneme ait en önemli mimari kalıntılardır (Yazıcı, 1992, 410).

Şehirde yer alan Nevbahar mabedi hakkında 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İbnü'l Fakîh şu bilgilere yer vermektedir: "Belh'de Nevbahar denilen bir mabet bulunur. Hac için buraya gelinir. Eşbet denilen kubbeli bir yapı vardır. Kâbil ve Çin büyükleri burada hac ederler. Tohoristan'daki Zuvan şehrine 8 fersahtır. Horasan Hz Osman zamanında fethedildiği zaman bu dine son verilmiştir (Güllü, 2007, 9).

*Hsüan- Tsang'ın Seyhatnamesi'*ne (2011, 59-63) göre Nevbahar tapınağı :

"*Na-fu Rahip Tapınağı: [Küçük Rajagriha] kentinin dışında güneybatıya doğru, bölgenin önceki hükümdarı tarafından yaptırılmış olan ve Na-fu olarak*

bilinen bir tapınak bulunur. Büyük Hsüeh Shan'ın kuzeyinde yaşayan Budizm'in [Sastra] üstatları sadece bu tapınağı kullanır ve saygıdeğer [üstün] işlerine burada devam ederler. [Bugüne kadar bu Sastra üstatlarının yerini alabilecek kimse çıkmamıştır.] Burada nokta nokta değerli taşlarla bezenerek parlatılmış bir Buda yontusu bulunur. Ayrıca bu yontunun bulunduğu sofa [duvarları ve sütunları] da nadir bulunan değerli maddelerle donatılmıştır. Bu da komşu bölgelerin açgözlü Kabile reislerinin burayı neden sık sık soyduklarını [yağmaladıklarını] açıklar niteliktedir. Bu tapınak ayrıca, ruhani etkileri sonucunda tapınağın bulunduğu tüm kutsal alanın korunmasını sağlayan, P'i-sha-men Tanrısı'nın da bir yontusunu barındırır."

İbn Havkal'ın (2015, 338) eserinde Belh hakkında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

"Belh, tıpkı Merv ve Herât gibi önemli bir şehirdir. Düz bir ovadadır. En yakın dağlar arasında dört fersâhlık mesâfe vardır. Semtleriyle beraber alanı dört fersah karedir. 8550 H. yılında Oğuzların elinde harap oldu. Sonra halkı geri döndü ve şehri harap olan şehre yakın bir yere taşdılar. Burası da düz bir yerdir. Binaları kerpiçtendir. Kapıları vardır. En meşhur kapısı Nâvbehar kapısıdır. Rahbe kapısı, Demir kapı, Hindivân kapısı, Yahûd kapısı, Şişbend kapısı bir de Yahyâ kapısı vardır. Etrafında sur vardır. Bütün bu kapılar bu surdan dışarı açılırlar. Doğusunu, batısını ve güneyini kuşatan mahalleleri çok güzeldir. Cuma mescidi şehrin ortasındadır. Çarşıları ve pazarları Cuma mescidini kuşatır şekildedir. Cuma mescidi bütün zamanlar boyunca Müslümanlarla dolup taşıyan mamur ve bakımlı bir mescittir. Dehaş diye bir nehri vardır. Dehaş on değirmeni idare eden nehir demektir. Bu nehir Nevbahar kapısından geçer. Siyâhcird kadar bütün semtleri sular."

Belh bölgesinin iki kilometre güneyinde Mescid-i Hoca Piyade (Nuhgünbed) cami, günümüze kadar kısmen ulaşan mimari kalıntılardandır. Bu caminin, İslamiyet'in Horasan'da ve Belh bölgesinde yayılmasından sonra bölgede kurulan ilk cami olduğu ve 757 yılında inşa edildiği ön görülmektedir. İbn Batutta 8. yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde Mescid-i Hoca Piyade caminin, Belh emirinin eşi tarafından inşa edildiğinden bahsetmiştir. Seyahatname'de yer alan bilgilere göre Cengiz istilası sırasında sütunları hasar gören cami oldukça sağlam ve ayaktadır, duvar kalıntılarında Bedahşan'dan

getirilen lacivert taş boyasıyla işlenmiş nakışlar vardır. Hicri 11. yüzyılda inşa edildiği ön görülen Hoca Ebu Nasr Parsâ-î Veli (Mescidî Belh/Mescid-i Sebz) cami Belh şehrinde yer alan mimari eserlerden bir diğeridir.

İslamiyet'in yayılışından sonra Horasan'da ve Belh bölgesinde birçok saray ve medrese de inşa edilmiştir. Kaynaklara göre Moğol istilasından önce Belh'te dört yüz tane medrese yapısı mevcuttur. Horasan valisi Cafer b. Muhammed b.Eş'as zamanında kurulan "Medrese-i Zindan", Halil b. Muhammed b. İsmail adına kurulan "Medrese-i Haliliyye" (Haliliyye Medresesi) Belh bölgesinde kurulmuş önemli medreselerdendir. Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'un veziri Ebü'l-Abbas Fazi b. Ahmed Asfaran'ın Belh'te kurduğu medrese Nizamiye medreseleri gibi kendisinden sonra kurulan medreselere model olmuştur. 10. yüzyılda Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde kurulan medreseler ilim ve bilimi çoğaltmada çığır açarken, İslamiyet'in yayılmasında da büyük rol oynamıştır (Erkin, 2015, 87-89).

Belh şehrine yakın bir bölge olan günümüz Mezâr-ı Şerif şehrinde Hz.Ali'ye ait olduğu bilinen bir türbe³ olduğu bilinmektedir. Bu türbe zaman içerisinde Sultan Sencer (1136) ve Sultan Baykara zamanında yeniden restore edilmiştir. Şehirde yer alan en önemli tarihi eserlerden biri olan Hz. Ali türbesi Mavicami adıyla da bilinen Mescid-i Cuma'dır. İslam fetihleri sırasında inşa edilen ilk Mezâr-ı Şerif türbesinin Moğollar döneminde tahrip edildiği bilinmektedir. 1481 tarihinde yeniden restore edilen türbe şehir gelişimine olumlu katkı sağlamıştır. Cami 20. yüzyıl ortalarında yeniden restore edilmiştir. Türbe ziyaretçi kitlesi, şehri bir ziyaretgâh bölgesine çevirmiş, şehir Mezâr-ı Şerif adını da buradan almıştır. Ayrıca Şeybâniler döneminde de bazı Özbek sultanlarının buraya defnedildiği bilinmektedir (Turan, 1969, 311; Kurtuluş, 2004, 518-519).

Belh bölgesinin önemli yerleşim birimlerinden olan Hulm şehri, Mezâr-ı Şerif'in doğusunda yer alır, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan şehirden günümüze görkemli bir kale, su kanalı ve köşk kalıntıları kalmıştır (Erkin, 2005, 19).

³ Rivayete göre Hz Ali'nin türbesi daha önce Ncef şehrindeydi, ancak hilafet savaşlarının alevlenmesi sebebiyle Ebû Müslim tarafından Hz Alinin naaşı bu bölgeye getirilmiştir.

Eski Belh şehrinden günümüze bazı kalıntılar dışında herhangi bir şey ulaşamamıştır. Günümüzde Belh bölgesinin merkezi önemini Mezâr-ı Şerif devir almıştır (Yazıcı, 1992, 410). Şehrin yakınlığında inşa edilen Mezâr-ı Şerif, eski Belh şehrinin tarihi dokusunu yansıtmaktan oldukça uzaktır (Gülersoy, 2014, 241).

Sonuç

Belh, eski bir medeniyet merkezi olup, Türk-İslam kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yeri vardır. İslam coğrafyacıları tarafından Amu Derya'nın kuzeyinde kalan bütün topraklar ve yerleşim birimleri Belh bölgesi olarak adlandırılmıştır. Batı ve Doğu'nun kültürel birikimini bir arada barındıran Belh bölgesi, eski çağlardan beri farklı kültür ve inançlara ev sahipliği yapmış, önemli bir medeniyet havzasıdır. Bölgede yer alan Belh şehri Amu Derya havzasının en önemli antik şehridir. Şehrin jeostratejik ve jeopolitik önemi yüksek olup, tarih boyunca birçok devlete başkentlik yapmıştır.

Orta Çağ'da Horasan bölgesinin en gözde şehri olan Belh bölgesinin İpek Yolu üzerinde stratejik önemi oldukça yüksektir, buna bağlı olarak bölge önemli bir ticaret merkezidir. Belh bölgesi oldukça geniş bir tarım arazisine sahiptir. Bölgede tahıl, meyve ve sebzenin hemen hemen her çeşidi yetişmekte olup, tarım ürünleri Horasan'ın tüm bölgelerine dağıtıldığı gibi Hârezm bölgesine de ihraç edilmiştir.

İpek Yolu Avrasya kıtasının siyasi, etnik ve dini sınırlarını aşarak çeşitli toplumsal yapılara sahip halkların maddi ve manevi kültür öğelerini kaynaştırma olanağı sağlamıştır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, edebiyat, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimler daha sonra İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerine dağılarak, İslâm kültür ve ilminin geleceğine ışık tutmuşlardır. Orta Asya ticaret güzergahı üzerinde yer alan Belh bölgesi, kültürleri farklı insan kitlelerine taşıyan bir köprü vazifesi de görmüş, ilim, kültür ve ticaret merkezi olmuştur.

Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığı üzere eskiden surlarla çevrili görkemli bir şehir olan Belh'in anıt niteliği taşıyan mimari yapılarının çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de yapıların kerpiç gibi dayanıksız yapı malzemelerinden yapılmış olması ve zamanla dağılmasıdır.

İslamiyet'in yayılışından sonra Horasan'da ve Belh bölgesinde birçok saray ve medrese inşa edilmiştir. Kaynaklara göre Moğol istilasından önce Belh'te dört yüz tane medrese mevcuttur. Mimari yapıların çoğu istilalar sonucunda günümüze kadar ulaşamamıştır.

Bölgede tesis edilen medreseler, Orta Çağ dünyası eğitim kuruluşlarının en çağdaş örnekleridir. Bilim ve ilim yuvası olan bu medreseler, eğitim ve öğretimi kurumsallaştırarak, Avrupa'da dahil olmak üzere bundan sonra kurulacak olan eğitim-öğretim kurumlarına örnek teşkil etmiştir. Türk-İslam dünyasında medreseler vasıtasıyla ilim ve bilimin eğitim ve öğretim kurumlarında bu şekilde korunması ve yayılması medeniyet tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Kaynakça

Çetin, Osman. “Horasan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Çerkezoğlu Semra, *Afganistan’ın Siyasi ve Kültürel Tarihi (Tarihi Dönemlerin Başlangıcından 1747 Yılına Kadar)*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2023

Dönmez, Murat. *İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın Kenar Kuşak Teorisi Çerçevesinde Jeopolitik Yansımaları*. Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Erkin Shafiqullah, *İslâmlaşma Sürecinde Belh Şehri*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Güllü, Hüseyin Avni. *İbnü'l Fakih ve Eseri Kitabü'l- Buldan*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Gülersoy Ali Ekber, “Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Okulu”, *Turkish Studies* 9/11 (2014), 233-242.

Hsüan-Tsang. *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi*. Metin Çevirisi ve Değerlendirme: İsmail Hakkı Ergüven, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Hudûdü'l Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib, Çevirenler: Abdullah Duman ve Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.

İbn Haldun. *Mukaddime*. Cilt 1 – Cilt 2. Haz. Arslan Tekin, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

İbn Havkal. *Sûretü'l-Ard*. Haz. Emine Opçin, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Jarring, Gunnar. *On The Distribution Of The Turk Tribes İn Afganistan*. Lund Printed By Hakan Ohlsson, Lunds Unıversitets Arsskrift. N.F. Avd. 1. Bd 35. Nr 4, 1939.

Kamalova, Zebinisol. “Orta Asya’nın Bin Şehir Ülkesi”. *JOTS* 4/1 (2020), 39-49.

Kurtuluş, Rıza. “Mezârîşerif”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/518-519. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Marco Polo, *Marco Polo Seyahatnamesi*. Cilt 1. Haz. Tercüman Gazetesi, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık.

Mahdi, Mohammed Yasir, “Türk Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri”, *İSTEM* 9/18 (2011), 219-241.

Piyadeoğlu, Cihan, “Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l İslâm Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)” *Tarih Dergisi* 49 (2010), 1-25

Taşagıl, Ahmet. “Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine”. *Türkiyat Mecmuası* 24/1 (2014), 75-89.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.

Yazıcı, Tahsin. “Belh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/410-411. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Yıldırım, Taner. *Ticaretin Altın Çağı*. Editör: Yunus Emre Tansü, Elazığ: İksad Yayınevi, 2022.

Yılmaz, Esra. “İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2 (2017), 672-683.

BÖLÜM VI

DOĞU AKDENİZ'DE İKİ OSMANLI LİMAN KASABASI: CEBELE VE LAZKİYE (1564-1645)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357189>

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü,
Elazığ/TÜRKİYE. ecakar@firat.edu.tr; orcid: 0000-0002-2601-2013

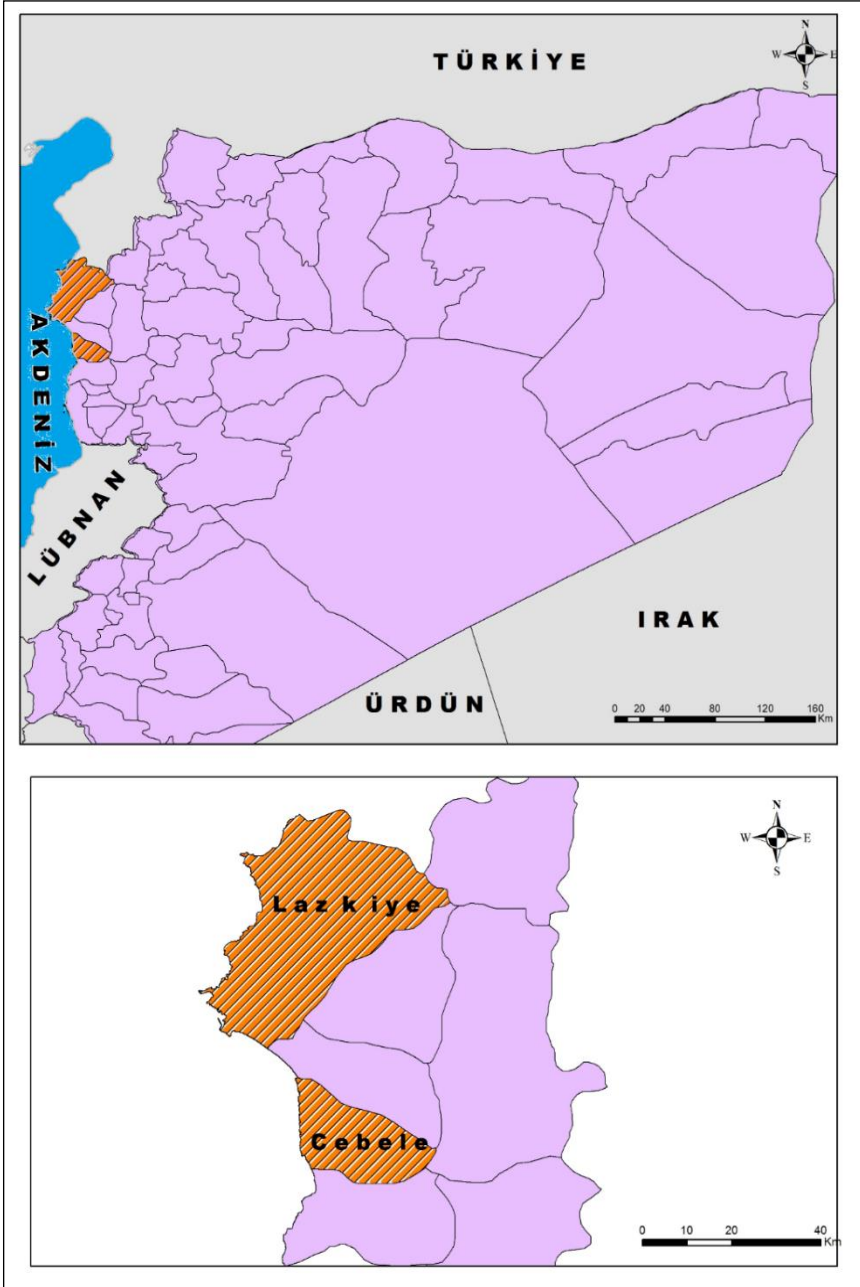
GİRİŞ

Nusayriye Dağı eteklerinde kurulmuş olan Cebele, eski tarihlerden beri önemli bir ticaret merkezi ve Ortaçağ'ın müstahkem şehirlerinden biriydi. Hz. Ömer zamanında Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın kumandanlarından Ubade b. Samit tarafından 638 yılında fethedilmiş, uzun yıllar İslam hâkimiyetinde kaldıktan sonra 968 ve 975 yıllarında Bizanslılar tarafından işgal edilmiştir. 1080'de Kadı İbn Süleyha buradaki Rumları kovarak şehre hâkim olmuş ise de Haçlıların şehri sıkıştırılmaları üzerine Dukak adına Atabeg Tuğtekin'in oğlu Böri'ye teslim etmek zorunda kalmıştır. Ancak Böri'nin de halka çok kötü davranması sebebiyle İbn Ammar asker göndererek Cebele'yi zapt etmiştir. Bundan sonra sırasıyla Haçlılar (1109), Eyyûbiler (1188) ve Memlüklerin (1285) idaresine giren Cebele, nihayet 1516 yılında Osmanlılar tarafından alınmıştır¹.

Lazkiye'ye gelince; Milâttan önce tesis edilen bu şehrin Fenikeliler dönemindeki adı *Ramtha* idi. M.Ö. III. yüzyılda I. Selefkos tarafından yeniden kurulan şehre annesi *Laodice*'ye atfen *Laodicea* (Laodikeia) adı verilmiştir. Lazkiye (Latakia, el-Lâzıkıyye) ismi de buradan gelmektedir. Bugünkü Lazkiye, kadim Laodikeia'nın biraz doğusunda münbit bir ova üzerinde bulunmakta ise de geride bulunan dağlık alan şehrin Suriye iç bölgeleriyle irtibatını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Laodikeia, kadim Apemeia'nın (Efamiye) iskelesi rolünü oynuyordu. Şehrin denize doğru uzanan bir burun vasıtasıyla kuzey rüzgârlarından korunan bir limanı vardı ve mevkii kara tarafından da savunulmaya elverişliydi. Roma ve Bizans hâkimiyetlerinden sonra Müslüman fâtihten Ubade b. Samit tarafından fethedilen şehir, 970 yılında tekrar Bizans'ın eline geçmiş ise de çok geçmeden Müslümanlar tarafından geri alınmıştır. Bundan sonra da sık sık el değiştiren Lazkiye, 1086'da Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, 1098'de Haçlıların, 1188'de Selahaddin-i Eyyubi'nin, 1260'ta Antakya Haçlıları'nın, 1287'de Memlüklerin, 1516'da da Osmanlıların hâkimiyetine geçmiştir².

¹ Cebele'nin siyasi tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özaydın, 1993, s. 183-184.

² Lazkiye'nin siyasi tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Honigmann, 1978, s. 22-25; Buzpinar, 2003, s. 117-118.

Harita 1: Lazkiye ve Cebele'nin Lokasyon Haritası

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Trablusşam Sancağı'nın nahiyeleri olarak Osmanlı taşra idarî teşkilatı içinde yer alan Cebele ve Lazkiye'nin 1518, 1526,

1536 ve 1547 yıllarında Trablusşam'la birlikte nüfus ve arazi sayımları yani tahrirleri yapılmıştır³. Trablusşam'dan ayrılıp müstakil sancak olarak teşkilatlandırıldıktan sonra ise Cebele'nin ilk tahriri 979 (M. 1571/72) yılında tamamlanmıştır. Lazkiye'nin de yer aldığı mufassal tahrir defteri⁴, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Tapu Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 512 numara ile kayıtlıdır (BOA, TT.d. nr. 512). Toplam 281 sayfadan oluşan bu defterde Cebele Kasabası (nefs-i Cebele) 12-16. sayfalar arasında, Lazkiye Kasabası ise 125-132. sayfalar arasında yer almaktadır. Defterin dibacesi ve kanunnamesi vardır⁵. Sayımın kim tarafından yapıldığı defterde belirtilmemiş ise de bir mühimme kaydında sabık Şam defterdarı Ali tarafından, Trablusşam, Hama ve Humus sancaklarıyla birlikte tahrir edildiği anlaşılmaktadır (Çakar, 2012, s. 16). Cebele Kasabası'nda mahallelerde oturan yetişkin erkek nüfusu hane (evli) ve mücerred (bekâr) olarak belirtilmiş, imam, hatip ve müezzin olanlar da ayrıca işaret edilmiştir. Fakat Lazkiye Kasabası mahallelerinde oturan Müslüman ve gayrimüslim vergi nüfusu toplamları, hane ve mücerred ayrımı yapılmadan, “nefer” olarak yazılmıştır.

Cebele Sancağı'nın ikinci kez tahriri Evasıt-ı Şevval 1001 (10-20 Temmuz 1593) tarihinde yapılmıştır. Aslı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde muhafaza edilen mufassal tahrir defterinin bir sureti (dijital) de Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır ve TK.GM.d. kodu ve 47 numara ile kayıtlıdır. Tamamı 144 varak olan bu defterde Cebele Kasabası 7b-10b, Lazkiye Kasabası ise 63b-66b varaklar arasında bulunmaktadır. Dibacesi ve kanunnamesi olan bu defterde mahallelerde oturan nüfusun toplamı nefer ve hane olarak belirtilmiş, fakat imam, hatip ve mücerred olanlar herhangi bir işaretle belirtilmediği gibi, toplam sayıları da yazılmamıştır. Bu sebeple, toplam “nefer” sayısı içinde yer alan “hane” dışındaki unsurları ayrı ayrı belirlemek mümkün olmamaktadır. Ayrıca bazı mahallelerin nefer toplamı yazılmadığı için kayıtlı isimleri tek tek sayarak toplamını almak gerekmektedir. Lazkiye'de ise mahalle nüfusu toplamları çoğunlukla hane (evli) ve mücerred (bekâr)

³ Trablusşam Sancağı tahrirleri için bkz. Çakar, 2012, s. 4-14.

⁴ Tahrir ve tahrir defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, 2010, s. 425-429.

⁵ Dibace ve Kanunnamesi için bkz. Akgündüz, 1994, s. 791-796.

ayrımı yapılmadan nefer olarak yazılmış; sadece Salıbe Mahallesi sakinlerinden mücerred, imam ve müezzin olanlar ayrıca işaret edilmiştir.

Cebele Sancağı'nın üçüncü ve son kez tahriri ise vilayet muharriri olan sabık baş muhasebeci Hacı Ali'nin mübaşeretiyle H. 1055 (M. 1645/46) yılında yapılmıştır⁶. Mufassal tahrir defteri Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi'nde (MAD.d.) 602 numara ile kayıtlıdır. Bu defterde Cebele ve Lazkiye'nin mahallelerinde oturan yetişkin erkek nüfus isim isim yazılmış, fakat hane ve mücerred olarak toplam sayıları verilmemiştir. Cebele ve Lazkiye'de imam, hatip ve müezzin gibi vakıf çalışanları isimlerinin üzerinde belirtilmiş, Cebele'de (Lazkiye hâriç) mücerred olanlar da isimleri altına “م” (mim) harfi konmak suretiyle ayrıca işaret edilmiştir. Yine bu defterde mahalle isimleri harekeli olarak yazıldığı için bunların doğru olarak okunmalarında da kolaylık sağlanmıştır⁷.

Bu çalışmada, özellikle tahrir defterleri kaynak olarak kullanılmak suretiyle, Doğu Akdeniz'in iki küçük, fakat önemli liman kasabası olan Cebele ve Lazkiye'nin mahalleleri, nüfusu, etnik ve dini yapısı ile ekonomileri incelenmiştir. Ayrıca bu kasaba ve iskelelerinin özellikle 16. yüzyıldaki durumlarının daha iyi anlaşılabilmesi için, bölgedeki diğer önemli limanlar olan Trablusşam, Beyrut ve Sayda'nın hem gümrük (mukataa) gelirleri hem de kasaba nüfusları ile mukayeseleri de yapılmıştır. Çalışmanın kronolojik açıdan sınırları ise, Cebele'nin müstakil sancak yapıldığı tarih olarak tahmin ettiğimiz 1564 yılı ile Cebele Sancağı'nın son kez tahririnin yapıldığı 1645 yılı arasını kapsamaktadır.

1. Cebele ve Lazkiye'nin Osmanlı Taşra İdarî Teşkilatındaki Yeri

Cebele ve Lazkiye Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Memlükler'e karşı kazandığı Mercidabık zaferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve her ikisi de Trablusşam Sancağı'na bağlı birer nahiye merkezi olarak Osmanlı taşra teşkilatı içerisindeki yerlerini almışlardır (Çakar, 2012, s. 90). Bunlardan Cebele aynı zamanda bir kaza merkezi olup Lazkiye de adlî-idarî bakımdan bu

⁶ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 4. Hacı Ali aynı tarihte Trablusşam eyaletinin merkez sancağı olan Trablusşam ile Hama, Humus ve Selemiyeye sancaklarının tahririni de yapmıştır. Bkz. BOA, MAD.d. nr. 9833, s. 8; Çakar, 2005, s. 22; Çakar, 2004, s. 47.

⁷ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 4-6, 124-128.

kazaya bağlıydı (Çakar, 2002, s. 276-277). 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Cebele ve Lazkiye'nin idarî yapısında bir değişiklik olmamıştır. Fakat 1564 yılı sonlarından itibaren artık Cebele'den müstakil sancak olarak bahsedilmektedir. Nitekim 18 Kasım 1564 (13 Rebiülahir 972) tarihinde Cebele'nin Habib Bey'in yönetiminde olduğu anlaşılmaktadır⁸. Sancağın hangi tarihte kurulduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte, 25 Kasım 1560 (6 Rebiülevvel 968) tarihinde Cebele ve Lazkiye'nin halen Trablusşam'a tabi olduğu ve alaybeyinin de Hemdem olduğu anlaşılmaktadır⁹. Dolayısıyla Cebele'nin 1561-1564 yılları arasında Lazkiye ile birlikte Trablusşam'dan ayrılarak sancak yapıldığı düşünülebilir. Fakat sancak olarak görülebilen ilk belge yukarıda bahsi geçen 1564 tarihli mühimme kayıdır.

Cebele Sancağı'nın ilk müstakil tahriri ise 979 (M. 1571/72) yılında yapılmıştır. Tahrir sonuçlarını ihtiva eden mufassal defterindeki verilerden anlaşıldığına göre sancak; Cebele, Merkab, Hevâbî, Kehf, Kadmûs, Menika (Müneyka), Ulleyka, Balatunus, Lazkiye, Sahyun ve Berzeye olmak üzere 11 nahiyeye bağlı çok sayıda kasaba, köy ve mezralardan meydana geliyordu¹⁰. Adlî-idarî bakımdan ise hem Cebele hem de Lazkiye birer kadılkıktı. Çünkü 4 Ocak 1565 (Gurre-i Cemâziyelâhir 972) tarihinde Halep beylerbeyisi ile Cebele ve Lazkiye kadılarına hitaben bir hüküm yazılmıştır¹¹.

Bilindiği üzere, Osmanlı taşra idarî teşkilatında sancaklardan “beylerbeyilik” veya “vilayet” (daha sonra eyalet) denilen daha büyük idarî birimler oluşturulmuştur¹². Bu bağlamda, Cebele Sancağı da 1565'te Halep Beylerbeyiliği sınırları içinde yer almıştır. Fakat bundan sonra bağlı olduğu beylerbeyilik hususunda sık sık değişiklikler yapılmıştır. Nitekim 1568

⁸ “Hâlâ Kilis begi Canbulad dâme 'izzuhu ve müşârün-ileyhin oğlu olup Cebele begi olan Habib ile mâbeynleri 'adâvet üzere olmağla ba'zı kimesneler kendüden veya oğlundan şekvî idüp da 'vâ-yı hakk itmeli olduklarından ...”. BOA, A.DVNSMHH.d. 6-392 (13 Rebiülahir 972).

⁹ “Şam beglerbegisi olup hâliyâ Rum beglerbegisi olan Ahmed Paşa mektüb gönderüp Trablus sancağında ondört bin yedi yüz ellibeş akçe timar ile livâ-i mezbûra tâbi' Cebele ve Lazkiye alaybegisi olan Hemdem kulları kazâ-i Cebele'de olan Kilisî tâifsi 'isyan itdikde mezbûr Hemdem yollarını bağlayup nicesin ele getirüb yoldaşlık itmişdir deyü timarın ze'âmet olmasın ricâ itmeğın buyruldu”. BOA, A.DVNSMHH.d. 4-1671 (h. 6 Rebiülevvel sene 968/m. 25 Kasım 1560).

¹⁰ BOA, TT.d. nr. 512. Ayrıca bkz. Aslan, 2006, s. 26 vd.

¹¹ BOA, A.DVNSMHH.d. 6-585 (Gurre-i Cemâziyelâhir 972).

¹² Beylerbeyilik ve eyalet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık, 2004, s. 108-111; İnalçık, 1995, s. 548-550; İpşirli, 1992, s. 69-74.

yılından itibaren Şam Beylerbeyliği'ne, 1571 yılında tekrar Halep Beylerbeyliği'ne, ardından da tekrar Şam Beylerbeyliği'ne ilhak edildikten sonra, 1579 yılından itibaren yeni kurulan Trablusşam Beylerbeyliği'ne dâhil edilmiştir (Çakar, 2003a, s. 31-32; Çakar, 2003b, s. 361-362). Cebele Sancağı 17 ve 18. yüzyıllarda da Trablusşam'a bağlıdır (Çakar, 2021, s. 131-132; Kılıç, 1997, s. 59).

2. Cebele Kasabası

Cebele, Akdeniz'in doğu sahilinde, kuzeyden güneye kadar ancak bir ve batıdan doğuya kadar yarım km uzanan genişçe bir arazinin ortasında bulunmaktadır. Dört tarafı geniş ve ferahtır. Nitekim doğuda uzaklardan Nusayriye Dağları, güney ve kuzey taraflarında Sahyun Dağları ve nihayet Cebelü'l-Akra' zirvesi, güney taraflarında ve yine uzaklardan Merkab Kalesi ve daha arkada Zanniye Dağları, kuzeybatı taraflarında ise Lazkiye Kasabası görünmektedir (Mehmed Behcet, Refik Temimî, 1917, s. 496).

1672 yılı başlarında (Ramazan 1082) Cebele'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde Cebele'nin yeterince mamur ve büyük bir şehir olmadığını, dış kalesinin viran olduğunu, iç kalesinin ise deniz kıyısında, doğuya 300 adım mesafede bir üst kat kale şeklinde, altı tamamen sağlam ve müstahkem tonoz kemerli olduğunu, bütün şehirlinin hayvanları ve atlarını bu kalenin altında yatırdıklarını, doğuya bakan ve 20 basamaklı taş merdivenle çıkılan bir kapısının bulunduğunu ve çepeçevre büyüklüğü 400 adım olan yuvarlak bir kale olduğunu, dizdarı ve neferi olmadığını, kale etrafındaki hendeğin tamamen dut bahçesi olduğunu ve kalenin güney tarafında deniz kıyısına dek uzanan varoşunda da 300 kârgir ve kireç sıvalı evlerin bulunduğunu söyler. Yine Evliya Çelebi, Cebele'de 1 medrese, 3 sıbyan mektebi, 7 tekke, 2 hamam, 70 dükkân ve 3 han ile üçü cuma ve üçü mescit olmak üzere 6 ibadethane bulunduğunu ve bunlardan Eski Cami, Yeni Cami ve Sultan İbrahim adlı camilerin meşhur olduğunu, çeşmelerinin olmadığını, ancak şehrin bağ ve bahçeleri ile varoşu içinde İbrahim Edhem'in deniz kıyısındaki değirmenlerine giden suların olduğunu, üzüm bağları olmasa da hurma, zeytin, incir ve dut ağaçlarının çok olduğunu da söyler (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 420-421).

Cebele'nin en önemli yapılarından biri de İbrahim bin Edhem'in tekkesi ve kabridir¹³. 14. yüzyıl seyyahlarından olan İbn Battûta bu tekkeyi ortasında havuz bulunan güzel bir tekke olarak tasvir etmekte, yolcuların burada konakladığını, gariplerin burada doyduğunu, halkın her yıl şaban ayının 15. gecesini Suriye'nin diğer bölgelerinden gelip tekkede üç gün kaldığını, şehir dışında büyük bir çarşının kurulduğunu ve kıyı bölgesinde yaşayan halkın da çoğunlukla Nusayri olduğunu söyler (İbn Battûta, 2004, s. 120).

17. yüzyılın ortalarında tekke personeli genellikle dervişlerden oluşuyordu. Nitekim 1645/46 yılında müezzinler derviş olduğu gibi çırakdar, türbedar, bevvâb, habbâz ve tabbâh da derviş olarak nitelendirilen kimselerdi¹⁴. Bu tarihte İbrahim b. Edhem vakfı personeli ile zaviyesinin şeyhi ve dervişleri Cami-i Kebir mahallesinde oturuyorlardı¹⁵. Ayrıca Zaviye mahallesinin imam ve müezzini ile sakinlerinden biri de dervişti¹⁶. Vakfının mütevellisi olan Şeyh Muhammed veled-i Abdullatif ise Kal'a Mahallesi'nde sakindi. Yine Şeyh Mehmed'in oğulları ile zaviye dervişlerinden bir kısmı da bu mahallede oturuyorlardı¹⁷.

1571-1645 yılları arasında Cebele Kasabası'nın *Babü't-Taka*, *Zaviye*, *Kal'a*, *Mureyc* ve *Cami-i Kebîr* adlı toplam 5 mahallesi vardı. Bunlar içinde nüfus bakımından en kalabalık olanı Babü't-Taka, en küçük olanı ise Kal'a dlı mahallesi idi (bkz. Tablo-1).

Kasaba nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyordu ve 1571/72 yılında toplam 312 hane¹⁸ ve 5 mücerred ile 7 imam ve 2 müezzin, 1593'te 299 hane (400 nefer), 1645/46 yılında ise 145 hane ve 36 mücerred ile 32 vakıf personelinden meydana geliyordu. Bir başka ifadeyle Müslümanlar kasaba nüfusunun 1571/72'de % 92'sini, 1593'te % 91'ini, 1645/46'da da % 82'sini oluşturuyordu (bkz. Grafik-2, 3 ve 4).

¹³ İbrahim Edhem, Cebele'deki makamı ve vakıfları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Çakar, 2008, s. 25-34.

¹⁴ BOA, MAD.d. 602, s. 5.

¹⁵ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 5-6.

¹⁶ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 4.

¹⁷ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 5.

¹⁸ Hane deyimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Göyünç, 1997, s. 552-553.

Tablo 1: Cebele’de Müslüman Nüfusun Mahallelere Dağılımı

Mahalleler	1571/72 ¹⁹			1593 ²⁰		1645/46 ²¹		
	Hane	Mücerred	Diğer	Hane	Nefer	Hane	Mücerred	Diğer
Babü't-Taka	85	2	3 ²²	90	140	51	12	9 ²³
Zaviye	84	1	1 ²⁴	55	64	20	2	3 ²⁵
Kal'a	12	2	-	14	19	10	2	-
Mureyc	58	-	-	63	88	30	6	2 ²⁶
Cami-i Kebir	73	-	5 ²⁷	77	89	34	14	18 ²⁸
Toplam	312	5	9	299	400	145	36	32

¹⁹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 12-15.

²⁰ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 7b-10a.

²¹ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 4-6.

²² İmam.

²³ Hatip: 3, Müezzin: 2, Reis-i müezzin: 1, İmam: 1, Kâtip: 1, Câbi: 1.

²⁴ İmam.

²⁵ Hatip: 1, İmam: 1, Müezzin: 1.

²⁶ İmam: 1, Müezzin: 1.

²⁷ İmam: 3, Müezzin: 2.

²⁸ İmam: 3, Müezzin: 8, Müteveli: 1, Çırakdar: 1, Türbedar: 1, Bevvab: 1, Habbaz: 1, Tabbah: 1, Kahhan?: 1.

Tablo 2: Cebele’de Gayrimüslim Nüfusun Mahallelere Dağılımı

Mahalleler	Gayrimüslim (Nefer)		
	1571/72	1593	1645/46
Mureyc (Nasara)	14	8	6
Cemaat-i Nasara	13	21	27
Cemaat-i Yahudiyan	-	-	5
Toplam	27	29	38

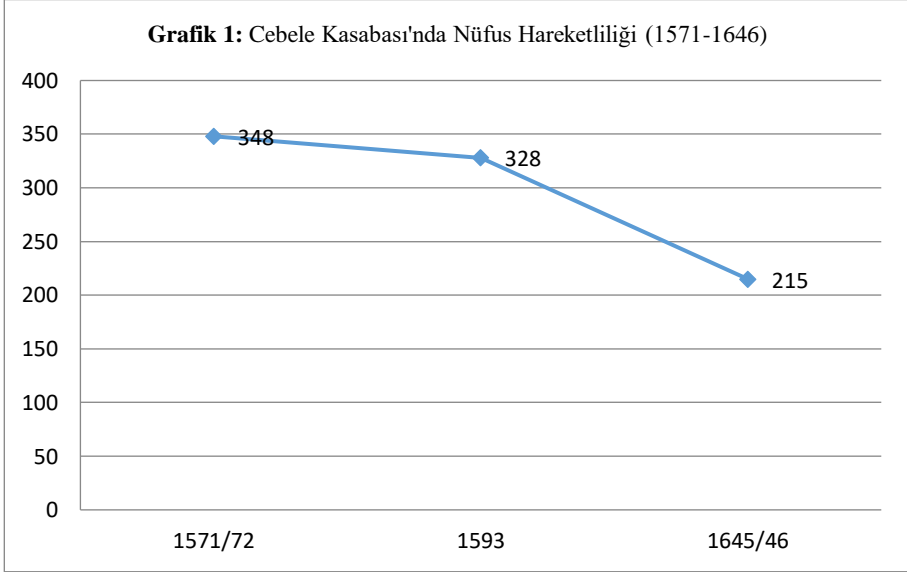
Müslümanlardan başka, kasabada Hıristiyanlar da yaşamaktaydı. Fakat bunların sayısı Müslüman nüfusa nazaran oldukça azdı. Nitekim 1571/72 yılında 27 (toplam nüfusun % 8’i), 1593’te 29 (toplam nüfusun % 9’u), 1645/46 yılında da 33 (toplam nüfusun % 16’sı) nefer Hıristiyan kasaba nüfusuna kayıtlıydı. Hıristiyan neferlerin, 1571/72 yılında 14’ü, 1593’te 8’i, 1645/46’da da 6’sı Mureyc mahallesinde oturuyordu. Diğerleri ise “cemaat” olarak sayım defterine kaydedilmiş, 1645/46’da cemaat olarak kaydedilenlerden de üçünün Cami (Cami-i Kebir), Babû’t-Taka ve Zaviye mahallelerinde sakin olduklarına dair not düşülmüştür. 1645/46 yılı tahririnde Hıristiyan cemaatten bazı kişilerin kökenleri de belirtilmiştir. Buna göre, 2’si Akkarlı, 2’si Trabluslu, 1’i Humuslu, 5’i Karalı ve 1’i de Lazkiyeli idi²⁹. 16. yüzyılda Cebele Kasabası’nda Yahudi nüfus mevcut olmamakla birlikte, 1645/46’da bu dine mensup 5 kişinin de (toplam nüfusun % 2’si) kasabada sakin olduğu görülmektedir.

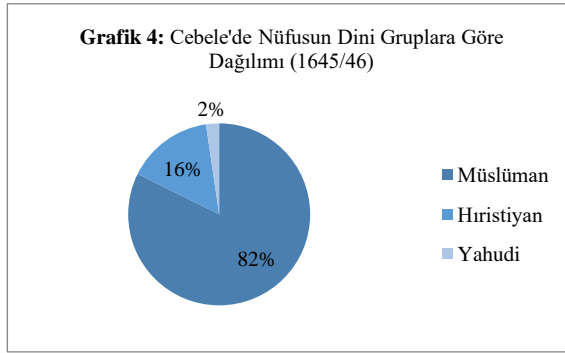
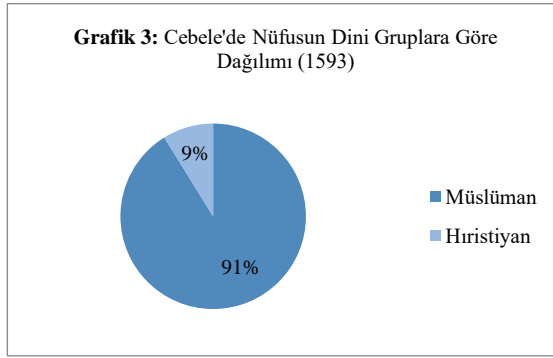
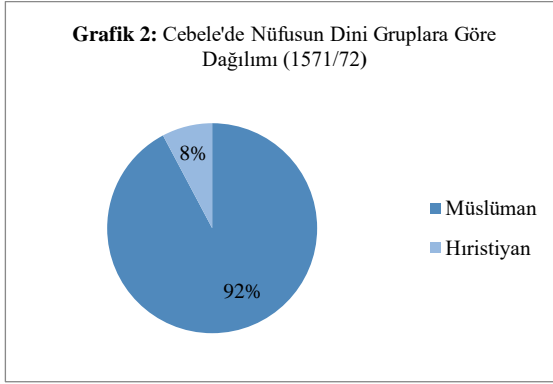
Bütün bu nüfus verilerinden hareketle Cebele Kasabası’nın gerçek nüfusunu (askeriler hariç) 1571/72’de 1.740, 1593’te 1.640, 1645/46’da da 1.075 olarak tahmin edebiliriz³⁰ ki, bu durumda Cebele’nin nüfusunda 1571-1645 yılları arasında % 38,21 oranında bir düşüşün olduğu söylenebilir (bkz. Grafik 1).

²⁹ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 6.

³⁰ Her hanede ortalama 5 nüfus olduğu varsayılmış, imam, hatip ve müezzin gibi vakıf personeli de evli kategorisinde değerlendirilmiştir. Fakat mücerredler bekâr vergi mükellefleri oldukları için hanelere mensup bireyler olarak görülmüş ve toplamları herhangi bir katsayı ile çarpılmamıştır.

Kale ve İbrahim Edhem Makamı'ndan başka, Cebele'yi önemli kılan diğer bir unsur ise limanının olmasıdır. Ortaçağda Fırat'tan gelen malların bir kısmı Antakya ve Lazkiye kadar bir uzaklıkta bulunan Cebele (Cebel)'nin küçük limanına iniyordu. Buraya Cenevizliler'in yerleşmiş olması, bu şehrin o dönemdeki ticarî önemini de ispat etmektedir (Heyd, 2000, s. 184). 17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi de bu limanı ancak on kadar küçük gemi alabilen bir liman olarak tasvir ettikten sonra burada sivri kaya üzerinde inşa edilmiş küçük bir kubbenin olduğundan ve dört tarafını dalgaların dövdüğünden ve yine yalçın kaya üzerinde bir mahzenin bulunduğundan bahseder (Evliyâ Çelebi, s. 425).

Banyas iskelesiyle birlikte iltizama verilerek işletilen Cebele iskelesinin yıllık geliri 1570/71 yılı tahririne göre 20 bin akçeydi³¹. Fakat bundan sonraki yıllarda Cebele iskelesi artık müstakil olarak değil Lazkiye iskelesiyle birlikte iltizama verilmiş, böylece iki iskele arasında vergi kaybına sebep olacak bir rekabetin oluşmasına engel olunmak istenmiştir. Bundan dolayı Cebele ve Banyas iskelelerinin yıllık mahsulünü 1593 ve 1645/46 yıllarında müstakil olarak tespit

³¹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

etmek mümkün değildir. Fakat 1571/72 yılındaki mahsulleri karşılaştırıldığında Lazkiye ve Cebele iskeleleri arasında bir farkın olmadığı görülmektedir. Çünkü her ikisinin de yıllık mahsulü anılan tarihte 20 bin akçeydi. Bununla birlikte, Cebele'nin gelirinde Banyas iskelesinin de payı olduğundan, Lazkiye'nin her iki iskeleden de daha aktif olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan, Cebele'nin güneyinde yer alan ve bugün Suriye'nin önemli bir liman şehri olan Beyrut iskelesinin gümrük geliri Cebele ve Lazkiye iskelelerine nazaran çok yüksekti (1597'de 170.000 akçe³²). Yine Doğu Akdeniz'de bir liman kasabası olan Sayda'nın aynı tarihteki iskele mahsulü ise Lazkiye ve Cebele'ye yakın olup 25.000 akçeydi³³. Fakat bölgenin en önemli limanına sahip olan Trablusşam'ın iskele geliri bunların hepsinden çok daha yüksekti ve 1594'te 250.000 akçeydi (Çakar, 2012, s. 289). Dolayısıyla 16. yüzyılın sonlarında Doğu Akdeniz'deki iskeleler (Mısır iskeleleri hariç) gelirlerine göre bir sıralamaya tabi tutulduğunda; Trablusşam, Beyrut, Sayda, Lazkiye ve Cebele şeklinde sıralandığı görülmektedir³⁴.

Cebele'de, iskelesinden başka, yine mukataaya verilerek işletilen bir kasaphane ile bir boyahane de vardı. Kasaphanenin yıllık geliri 1571/72 yılında 2.000 akçe³⁵, 1593 ve 1645/46 yıllarında 2.500 akçe³⁶; boyahanenin ise 1571/72'de 1.200 akçe³⁷ ve 1593'te 1.500 akçe³⁸ iken 1645/46 yılında 4.000 akçeye yükselmiştir³⁹. Fakat Cebele'deki kasaphane ve boyahanenin Trablusşam'daki benzer mukataalarla mukayese edildiğinde bunların pek de önemli bir gelire

³² BOA, TK.GM.d. 184, v. 97b.

³³ BOA, TK.GM.d. 184, v. 150b.

³⁴ Suriye ve Lübnan'daki iskelelerden Trablusşam ve Beyrut'un gümrük gelirlerinde 16. yüzyıl içinde iniş çıkışlar izlenirken Sayda'nın iskele gelirlerinde istikrarlı bir yükselişin olduğu görülmektedir. Nitekim Trablusşam'ın gümrük geliri 1519'da 400.000 akçe, 1526'da 220.000 akçe, 1536'da 300.000 akçe, 1547-1594 yılları arasında da 250.000 akçeydi (Çakar, 2012, s. 289). Beyrut'un iskele geliri 1523'te 250.000 akçe iken (Can Şeref, 2008, s. 261. Ayrıca bkz. BOA, TT.d. nr. 430, s. 251), 1535'te 283.333 akçeye yükselmiş (401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535), II, Tıpkıbasım, Ankara 2011, s. 408), 1597'de ise bir miktar azalarak 170 bin akçe olmuştur (BOA, TK.GM.d. 184, v. 97b). Sayda iskelesinin geliri ise 1523'te 2.000 akçe (Can Şeref, 2008, s. 359. Ayrıca bkz. BOA, TT.d. nr. 430, s. 334) iken, 1535'te 8 bin akçeye (401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535), II, s. 478), 1597'de de 25 bin akçeye (BOA, TK.GM.d. nr. 184, v. 150b) çıkmıştır.

³⁵ BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

³⁶ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10a; BOA, MAD.d., nr. 602, s. 6.

³⁷ BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

³⁸ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10a.

³⁹ BOA, MAD.d., nr. 602, s. 6.

sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Çünkü 1594'te Trablusşam boyahane mukataasının geliri 15 bin akçe, kasaphane geliri de 20 bin akçeydi (Çakar, 2012, s. 297). Yine Cebele'de at, eşek ve katır gibi yük ve binek hayvanlarının satıldığı bir hayvan pazarı da vardı. Fakat bunun vergi geliri ihtisab ve kapan resmi ile birlikte mukataaya verilerek toplandığı için müstakil olarak miktarını tespit etmek mümkün değildir⁴⁰. Bu bağlamda, 1593 ve 1645/46 yıllarında ihtisab, kapan ve pazar vergisi miktarı 24 bin akçeydi⁴¹.

Cebele Kasabası ve köylerinde ipek üretimi de yapılıyordu; ipekten sağlanan yıllık vergi (mîzan-ı harir) miktarı 1593'te 19.000 akçe⁴² iken 17. yüzyılın ortalarında azalarak 10 bin akçe olmuştur⁴³. Yine kasabada koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların yanı sıra manda (camus) gibi büyük baş hayvanlar da besleniyordu. Koyun ve keçiden sağlanan yıllık vergi miktarı 1571/72'de 500 akçe ve 1593'te 600 akçe, sağlır mandalardan sağlanan yıllık vergi miktarı ise 1571/72'de 3 bin akçe, 1593'te de 3.600 akçeydi⁴⁴. Her iki koyun ve keçiden birer akçe, sağlır mandaların her birinden de 6 akçe vergi alındığına⁴⁵ göre kasabada takriben 1.000-1200 tane küçükbaş hayvan ile 500-600 civarında sağlır manda bulunmaktaydı. 17. yüzyılın ortalarında ise küçükbaş hayvanlardan sağlanan yıllık vergi miktarı 2 bin akçe, manda vergisi de 4 bin akçe idi⁴⁶.

Cebele'ye Kıbrıs Adası'ndan ve diğer yerlerden tuz getiriliyor ve sadece devletin (miri) kontrolünde alınıp satılıyordu. Dolayısıyla tuz alım satımında devlet tekeli söz konusuydu. Trablusşam Kanunnâmesi'nden anlaşıldığına göre, gemilerle Trablus, Cebele, Lazkiye, Banyas ve Antartus (Tartus) iskelelerine getirilen tuzu âmil denilen görevliler satın alarak Müslümanlara resmi fiyat (narh) üzerinden satarlardı. Başkasının tuz alıp satması ise yasaktı⁴⁷. İltizam yoluyla işletilen tuz ticaretinden sağlanan yıllık gelirin miktarı iskele

⁴⁰ Bkz. BOA, MAD.d., nr. 602, s. 6.

⁴¹ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10a; BOA, MAD.d. nr. 602, s. 6.

⁴² BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10b.

⁴³ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 7.

⁴⁴ BOA, TD.d., nr. 512, s. 16; BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10b.

⁴⁵ 1571/72 Tarihli Cebele Sancağı Kanunnâmesi için bkz. Akgündüz, 1994, s. 791-793.

⁴⁶ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 7.

⁴⁷ Bkz. 1548 Tarihli Trablus Sancağı Kanunnamesi, Akgündüz, 1994, s. 80.

gelirine denk olup 1571/72'de 20 bin akçe⁴⁸ , 1593'te ise 25 bin akçe⁴⁹ iken 1645/46'da azalarak 15.000 akçe olmuştur⁵⁰.

Dulkadirli Türkmenleri de kışlamak amacıyla Cebele bölgesine geliyorlardı ve bunların her hanesinden 12'şer akçe duhan⁵¹ resmi, her sürüden de birer koyun vergi alınmaktaydı. Bunun yıllık miktarı 1571/72'de 5 bin akçe⁵², 1593'te 10 bin akçe⁵³, 1645/46 yılında da 25 bin akçe⁵⁴ olduğuna göre Dulkadirli Türkmenleri'nden 1571-1593 yılları arasında 400-800 hanenin her yıl kışlamak maksadıyla Cebele Sancağı'na geldiği söylenebilir. Bu gidiş-gelişlerin 17. yüzyılın ortalarında da devam ettiği mükellef oldukları duhan vergisinden anlaşılmaktadır.

Cebele kasabasının yıllık bad-i heva ve arus resmi miktarı 1571/72'de 7 bin akçe⁵⁵ iken 1593'te artarak 12 bin akçe olmuştur⁵⁶. Yine bir başka vergi kalemini oluşturan bostan resmi ise 1571/72'de 1.200 akçe⁵⁷, 1593'te de 1.500 akçeydi⁵⁸.

3. Lazkiye Kasabası

Lazkiye⁵⁹, ortaçağda Halep ve Fırat ülkeleri aracılığıyla doğu ile çok geniş ilişkilerde bulunuyordu; Batı tacirleri baharat ve diğer maddeleri almak için genellikle buraya geliyorlardı (Heyd, 2000, s. 395-396). İbn Battûta Lazkiye limanını, iki kule arasına gerilmiş bir zincirle kapatılan Suriye'nin en güzel limanlarından biri olarak tarif ederken (İbn Battûta, s. 123), Evliya Çelebi de 300 gemi alabilen yapma bir liman olarak tarif etmektedir. Ayrıca kalesinde namluları limana çevrili topları olduğunu, limanın üç tarafında hurma bahçeleri

⁴⁸ BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

⁴⁹ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10b.

⁵⁰ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 6.

⁵¹ Duhan resmi, bir sipahinin arazisine geçici bir süre için, genellikle de kışlamak amacıyla gelip yerleşen, fakat ziraat yapmayan hariç raiyyetin ödemediği bir vergi olup, tütün resmi olarak da bilinmektedir. İnalçık, 1993, s. 48.

⁵² BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

⁵³ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10b.

⁵⁴ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 7.

⁵⁵ BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

⁵⁶ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 10b.

⁵⁷ BOA, TT.d. nr. 512, s. 16.

⁵⁸ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

⁵⁹ 1645/46'da Lazkiye'nin adı "Lazikiyye" şeklinde harekeli olarak yazılmıştır. Bkz. BOA, MAD.d. nr. 602, s. 124.

yer aldığı ve limanın doğusunda da eski şehrin harabelerinin bulunduğu ve bahsetmektedir (Evliyâ Çelebi, s. 416). 18. yüzyılın son çeyreğinde liman hakkında bilgi veren Volney ise, başta tütün olmak üzere, çok büyük bir ticaret kapasitesine sahip olduğunu ve yılda yirmiden fazla kargosunun Dimyat'a gönderilerek Yukarı Suriye'nin yağları ve pamukları ile Dimyat'ın pirincinin takas edildiğinden bahsetmektedir (Volney, 1793, s. 363). Fakat daha sonra, özellikle tabanın dolması sebebiyle, Lazkiye limanının işlerliği azalmıştır (Kiremit, 2019, s. 19 vd.).

Lazkiye Kalesi hakkında da bilgiler veren Evliya Çelebi, kalesinin deniz kıyısında liman ağzında ve dört köşe küçük bir yapı olduğunu, dört tarafını dalgaların dövdüğünü, hendeğinin bulunmadığını, kuzeye bakan demir bir kapısı bulunduğunu, kaleden dışarı iskele başına gitmek için 15 göz kârgir yapı uzun bir köprü ile geçildiğini ve kalesi büyük olmamakla birlikte limanı korumak için yeterli olduğunu belirtir. Yine Evliya Çelebi kalede dizdarı ve kale neferlerinin olduğunu, kale içinde 7 avlusuz küçük ev ve bir mescidin bulunduğunu da söyler. Ayrıca köprü başında yer alan köşkte gümrük emirleri oturduğunu, bu mahalde 40-50 mahzen bulunduğunu ve üzerlerinde de tüccar odalarının yer aldığını, bu odalarda da Mısır ve Frenk tüccarlarının kaldığını ve mahzenlerde mallarını muhafaza ettiklerini de belirtir (Evliyâ Çelebi, s. 416).

17. yüzyılda iskele başında taş merdivenle çıkılan bir mescit vardı. Fakat kasabanın en önemli camisi Ulu Camii (Ömer Camii) olup, avlusunda hurma ağaçları bulunan minareli bir yapıydı. Çarşı içinde de kalabalık cemaatleri olan Eski ve Yeni camiler bulunmaktaydı. Ayrıca kasabada 2 hamam, 3 han, 2 medrese, 1 darülhadis ve 3 sıbyan mektebi ile 200 dükkân vardı. Bedesteni olmamakla birlikte hanlarda kıymetli eşyalar mevcuttu. Eski su yolları harap olduğundan şehir halkı su ihtiyacını sarnıçlardan karşılardı (Evliyâ Çelebi, s. 416-417).

Lazkiye'nin 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın ortalarında Salıbe/Saylebe⁶⁰, Sabbağa, İdris ve Babü'l-Yehud olmak üzere dört Müslüman mahallesi ile bir Hıristiyan

⁶⁰ 16. yüzyıl belgelerinde Salıba/Salıbe (bkz. BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 63a; BOA, TD.d. nr. 512, s. 125), 17. yüzyılın ortalarında ise Saylebiye şeklinde ve harekeli olarak yazılmıştır (BOA, MAD.d. nr. 602, s. 124). 1867 tarihli bir vakıf defterinde Saylebe şeklinde (bkz. BOA, EV.d. nr. 16779, s. 1 vd.) yazılırken 1908 tarihli başka bir kayıta da yine "Saylebe" şeklindedir (bkz. BOA, EV.d. nr. 30872, s. 6-8, 10).

(Nasara) mahallesi vardı. Ayrıca Sultan İbrahim bin Edhem vakfına tabi Hıristiyanlar da ayrı bir grup halinde sayım defterlerine kaydedilmişti. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu mahalleler içinde nüfus bakımından en kalabalık olanı Hıristiyan mahallesiydi. 17. yüzyılın ortalarında ise nüfusu en kalabalık mahallesi İdris, en az olanı ise Sabbâğa adlı mahallesiydi. Fakat bu durum yıllara göre değişiklik göstermekteydi. Çünkü 1571/72'de en kalabalık mahallesi Sabbâğa, en az nüfuslu olanı İdris, 1593'te de en kalabalık olanı Salibe, en az nüfuslu olanı da İdris mahallesiydi⁶¹ (bkz. Tablo-3 ve 4).

Kasabanın nüfusu Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşuyordu. Salibe, Sabbâğa, İdris ve Babü'l-Yehud mahallerinde sakin olan Müslümanların vergi nüfusu 1571/72'de 359 nefer, 1593'te 386 nefer, 1645/46'da da 280 neferdi (bkz. Tablo-3). Kendi mahallelerinde oturan Hıristiyanların vergi nüfusu ise 1571/72'de 280 nefer, 1593'te 210 nefer, 1645/46'da da 62 neferdi (bkz. Tablo-4). Kale muhafızlarıyla askeri sınıf bu sayıma dahil değildi⁶². Bu verilerden hareketle, 1571/1645 yılları arasında Lazkiye'deki Müslüman nüfusun % 22 oranında, Hıristiyan nüfusun ise % 77,85 oranında azaldığı söylenebilir ki, bu durum kasabanın ticari zenginliğini de kaybettiğini göstermektedir. Nitekim Lazkiye'de Balatunus'dan gelen çok sayıda Hıristiyan olduğunu biliyoruz (Çakar, 2012, s. 205) ki, bunlar da 1593-1645 yılları arasında göç ederek buradan ayrılmışlardır. Çünkü 1645/46 nüfus kaydında Hıristiyan mahallesinde artık Balatunus'dan gelenlerden söz edilmemektedir⁶³. Lazkiye'deki bu nüfus kaybı sadece Hıristiyanlar için değil aynı zamanda Müslüman nüfus için de söz konusudur⁶⁴. Hatta sadece Lazkiye'ye mahsus olmayıp Cebele, Hama ve

⁶¹ 19. yüzyılda Lazkiye'nin mahalleleri farklı isimlerle anılıyordu. Bunlar içinde en büyüğü Şeyh Zâhir ise de en müterakki ve en zarıfı el-Kâmiliye idi. Ondan sonra es-Saylebe mahallesi gelmekteydi. Bu dönemde Lazkiye'de Müslümanlarla Hıristiyanlar karışık olarak meskûndü. Mesela Şeyh Dâhir, Kal'a, es-Saylebe ve el-Kâmiliye bu çeşitti. Diğerleri ise Müslüman mahalleleriydi. Lazkiye'de dükkânların adedi 3-4 yüz kadardı. Bir kısmı sebze ve emsali eşyaya mahsus olup Sükü'l-Bazar adlı yer ile Şeyh Zâhir'de kaindi. Diğer kısmı manufakturacılar mürekkepti ve bunlar da Sabbâğın ile Kal'a mahallelerinde yer alıyordu. Mütferrik olan dükkânlara ise her mahallede tek tük olarak rastlanırdı. Mehmed Behcet, Refik Temimî, s. 543.

⁶² "Mahalle-i Saylebiyye tâbi'-i mezbûr gayr-ez tâife-i 'askerî ve merdân-ı kal'a". BOA, MAD.d. nr. 602, s. 124.

⁶³ "Mahalle-i Nasârâ maa cemaat-i Balatunus", BOA, TD.d. nr. 512, s. 129; "Cemâ'at-i nasârâ maa cemâ'at-i Balatunus" BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 65a; "Mahalle-i Nasârâ-i nefsi Lazikiyye" BOA, MAD.d. nr. 602, s. 126-127.

⁶⁴ 16. Yüzyılın ilk yarısında Lazkiye'de istikrarlı bir nüfus artışının olduğuna dair bilgi için bkz. Winter, 2019; Çakar, 2012, s. 204-205.

Humus nüfusunda da dramatik düşüşler izlenmektedir ki, bu durum bölgenin güvenlik açısından sorunlu olmasından kaynaklanmış olmalıdır (Çakar, 2022), s. 20-21). Aynı coğrafyada yer alan Sayda ve Beyrut'un nüfusunda ise 16. yüzyılda artışların izlenmesi, iskelelerinin uluslararası ticaretteki etkinliklerini de önemli ölçüde koruyabildiklerine işaret etmektedir. Nitekim Sayda'nın Bahr, Kal'a ve Dekâkin adlı mahallelerinde 1535 yılında toplam 484 hane, 26 mücerred ve 3 imam Müslüman nüfus ile 25 hane Yahudi⁶⁵, 1597'de de 583 hane ve 220 mücerred Müslüman ile 24 hane Yahudi ve 3 hane de Hıristiyan vergi nüfusu vardı⁶⁶. Beyrut'un ise 1523'te 541 hane, 26 mücerred ve 14 hatip⁶⁷, 1535 yılında 607 hane, 14 mücerred, 1 imam, 9 seyyid ve 5 şerif Müslüman yetişkin erkek nüfusu ile 66 hane, 3 mücerred Hıristiyan ve 19 hane Yahudi⁶⁸, 1597'de de 656 hane, 170 mücerred, 3 hatip ve 2 müezzin Müslüman ile 110 hane, 40 mücerred Hıristiyan ve 9 nefer Yahudi vergi nüfusu bulunmaktaydı⁶⁹.

Öte yandan 1645/46 yılı tahrir kayıtlarına göre, Trablusşam Eyaleti dâhilinde yer alan şehir ve kasabaların nüfuslarını karşılaştırdığımızda, 1608 vergi nüfusuyla (Çakar, 2004, 52) eyalet merkezi olan Trablusşam'ın en kalabalık şehir olduğu, bunu 1161 vergi nüfusuyla Hama (Çakar, 2005, s. 34), 443 vergi nüfusuyla Humus (Çakar, 2022, s. 19), 342 vergi nüfusuyla Lazkiye ve 251 vergi nüfusuyla da Cebele'nin takip ettiği görülmektedir (bkz. Grafik 9).

⁶⁵ 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535), II, Tıpkıbasım, Ankara 2011, s. 475-478. Bakhit'in aynı deftere göre verdiği rakamlar farklı olup Müslüman nüfusu 466 hane, 22 mücerred ve 3 imam olarak vermiş, Yahudi nüfusu ise belirtmemiştir. Bkz. Bakhit, 1982, s. 80.

⁶⁶ BOA, TK.GM.d. 184, v. 143b-150a.

⁶⁷ Can Şeref, 2008, s. 260. Öztürk, aynı deftere göre Beyrut'un nüfusunu 462 hane, 26 mücerred ve 26 imam ve hatip, Hıristiyan nüfusu 66 hane, Yahudi nüfusunu da 16 hane olarak belirtmiştir. Bkz. Öztürk, 2016, s. 97.

⁶⁸ 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535), II, Tıpkıbasım, Ankara 2011, s. 403-407. Bakhit'in Beyrut için aynı deftere göre verdiği rakamlar da farklı olup, Müslüman nüfusu 847 hane, 24 mücerred, 3 imam, 1 seyyid ve 5 şerif; Hıristiyan nüfusu 66 hane, Yahudi nüfusu da 19 hane olarak vermiştir. Bkz. Bakhit, 1982, s. 80.

⁶⁹ BOA, TK.GM.d. 184, v. 91b-97b.

Tablo 3: Lazkiye’de Müslüman Nüfusun Mahallelere Dağılımı

	1571/72 ⁷⁰	1593 ⁷¹	1645/46 ⁷²
Mahalleler	Nefer	Nefer	Nefer
Salibe/Saylebe	100	116	66 ⁷³
Sabbâğa	112	109	56 ⁷⁴
İdris	67	79	99 ⁷⁵
Babü'l-Yehud	80	82	59 ⁷⁶
Toplam	359	386	280

Tablo 4: Lazkiye’de Gayrimüslim Nüfusun (Nefer) Mahallelere Dağılımı

	Hristiyan		
Mahalleler	1571/72 ⁷⁷	1593 ⁷⁸	1645/46 ⁷⁹
Nasara	244	175	62
Nasara-i Vakf-ı Sultan İbrahim bin Edhem ⁸⁰	36	35	-
Toplam	280	210	62

⁷⁰ BOA, TT.d. nr. 512, s. 125-128.

⁷¹ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 63a-64b.

⁷² BOA, MAD.d. nr. 602, s. 124-126.

⁷³ İmam: 2, Müezzîn: 1, Hatip: 1

⁷⁴ Muhzır: 1, İmam: 2, Müezzîn: 2

⁷⁵ İmam: 1, Müezzîn: 4. İsim listesinde yer alan iki kişinin de mükerrer olarak yazıldıklarına dair not düşülmüştür ki bunlar toplama dahil edilmemiştir.

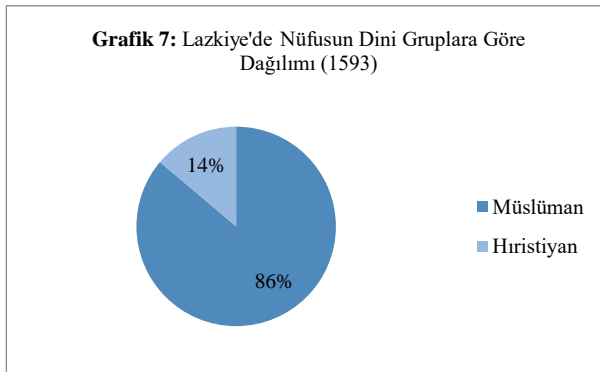
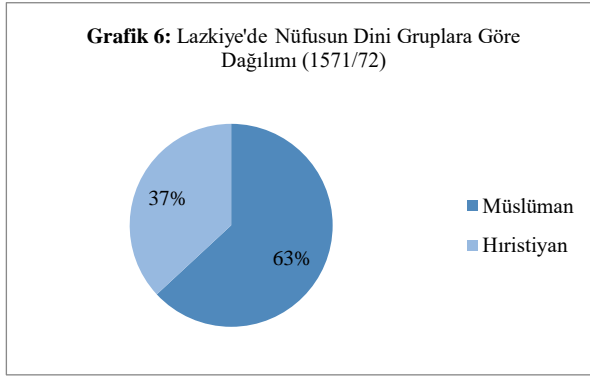
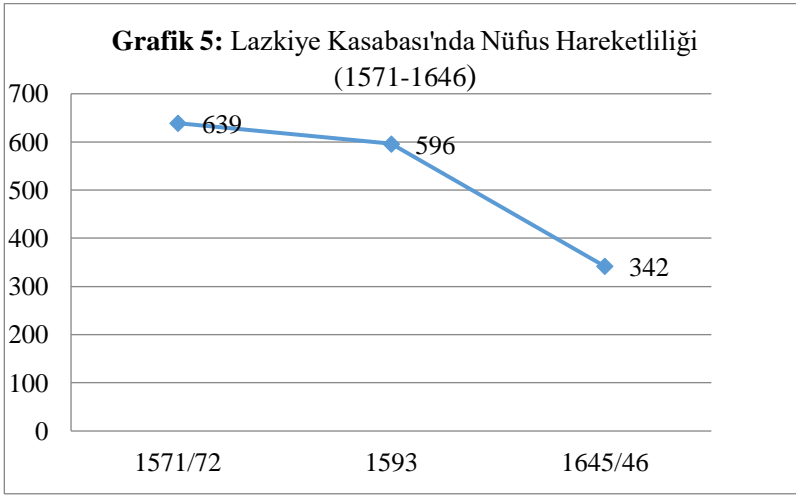
⁷⁶ İmam: 5, Müezzîn: 3

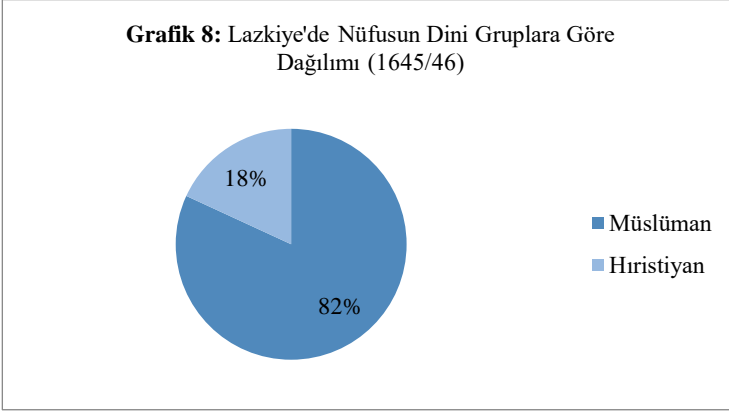
⁷⁷ BOA, TT.d. nr. 512, s. 129-132.

⁷⁸ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 65a-66a.

⁷⁹ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 126-127.

⁸⁰ BOA, TD.d. nr. 512, s. 131-132; BOA, TK.G.:d. nr. 47, v. 66a-b.

Lazkiye'nin ihtisap ve kapan resmi de, bu kasabanın ekonomik canlılığı açısından az çok fikir vermektedir. Buna göre, anılan verginin miktarı 1571/72'de 28 bin akçe⁸¹ iken 1593'te 38 bin akçeye yükselmiş⁸², fakat 1645/46'da düşüş göstererek 25 bin akçe⁸³ olmuştur. Bu durum, Lazkiye'deki ticari hayatın aslında 16. yüzyılda canlılığını koruduğunu, ancak 17. yüzyıla gelindiğinde siyasi istikrarsızlığın da tesiriyle bir miktar gerilediğini göstermektedir.

Öte yandan Lazkiye'deki vergi kayıtları incelendiğinde, kasabada küçük ve büyükbaş hayvan etlerinin satıldığı bir kasaphanenin olduğu, bu kasaphanede kesilen her küçükbaş için birer akçe, sığır için ise dörder akçe vergi alındığı, kasaphanenin yıllık mahsulünün ise 1571/72'de 3 bin akçe⁸⁴ iken, 1593'te 3.500 bin akçeye⁸⁵, 1645/46 yılında da 4 bin akçeye⁸⁶ yükseldiği görülmektedir. Fakat bunlar gelir artışından ziyade paranın değer kaybıyla ilgili olmalıdır⁸⁷.

⁸¹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

⁸² BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

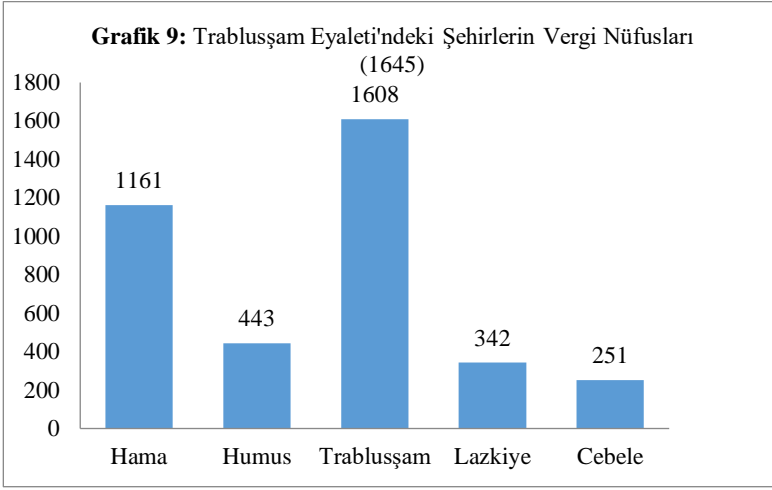
⁸³ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

⁸⁴ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

⁸⁵ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

⁸⁶ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

⁸⁷ 1572'de 100 dirhem gümüşten 450 adet akçe darp edilirken 1584-1586 yıllarında 800, 1641 yılında ise 1000 adet darp ediliyordu. Sahillioğlu, 1989, s. 226.

Lazkiye’de tekstil ürünlerinin boyandığı bir boyahane de vardı. Fakat Sahyun kasabası ve kazadaki diğer boyahanelerle birlikte iltizama verildiği için, Lazkiye boyahanesinin gelirini bunlardan bağımsız olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak 1645/46’daki yıllık gelirinin 3.500 akçe olması⁸⁸ aynı tarihte 4 bin akçe geliri olan Cebele’deki boyahanelerden daha aktif olmadığına işaret etmektedir. Boyahanenin 1571/72’de 1.400 akçe⁸⁹, 1593’te de 1.600 akçe maktu geliri vardı⁹⁰.

Cebele’de olduğu gibi, Kıbrıs Adası’ndan Lazkiye iskelesine getirilen tuz burada da âmiller vasıtasıyla Müslüman tüccarlara satılıyor ve bu satıştan 1571/72’de 3 bin akçe⁹¹, 1593’te 4 bin akçe⁹², 1645/46’da da 7 bin akçe yıllık gelir elde ediliyordu⁹³. Dolayısıyla Cebele’ye getirilen tuz miktarı Lazkiye’ye getirilenden daha fazlaydı.

Lazkiye’de ipek üretimi olmakla birlikte, Cebele’den fazla değildi. Kasabaya satılmak üzere getirilen ipektan (mîzan-ı harir) 1593’te 6 bin akçe⁹⁴, 1645/46’da da 7 bin akçe yıllık gelir sağlanıyordu⁹⁵. 1571/72’de ise mîzan-ı harir

⁸⁸ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

⁸⁹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132. Biri Hristiyan olmak üzere üç ortağın uhdesinde bulunuyordu.

⁹⁰ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b. Mer’î ve Muhyiddin adlı iki ortağın uhdesindeydi.

⁹¹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

⁹² BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

⁹³ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

⁹⁴ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

⁹⁵ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

vergisinden bahsedilmemektedir. İpeğin işlenip ip haline getirilmesinde kullanılan ve “dolap” adı verilen 8 adet tezgâhtan da 1571/72 ve 1593 yıllarında 240 akçe⁹⁶, 1645/46’da ise 600 akçe⁹⁷ yıllık gelir sağlanıyordu.

17. yüzyılın ortalarında Lazkiye’de bardak imalatı da yapılıyordu ve “bardakçı kârhanesi”nden 1645/46’da 1.050 akçe yıllık gelir elde ediliyordu⁹⁸. Bu vergi kaleminin önceki yıllarda mevcut olmaması, bu işletmenin 17. yüzyılda kurulmuş olabileceğini düşünülürse de bu konuda kesin bir yargıya varmak zordur.

Daha önce de bahsedildiği üzere, Lazkiye iskelesinden sağlanan yıllık gelir 1571/72’de 20 bin akçe⁹⁹, 1593’te de 25 bin akçeydi¹⁰⁰. 1645/46’da ise Lazkiye iskelesi, Cebele ve Banyas iskeleleri ile birlikte iltizama verilmişti ve yıllık geliri 390 bin akçeydi¹⁰¹.

Öte taraftan, Lazkiye’de dut ve zeytin ağaçları ile üzüm bağları da vardı ve bunlardan yıllık olarak 1645/46 yılında 25 bin akçe gelir sağlanıyordu¹⁰². Önceki yıllarda ise (1571/72-1593) dut ve sair ağaçlardan elde edilen yıllık gelir miktarı 1.800 akçeydi¹⁰³. Yine Lazkiye’de arıcılık yapanlarla küçükbaş hayvanı olanlardan sağlanan yıllık vergi miktarı 1571/72’de 1.000 akçe¹⁰⁴, 1593’te 1.200 akçe¹⁰⁵, 1645/46’da 7 bin akçe, mandalardan alınan vergi miktarı da 1571/72 ve 1593 yıllarında 1.500 akçe¹⁰⁶, 1645/46’da ise 3 bin akçeydi¹⁰⁷.

Lazkiye’de bostanların sulanmasında “na’ûre” denilen dolaplardan faydalanılıyordu. Bu dolaplar da 17. yüzyılın ortalarında vergiye tabiydi ve bunlardan sağlanan yıllık vergi miktarı 10.500 akçe idi¹⁰⁸. Ancak bu vergi

⁹⁶ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132; BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

⁹⁷ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

⁹⁸ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

⁹⁹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

¹⁰⁰ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹⁰¹ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

¹⁰² BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

¹⁰³ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132; BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹⁰⁴ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

¹⁰⁵ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹⁰⁶ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132; BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹⁰⁷ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

¹⁰⁸ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

önceki yıllarda mevcut değildi. Bostanlardan ise 1571/72'de 1.700 akçe¹⁰⁹, 1593'te de 1.800 akçe¹¹⁰ yıllık gelir sağlanıyordu.

Hıristiyan ve Yahudilerden kendileri için başka yerden kasabaya getirdikleri içkiler için "bac" adı altında vergi alınır ve bunun yıllık miktarı 1571/72'de 1.000 akçe¹¹¹, 1593'te 1.500 akçe¹¹², 1645/46'da da 2.000 akçeydi¹¹³.

Bad-i heva ve arus resminin yıllık miktarı 1571/72'de 4 bin akçe, 1593 ve 1645/46 yıllarında da 8 bin akçeydi ve sancakbeyi hasası olarak tevcih edilmişti¹¹⁴.

Arap taifesi kışlamak üzere Lazkiye ve çevresine geldiğinde 1593'te bunlardan sürü başına bir koyun ile resm-i duhan adıyla her haneden 12'şer akçe vergi alınır ve bunun yıllık toplamı 3 bin akçeydi¹¹⁵. Yine Lazkiye ve çevresinde kışlayan Türkmen taifesinden de kışlak resmi olarak 1645/46'da 42 bin akçe vergi alınmıştır¹¹⁶ ki, bu vergiler yani duhan ve kışlak resimleri 1571/72 ve 1593 yıllarında alınmamıştır.

SONUÇ

Doğu Akdeniz'de iki önemli liman kasabası olan Cebele ve Lazkiye, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Trablusşam'a bağlı iki ayrı nahiye olarak taşra idarî teşkilatı içindeki yerlerini almışlardır. Bunlardan Cebele aynı zamanda bir kadılık merkezi (kaza) olup, muhtemelen 1564 yılında müstakil sancak yapılmıştır. Sancak olarak 1571/72 yılında ilk nüfus ve arazi sayımı yapıldıktan sonra 1593 yılında ikinci kez, 1645/46 yılında ise üçüncü ve son kez tahrir edilmiştir.

Bu tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre, Cebele ve Lazkiye kasabaları 1571-1645 yılları arasında hem nüfus hem de ekonomik bakımdan fazla gelişmemişlerdi. Aynı coğrafyada yer alan ve yine limanlarıyla ön plana çıkan Trablusşam ve Beyrut her ikisinden de daha büyük ve daha gelişmiş

¹⁰⁹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

¹¹⁰ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹¹¹ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132.

¹¹² BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹¹³ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

¹¹⁴ BOA, TT.d. nr. 512, s. 132; BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b; BOA, MAD.d. nr. 602, s. 128.

¹¹⁵ BOA, TK.GM.d. nr. 47, v. 66b.

¹¹⁶ BOA, MAD.d. nr. 602, s. 127.

durumdaydı. Fakat sonraki yüzyıllarda özellikle Lazkiye limanı ve onunla birlikte kasabası büyük gelişme göstermiştir. Nitekim Lazkiye bugün Suriye'nin en önemli limanı konumundadır. Beyrut ve Trablusşam limanları ise Lübnan Devleti'nin sınırları içinde yer almaktadır.

Lazkiye yakınında yer alan Cebele de bir limana sahip olmakla birlikte Lazkiye ile aynı gelişmeyi gösterememiştir. Çünkü burası bugün Lazkiye iline bağlı bir ilçe konumundadır. Dolayısıyla bu iki merkezin idari açıdan rolleri 16 ve 17. yüzyıllara göre farklılaşmıştır.

Cebele ve Lazkiye 16 ve 17. yüzyıllarda limanı ve kalesi olan, mahalle sayıları 5-7 arasında, tahmini nüfusları da 1.075-3.195 arasında değişen yerleşim merkezleriydi. Her iki kasabanın nüfusu da 1571-1645 yılları arasında düşüş göstermiştir (Lazkiye % 46, Cebele %38). Buna karşın Trablusşam, Beyrut ve Sayda gibi limanı olan merkezlerin nüfusu ise artmıştır. Bu durum birbirine komşu olan Lazkiye ve Cebele iskelelerinin diğerlerine nazaran daha kullanışsız olması ve güvenlik açısından da yeterince korunaklı olmamasından kaynaklanmıştır.

Her iki kasabada başlıca vergi kalemleri, iskele, tuz, ihtisap ve kapan mahsulü ile bac-ı hamr, mizan-ı harir, dolab-ı harir, resm-i kasaphane, resm-i boyahane, resm-i ağnam, resm-i camus, resm-i duhan, resm-i kışlak, resm-i kovan, bad-i heva ve arus vergileri ile dut, zeytin ağaçları, üzüm bağları ve bostanlardan alınan vergilerden oluşuyordu. Dolayısıyla, iskele haricindeki vergiler diğer Osmanlı kasabalarında da sıklıkla görülen vergi çeşitleri olup, miktar olarak da yüksek değillerdi.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA))

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.): 602 ve 9833 numaralı defterler.

Tahrir Defterleri (TT.d.): 430 ve 512 numaralı defterler.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK.GM.d.): 47 ve 184 numaralı defterler.

Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.): 4 ve 6 numaralı defterler.

Evkaf Defterleri (EV.d.): 16779 ve 30872 numaralı defterler.

2. Yayımlanmış Olan Arşiv Belgeleri

401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535), II, Tıpkıbasım, Ankara, 2011.

3. Seyahatnameler

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2004), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliyâ Çelebi (2011), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi; Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap 1. Cilt, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Mehmed Behcet, Refik Temimî (1917), *Beyrut Vilâyeti II: Şimal Kısmı*, Vilayet Matbaası, Beyrut.

VOLNEY, M. C-F. (1793), *Travels Through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784 and 1785*, Dublin.

4. Araştırma ve İncelemeler

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994), *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 7, İstanbul.

ASLAN, Dilek (2006), *512 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre 1571-1572 Yıllarında Cebele Sancağı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.

BAKHİT, Muhammed Adnan (1982), *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut.

BUZPINAR, Tufan (2003), “Lazkiye”, *DİA*, 27, Ankara, s. 117-118.

Can Şeref (2008), *Cebelü Lübnân fi'l-Karni's-Sâdis 'Aşer ed-Dîmğaru Efyâ ve'l-İktisâd min Hilali'd-Defâtiri'l-Osmaniyye*, Pusek, el-Keslik, Lübnan.

ÇAKAR, Enver (2006), *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ.

ÇAKAR, Enver (2002), “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, s. 276-277.

ÇAKAR, Enver (2005), “16 ve 17. Yüzyıllarda Hama”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, III/1, Elazığ, s. 19-65.

ÇAKAR, Enver (2004), “17. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XII/35, Ankara, s. 45-69.

ÇAKAR, Enver (2003a), *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ.

ÇAKAR, Enver (2012), *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, TTK Yayınları, Ankara.

ÇAKAR, Enver (2022), *The Social and Economic Structure of Ottoman Homs in the Middle of 17th Century*, içinde: *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*, Ed. Mehtap Nasıroğlu Aydın, Paradigma Akademi, Çanakkale, s. 9-34.

ÇAKAR, Enver (2003b), “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1, s. 361-362.

ÇAKAR, Enver (2008), “Cebele’de İbrahim Edhem Makamı ve Vakfı (1547 Tarihli Evkaf Defterine Göre)”, *Vakıflar Dergisi*, 31, s. 25-34.

- ÇAKAR, Enver (2021), *17. Yüzyılın İlk Yarısında Trablusşam Eyaleti: İdarî Taksimat, Eyalet ve Sancak Yönetimi*, içinde: Prof. Dr. Mustafa Öztürk Onuruna Tarih Yazıları I, (Ed. I. Işık Bostancı, A. Gül Hüseyinklioğlu, A. Değerli, O. Kılıç), C. I, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, s. 127-152.
- HEYD, W. (2000), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara.
- HONIGMANN, E. (1978), “Lâzkiye”, *İA*, 7, MEB, İstanbul, s. 22-25.
- İNALCIK, Halil (2004), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1993), “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, içinde: H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 48
- İPŞİRLİ, Mehmet (1992), “Beylerbeyi”, *DİA*, 6, İstanbul, s. 69-74.
- KILIÇ, Orhan (1997), *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1993), “Cebele”, *DİA*, C. 7, İstanbul, s. 183-184.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2016), “430 Numaralı Tahrir Defterinde Beyrut”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 1-2, Elazığ, s. 95-114.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1989), “Akçe”, *DİA*, C. 2, İstanbul, s. 224-227.
- WINTER, Stefan (2019), “Latakia (al-Lâdhiqiyya), Ottoman Period”, *Encyclopaedia of Islam (EI3)*.

BÖLÜM VII

MARAŞ KAZASI'NIN ADLÎ İDARESİ (1600-1700)¹

Dr. Öğr. Üyesi Hasan ARSLAN*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357208>

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kahramanmaraş, Türkiye. hasanarslan@ksu.edu.tr , Orcid: 0000-0002-7945-6689

¹ Bu çalışma, tarafımızdan Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanıp 2014 yılında kabul edilen “17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi)” isimli doktora tezinden hazırlanmıştır. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi BAP birimi tarafından SBD-2009-871 numaralı proje kapsamında desteklendiğinden ilgili kendilerine teşekkür ederim.

GİRİŞ

Osmanlı padişahları Kuruluş devrinden itibaren fethettikleri bölgelere ilk iş olarak yürütmeyi temsilen bir bey (beylerbeyi/sancak beyi), yargı erkini temsilen de bir kadı veya naip tayin etmişlerdir. Bey, herhangi birini cezalandıracağı zaman hâkimin hükmüne mecbur iken kadı da verdiği hükmün infazı için beyin kuvvetine muhtaç idi. Kararlarında bağımsız hareket eden kadı, doğrudan merkezî hükûmeti ile yazışır, padişaktan emir alır, ona arzda bulunabilirdi. Osmanlılar taşra idaresinde bu erkler ayrımını, adil bir idarenin esası telakki etmişlerdir². Bu niteliğinden dolayı bazı bilim insanları, Osmanlı taşrasının iki boyutlu örgütlendiğini ülke topraklarının öncelikle askerî-idarî olarak eyalet, sancak ve tımar nahiyeleriyle dirliklere taksim edildiğini; eş zamanlı olarak şehir merkezleri ile kasabalarda da kaza teşkilatı oluşturulmak suretiyle adlî-idarî birimler ortaya çıktığını belirtmişlerdir³.

XVII. yüzyılda üç kıtaya yayılmış Osmanlı toprakları, evvela askerî-mülkî açıdan beylerbeyi/valilerin idaresinde *beylerbeylik/eyaletlere* bölünmüştür. Eyaletler, *liva/sancaklara* taksim edilerek mir-liva/ sancak beyi denilen yöneticilerin idaresine verilmiştir. Paşa sancağı ismiyle isimlendirilen ve Beylerbeyi makamının olduğu livalara ayrıca bir sancak beyi atanmamıştır. Livalar ilmiye sınıfından kadıların idaresinde bulunan *kadılık/kazalara*, kazalar da *nahiyelere* ayrılmış; nahiyelere ise pek çok *karye ve mezra* bağlanmıştır. Böylece Memâlik-i Mahrûse/Osmaniye (korunmuş Osmanlı memleketi); aşağıdan yukarıya doğru karye, kaza, sancak ve eyalet şeklinde bir idarî taksimata tâbi tutulmuştur. Paşa sancağı dâhil ülkedeki tüm sancakların merkezleri dahi adlî açıdan birer kaza bölgesi kabul edildiğinden buralara da İstanbul'dan daha üst mertebedeki kadılar tayin edilmek suretiyle hem sivil bir idarî mekanizma tesis edilmiş hem de taşradaki yetkililer arasında bir muvazene

² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, (Çev. R. Sezer), İstanbul 2003, s. 108; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, *Belleten*, C. XXXVIII, S. 152, s. 665.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 83-103; İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 121-122; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 136.

temin edilmiştir⁴. Burada konuyu dağıtıp uzatmamak adına eyalet⁵ ve sancak⁶ birimleri üzerinde durulmadan asıl mevzuya bir girizgâh makamında Osmanlı taşra mülki teşkilatında önemli bir yer alan kaza birimi üzerinde kısaca durulacaktır.

Kendinden önceki İslam ve Türk devletlerinde Osmanlı'daki kaza teşkilatına tam olarak örtüşen bir yapı görülmemektedir. Dolayısıyla kendi nevi şahsına münhasır bir örgütlenme ile ilk zamanlardan itibaren inkişaf edip bu konuda çıkarılan kanun ve fermanlarla terakki eden Osmanlı kazası, coğrafi bir bütünlüğe sahip adlî-idarî bir ünite kimliğine ve sistematik bir yapıya tam anlamıyla ancak XVII. yüzyılda kavuşmuştur⁷. Bu niteliğini, 1842 yılında kazaların yönetimine eşraf-ı hanedandan seçilen müdürlerin atanmasına kadar devam ettirmiştir. Anılan tarihte neşredilen nizamname sayesinde bu adlî mülki üniteler günümüzde olduğu gibi tam anlamıyla idarî bir birim hüviyetine dönüştürülmüşlerdir⁸.

Kadının salahiyet ve mesuliyet sahasını teşkil eden kaza; iktisadî ve beşerî potansiyelinin yanı sıra coğrafi konumu ve kültürel zenginliği, dinî ve tarihî hususiyetleri sayesinde muhitinin merkezi olmuş bir şehir veya kasaba ile onu çevrelemiş nahiye ve karyelerin teşkil ettiği idarî bir birimi ifade ederdi⁹. Bu sebeplerden ötürü tesis edilen kazaların merkezleri tayin edilirken tercih edilecek yerleşim yerinin nüfus, etrafındaki karye ve kasabalar ile ulaşımı, iktisadî imkânları ve bayındırlık özellikleri nazarıtibara alınır. XVI-XVIII. asırlarda Osmanlı Devleti'nin nüfusunun önemli bir miktarını oluşturan

⁴ P. L. İnciciyan - H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi, Tarih ve Coğrafyası", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, s. 11, İstanbul 1973-1974; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, Ankara, 1983, s. 579-580; Eyalet teşkilatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548; M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 143-144; Şerafettin Turan, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1963, s. 201-204.

⁵ Bkz. İnalçık, "Eyalet", s. 548-550; Varlık, "Anadolu Eyaleti", s. 143; Turan, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı..)", s. 201-204.

⁶ Bkz. İlhan Şahin, "Sancak", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 97-99; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1987, s. 15-20; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğati*, İstanbul 1986, s. 302.

⁷ Tuncer Baykara, "Kaza", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 120-21.

⁸ Kaza teşkilatının bu dönemdeki gelişimi hakkında bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi", *Belleken*, C. LIII S. 206, s. 237-257.

⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, II*, Ankara 1999, s. 60; Baykara, "Kaza", s. 120.

konargöçer grupların yerleştikleri sabit bir mahalleri olmadığından bunlar, belirli bölgelerde geniş bir sahaya yayılan kışlak ve yaylakları arasında sene boyunca hareketli bir yaşam sürdürürlerdi. Hükûmet, bu reayayı idarî ve asayiş açısından zapturapt altına almak, onlardan gerekli malî yükümlülüklerini tahsil etmek ve onların adli ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir nizam tesis etmişti. Umumi kaide olarak kaza teşkilatı şehir ve kasaba merkezlerinde kurulmasına rağmen konargöçer reayanın hayat koşullarının getirdiği zaruretler göz önüne alınarak belirli bölgelerdeki konargöçer grubu ve etraflarındaki karye ve mezarların hukukî, malî ve idarî işlerini yürütmek üzere sayıları diğerlerine nispeten az da olsa bir nevi seyyar kadılıklar ihdas etmişti¹⁰. Ankara sancağı dâhilindeki *Yörükân-ı Ankara Kazası*, Bolu sancağına bağlı *Yörükân-ı Araç* ve Bozok livasına tabi *Mamalu Aşireti Kazası* bu sınıfa girmekteydi. Keza Diyarbekir havalisini yurt edinen Boz-ulus; Sivas'ın güneyindeki geniş bir sahada cevalan eden Yeni-İl Türkmenleriyle Haleb vilayetinin batı ve kuzey taraflarında yaşayan Haleb Türkmenleri de birer kaza olarak organize edilmişlerdir¹¹.

Tarihî seyir içinde devletin malî, askerî ve idarî gereksinimleri, merkezileştirme siyaseti, adaleti tesis etme kaygıları, reayanın devlet katına ulaşımını kolaylaştırma gibi nedenlerin yanı sıra şehir veya kasabaların dinî, kültürel ve beşerî hususiyetleri de buralarda kaza nizamının tesisinde müessir olmuştur. Rumeli, Anadolu ve Mısır'da yer alan kazaların adedi, XVI. yüzyılın sonlarında dönemin buhranlı şartlarında iyice artmıştır¹². XVII. yüzyılda kazalar, kadıların sundukları imkân ve itibara göre tasnif edilmiştir¹³. Mustafa Koçi Bey, 1630'larda padişaha sunduğu bir arzında Rumeli'deki kadılıkların sayısının 450 olduğunu belirtir¹⁴. K. Özergin, 1660 sıralarına ait bir Ruznamçe defterinden bu sayıyı 477 olarak tespit etmiştir. 1667-1668 tarihli bir deftere göre ise

¹⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 18; Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarihi*, II, s. 60; İlhan Şahin, *Yeni-İl Kazası ve Yeni-İl Türkmenleri (1548-1653)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1980, s.7.

¹¹ Daha fazla örnek için bkz. Orhonlu, *Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, s. 18-19; Şahin, *Yeni-İl Kazası*, s. 7-9.

¹² Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Sayı: 53 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2010), s. 75-98.

¹³ Baykara, "Kaza", s. 221.

¹⁴ *Koçi Bey Risalesi*, (Sade. Z. Danişman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1985, s. 129.

Rumeli’de 391 kadılık olduğu anlaşılmaktadır¹⁵. E. Alan ise aynı yüzyılda tutulan Rumeli kazaskerliğine ait ruznamçe kayıtlarından Rumeli’de kadı ataması yapılan kaza adedinin asrın sonlarına doğru 481’e yükseldiğini belirlemiştir¹⁶. Ankara Milli Kütüphane’de “Memalik-i Osmaniye’de Rumeli Kazaları” ismiyle kayıtlı ve XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu değerlendirilen bir kadı mecmuasındaki bilgilere göre bu sıralarda 427’si Anadolu kadıaskerliğine ve 375’i Rumeli kadıaskerliğine bağlı olmak üzere Osmanlı ülkesinde toplam 802 kadılık mevcuttur¹⁷. Mevleviyet sınıfındaki kazaların bunlara dâhil olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Avni Ömer Efendi’nin Sultan IV. Murad’a ithaf ettiği ancak üzerinde 1642 tarihi yazılan *Kanunname-i Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî* isimli eserinin sonuna ilave edilen bir listeden Anadolu kazaskerine tabi kaza kadılıklarının adedi 597, mevleviyet derecesindekilerin ise 22 olduğu müşahade edilmektedir. Aynı eserde Rumeli tarafındaki mevleviyet adedi ise 13 olarak yazılmıştır¹⁸.

Osmanlı klasik dönemi idarî taksimatı ve taşra idaresi üzerine yapılan çalışmaların genelinde idarî teşkilatın temel unsuru olarak sancaklar kabul edilmiştir¹⁹. Çünkü Osmanlı Hükûmetleri, XV ve XVI. yüzyıllarda etkin ve işlevsel olan tımar sisteminin esasını teşkil eden tahrir ameliyesinde sancak ve nahiyeleri temel birim olarak almıştır. Fakat XVII. yüzyıldan itibaren tımar nizamı artık önemini yitirmiş; değişen askerî ve malî şartlar neticesinde daha önceleri sadece savaş zamanlarında reayadan ile bir kısım askerilerden talep ve

¹⁵ M. Kemal Özergin, “Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi”. *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, TTK Yay. Ankara 1988, s. 253-255.

¹⁶ Ercan Alan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli’de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 54.

¹⁷ *Memâlik-i Osmâniye’de Rumeli Kazâları*, Ankara Milli Kütüphane, No. 06 Hk 1984; Ercan Alan, “XVII. Yüzyıl Anadolu Kadılıkları ve Rütbeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 67 (2018), s. 59-100. s. 66.

¹⁸ Avni Ömer Efendi, *Kanunname-i Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî*, Ragıp Paşa Kütüphanesi Yahya Tevfik Kısmı, No. 278, s. 4a vd; ; Ercan Alan, “Avni Ömer Efendi ve Kânûn-ı Osmanî Mevhûm-ı Defteri Hâkânî İsimli Eseri”, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler-1 Alanında Yeni Ufuklar*, (ed. S. Sönmez - E. Özçoban - D. Balkan - H. Karakuş), Ankara 2019, s. 418-435.

¹⁹ Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 17; Feridun M. Emecen, “Beylikten Sancağa Batı Anadolu’da Osmanlı Sancaklarının Kuruluşu’na Dair Bazı Mülâhazalar”, *Belleten*, C. LX, S. 227, Ankara 1996, s. 86. Alaaddin Aköz - Doğan Yörük, “XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı’ndaki Taşra Görevlileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (Konya 2003), s. 110; Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Girişi Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 87.

tahsil edilen avarız akçesi, nüzul, sürsat ve bedel-i belderan gibi aynı ve nakdi tekâlif-i şakka/örfiye olağanlaştırılmıştır. Bu tür vergiler, kaza esaslı tarh ve tahakkuk ettirilerek kadı marifetiyle tahsil edildiğinden artık taşra teşkilatındaki kazalar önem kazanmıştır²⁰. Bu gerekçeler ve kaza ünitesinin, kendisine tabi nahıye ve köyler ile mezra gibi köy-altı yerleşim birimleriyle bir bütünlük arz etmesinden dolayı en azından bu dönemden itibaren onu örgütlenmenin esası kabul etmek yanlış olmayacaktır²¹.

1. MARAŞ KAZASI

Yaklaşık 180 sene bölgeye hükmeden Dulkadir Beyliği'ne Yavuz Sultan Selim tarafından 13 Haziran 1514 tarihinde son verilince Maraş ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır²². Akabinde Dulkadir toprakları, yarı müstakil bir sancak statüsüyle daha önce Osmanlı hizmetine girmiş olan Dulkadir hanedanından Şehsuvaroğlu Ali Bey'e tevcih edilmiştir. Onun idaresi yedi yıl devam etmiştir²³. 1522 yılında kendisinin öldürülmesinden sonra klasik bir sancak olarak yeniden teşkilatlandırılan Maraş, önce Rum Eyaleti'ne kısa bir süre sonra da Karaman Eyaleti'ne bağlanmış ve bu süreç 1531 yılına kadar sürmüştür²⁴. 1531 yılında ise yeni teşkil edilen Dulkadir/Maraş Beylerbeyliğinin paşa sancağı statüsüne çıkarılmıştır²⁵. Bu idarî konumunu XIX. yüzyılın ortasına kadar fasilasız muhafaza etmiştir²⁶. Hülâsa Maraş, XVII. yüzyılda hem Dulkadir Eyaleti'nin hem de kendi ismiyle anılan kadılığın merkezi idi²⁷.

²⁰ Bkz. Hasan Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi)*, Kahramanmaraş 2014, s. 262-298.

²¹ Yücel, "Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dâir Genel Gözlemler", s. 32-33.

²² *Solakzâde Tarihi*, (Sade. V. Çabuk), İstanbul 2016, s. 437; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü'l-Tevarih*, C. 3, (Sade. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 239.

²³ BOA, *TS.MA.e.*, No. 745/46; Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1297, s. 376.

²⁴ BOA, *TT.d.*, No. 124, s. 10, 36, 43; BOA, *TS.MA.d.*, No. 10057; BOA, *TS.MA.d.*, No. 5246; BOA, *TS.MA.d.*, No. 8303.

²⁵ BOA, *TS.MA.d.*, No. 5246; *Kanunnâme Mecmuası*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, No.1734, s. 205b; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası*, Ankara 2004, s. 29; İsmail Altınöz, *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kahramanmaraş 2009, s. 81.

²⁶ Maraş'ın bu döneme ait mülkî idare teşkilatını arşiv vesikaları ve diğer birincil kaynaklar ışığında inceleyen titiz bir çalışma için bkz. Hasan Arslan, "Osmanlı Hâkimiyetinde Maraş'ın İdari Yapısı/Taksimatı I: (Maraş/Dulkadir Eyaleti Dönemi (1531-1848))", *Maraş Araştırmaları I*, (ed. İ. Solak), Konya 2020, s. 25-112.

²⁷ Maraş'ın XVII. yüzyıldaki idarî yapısı hakkında detaylı malumat için bkz. Arslan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı* s. 34-44.

Maraş kazasında kadı, en büyük şer' yetkilisi olmanın yanında şehrin idaresinde de beylerbeyi kadar, hatta bazı hassas zamanlarda ondan çok daha önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı kadılarının veya onlar namına vazifeli naiplerin, görevlerini icra ederken ifa ettikleri bütün iş ve işlemleri *kadı sicilleri*, *kadı divanı*, *mahkeme kayıtları*, *sicillât-ı şer'iyye* veya yaygın kullanımı ile *şer'iyye sicilleri* gibi isimlerle anılan sicil/defterlere kaydetmeleri kanundu²⁸. Ayrıca merkezî hükûmetten taşraya gönderilen tüm resmi evrakın da işlendiği şer'iyye sicilleri, bilhassa Tanzimat'a kadar tutulanlar, onlarca sahayı ilgilendiren binlerce konuya dair yüzlerce belge nevi ve milyonlara varan evrak içermektedir. Tüm bu vesikalar, başta ait olduğu kaza/eyalet/sancak ve dönem olmak üzere Devleti'n hukuk sistemi, adlî teşkilatı, taşra teşkilatı, maliyesi, içtimaî-iktisadî hayatı, nüfus, yerleşim düzeni, şehirlerin kültürü, örf-adetleri, şahıs ve yer isimleri, halkın gündelik yaşamı, esnaf teşekkülleri ve her türlü tarihi (siyasî, askerî, şehir ve müessesese tarihleri) hatta milletler arası münasebetleri hakkında çok zengin malumatlar içermektedir²⁹. Maalesef çalışmaya esas XVII. yüzyılda Maraş kadılarının tuttıkları mahkeme kayıtları günümüze ulaşmamıştır. Araştırılan konu açısından hayati değere sahip Maraş şer'iyye sicillerinin yokluğu, diğer merkezi arşiv belgeleri ve kaynaklarla telafi edilmeye çalışılmıştır. Neticeten bahsedilen kaynakların ihtiva ettiği veriler çerçevesinde, şehrin idaresinde bu denli yetkili ve önemli olan Maraş kadısı ve mahkemede onun yardımcıları mesabesindeki personel başta olarak kazadaki diğer ehl-i şer' yetkilileri her veçhesiyle ele alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı adlî sisteminin mütevazı bir Anadolu şehrinde nasıl cereyan ettiği, Devlet'in kadim nizamının XVII. asırda uğradığı değişim/dönüşüm ve tarihin umumi seyrinin buraya nasıl yansıdığı da

²⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 109.

²⁹ Genel anlamda şer'iyye sicillerinin önemi ve içerikleri hakkında bkz. Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 8-11; Mehmet İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul 1991, s.157-162; Cahit Baltacı, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s.127-132; Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri I (Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler)*, İstanbul 1988; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 1, S. 2 (1942), s. 89-96. Ayrıca sicillerin literatür değerlendirilmesinin yapıldığı yerli-yabancı pek çok tez, kitap ve makalenin isimlerinin topluca verildiği bir çalışma için bkz. Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi*, (Türk İktisat Tarihi Özel Sayısı), C. I, S.I, İstanbul 2003, s. 305 vd.

özellikle irdelenmiştir.

1.1. Maraş Kazası'ndaki Ehl-i Şer' Mensupları

1.1.1. Kadı

İslam hukuk sisteminde ve adliye teşkilatında, kadı, insanlar arasında meydana gelen çekişme ve anlaşmazlıkları şer'i kanunlara göre çözmek üzere devlet başkanlarınınca tayin edilen kişi olarak tarif edilmiştir³⁰. Kazalarında kendisine önemli vazifeler ve mesuliyetler yüklenen klasik dönem Osmanlı kadısı, daha önceki Türk-İslam devletlerindeki meslektaşlarına kıyasla geniş yetkililere haizdir³¹. Hatta şehirler tarif edilirken içinde kanunları uygulayacak hâkimin mevcudiyetinin şart koşulması³² bu müessesenin nasıl bir ehemmiyeti haiz olduğunun işaretlerindedir.

Maraş kadısı (*Mollası*), diğer mevleviyet derecesindeki kadılar gibi şeyhülislamın sadrazama “işaret-i aliyye” denilen teklif ve inhaları üzerine Padişah beratıyla ilmîye mensupları arasından tayin edilirdi³³. Kayıtlarda “*taht-ı kaza*” diye ifade edilen sorumluluk sahasında şahısların kendi aralarında veya şahıslarla devlet arasında hemen her alanda meydana gelen problemleri, taraf ve şahitleri dinleyip delilleri değerlendirdikten sonra şer'î ve örfî kanunlara uygun olarak çözüme kavuştururdu. Kazada vuku bulan idarî, malî ve askerî gibi kısıtlı konulardaki çok az dava beylerbeyi divanında

³⁰ Kadı için hâkim unvanını kullanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, onu şöyle tarif etmektedir: “*Hâkim, beyne'n-nâs vuku' bulan da'va ve muhasamayı ahkâm-ı meşruasına tevfiқан fasl ve hasm için taraf-ı sultaniden nasb ve ta'yin buyrulan zatdır.*” (*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1300, s. 636). Kadılık ve Osmanlı hukuk sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı-Fahrettin Atar, “Kadı”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 66-75; Ebû-ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, C. VI, İstanbul 1977, s. 42-46; Halil İnalçık, “Mahkeme”, *İA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 149-151; Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000; İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul 2020; Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul 2021; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, İstanbul 2017.

³¹ Osmanlı kadısının görevleri hakkında bkz. Şinasi Altundağ, “Kadıların Salahiyetleri ve Vazifeleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, TTK Yay. Ankara 1967, s. 342-354; Ortaylı, “Osmanlı Devleti'nde Kadı”, s. 72-73; Turan Gökçe, “Anadolu Vilayetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. IX, s. 218-221.

³² Yukarıda işaret edildiği gibi H. İnalçık, Osmanlı Devleti'nde bir yerin fethinin tamamlandığının ve Osmanlı kontrolüne kesin olarak geçtiğinin kanıtı sadedinde oraya kadı ve subaşı gibi görevlilerin tayin edilmesini göstermektedir (“Mehmed II”, *İA*, C. 7, İstanbul 1998, s. 518). Osman Ergin de şehri, “...içinde emiri, müfütüsü ve tenfiz-i ahkâma kâdir kadısı olan yer” şeklinde tarif etmektedir (*Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 116).

³³ Kadıların tayin ve terfileri için bkz. Uzunçarşılı, *İlmîye Teşkilatı*, s. 87-103.

görüldür³⁴; bir kısım siyasî davalar ise doğrudan payitahttaki Divan-ı Hümayun veya Ordu-yı Hümayun'a havale edilirdi³⁵. Maraş halkı nezdinde devletin temsilcileri mesabesindeki kadılar; çok çeşitli sorumluluk ve vazifeler üstlenmelerinin yanı sıra halkın bireysel veya toplu talep ve şikâyetlerinin mercii, gerektiğinde bunların yukarıdaki makamlara iletilmesinde en etkin vasıtalarıdır. Şehir ahalisinden gerek Padişah'a gerekse de Divan-ı Hümayun'a kadı üzerinden iletilen çok sayıda arzuhal ve mahzar *Mühimme*, *Şikâyet* ve *Ahkâm* defterlerine kaydedilmiştir³⁶.

Taşradaki diğer memurlara nazaran hayli geniş görev ve salahiyetlerle donatılarak hükümdarın emrettiği her hususta hüküm vermekle yetkilendirilen kadıların kazalarında asli vazifeleri olan yargılamanın yanı sıra hukukî, idarî, malî, askerî hatta beledî pek çok görevi yürütmesini veya denetlemesini de gerektirmiştir³⁷. Bu nedenle medrese, cami, zaviye ve vakıf gibi eğitim ve dinî müesseselerin amaç ve şartlarına uygun olarak işletilip işletilmediğinin kontrolünden³⁸ şehrin imaretine; kazada asayişin temininden merkezi idarece istenilen yükümlülüklerin tedarik ve tahsil edilip teslimine kadar hemen her alanda ona mesuliyetler yüklenmiştir. Başkentten mahalli yetkililere gönderilen Padişah buyruk ve emirlerinin ahaliye duyurularak gerekenin icrası hususunda da en önemli mahalli yetkililerden birisi hiç şüphesiz kadıydı³⁹.

Maraş sancağındaki vakıf, zaviye, medrese, cami, mescit gibi yüzlerce kuruma müderris⁴⁰, müteveli⁴¹, zaviyedar⁴², şeyhü'l-kurra (hafız ve okuyucuların

³⁴ *Gaziantep Şer'îye Sicili*, No. 14, s. 235; *Gaziantep Şer'îye Sicili*, No. 17, s. 203.

³⁵ Bazı örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 81, s. 25, hüküm No. 56; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 81, s. 76, hüküm No. 165; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 84, s. 52, hüküm No. 104.

³⁶ Yüzlercesinden birkaç örnek için bkz. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 18, s. 101, hüküm No. 487; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 33, hüküm No. 152; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 457, hüküm No. 1938; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 80, s. 532, hüküm No. 1235; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 81, s. 236, hüküm No. 535; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 81, s. 146, hüküm No. 321.

³⁷ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 81.

³⁸ BOA, *İE..DH.*, No. 10/1012; BOA, *C..EV.*, No. 497/25138.

³⁹ Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 28, 29, 26.

⁴⁰ BOA, *İE..TCT.*, No. 23/2470.

⁴¹ Bkz. BOA, *İE..EV.*, No. 36/4197; BOA, *İE..EV.*, No. 5/598.

⁴² BOA, *C..EV.*, No. 566/28571; BOA, *C..EV.*, No. 498/25163; BOA, *C..EV.*, No. 497/25143; BOA, *İE..EV.*, No. 36/4197.

reisi)⁴³, imam-hatip⁴⁴ ve ferraş (temizlik işlerini yapan hizmetçi)⁴⁵ gibi çeşitli vazifelere ilk defa veya tekraren yapılacak atamalarda Maraş kadısının arzı⁴⁶ esas alınmaktaydı. Onun Hükûmet katına başka vazifeler için de çok sayıda arzlar takdim ettiği arşiv kayıtlarından takip edilmektedir⁴⁷. Bir yolunu bulup İstanbul'daki makamlardan veya yerel idarecilerden hüccet, arz veya berat çıkartarak bir başkasının mansıbını haksız ele geçirenlerin sebep olduğu haksızlığı ve mağduriyeti gidermek de ona düşmekteydi⁴⁸. Şehirde eskimiş, harabe olmuş veya yıpranmış dini ve sosyal yapıların tamiri ile ilgili halkın taleplerini İstanbul'a ilettiği gibi bu hususlarla ilgili oradan kendisine gönderilen emirleri de yerine getirirdi⁴⁹.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar diğer şehirler gibi Maraş'ta da günümüzdekine benzer bir belediye teşkilatı yoktu. Bu sebepten ötürü onlarca vazifesinin yanında şehrin beledi işlerinden sorumlu tutulan Maraş Mollası; muhtesip, şehir kethüdası, mimarbaşı, pazarbaşı, esnaf kethüdası ve çöp subaşı ile birlikte kentin düzen ve temizliği, günlük ve haftalık pazarların düzenli bir şekilde kurulması ve narhların hakkaniyete uygun konulması vesaire belediye ve zabıta hizmetlerini yerine getirmeye çalışırdı⁵⁰.

Daha önce kısaca değinildiği veçhiyle Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılda olağanlaştırdığı avarız-ı divaniye türü vergileri kazadaki tüm avarızhanelere toplu olarak tarh ve tahakkuk ettirdikten sonra kadı sorumluluğu altında ve denetiminde avarızhanelere dâhil gerçek hanelere tevzi ederek tahsilatını gerçekleştirirdi. Bu sebepten dolayı merkezî hükûmet, bir malî ajan olarak tasarladığı Maraş kadısının uhdesine malî konularda da birtakım görevler havale etmişti. Maraş kazasında vazife icra eden kadılar, diğer meslektaşları gibi kazasındaki hatta eyaletindeki vergi işlerinin tanzimine, hükûmetçe

⁴³ BOA, C..EV., No. 295/15003.

⁴⁴ Bu görev ile ilgili Maraş kadısının sunduğu bazı arzlar için bkz. BOA, C..EV., No. 68/3379; BOA, C..EV., No. 86/4277; BOA, İE..EV., No. 44/4966; BOA, İE..EV., No. 39/4527; BOA, C..EV. 505/25518; BOA, C..EV., No. 448/22693; BOA, C..EV., No. 194/9688; BOA, C..EV., No. 316/16052; BOA, C..EV., No. 113/5615; BOA, İE..EV., No. 7/835.

⁴⁵ BOA, İE..EV., No. 8/1001; BOA, İE..EV., No. 7/835.

⁴⁶ BOA, C..EV., No. 249/12453; BOA C..EV., No. 316/16052; BOA, C..EV., No. 194/9688.

⁴⁷ Bazı örnekler için bkz. BOA, A.RSK.d., No. 1483, s. 16; BOA, A.RSK.d., No. 1564, s. 72.

⁴⁸ Birkaç örnek için bkz. BOA, İE..AS., No. 26/2331; BAO, AE.SMST.II., No. 52/5186.

⁴⁹ Maraş kalesindeki caminin tamiri hakkında bkz. BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 20, s. 18, hüküm No. 73.

⁵⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, II*, s. 68.

kazasına tarh edilen avarız türü vergilerin halka ekonomik güçlerine göre adil bir biçimde paylaşılmasına ve toplanmasına nezaret etmekteydi⁵¹. Kaza dâhilinde avarız tekâlifinin bizzat kendisi tarafından tedarik ettirilmesi veya bu iş için görevlendirilen mübaşir denem tahsildarlara yardım edilmesi hususunda beylerbeyi ile birlikte kadıya çok sayıda emir ve hükümler gönderilmiştir⁵². Avarız akçesinin tahsilinde karşılaşılan zorluk ve haksızlıkların ortadan kaldırılması⁵³, karye ve mahallelerdeki avarızhane sayılarının çeşitli nedenlere bağlı olarak arttırılması ya da azaltılması⁵⁴, vergiden muaf tutulan kimselerin karşılaştıkları sorunların çözülmesi⁵⁵, tahsil edilen vergilerin ilgili kurum ve kişilere teslim edildiğine dair hüccetler verilmesi yine Maraş kadılarının maliyeye dair görevleri arasındaydı⁵⁶. Ayrıca bu dönemde fevkaladelikten olağana dönüştürülen nüzul⁵⁷, sürsat⁵⁸ ve bedel-i belderân⁵⁹ gibi yükümlülükler dahi kadının nezaretinde ifa ettirilirdi. Mesela, 1654-1655 senesine mahsuben sadrazamın çıkacağı sefer mühimmatına sarf edilmek üzere Dulkadir Eyaleti'ne bağlı Maraş, Ayntab ve Malatya sancaklarının toplam 2.189 avarızhanesinin her birinden 300 akçelik nüzul bedelinin tahsil edilmesi hususunda zikredilen sancak kadılarına ayrı ayrı emirnameler gönderilmiştir⁶⁰.

Maraş'ta vazife deruhte eden kadılar, sadece Müslümanların değil aynı zamanda gayrimüslim ahalinin haklarını gözetmişler, zimmîlerin makamına getirdikleri problemlerine çözüm buldukları gibi malî yükümlülüklerini ifa etmeleriyle alakadar olmuşlardır. Gayrimüslimlerin mükellef oldukları cizye

⁵¹ *Gaziantep Şer'iyye Sicili*, No. 170A, s. 293.

⁵² BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 23, s. 95, hüküm No. 457; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 81, s. 94, hüküm No. 209; BOA, *KK.d.*, No. 2835, s. 73; Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989, s. 67.

⁵³ BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 7, s. 162, hüküm No. 578; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 7, s. 163, hüküm No. 5839; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 8, s. 493, hüküm No. 2396; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 62, hüküm No. 261; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 11, s. 474; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 28, s. 26, hüküm No. 90.

⁵⁴ BOA, *MAD.d.*, No. 3857, s. 2.

⁵⁵ BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 15, s. 23, hüküm No. 103-104.

⁵⁶ Bazı örnekler için bkz. BOA, *İE.EV.*, No. 44/5048; BOA, *İE.EV.*, No. 44/5046.

⁵⁷ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 59, s. 13, hüküm No. 42; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 32, s. 285, hüküm No. 520; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 32, s. 311, hüküm No. 564; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 32, s. 343, hüküm No. 625; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 32, s. 344, hüküm No. 626.

⁵⁸ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 84, s. 39/75; BOA, *MAD.d.*, No. 4433, s. 46; BOA, *MAD.d.*, NO. 4347, s. 22; BOA, *KK.d.*, No. 2577, s. 26.

⁵⁹ BOA, *KK.d.*, No. 2580, s. 27; BOA, *KK.d.*, No. 2582, s. 11-12, 81. BOA, *MAD.d.*, No. 18536, s. 22; BOA, *C.ML.*, No. 397/16289; BOA, *D.MKF.d.*, No. 27616, s. 12.

⁶⁰ *Gaziantep Şer'iyye Sicili*, No. 21, s. 63.

vergisinin zamanında⁶¹ ve mirî malına zarar getirilmeden tahsil edilmesi⁶², ehli örfün halka adaletle muamele etmesi⁶³, işsiz, kadın, çocuk, sakat, işe yaramayan ve cizyelerini ödemiş kimselerden tekraren istenilmemesi⁶⁴ gibi hususlarda İstanbul'dan Maraş kadı veya naiplerine çok sayıda emr-i şerif gönderilmiştir. Bu emirlerde ayrıca cizyedarlara yani cizye tahsiline merkezden görevlendirilen memurlara yardımcı olunması her daim vurgulanmıştır⁶⁵.

Devletin resmi kayıtlarına bakılırsa sancaktaki yönetici veya onlar adına hareket eden adamlarının halktan haksız yere vergiler talep etmek suretiyle reyaya teaddi ve zulmedilmesiyle ortaya çıkan şikâyet ve sızıltılar, XVII. asırda Maraş kadılarının gündemini meşgul eden önemli konuların başında gelmekteydi. Şehirdeki mükelleflerin malî yükümlülükler hususunda muhatap olup maruz kaldıkları her türlü kanunsuz muamele karşısında dile getirdikleri şikâyetleri, yine onların arzı aracılığıyla Divan-ı Hümayun'a kadar ulaştırılır ve yaşanan mağduriyet giderilmeye çalışılırdı⁶⁶. Keza kazadaki reaya ve berayanın; beylerbeyi, mütesellim, sancak beyi, voyvoda ve subaşı gibi resmî görevlilerle yaşadıkları her nevi problemin de çözüm mercii onların yargıç görevini ifa ettiği Maraş Şer'îyye Mahkemesi idi⁶⁷. Maraş havalisinde yaşayan konargöçer reayanın gerek birbiriyle olan gerekse de devletle olan ilişkileri, oradaki hâkimler vasıtasıyla icra edilmiş; onlarla ilgili anlaşmazlıklarının çözüme kavuşturulması noktasında kendilerine mesuliyetler yüklenmiştir⁶⁸. İstanbul'dan tımar ve tımarlı sipahilerle alakalı Maraş kadılarına yollanan

⁶¹ BOA, C..ML., No. 568/23230; BOA, C..ML., No. 568/23229.

⁶² BOA, C..ML., No. 15/693.

⁶³ BOA, C..ML., No. 630/25895; BOA, C..ADL., No. 75/4493.

⁶⁴ BOA, C..ML., 569/23264; BOA, C..ADL., No. 73/4382; BOA, C..ML., No. 569/23260.

⁶⁵ BOA, İE..EV., No. 70/7597.

⁶⁶ BOA, İE..DH., No. 18/1676; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 459/1946; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 457, hüküm No. 1938; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 81, s. 91, hüküm No. 202; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 75.

⁶⁷ BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 2, s. 332/1282; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 62/261; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 14, s. 20/93; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 14, s. 28, hüküm No. 131 BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 11, s. 402; BOA, A.DVNSŞKT.d., No.1, s. 190, hüküm No. 777; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 81, s. 91/202; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 457/1938; BOA, AE..SAMD.II., No. 5/427; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 1, s. 190, hüküm No. 777.

⁶⁸ BOA, A.DVNSŞKT.d., No.,4, s. 33, hüküm No. 125; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 86, hüküm No. 369; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 64-65; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 14, s. 181, hüküm No. 724; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 27, s. 115, hüküm No. 774; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 86, hüküm No. 370; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 84, s. 35, hüküm No. 65; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 14, s. 47, hüküm No. 218.

hükümlerle, kazaları dâhilindeki zeamet ve tımarların tevcih edildiği kimselerin isim ve eşkâlleri bildirilmiş, bunlara dışarıdan yapılacak müdahalelerin önlemesi emredilmiştir⁶⁹.

XVII. yüzyıl boyunca Maraş beylerbeyi ve kadısını en çok meşgul eden hususlar; bu dönemde cereyan eden Celâli ayaklanmalarıyla diğer şekavet hadiselerinin bölgede sebebiyet verdikleri huzursuzluk ve mağduriyetlerin giderilmesi olduğu ilgili yüzlerce arşiv vesikasında rahatlıkla görülmektedir. Kadılar, yerleşik halktan rahat durmayarak ahalinin huzurunu kaçırp şehrin emniyetini ihlal eden şahısların vukuatlarını⁷⁰, yine konargöçer gruplarından kaynaklanan eşkıyalık faaliyetlerini⁷¹ ve kamu hizmetlerini ifa eden memurların karıştırdıkları zulümleri⁷², çoğu zaman mağdurların şikâyetlerini de içeren arzuhallerle birlikte Divan-ı Hümayun'a kadar arz etmişlerdir⁷³. Benzer şekilde XVII. yüzyılın sonlarına doğru Rakka, Haleb ve Çukurova'ya zorunlu iskân edilen⁷⁴ aşiretlerden yerlerini terk edip Maraş çevresine gelenlerin çıkardığı huzursuzluklarla ilgili de Maraş kadılığında Divan'a çok sayıda arz

⁶⁹ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 81, s. 90, hüküm No. 200.

⁷⁰ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 110, s. 96, hüküm No. 402; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 111, s. 234/816.

⁷¹ BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 11, s. 242; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 33, hüküm No. 125; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 86, hüküm No. 369; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 64-65; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 14, s. 181, hüküm No. 724; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 27, s. 115/774; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 27, s. 115, hüküm No. 774. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 14, s. 47, hüküm No. 218; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 112, s. 116, hüküm No. 374; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 2, s. 249, hüküm No. 961; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 101, s. 23, hüküm No. 72; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 15, s. 95, hüküm No. 410; BOA, *MAD.d.*, No. 8458, s. 181; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 79; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 100, s. 33, hüküm No. 100; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 100, s. 114, hüküm No. 432; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 100, s. 104, hüküm No. 403; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 100, s. 142, hüküm No. 543; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 11, s. 286; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 88, s. 214; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 79, 112-113.

⁷² Maraş mütesellimi Dulkadiroğlu Murtaza Ali, ahaliyi rencide ettiğinden üzerindeki hukukun mağdurlara iadesi için Maraş kadısına ferman gönderilmişti (BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No.114, s. 174). Başka örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 79, s. 218, hüküm No. 541; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 457, hüküm No. 1938.

⁷³ Maraş kadısı Mevlana Ali Efendi, Maraş Beylerbeyi Hasan Paşa'nın halka yaptığı zulümleri şehrin ileri gelenlerinin Mahkemeye şikayeti üzerine Divan'a bildirmişti (BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 75, s. 281-153). Maraş Kadısı Abdusettar'ın Maraş Pazarcık ve Keferdiz nahiyelerine musallat olan Türkmen ve Ekrad eşkıyasının şehirde kıtlık ve pahalılığa sebep olduklarını, ulema ve suleha ile sadatın mahkemeye yaptıkları şikâyetlerine binaen, Merkez'e bildirmesi ile ilgili olarak bkz. BOA, *İE..DH.*, No. 16/1525. Başka örnekler için bkz. BOA, *İE..DH.*, No. 18/1676; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 90, s. 53, hüküm No. 164; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 6, s. 48, hüküm No. 207.

⁷⁴ BOA, *MAD.d.*, No. 3134, s. 207-208.

gitmiştir⁷⁵. Kadılar daima merkezî idareden bu konularla ilgili kendilerine gönderilen emirnameler doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Maraş ve çevresinde eşkıya tedibi için görevlendirilen serdar vali ve müfettiş vezirlerin vazifelerini şer' e uygun olarak yerine getirmeleri için zaman zaman yanlarına Maraş Sancağı'ndaki kadı ve müftülerden görevlendirmeler yapılmıştır. Nitekim 18-28 Mayıs 1690 tarihinde bölgedeki aşiretler arasından çıkan eşkıyanın tedip edilerek şer'le cezalandırılıp haklarından gelinmesi için Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın yanı sıra Maraş ve Haleb kadılarıyla müftüleri de memur edilmişlerdir⁷⁶.

Döneme ait arşiv belgeleri incelendiğinde Maraş ve çevresinde eşkıyalık hadiselerinin arttığı; beylerbeyi, mütesellim, sancak beyi, alaybeyi, voyvoda ve subaşı gibi ehl-i örf sınıfından pek çok kimsenin de bu devrede hükmettikleri halka zulmettikleri kolaylıkla görülmektedir⁷⁷. Kadıların zulme en az bulaştıkları ve halkı korumaya çalıştıkları ancak çok az da olsa Maraş kazasında vazife icra eden bazı kadı⁷⁸ ve naiplerin⁷⁹ görevlerini istismar etmek suretiyle reayaya zulmettikleri yine vesikalardan anlaşılmaktadır⁸⁰. Maraşlıların, memurların zulüm ve şakilerin şakiliklerine karşı ilk şikâyet mercii ve en önemli sığınağı mesabesindeki adalet adamlarının zulüm ve teaddi

⁷⁵ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 133, s. 26; BOA, *MAD.d.*, No. 10179, s. 28; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 135, s. 196,197; BOA, *C..DH.*, No. 49/2409; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 135, s. 233, hüküm No. 812; BOA, *C..DH.*, No. 223/11101; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 169-170; BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 135, s. 23; BOA, *MAD.d.*, No. 8458, s. 117.

⁷⁶ "...siz bu babda hilaf-ı şer'-i şerif kimesneye zulm ve teaddi olunmayub fesad ve şekavetleri sabit ve zahir olan eşkıyanın şer'le cezaları tertib ve icra-yı şer' ve ihkak-ı hak olunmakda siz dahi mukayyed ile bezl-i kudret ve sarf-ı ... eyleyesiz deyi yazılmışdır." BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 100, s. 32, hüküm No. 98-99.

⁷⁷ Bu şekavet hadiseleri için bkz. Süleyman Demirci - Hasan Arslan, *Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkıya, Devlet ve Siyaset Maraş Eyâleti Örneği (1590 1750)*, İstanbul, 2012, s. 26-86.

⁷⁸ Bu dönemde Kadıların yaptıkları zulümlere birkaç örnek için bkz. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 8, s. 372, hüküm No. 1809; BOA, *MAD.d.*, No. 2926, s. 14.

⁷⁹ Bazı örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 111, s. 234, hüküm No. 816; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 27, s. 114, hüküm No. 769.

⁸⁰ Elbistan kadısı Abdullah Efendi'nin Ashab-ı Khef evkafı reayası ve idarecilerine yaptığı zulümler için bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 80, s. 80, hüküm No. 207. Kadı ve naiplerin herkesten daha iyi bildikleri defter ve kanunlara aykırı olarak reayadan vergi talep etmek suretiyle yaptıkları zulümlerine örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 73, s. 564, hüküm No. 1228; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 74/308; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 15, s. 89, hüküm No. 389; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 20, s. 51, hüküm No. 219; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 21, s. 421, hüküm No. 1732; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 27, s. 114, hüküm No. 769; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 6, s. 39, hüküm No. 167; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 8, s. 372, hüküm No. 1809.

mekanizması, yetkililere gönderilen adaletnamelerde açık seçik bir şekilde anlatılmıştır⁸¹.

Diğer kazalardaki Osmanlı kadınları gibi Maraş kadınlar da XVII. yüzyılda askerî alanda son derece kritik vazifeler üstlenmişlerdir. Nitekim sefer organizasyonlarına gerekli lojistik desteğin sağlanmasında önemli bir fonksiyon icra eden⁸² Maraş mollaları, ayrıca sefer esnasında neferatın zahiresinin tedarik edilmesi⁸³; ordunun tahıl, saman ve odun gibi ihtiyaçlarının ve sefer mühimmatı için gerekli maddelerin karşılanması⁸⁴ ve emredilen menzillere sevk edilmesi gibi muhtelif hizmetler ifa etmişlerdir⁸⁵. Merkezi idare tarafından sefere çağrılan askerlerin önceden hazırlanarak gerekli yoklamalarının yapılmasında asıl mesuliyet sancak ve alay beylerinde olmasına rağmen bu hususlarda yardımcı konumunda olan kadınların da bazı yükümlülükleri mevcuttu⁸⁶.

Peygamber soyundan gelen ve sancakta ikamet eden seyitlerin her türlü işlerinin de takipçisi Maraş kadısıydı. Nakibüleşrafin şehirdeki vekili ile birlikte bu zümrenin kaydedildiği defterlerin sağlıklı tutularak sahte seyitlerin tespit edilmesi, onların vergi muafiyetleri ile ilgili sıkıntılarının giderilmesi kadınların bu mevzudaki sorumluluklarından ilk akla gelenlerindendi⁸⁷.

Buraya kadar genel olarak, 1600 - 1700 tarihleri arasında öne çıkan konular üzerinden Maraş kadınlarının yüklendikleri vazifelerine ve ifa ettikleri hizmetlerinden belli başlılarına değinildi. Dönem boyunca özellikle yüzyılın

⁸¹ Örnek olarak bir sureti Zülkadriye Beylerbeyi ile Maraş Mollasına da gönderilen, 1 Receb 1018 / 30 Eylül 1609 tarihli adaletname için bkz. BOA, A.DVNSMHH.d., No. 78, s. 893-899.

⁸² Kadının sefer organizasyonu ile ilgili sorumlulukları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İnaş, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu*, İstanbul 2004, s. 57.

⁸³ BOA, C.A.S., 826/35193; BOA, C.A.S., 954/41442; BOA, MAD.d., No. 3443, s. 28, 43, 90.

⁸⁴ BOA, MAD.d., No. 3462, s. 119; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 12, hüküm No. 652; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 9, hüküm No. 217.

⁸⁵ BOA, MAD.d., No. 3443, s. 224; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 55, s.203, hüküm No. 367; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 32, s. 285, hüküm No. 520; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 32, s. 311, hüküm No. 564; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 32, s. 343, hüküm No. 625; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 32, s. 344, hüküm No. 626; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 63, s. 27, 34.

⁸⁶ BOA, A.DVNSMHH.d., No. 99, s. 48-56; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 80-92; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 100, s. 9, hüküm No. 24; Refik, *Türk Aşiretleri*, s. 90-91; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 101, s. 1, hüküm No. 4; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 100, s. 39, hüküm No. 125; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 10, s. 248, hüküm No. 987.

⁸⁷ BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 29, s. 337, hüküm No. 1490; BOA, A.DVNSMHH.d., No. 95, s. 68, hüküm No. 456; BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 15, s. 23, hüküm No. 103-104.

ikinci yarsından itibaren Maraş kadıları esas kazaî ve idarî vazifelerinin yanı sıra, belki de çoğunlukla, merkezî hükümetçe kendilerinden talep edilen malî ve askerî görevleri yerine getirmeye çalışmışlardır.

İncelemeye esas devrede Maraş kazasına tayin edilen tüm kadıların isimlerini, tayin ve azil sürelerini dolayısıyla görev sürelerini ve yevmiye miktarlarını içeren ayrıntılı listeler çıkarmak mümkün olamamıştır. Fakat incelenen Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli fonlara kayıtlı vesikalar, *Sicill-i Osmanî*, *Uşşakzade Tarihi*, *Şakaik-i Numaniye* ve *Zeyilleri* gibi kaynaklardan kazada çeşitli tarihlerde kaza yetkisini kullanan pek çok kadı ismi ve onlara ait birtakım bilgiler elde edilmiştir. Ulaşılan tüm veriler, daha iyi anlaşılması için 1 numaralı tabloda bir araya getirilmiştir.

Tablo 1: 17. Yüzyılda Maraş Kazasında Kadılık Yapanlar

S.n	Kadının				Kaynak
	Adı	Görev Tarihi	Önceki Görevi	Sonraki Görevi	
1	Mehmed Efendi	1598-1599 civarında	Gelibolu		SO, C. 3: 986
2	Hüseyin Biksi? Efendi	5.1598 - 2.1599	Gelibolu		ŞN, C. 2: 490.
3	Sofi Mehmed Efendi	2.1599 - 7.1600		Kayseri	ŞN, C. 2: 645-6.
4	Şani Mehmed Efendi	I. kez 7.1600 - 11.1600	Şam M.	Erzurum	ŞN, C. 3: 32; C. 2: 633; 490; SO, C. 5: 1568
		II. kez 11.1600-8.1601			
5	Nişancı Hasmi Şah Mehmed Efendi	1.1603 - ?	Trablusşam		ŞN, C. 2: 572; SO, C. 5: 1559
6	Musace?	1.1603 - ?			ŞN, C. 2: 633.
7	Ali Kabil Efendi	1.1603 - 6.1604	Tokat		ŞN, C. 2: 572; SO, C. 1: 268
8	Adanalı Emir Ali Efendi	I. kez 6.1604- 4.1605			A.DVNSMHH.d. 75: 281; ŞN, C.2: 516, 524
		II. kez 12.1605 - 1607			
9	Şemseddin Mehmed Efendi	2.1605 - ?	Ankara		ŞN, C. 2: 574, 711.
10	Kırbaç Osman Efendi	6.1605 - ?	Manisa M.		ŞN, C. 2: 574, 711.
11	Gazalizade	11.1605 - ?			ŞN, C. 2: 517.
12	Ali Efendi (Gümüşayak)	11.1605 - 12.1605	Trablus	Erzurum	SO, C. 1: 259; ŞN, C. 2: 517.
13	Emrullah Efendi	1610 - 4.1612			ŞN, C. 2: 591; SO, C. 2: 481

14	Abdullah Efendi	1614-15	Müderriş		SO, C. 1: 60.
15	Kızılca Hayrettinzade Abdullah Efendi	5.1616 -?	Konya	Ankara	ŞN, C. 2: 644-5.
16	Abdülkadir Efendi	6.1616 - 12.1618	Gelibolu	Ankara	SO, C. 1: 116; ŞN, C.2: 280; C. 3: 280
17	Kösec Ahmed Efendi	12.1618 - 7.1621	Amasya M.	Konya	ŞN, C. 3: 32; SO, C. 1: 181.
18	Yakubçezade Mahmud Efendi	7.1621 - 11.1622		Kütahya	ŞN, C. 3: 32,87.
19	Başkesen Muslihiddin Efendi	11.1622 - 12.1623		Bosna	ŞN, C. 3: 13, 86,87.
20	Kadrizade Zeynelabidin Efendi	12.1623 - 7.10.1625	Kayseri		ŞN, C. 3: 87,12-3.
21	Menteşzade Ahmed Efendi	10.6.1626 - 6.1626	Kayseri	Gelibolu	ŞN, C.3: 83, 87,308
22	Cüzhan İdris Efendi	8.1626 - ?	Müderriş		ŞN, C. 3: 192.
23	Seyyid Mahmud Efendi	I. kez 10.1625-5.1626 II. kez 12.1631 - ? III. Kez 22.3.1632 - ?	Kayseri	Kayseri	ŞN, C. 3: 13, 41, 83, 87.
24	İmam Şehla Mehmed Efendi	8.1629 - 12.1631		Konya	ŞN, C. 3: 87.
25	Acem Abdülgani Efendi	I. kez 5.1626 - 8.1626 II. kez 8.1626- 8.1628 III. kez 9.1629 - ?	Müderriş		ŞN, C. 3: 87-8, 133, 192, 308.
26	İdris Efendi	08.1628-?			ŞN, C.2: 748.
27	Kara Yahya Efendi	8.1628 -4.9.1629	Trabzon		ŞN, C. 3: 133, 87; SO, C. 5: 1673
28	Kara Musa Efendi	4.1632 - 4.1639	İstanbul		ŞN, C. 3: 41,87.
29	Kutub İbrahim Efendi	I. kez 3.1639 - 1.1640 II. kez 7.1652- 16.8.1653	Konya Kütahya	Medine	ŞN, C. 3: 237, 87, 41, 651-2, 389.
30	Maraşî Ali Efendi	1639 - 9.1641			ŞN, C. 3: 167,237.
31	Halil Efendi	I.kez 9.1641- 23.11.1642 II. kez 9.1644- 3.1646	Müderriş	Bosna	ŞN, C. 3: 167, 644, 249.
32	Hüseyin Efendi	11.1642 - 24.9.1644			ŞN, C. 3: 167, 249.
33	Ünsi Abdüllatif Efendi	3.1646 - 12.1647	Kütahya	Trablusşam	ŞN, C. 3: 305, 167, 468, 249.
34	Karakaş Şeyhzade Mustafa Efendi	12.1647 - 9.8.1648	Kayseri		ŞN, C. 3: 316, 167, 651, 305.
35	Sofi Mehmed Paşa İmamı Mehmed Efendi	7.1648 - 16.7.1650			ŞN, C. 3: 316, 651, 412.
36	Hevayizade Seyyid Mehmed Efendi	4.6.1651-?	Kütahya	Kütahya	ŞN, C. 3: 651, 653, 412-13.

37	Muidzade Mehmed Efendi	5.1651- 8.7.1652	Müderriş	Erzurum	ŞN, C.3: 456, 647, 651
38	Paşmakçızade Nuh Efendi	7.1653 - 30.8.1654	Yenişehir	Kütahya	ŞN, C.3: 651, 653, 237
39	Kürd Abdülgani Efendi	8.1654- 19.8.1655	Sinop	Sofya	ŞN, C.3: 642, 389, 455
40	Abdullah Efendi	8.1655-15.9.1656			ŞN, C. 3: 651, 455.
41	İbrahim Efendi (Kutub)	1066/1656 civarında			SO, C. 3: 759.
42	Hamid Efendi	7.1656 - ?			ŞN, C. 3: 444.
43	Mevziî Ahmed Efendi	7.1656 - 21.8.1656	Sinop		ŞN, C. 3: 651, 444.
44	Muhtarî Mustafa Efendi	8.1656 - 4.1657	Müd.	Kayseri	ŞN, C. 3: 638, 385, 444,397.
45	Ebussudzade Mehmed Sadık Efendi	4.1657 - 17.10.1657	Mekke	Galata	ŞN, C. 3: 651, 384-6, 397, 407.
46	Hamidi Koca Mahmud Efendi	17.10.1657 - 4.1658	Kütahya	Konya	ŞN, C. 3: 650, 653, 406-7.
47	Zilevî Mahmud Efendi	4.1658 -7.1658	Erzurum	Ayntab	ŞN, C. 3: 652, 307, 407, 414.
48	Şireli Mahmud Efendi	9.1658 -8.5.1659	Birgi	Diyarbekir	ŞN, C. 3: 637, 652, 311, 499.
49	Bosnevi Mahmud Efendi	5.1659 - 18.3.1660	Müderriş		ŞN, C. 3: 652, 311, 423,500.
50	Abdullahzade Abdurrahim Efendi	I. kez 3.1660-11.6.1661 II. kez 11.1665-.1667	Müderriş	Kütahya	ŞN, C. 3: 652, 653, 311, 339, 365, 423-4, 474.
51	Ali Dedezade Ahmed Efendi	6.1661 - 25.5.1662	Tokat		ŞN, C. 3: 365, 423, 652.
52	Hamdizade Lütfullah Efendi	5.1662 - 5.8.1663	Hanya		ŞN, C. 3: 307, 339, 352.
53	Edirnevi Baba Hüseyin Efendi	8.1663 - 11.1665	Hanya		ŞN, C. 3: 307, 339, 423, 652.
54	Eyyüb Şeyhizade Abdüllatif Efendi	3.1667 - 5.1668	Erzurum	Kütahya	ŞN, C. 3: 647, 652, 653, 423.
55	el-Hac İbrahim	18-28.11.1667			İ.E..EV., 7/835.
56	Abdurrahim Efendi	2.1670 - 4.1671	Trablusşam		ŞN, C. 3: 652, 377-8, 532.
57	İmamzade Mehmed Efendi	4.1671 - 18.4.1673	Hanya	Sakız	ŞN, C. 3: 652, 378, 646, C: 29.
58	Emine Kadınzade Kasir Hasan Efendi	4.1673 - 31.10.1674	Sinop	Karinabad	ŞN, C. 3: 652, 625; SO, C. 2: 622.
59	Mustafa Efendi	10.1674 - 3.1676	Lefkoşe	Kütahya	ŞN, C. 4: 137, 176; C.3: 652-3.

60	Sahâf Şeyhzâde Enes Efendi	3.1676 - 2.1677	Müderriş		ŞN, C. 4: 137, 176-77; UT, 433, 493
61	Lühûmî Ali Efendi	2.1677- 30.8.1677	Müderriş	Kütahya	ŞN, C. 4: 168; ŞN, C. 3: 652-53; UT, 433.
62	Abdülkadirzade Receb Efendi	8.1677 - 6.1679	Tokat	Ankara	UT, 433; ŞN, C. 3: 503-04, 652-53.
63	Edirneli İbrahim Efendi	6.1679- 25.10.1680	Konya		ŞN, C. 4: 196; ŞN, C.3: 652, 532.
64	Nazik Abdullah Efendi	I. Kez 3.1668 - 2.1670	Müderriş	Erzurum	ŞN, C. 4: 173; ŞN, C. 3: 647, 651-52; MAD.d. 2926: 14.
		II. kez 10.1680- 6.7.1682	Erzurum	Konya	
65	Hüseyin Efe dizade Yahya Efendi	7.1682 - 16.5.1684	Müderriş	Erzurum	ŞN, C. 4: 128, 173; C. 648, 652.
66	Kastamonulu Kara Hasan Efendi	4.1684 - 3.1686	Konya		ŞN, C. 4: 33,53 128, 173.
67	Manastırlı Numan Efendi	I. kez 3.1686 - 5.1.1688	Müderriş		ŞN, C. 4: 32-33, 53, 128; C.3: 652; SO, C. 4: 1262.
		II. kez 5.1690- 3.1691			
68	Abdülme cidzade Seyyid Ahmed Efendi	1.1688 - 21.4.1689		Konya	ŞN, C. 4: 32-33, 53, 230.
69	Mağralı Mülazımî Abdülkadir Efendi	4.1689 - 10.5.1690	Manisa,		ŞN, C. 4: 32-3, 53.
70	Fenarizade Seyyid Mehmed Efendi	28.6.1691 - ?	İstanbul	Anadolu Kz.	ŞN, C. 4: 108, 128-29, 268; UT, 283.
71	Abdussettar Efendi	12.3.1691			İE..DH., 16/1525
72	Paşmakçızade Esseyid Ali Efendi	7.1690 - 6.1691	Nakibüleşraf	Tokat	ŞN, C. 4: 32, 53, 108, 191, 368, 336-339
		12.1695 - 1-9.7.1699	Rumeli Kz.	Eyyüb	
73	Sadık Mehmed Efendi	5.1694-?			UT, 830.
74	Hekimbaşızade Yahya Efendi	26.5.1694 - 12.1694	Rumeli Kz.	Haleb'e sürgün	ŞN, C. 4: 108, 129, 267-8, 368.
75	Kırmî Seyyid Feyzullah Efendi	8.1.1695- 28.12.1695		Sakız	ŞN, C. 4: 108, 230,231; UT, 830.
76	Evlıya Mehmed Efendi	6.1699 - 23.3.1701	Anadolu Kz.	Antalya	ŞN, C. 4: 183, 190,231; UT, 404.
77	Ebezade Abdullah Efendi	1.1701			ŞN, C. 4: 366; SO, C. 1: 68.
78	Salbaş Damadı Abdurrahim Efendi	3.1701 - 4.1702	Müderriş		SO, C. 3: 183, 191, 231, 366; UT, 738
79	Gergerî Ahmed Efendi	5.1702- 5.8.1703	Bosna		ŞN, C. 4: 196-7, 183; SO, C.1: 175
80	Kabasakal Abdurrahim Efendi	4.1701	Müderriş		UT, 454, 566

81	Ömer Efendi	3-13.9.173			C..EV., 68/3379
82	Müneccimbaşı Mehmed Efendi	26.09.1703 - 11.1704	Belgrad		UT, 786, 866; ŞN, C. 4: 318, 197, 231, 457.
83	Kara Halil Efendi	I.kez 2.10.1704- 6.12.1704	İstanbul	Ayntab	UT, 746, 965. ŞN, C. 4: 318, 394, 457, 619.
		II. kez 5.5.1711- 9.1711	Anadolu Kz.		
84	Mecdi Mehmed Efendi	26.12.1704			UT, 791.
<i>Kz: Kazaskeri, UT: Uşşâkizâde Tarihi, SO: Sicill-i Osmani, ŞN: Şakaik-i Numaniye. M: Müftüsü.</i>					

Osmanlı adlî organizasyonundaki tüm kadılıklar bulunduğu coğrafi konum itibariyle, ya Rumeli veya Anadolu Kazaskerinin yetki sahasına dâhil edilmişti. Devlet merkezinin batı kesiminde kalan Avrupa kıtasındaki topraklar, Ege ve Akdeniz adaları ile Karadeniz’in kuzeyindeki kadılıklar, protokolde önde gelen Rumeli kazaskerinin; İstanbul’un doğusunda kalan Anadolu, Irak, Suriye, Mısır ve Arap yarımadasında yer alanlar ise Anadolu kazaskerinin yetki alanı içinde yer alıyordu⁸⁸.

İncelenen dönemde Osmanlı Hükûmeti’nin merkezî hazineden bir maaş tahsis etmediği kadılar, görevleri esnasında icra ettikleri çeşitli hizmetlere karşılık halktan kanunnamelerde belirtilen oran ve miktardaki harç ve ücretlerden gelirlerini temin ederlerdi⁸⁹. Ülkedeki her kazanın büyüklüğü ve nüfus miktarı eşit olmadığından kadılara takdir edilen itibari yevmiyeleri ve maaşları da eşit değildi. Bahse konu yüzyılda Osmanlı’nın yüzlerce kazasındaki kadılıklar; şehir ve kasabaların nüfusları, dinî ve stratejik konumları, kültürel ve tarihî hususiyetlerinden dolayı kadılara sundukları itibar ve gelir miktarına (mahsul-i kazaya) göre tasnif edilmişlerdi. Bu itibari sınıflandırma, kadılıklar arasında bir hiyerarşi temin ederken kadılar için bir kariyer derecelendirilmesi ve devletin adlî teşkilatında ahenkli bir istihdam düzeni sağlamaktaydı.

⁸⁸ Tevkiî Abdurrahman Paşa, “Osmanlı Kanunnameleri”. *Millî Tettebular Mecmuası*, C. I. S.3 (Temmuz-Ağustos 1331), Matbaa-i Amire, İstanbul 1331, s. 540; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, 143.

⁸⁹ Kadılara tahsis edilen gelirler Fatih’in Teşkilât Kanunnamesi’nde şöyle tespit ve tayin edilmiştir: “*Ve kuzât bir sicilde yedi akçe ve hüccetten otuz iki akçe ve suret-i sicilden on iki akçe ve imzadan on iki akçe alalar. Ve kismet-i emvâlden binde yirmi akçe ve nikâhtan bîkr ise otuz iki, seyhib ise on beş akça alalar*” (Fatih Sultan Mehmed, *Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman*, (Haz. A. Özcan), İstanbul 2017, s. 22). XVII. yüzyıldaki durum hakkında bkz. Abdurrahman Paşa, “Osmanlı Kanunnameleri”, s. 540.

Osmanlı Devleti'nde XVII. asırda kaza teşkilatlanmasında kadılıklar; evvela önem ve gelir miktarlarına nispetle kaza/kasaba kadılıkları ve mevleviyet kadılıkları olarak iki ana sınıfa ayrılmıştır. Mevcudun kahir ekseriyetini oluşturan kaza kadılıklarının yevmiyeleri 350 akçeye kadardı. Hepsinin rütbesi ve geliri aynı değildi. Kendi aralarında farklı derecelere taksim edilmişlerdir. Nitekim bu dönemde Anadolu kazaskerliğine bağlı 427 kadılık; *Sitte-i Âliye, Mûsıla ilâ Sitte-i Âliye, Sâni, Karîb-i Sâni, Sâlise, Râbia, Hâmise, Sâdise, Sâbia, Sâmine, Tâsia, Âşire, Hâdi-aşer, İsnâ-aşer ve Sâlis-aşer* üzere on beş rütbeye ayrılmıştı. Rumeli kazaskerine tabi 375 adet kadılık ise *Sitte, Ūlâ, Karîb ilâ Ūlâ, Sâniye, Karîb ilâ Sâniye, Sâlise, Râbia, Karîb ilâ Râbia, 200-150 Arası Mansıblar, 200-150 Arasına Karîb, 150-130 Arası Mansıblar, 130-100 Arası Mansıblar* olarak on iki rütbeye ayrılmıştı⁹⁰. Medreselerden gerekli tahsilleri tamamlayarak icazet alanlar ilgili prosedürleri tamamlayıp gerekli nitelikleri sağlamak şartıyla bağlı olduğu kazaskerin arzı ve sadrazamın onayı üzerine Padişah beratıyla en düşük yevmiyeli kazadan kadılık mesleğine başlayarak tüm dereceleri birer birer geçmek zorundaydı. Müderrislik ve kadılık arasında belli şartlar ve derecelerde geçiş olabilmekteydi. XVII. yüzyılın ilk yarısında iki sene olan kaza kadılarının görev müddeti, 1670'lerde artık 20 aya düşürülmüştür⁹¹. İstanbul ve paşa sancakları ile dinî, stratejik ve kültürel yönden ehemmiyet arz eden bazı sancaklar mevleviyet sınıfındaki kadılıklara daha tecrübeli, kıdemli, ilmi dirayetiyle temayüz etmiş ve kazaî ehliyete sahip kadı veya müderrisler tayin edilmekteydi. Yevmiyeleri 350 akçeden 500 akçeye kadar olan mevleviyet mansıplarına mevali (molla) veya müderrisin-i kibar denilen üst düzey ulema mensuplarının atanması, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren şeyhülislamın sadrazam vasıtasıyla yaptıkları arz tezkeresi üzerine sultan beratıyla gerçekleşmekteydi⁹². Koçi Bey'in muhtemelen 1630'lu yıllarda Padişaha takdim ettiği bir telhisine göre Osmanlı ülkesinde Mısır, Haleb, Diyarbekir, Şam, Erzurum, Selanik, Budin, Sofya, Bursa, Edirne, İstanbul ile bunlara benzer büyük eyalet hâkimlerinin hepsi beş

⁹⁰ Alan, "XVII. Yüzyıl Anadolu Kadılıkları ve Rütbeleri", s. 64-65. 1667-68 tarihli bir deftere göre ise Rumeli kazaskerine bağlı 391 kadılığın zikredilen on iki dereceye ayrıldığı anlaşılmaktadır (Özergin, "Rumeli Kadılıklarında 1078 Düzenlemesi". s. 253).

⁹¹ *Koçi Bey Risalesi*, s. 143. "Kuzât-ı mevleviyetin müddet-i örfiyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabâtin iki senedir; Lâkin fi zamanınâ iki seneden dört ay kasr ideler." (Abdurrahman Paşa, "Osmanlı Kanunnameleri". s. 541).

⁹² Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 96.

yüz akçelik mollalardı⁹³. 1642 tarihli bir kaynakta ise Anadolu cihetinde 22 (Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere, Mısır-ı Kahire, Kudüs-i Şerif, Şam-ı Şerif, Trablusşam, İzmir, Manisa, Tire, Birgi, Bağdad, Amid yani Diyarbekir, Maraş, Erzurum, Kayseri, Sinop, Konya, Üsküdar, Bursa, Ankara, Halebü’ş-şehbâ, Kütahya); Rumeli tarafında 13 (Kostantiniyye, Galata, Haslar, Edirne, Sofya, Filibe, Belgrad, Selanik, Yenişehir, Sakız, Girid, Bosna ve Kamanıçe) olmak üzere toplam 35 mevleviyet kaydedilmiştir⁹⁴. Nişancı Abdurrahman Paşa’nın 1670’li yıllarda derlediği kanunnamesine göre Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile Mekke-i Mükerrreme, Edirne, Bursa, Mısır, Medine-i Münevvere, Şam-ı Şerif, Kudüs-i Şerif ve Haleb kadılıkları en büyük payeli mevleviyetlerdi. Başa bir ifade ile şartları taşıyan bir molla, evvelâ bu kadılıkların payesini yani rütbesini alır akabinde o kazaya bilfiil kadı olurdu. Yukarıda sayılanlardan sonra Selanik, Galata, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Filibe, Üsküdar, Havass-ı Kostantiniyye (Eyüp), Üsküdar, İzmir, Bağdad, Diyarbekir, Manisa, Sofya, Belgrad, Ankara, Gelibolu, Mihaliç, Bosna, Sakız, Trablus, Kayseri, Maraş, Tire, Birgi, Balıkesri, Menemen, Erzurum, Tokat, Sinop, Mudurnu, Boyabat, Lefkoşe, Kandıra ve Kamanıçe mevleviyetleri sıralanmıştır. Belgrad’dan sonra zikredilen mansıplar tüm payelerde aynı seviyedeydiler⁹⁵.

XVIII. asrın ortalarından itibaren mevleviyet derecesini haiz kadılıklar kendi aralarında üstten alta doğru *Haremeyn, Bilâd-ı hamse, Mahreç ve Devriye* mevleviyetleri olarak sınıflandırılmışlardır⁹⁶. Fatih Kanunnamesi’ne göre, mevleviyet rütbesini haiz olan ulema, sancak beylerinden önce gelirdi⁹⁷. Protokolde ve itibarda her ne kadar bu üstünlük varsa da kadıların salahiyet ve mesuliyetleriyle mertebeleri arasında her daim doğru bir orantı mevcut değildi.

⁹³ *Koçi Bey Risalesi*, s. 144.

⁹⁴ Avni Ömer Efendi, *Kanunname-i Osmânî*, s. 4a; Alan, “Avni Ömer Efendi ve Kânûn-ı Osmanî”, s. 418-419.

⁹⁵ Abdurrahman Paşa, “Osmanlı Kanunnameleri”. s. 539.

⁹⁶ Mevleviyet hakkında geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 99-102; Fahri Unan, “Mevleviyet”, *DİA*, C. 39, Ankara, 2004, s. 467-468.

⁹⁷ Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 12. Aynı Kanunname çerçevesinde farklı derecelerdeki kadıların teşrifatta tespit edilmiş yerleri ve kullanılacak *elkablâr* için bkz. (Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 12-13)

Genel kaide olarak tüm kadılar, kendi taht-ı kazalarında aynı salahiyetleri haizdi ve hukukî açıdan aralarında hiçbir fark yoktu⁹⁸.

Maraş Kazası, Elbistan kazasının ilhakıyla 1570 yıllarında mevleviyet rütbesine yükseltilerek Konya kadılığından ayrılan Mevlana Sadi'ye tevcih edilmiştir⁹⁹. Maraş kadılığı, üst aktarılan kaynakların da işaret ettiği üzere incelenen dönemde, mevleviyet derecesinde olduğundan Maraş kadısına hitaben İstanbul'dan yazılıp gönderilen resmî evraklarda genellikle “*Maraş Kadısı*” zaman zaman da “*Maraş Monlası (Mollası)*” tabirleri kullanılmıştır¹⁰⁰. Bu durum kazanın zaman zaman mevleviyet derecesini kaybetmiş olabileceğini hatıra getiriyorsa da Evliya ve Kâtip Çelebiler de Maraş Kazası'nın günlük 500 akçe ile mevleviyet olduğunu ve kadısının yıllık gelirinin 8.000-9.000 kuruş olduğunu nakletmektedirler¹⁰¹. İsimleri 1 numaralı tablodan da takip edileceği gibi Gelibolu, Trablusşam, Tokat, Ankara, Konya, Kayseri, Trabzon, Kütahya, Yenişehir, Erzurum, Sinop, Birgi, Hanya, Lefkoşe, Manisa ve Belgrad kadılıklarından ayrılanlar Maraş mevleviyetine tayin edilmişlerdir. Maraş kadılığından mazul olanlar (tespiti yapılanlardan) da Kayseri, Erzurum, Konya, Ankara, Kütahya, Bosna, Gelibolu, Medine, Sofya, Ayntab, Diyarbakir, Sakız ve Karınabad kazalarına naspedilmişlerdir. Şehre tayin edilenlerden üçü müftü (Şam, Manisa ve Amasya) iken on beşi müderris iken Maraş mollası olmuşlardır.

Maraş'ta kadılık görevini yürütenlerin bir kısmının sürelerinin bitiminde aynı vazifeye ikinci kez atandıkları vesaitten anlaşılmaktadır. Mesela, Mahmud Efendi, 992 (1584-1585)'de Maraş kadılığına buradan 994 (1585-1586)'te

⁹⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 91-99; İnalçık, “Mahkeme”, s. 150; Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 82-83; Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Ankara 1990, s. 7; Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 2 (1955), s. 48.

⁹⁹ *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri*, C.2, s. 270. Fakat Maraş kadılığı yevmi 30 akçe ile Ayntab'da müderris olan Ahmed Efendi'ye 12 Nisan 1571 tarihinden önce verilmiştir (BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 12, s. 276, hüküm No. 586).

¹⁰⁰ Bazı örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 13, s. 266, hüküm No. 1248; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 98/427; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 62, hüküm No. 261; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 7, s. 44, hüküm No. 172; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 459, hüküm No. 1946.

¹⁰¹ “.. ve bu Maraş Sancağı beş yüz akçe-i şerif mevleviyyetdir.” (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 9, (Haz. Y. Dağlı - S. A. Kahraman - R. Dankoff), İstanbul 2005, s. 174). “..ve 500 akçe mevleviyet bir şehir-i azimdir...” (Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ li-Kâtip Çelebi*, C. I, Tıpkı Basım, (Haz. F. Sarıcaoğlu), Ankara 2009, s. 598).

Kütahya kadılığına ve oradan da 996 (1587-1588) yılında tekrar Maraş'a atanmıştır¹⁰². Yine Gelibolulu Mahmud Efendi (1584 - 1585 ve 1588 -1590 yıllarında)¹⁰³; Hüsameddin Efendi (1590-1592 ve 1594 -1595 senelerinde)¹⁰⁴, Adanalı Emir Ali Efendi (I. kez Haziran 1604 - Nisan 1605 ve II. kez Aralık 1605 - 1606 tarihlerinde)¹⁰⁵; Kutub İbrahim Efendi (I. kez Mart 1639 - Ocak 1640 ve II. kez Temmuz 1652 - 16 Ağustos 1653 tarihlerinde)¹⁰⁶; Abdullahzade Abdurrahim Efendi (I. kez Mart 1660 -11 Haziran 1661 ve II. kez Kasım 1665 - Mart 1667 tarihlerinde)¹⁰⁷; Manastırlı Numan Efendi (I. Kez Mart 1686 - 5 Ocak 1688 ve II. kez Mayıs 1690 - Mart 1691 tarihlerinde)¹⁰⁸; Paşmakçızade Esseyid Ali Efendi (I. kez Temmuz 1690 - Haziran 1691 ve II. kez Aralık 1695 - 19-29 Haziran 1699 tarihlerinde arpalık olarak)¹⁰⁹ ikişer kez bu göreve tayin edilmişlerdir. Tespit edilenler içerisinde sadece Acem Abdülgani Efendi, ilki Mayıs 1626 - Ağustos 1626 tarihlerinde; ikincisi Ağustos 1626 - Ağustos 1628 tarihlerinde ve üçüncüsü de Eylül 1629 tarihlerinde olmak üzere Maraş Kadılığına üç kez atanmıştır¹¹⁰.

1600-1700 yılları arasında Maraş kadılığına naspedilenlerin hepsinin tayin ve ayrılma tarihleri gün gününe tespit edilememiştir. Tespit edilenlerin tayin ve azilleri arasındaki görev müddetleri 2 numaralı tabloda gösterilmiştir. XVII. yüzyılda mevleviyet rütbesindeki mollaların zaman-ı ittisalleri yani bir kadılıktaki görev süreleri veyahut Kanunname'nin ifadesi ile müddet-i örfiyeleri Nişancı Abdurrahman Paşa'nın belirttiğine bakılacak olursa bir

¹⁰² Zeynep Aycibin, *Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I-II-III*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 332.

¹⁰³ *Şakaik-ı Numaniye* C. 2, s. 515-16; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, C. 3, (Eski Yazıdan çev. S. Ali Kahraman), (Yay. Haz. N. Akbayar), İstanbul 1996, s. 936.

¹⁰⁴ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 2, s. 392, 418, 427; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 3, s. 686.

¹⁰⁵ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, No. 75, s. 153, hüküm No. 281; Zeynep Ayhün Özbek, *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 119. Bu görevde iken 1606 yılı sonlarında vefat etti. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Şakaik-ı Numaniye*, C. 2, s. 516, 524, 572.

¹⁰⁶ Ayrıca bkz. *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 237, 87, 41, 652, 651, 389,

¹⁰⁷ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 652, 653, 311, 339, 365; *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 423-4, 474.

¹⁰⁸ *Şakaik-ı Numaniye*, C.4, s. 33, 32, 53, 128, C. 3, s. 652; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 4, s. 1262.

¹⁰⁹ Nakibüleşraf iken Maraş Kadılığı kendisine arpalık olarak tahsis edilmiştir (*Şakaik-ı Numaniye*, C. 4, s. 32, 53, 108, 191, 231, 368, 336-339).

¹¹⁰ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 87, 88, 133.

yıldır¹¹¹. Ancak Maraş kazasının bunu tam olarak teyit etmediğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü aşağıdaki tablodan da kolaylıkla anlaşılacağı üzere burada görev yapan mollaların görev süreleri 3 aydan 84 aya kadar değişkenlik göstermektedir. Acem Abdülgani Efendi ile Zilevî Mahmud Efendi ilk kez bu mansıbı deruhte ettiklerinde 3'er ay bu vazifeyi ifa etmişlerdir. En uzun süre bu mansıbı işgal eden İstanbul mevleviyetinden mazul Kara Musa Efendi'dir. Maraş kadılığını arpalık¹¹² olarak deruhte eden Musa Efendi Nisan 1632 tarihinden Nisan 1639 tarihine kadar tam yedi yıl boyunca vefat edinceye kadar o görevi devam ettirmiştir¹¹³. Bu uç değerler dışında bilfiil bu görevi ifa edenler tek seferde genel olarak 6 ile 24 ay arasında Maraş mollalığında kalmışlardır.

Tablo 2: Maraş Kazasında Kadılık Yapanların Görev Süreleri

S.n.	Kadının		
	Adı	Görev Tarihi	Görev Süresi (Ay)
1	Sofi Mehmed Efendi	2.1599 - 7.1600	18
2	Şani Mehmed Efendi	I. kez: 7.1600 - 11.1600	6
		II. kez: 11.1600 - 8.1601	9
3	Ali Kabil Efendi	1.1603 - 6.1604	18
4	Adanalı Emir Ali Efendi	I. kez: 6.1604 - 4.1605	10
		II. kez: 12.1605 - 1606-7	-
5	Ali Efendi (Gümüşayak)	11.1605 - 12.1605	12
6	Abdülkadir Efendi	6.1616 - 12.1618	30
7	Köse Ahmed Efendi	12.1618 - 7.1621	30
8	Yakubçezade Mahmud Efendi	7.1621 - 11.1622	16
9	Başkesen Muslihiddin Efendi	11.1622 - 12.1623	12
10	Kadriyade Zeynelabidin Efendi	12.1623 - 7.10.1625	22
11	İmam Şehla Mehmed Efendi	8.1629 - 12.1631	26
12	Acem Abdülgani Efendi	I. kez: 5.1626 - 8.1626	3
		II. kez: 8.1626 - 8.1628	24
		III. kez: 9.1629 - ?	-

¹¹¹ Abdurrahman Paşa, "Osmanlı Kanunnameleri", s. 541. Mustafa Koçi Bey, mevleviyetin müddetinin olmadığını azledinceye kadar görevlerinde durduklarını belirtmektedir (*Koçi Bey Risalesi*, s. 144)

¹¹² Osmanlı Devleti'nde Arpalık usulü ile tevcih, ilmiye sınıfı mensupları ile diğer üst düzey devlet görevlilerinden hizmette olanların maaşlarına görev mahallinin dışında bir yerin gelirinin ek olarak; emekliye ayrılanlara veya işlerine son verilenlere emekli veya açık maaşı olarak kendilerine belirli bir mansıbın tahsis edilmesini ifade eder. Detaylı malumat için bkz. Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 392-393.

¹¹³ Hakkında daha fazla malumat için bkz. *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 41, 87.

13	Kara Yahya Efendi	8.1628 - 4.9.1629	12
14	Kara Musa Efendi	4.1632 - 4.1639	84
15	Kutub İbrahim Efendi	I. kez: 3.1639 - 1.1640	10
		II. kez: 7.1652 - 16.8.1653	12
16	Halil Efendi	I. kez 9.1641-23.11.1642	14
		II. kez: 9.1644 - 3.1646	18
17	Hüseyin Efendi	11.1642 - 24.9.1644	10
18	Ünsi Abdüllatif Efendi	3.1646 - 12.1647	20
19	Karakaş Şeyhzade Mustafa Efendi	12.1647 - 9.8.1648	10
20	Sofi Mehmed Paşa İmamı Mehmed Efendi	7.1648 - 16.7.1650	24
21	Muidzade Mehmed Efendi	5.1651 - 8.7.1652	13
22	Paşmakçızade Nuh Efendi	7.1653 - 30.8.1654	13
23	Kürd Abdülgani Efendi	8.1654 - 19.8.1655	12
24	Abdullah Efendi	8.1655 -15.9.1656	13
25	Mevzi' Ahmed Efendi	7.1656 - 21.8.1656	12
26	Muhtarî Mustafa Efendi	8.1656 - 4.1657	7
27	Ebussudzade Mehmed Sadık Efendi	4.1657 - 17.10.1657	6
28	Hamidi Koca Mahmud Efendi	17.10.1657 - 4.1658	6
29	Zilevî Mahmud Efendi	4.1658 - 7.1658	3
36	Şireli Mahmud Efendi	9.1658 - 8.5.1659	8
30	Bosnevî Mahmud Efendi	5.1659 - 18.3.1660	10
31	Abdullahzade Abdurrahim Efendi	I. kez: 3.1660 - 11. 6.1661	16
		II. kez: 11.1665 - 3.1667	16
32	Ali Dedezaade Ahmed Efendi	6.1661 - 25.5.1662	12
33	Hamdizade Lütfullah Efendi	5.1662 - 5.8.1663	14
34	Edirnevi Baba Hüseyin Efendi	8.1663 - 11.1665	26
35	Eyyüb Şeyhizade Abdüllatif Efendi	3.1667 - 5.1668	14
36	Abdurrahim Efendi	2.1670 - 4.1671	13
37	İmamzade Mehmed Efendi	4.1671 - 18.4.1673	24
38	Emine Kadınzade Kasir Hasan Efendi	4.1673 - 31.10.1674	18
39	Mustafa Efendi	10.1674 - 3.1676	16
40	Sahâf Şeyhzâde Enes Efendi	2.1676 - 2.1677	12
41	Lühûmî Ali Efendi	2.1677 - 30.8.1677	6
42	Abdülkadirzade Receb Efendi	8.1677 - 6.1679	22
43	Edirneli İbrahim Efendi	6.1679 - 25.10.1680	15
44	Nazik Abdullah Efendi	I. kez 3.1668 - 2.1670	12
		II. kez 10.1680 - 6.7.1682	20
45	Hüseyin Efendizade Yahya Efendi	7.1682 -16.5.1684	20
46	Kastamonulu Kara Hasan Efendi	4.1684 - 3.1686	22

47	Manastırlı Numan Efendi	I. kez 3.1686 - 5.1.1688	21
		II. kez 5.1690 - 3.1691	10
48	Abdülmecidzade Seyyid Ahmed Efendi	1.1688 - 21.4.1689	15
49	Mağralı Abdülkadir Efendi	4.1689 - 10.5.1690	13
50	Paşmakçızade Esseyid Ali Efendi	7.1690 - 6.1691	11
		12.1695 - 5.7.1699	42
51	Hekimbaşızade Yahya Efendi	26.5.1694 - 12.1694	6
52	Kırımı Seyyid Feyzullah Efendi	8.1.1695 - 28.12.1695	11
53	Evliya Mehmed Efendi	6.1699 - 23.3.1701	10

Maraş kadılığına atananlardan bazıları muhtemelen ücretinin ve payesinin düşüklüğünden ötürü oraya gitmek istememişlerdir. Örneğin, Ebezade Abdullah Efendi, Receb 1109 (Şubat 1698) tarihinde Rumeli Kazaskerliğinden azledilince arpalık olarak kendisine tevcih edilen Maraş mevleviyetini kabul etmeyince Kıbrıs'a tahvil edilmiştir¹¹⁴. Keza Maraş Kazası'na Temmuz 1656'de tayin edilen Hamid Efendi¹¹⁵, 21 Ağustos 1656'da atanan Mevzi Ahmed Efendi¹¹⁶, 10 Haziran 1626 tarihinde Kayseri Sancağı'ndan Maraş'a nakledilen Menteşzade Ahmed Efendi¹¹⁷ ve Bursa Molla Yeğen Medresesi müderrisi iken Ağustos 1626'da Maraş mevleviyetine tayin cüzhan İdris Efendi¹¹⁸ bu görevi kabul etmemişlerdir.

Maraş kadılığının 1632-1639 yılları arasında İstanbul mevleviyeti payeli Kara Musa Efendi ve Nisan 1657 - 17 Ekim 1657 tarihleri arasında Mekke kadılığı payeli Ebussudzade Mehmed Sadık Efendi'ye arpalık olarak tahsis edilmesi göz ardı edilirse Maraş mevleviyeti yüzyılın sonlarına değin bilfiil tevcih edilmiştir. 1690'lı yılların başından itibaren ise Maraş Kadılığı, “*ber vech-i arpalık*” şeklinde Anadolu ve Rumeli kazaskerlerine¹¹⁹, Müneccimbaşılara¹²⁰, İstanbul kadılarına, Nakibüleşraf gibi ilmîye sınıfı mensuplarına veya yüksek dereceli kadılıklardan mazul olanlara tevcih edilmeye başlanmıştır. Mesela,

¹¹⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 1, s. 68.

¹¹⁵ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 444.

¹¹⁶ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 651. Daha fazla bilgi için bkz. *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 444.

¹¹⁷ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 83; Kayseri'den Maraş'a nakledilince kabul etmeyip mazul oldu (*Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 87). Hakkında geniş bilgi için bkz. *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 308.

¹¹⁸ Bkz. *Şakaik-ı Numaniye*, C. 3, s. 192.

¹¹⁹ Kazaskerlerin arpalık tasarruf etmeleri hakkında bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar)”, *Bellekten*, C. LXI, S. 232, Ankara 1998, s. 632.

¹²⁰ Müneccimbaşı Mehmed Efendi, 2.1.1704 tarihinde Maraş kadılığını arpalık olarak tasarruf etmekteydi (BOA, A.RSK.d., No. 1560, s. 62/A; *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 786, 866).

Temmuz 1690 tarihinde İstanbul payeli Nakibüleşraf Paşmakçızade Esseyid Ali Efendi'ye arpalık olarak verilmiştir. Keza Maraş kazası; Rumeli kazaskerliğinden mazul olunca Aralık 1695'te yine Paşmakçızade Ali Efendi'ye; Ağustos-Eylül 1699 tarihinde eski Anadolu kazaskeri Evliya Mehmed Efendi'ye¹²¹ ve 1703 - 1704 yılları arasında Belgrad mevleviyetinden mazul iken Müneccimbaşı Arabzade Mehmed Efendi'ye¹²² arpalık olarak tahsis edilmiştir.

Benzer şekilde Fenarizade Seyyid Mehmed Efendi, Temmuz Ağustos 1690'da bilfiil Anadolu kazaskeri iken Maraş Kazası da kendisine arpalık olarak verilmiştir¹²³. Aynı mansıp, Mayıs - Haziran 1694 tarihinde Şeyhülislam Sadık Mehmed Efendi'ye¹²⁴; 2 Ekim 1704'te İstanbul kadılığından mazul Kara Halil Efendi'ye¹²⁵; 26 Aralık 1704'te Anadolu Kazaskerliğinden mazul Meccî Mehmed Efendi'ye ber vech-i arpalık tevcih edilmiştir¹²⁶.

Maraş kadılığı geliri kendilerine arpalık verilen yüksek payeli mevaliler umumiyetle Maraş'a gitmezlerdi. Oradaki işlerini onlar adına yürütmesi için Maraşlı müderrislerden birini "*ber vech-i emanet*" Maraş Mahkemesi'ne naip tayin ederlerdi. Örneğin Maraş kadılığı, Zilkade 1111 / Nisan-Mayıs 1700 tarihinde ek bir gelir olarak Anadolu Kazaskeri Evliya Mehmed Efendi'ye tahsis edildiği halde şehirdeki kazaî görevlerini bilfiil naip Burhaneddin Efendi yürütüyordu¹²⁷. Kendilerine arpalık naipleri denen bu naipler, vekâlet ettikleri mollaların tüm salâhiyetlerini kullanır; vazifelerini yerine getirirlerdi. Mahsul-i kazayı da aralarındaki mukavele gereği bölüşürlerdi¹²⁸. Çalışmaya esas dönemde Maraş naiplerinin atanma ve azil tarihleri başta olarak haklarında

¹²¹ Uşşâkizâde Es-Seyyid İbrahim Hasib Efendi, *Uşşâkizâde Tarihi 1-2*, (Haz. R. Gündoğdu), İstanbul 2005, s. 404. Maraş kazasının eski Anadolu Kazaskeri olan İbrahim Efendi'ye arpalık olarak verilmesiyle ilgili için bkz. BOA, C..EV., No. 316/16052.

¹²² BOA, A.RSK.d., No. 1560, s. 62/A; *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 786, 866.

¹²³ *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 283.

¹²⁴ *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 830.

¹²⁵ *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 786.

¹²⁶ *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 791, 965.

¹²⁷ VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1159, s. 44b; *Şakaik-ı Numaniye*, C. 4: 183, 190-191, 231; *Uşşâkizâde Tarihi*, s. 404. Başka bir misal için bkz. BOA, C..EV., No. 316/16052.

¹²⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 118; Mehmet İpşirli, "Nâib", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 312.

detaylı bilgilere ulaşamadı. İncelenen belgelerden bir kaçının isimleri ve görev yaptıkları yıllar tespit edilebildi.

Tablo 3: 17. Yüzyılda Maraş Kazasında Naip Olarak Görev Yapanlar

S.n.	Naibin		Kaynaklar
	Adı	Görev Yaptığı Yıllar/Tarihler	
1	Mevlana Abdulvehhab	1608 - 1609	A.RSK.d., No. 1483, s. 16
2	Mevlana İsmail	10-20.7.1670	A.DVNSŞKT.d., No. 4, s. 457/1938
3	Hüseyin Efendi	11.5.1688	A.DVNSŞKT.d., No. 11, s. 242
4	Ebubekir Efendi ¹²⁹	1688 -1689	A.DVNSŞKT.d., No. 27, s. 114/769
5	Mehmed Efendi	1.4.1693	İE..DH., 10/1012
6	Mevlana Abdullah	17-27.3.1695	A.DVNSŞKT.d., No. 20, s. 18/ 73
7	Mevlana Ahmed	21.12.1696, 28.2.1698	İE..DH., 18/1676; C..EV., 113/5615
8	Mehmed Efendi	28.2.1698, 1.5.1698	C..EV., 505/25518; C..EV., 68/3379
9	Esseyid Ali Efendi	15.2.1702	İE..EV., 44/5048; İE..EV., 44/ 5046
10	Mevlana El-hac Hüseyin	8-18.8.1709	A.RSK.d., No. 1564, s. 72.

Araştırma esnasında incelenen birkaç arşiv vesikasında *toprak kadısı* tabiri geçmektedir. Mesela bu vesikalardan 1591 Nisan başlarına tarihli birisinde Elbistan'da sakin olup eşkıyalığa sapan tımar sipahilerinden Hoşgeldioğlu Ali, diğer bazı şakilerle beraber Karadurak denilen mahalde Hızır isimindeki zaimi ve sekiz adımını öldürmüşlerdir. Suçları mahkeme huzurunda sabit olan eşkıyalar hapsedilmişlerdir. Ancak Ali, ortağı Halil'in yardımıyla buradan firar etmeyi başarmıştır. Şekavetlerine devam ederek evler basıp, yol keserek yolcuların mallarını yağmaladığı gibi canlarına da kastetmiştir¹³⁰. Elbistan

¹²⁹ Görev yaptığı sırada pek çok zulüm ettiği vesikalara yansımıştır (BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 27, s. 114, hüküm No. 769).

¹³⁰ Hoşgeldizade Ali, Şeyh Hacı Bayram oğullarından Ali Baba'yı ve akabinde, İstanbul'a kadar gidip kendisini Divan'a şikâyet eden Şeyh Bayram'ın evini basarak onu öldürmüştür. Bu esnada Şeyhin adamlarından pek çok kişiyi de yaralamıştır (BOA, A.DVNSMHH.d., No. 71, s. 54, hüküm No. 111 (evâil-i Safer 1000 / 18-27 Kasım 1591)).

uleması, sülehası, ayan ve fukaraları defalarca kadının huzuruna gelerek onun hakkında: “... *fesat ve şenaatinin nihayeti yoktur izalesi lazımdır*” diye şikâyetle bulununca durumu Divan-ı Hümayun’a arz edilmiştir. Bunun üzerine tımarı alınarak başkasına verildiği gibi kendisinin de Cezayir’e sürgün edilmesi ferman çıkarılmışsa da bir yolunu bulup bundan da firar etmeyi başarmıştır. Hatta bir şekilde tekrar üzerine geçirdiği tımarını da oğullarına feragat etmiştir. Bu sıralarda Elbistan ve havalisinde hemen herkese kötülüğü dokunan Ali gibi ehl-i örften Maraş çavuşlar kethüdası Hüdabend’in de Müslümanlara pek çok zulümler ettiği Padişah’ın kulağına kadar gitmişti. İşte hem Ali hem de zikredilen Çavuş ve adamlarının ele geçirilerek toprak kadısı huzuruna getirilip şer’le davalarının görülmesi; sabit olan hak sahiplerine haklarının verilmesi; İstanbul’a arz edilecek bir husus varsa fesatçıların sağlamca hapsedilerek arz edilmesi; değilse mahallinde şakilere gereken cezanın verilmesi için Zülkadriye beylerbeyisine ferman gönderilmiştir¹³¹. Maraş beylerbeyine gönderilen bu fermanla zikredilen toprak kadısının Maraş Mollası yani kadısından başkası olmadığı açıktır. Zira eşkıyalığa dair benzer diğer emir ve fermanlarda daima “*Maraş kadısına hüküm ki*” şeklinde hitap edilen Maraş kadısına aynı sorumluluklar verilmiştir. Keza 1605 baharında Maraş vilayetinde yaygınlaşan ehl-i fesat ve şekavet ile zulmeden memurların alınacak tedbirlerle ele geçirildikten sonra “...*toprak kadısı marifetiyle mukteza-yı şer’-i kavimle haklarından..*” gelinerek cezalandırılması hususunda mahalli idarecilere bir hüküm gönderilmiştir¹³². Bu kayıtlarda geçen geçen toprak kadısı üzerinde biraz daha durmak icap eder.

Osmanlı hukuk ve adalet dairesi içerisinde yer alan toprak kadısı kavram ve makamı hakkında konuya yapılan çalışmalarda farklı fikirler serdedilmiştir. Mesela, M. Zeki Pakalın muhtemelen kavramdaki toprak kelimesinden yola çıkarak bunların gayrimenkul yani toprağa ait davalara bakan kadı naibi

¹³¹ BOA, A.DVNSMHH.d., No. 67, s. 106, hüküm No. 287.

¹³² BOA, A.DVNSMHH.d., No. 75, s. 153, hüküm No. 281. Başka bir belgeye göre sefer mühimmatı için Maraş çevresinde kesilmesi emredilen kerestenin taşınması görevini devleriyle yapmaları emredilen Üsküdar Ulus taifesinden bazı kimseler, bu görevlerini ifa etmedikleri gibi, kendilerine gönderilen görevliler ile hayvanlarına saldırarak onları yaralamışlardır. Merkezi Hükümet, bu asilerin yakalanıp *Toprak Kadısı* huzurunda yargılandıktan sonra başkalarına ibret olması için cezalandırılmalarını yerel idarecilere emretmişti (BOA, A.DVNSMHH.d., No. 34, s. 215, hüküm No. 453).

olduğunu ifade etmiştir¹³³. Meseleyi Osmanlı ilmiye teşkilatına dair muhtevalı ve bazı eksiklerine rağmen kıymetli eserinde derli toplu olarak dile getiren İ. Hakkı Uzunçarşılı, toprak kadılarını, devlet merkezi ile eyaletlerde şikâyetlere esas meseleleri tahkik ve teftiş eden hatta gerektiğinde zanlıları yargılayan seyyar kadılar şeklinde tanımlamıştır¹³⁴. Toprak kadılığının dikkate değer bir kurum olduğunu ileri süren İlber Ortaylı, da Uzunçarşılı'nın işaret ettiğimiz fikirlerini tekrarlamaktadır¹³⁵. Başka bir grup müellif ise XVI. - XVII. yüzyıllarda çeşitli arşiv vesikalarında zikredilen ve taşrada icap eden çeşitli konuları tahkik ve teftiş edip gerekli yargılamayı yapan toprak kadılarının; yetkilendirilmiş seyyar kadılar olmadıkları aksine mahalli hâkimler oldukları görüşündedirler¹³⁶. Konu hakkında müstakil bir makale kaleme alan Nevzat Erkan, bu mevzuda ileri sürülen görüşleri değerlendirdikten sonra tarihi bağlamında ve birincil arşiv vesikalarından yola çıkarak işaret edilen sonuncu grubun görüşlerine yakın bir fikre ulaşmış ve Osmanlı uygulamasında müstakil bir toprak kadılığı müessesesi olmadığı sonucuna varmıştır¹³⁷.

Maraş kadısının 17. yüzyılda dava görüp şer'î ve örfî hukuku uyguladığı yardımcılarıyla beraber vazife ifa ettiği müessese, vesikalarda *Meclis-i Şer'* de denilen mahkeme idi¹³⁸. Ancak şehir merkezinde resmî bir mahkeme binasının varlığına dair belgelerde bir iz rastlanmamıştır. Bu durumda muhtemelen diğer pek çok kazada olduğu gibi Maraş kadıları da kirasını halkın ortaklaşa ödedikleri büyükçe bir konak kiralamaktaydılar. Konağın bir bölümü kadı efendinin hane halkıyla birlikte yaşadığı özel yaşam alanını oluştururken, diğer

¹³³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul 1993, s. 520.

¹³⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 126-172.

¹³⁵ Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Kadı", s. 69. Yusuf Halaçoğlu da Uzunçarşılı'nın bilgilerini özet olarak nakletmiştir (Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay. Ankara 199, s. 113.

¹³⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyancıları*, İstanbul 1995, 348; M. Akif Erdoğan, "Beyshehir ve Seydişehir Kazalarından Kıbrıs Adasına Sürülmüş Aileler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XI (1996), 11; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, C. 6, Ankara 1999, s. 120; M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 397; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten*, C. 65, S. 244 (2001), s. 969-970.

¹³⁷ Nevzat Erkan, "Osmanlı Kaynakları Işığında Toprak Kadılığı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 27, S. 1 (Haziran 2023), s. 209-220.

¹³⁸ Bkz. İnalçık, "Mahkeme", 149-151.

bölümü de herkese açık olup kendisine intikal eden davalara baktığı mahkeme fonksiyonunu görüyordu.

1.1.2. Mahkeme'deki Diğer Görevliler (Naip, Muhzirbaşı, Muhzir ve Kâtip)

Yargılama sırasında dava hakkında tek başlarına karar veren kadılara üstte uzun uzun izah edilen vazifelerini icra ederken Şer'î Mahkemelerde kâtip, naip, muhzirbaşı ve muhzir gibi pek çok personel yardım ederdi¹³⁹. Mahkemede yeterli sayıda kâtip ve naip bulunurdu. Naipler, daha ziyade şehirdeki medreselerde mezun olanlardan veya mazul kadılardan seçilirlerdi. Şehir merkezi dışında cereyan eden hadiselerin tahkikatında ve oralarda yapılacak keşiflerde kadı vekili olarak vazifelendirilirlerdi. Bazen mahkemede geceleri nöbetçi olarak dururlardı¹⁴⁰. Eyalet kadıları geniş bir alana yayılmış kazaî bölgelerindeki bütün işleri ve davaları bizzat kendileri yetiştiremezlerdi. Bu sebepten yetki alanındaki nahiyelere vekâleten naipler, tayin ederlerdi. Yukarıda bahsi geçen arpalık naiplerinde farklı olan ve kaza naibi diye de isimlendirilen bu naipler, nahiyelerde bağlı oldukları kadının görevlerini yerine getirirler, orada yaptıkları işler karşılığında aldıkları harçlarla maişetlerini temin ederlerdi¹⁴¹.

Maraş kadısının maiyetinde istihdam ettiği diğer bir memur grubu kâtiplerdi. Kâtipler, itimat edilen, düzgün yazıya malik ve maharetli kişiler arasından seçildikten sonra tayinin resmileşmesi için kadı tarafından İstanbul'daki ilgili kalemlere bildirilir. Padişah tuğrasını taşıyan tevcihat beratının tanzim edilip kendilerine ulaşması üzerine görevlendirme işi tamamlanırdı. Meclis-i Şer'de davaların görülmesi esnasında tutulacak kayıtlar ile Merkezî hükûmet nezdinden gönderilen tüm resmi hüküm ve evrakı eksiksiz bir biçimde şer'iyeye sicillerine kaydetmek kâtiplerin asıl göreviydi¹⁴². En az dört kâtibin Maraş Şer'iyeye Mahkemesi'nde istihdam edildiği vesikalardan anlaşılmaktadır¹⁴³.

¹³⁹ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 343.

¹⁴⁰ Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. I, s. 151.

¹⁴¹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, s. 70; İpşirli, "Nâib", s. 312-313; İnalçık, "Mahkeme", s.150.

¹⁴² Oğuzoğlu, "Başlıca Yöneticiler", s. 151; Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 85.

¹⁴³ Belgelerde geçen "Kâtib-i sâni" ve "dördüncü kâtip" ifadeleri buna işaret etmektedir (VGMA, Hurûfât Defteri, No. 1157, s. 38a; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 41a; VGMA, *Hurûfât*

Bütün kâtiplerin reisi ve sorumlusu mesabesindeki kâtime “*serkâtip* veya *başkâtip*” ve bu cihete (vazifeye) de “*baş kitâbet*” denilirdi¹⁴⁴. Başkâtibin görevi; kâtiplerin tuttuğu kayıtları imlâ açısından denetlemek; merkezden gelen ferman, berat, emirname, hüküm, buyruldu gibi resmî yazıların asıllarına mutabık şekilde sicile geçirilmesini sağlamak ve kadı sicillerinin muhafazasını temin etmektir¹⁴⁵. Kısmet (miras terekelerini paylaşma görevi) ve irsaliye kayıtlarını tutmak için de ayrıca bir kâtip görevlendirilmişti¹⁴⁶.

Maraş mahkemesinde görevli bir nevi adlî polis olarak nitelenebilecek *muhzırların* sayısının birden fazla olduğu *Hurûfât Defterleri* kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Bunların şefleri pozisyonunda olanlara muhzirbaşı denilmekteydi¹⁴⁸. Adam öldürme, yaralama ve topluma zarar verme gibi kamu suçları sayılan durumların dışında şahıslar arasındaki medeni hukuku ile alakalı davalarda tarafları ve şahitleri mahkemeye celp etmek; verilen karara uygun olarak haklılara haklarını teslim etmek; mahkemede güvenliği sağlamak; gerçekleştirilecek keşif ve tahkikatta naip ile kadının yanında bulunmak başlıca görevleriydi. Maraş Şer’iyye Mahkemesi’nde muhzirbaşı Maksud, Ramazan 1104 / Mayıs - Haziran 1693 tarihinde görevini rızasıyla Emrullah isimli kimseye bırakmıştır. Zilkade 1111 / Nisan - Mayıs 1700 tarihinde ise Maraş naibi Burhaneddin’in arzı üzerine aynı cihet, Hasan’ın tahvilinden İsmail’e tevcih edilmiştir¹⁴⁹.

Kadınların mahkemelerde davalara baktıkları esnada, dürüstlüğüne herkesin itimat ettiği ahalden beş altı kişi de celselerde daima müşahit konumunda hazır

Defteri, No. 1145, s. 99; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 42b; Baykara, *Taşra Teşkilatında Görev ve Görevliler*, s. 270).

¹⁴⁴ VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1145, s. 114; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 47a; Baykara, *Taşra Teşkilatında Görev ve Görevliler*, s. 270.

¹⁴⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s. 88.

¹⁴⁶ Baykara, *Taşra Teşkilatında Görev ve Görevliler*, s. 271; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1145, s. 101.

¹⁴⁷ VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1159, s. 44b; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 40b.07

¹⁴⁸ Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Görev ve Görevliler*, s. 272; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 40b; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1148, s. 27b; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 47a. Maraş Naibi Mevlana Abdulvehhab, 1608’de İstanbul’a yazdığı mektubunda Maraş mahkemesi muhzirbaşısı Mehmed’in boş işlerle uğraştığı ve görevini layıkıyla ifa etmediğini dile getirerek bu görevin bir başkasına verilmesini Padişah’tan rica etmiştir (BOA, *A.RSK.d.*, 1483, s. 16).

¹⁴⁹ VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1159, s. 44b.

bulunurlardı. Şer’iyye Sicillerine kaydedilen hüccet suretlerinin altında bunların isimleri ve bazen de imzaları yer almaktadır. Orijinal ifadesi ile “şühûdü’l-hal” diye isimlendirilen ve bir nevi *jüri* vazifesi gören bu heyetin kadrosu önemli siyasî ve kritik yargılamalarda daha geniş tutulurdu¹⁵⁰. Dava taraftarlarının yakınlarından, şehrin ileri gelenlerinden, kadının sosyal ve mesleki çevresinden oluşan ve kadrosu sürekli değişebilen şühûdü’l-hal, hem mahkemenin aleniliği hem de yargılamanın adil olmasında etkin bir rol oynamaktaydı¹⁵¹. Maraş Mahkemesi’ne müteallik olarak Hurufât defterleri tevcihat kayıtlarında sayılanların dışında *muid*¹⁵², *mukayyid*¹⁵³ ve *hafız-ı sicillat*¹⁵⁴ gibi görevlilerin isimleri geçmektedir. Esasen bahsedilen görevler, kâtiplere ait görevler olduğundan bu hizmetler için alınan kâtipler kayıtlarda bu şekilde kaydedilmiş olunabilir. Yani kayıt işleri için istihdam edilen kâtime mukayyid, sicilleri muhafazaya görevlendirilene hafız-ı sicillat, genel işlerde yardımcı olanlara ise *muid* diye unvan verilmiş olabilir.

1.1.3 Müftü

Maraş şehir merkezindeki *ehl-i şer’* zümresi içerisinde yer alan Müftü¹⁵⁵, kadıdan sonraki en önemli kişiydi. Bu dönemde ilmîye mensuplarından şeyhülislamın mektubu ile atanır ve yine aynı şekilde azledilirdi¹⁵⁶. Osmanlı Devleti’nde medreselerde belirli ilimleri okuyup icazet alan kimseler; tedris ve kaza tarikinde olduğu gibi iftâ (fetva verme) teşkilatında da belli bir hiyerarşi içerisinde en düşük kazadan başlayarak iftâ görevi alırlar ve terfi ederek daha önemli eyalet, sancak ve kazalara müftü olarak atanırlardı. İlmiye mensuplarının tedris, kaza ve iftâ tarikleri arasında belirli şartlarda geçiş yapabildiğine Maraş kazası özelinde incelenen resmî vesikalarda pek çok

¹⁵⁰ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 49.

¹⁵¹ Aydın, “Osmanlı Devleti’nde Mahkeme”, s. 343.

¹⁵² VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1091, s. 155a; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1148, s. 35b; Pakize Yıldız, *Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s. 307-309.

¹⁵³ VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1091, s. 157b; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1139, s. 159b; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1142, s. 103a; VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1157, s. 46b, 52a; Yıldız, *Maraş Kazası*, s. 307-308.

¹⁵⁴ VGMA, *Hurûfât Defteri*, No. 1145, s. 106.

¹⁵⁵ Osmanlılarda müftülük müessesesine dair bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 173-214; Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *DİA*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 91-93; Fahrettin Atar, “Fetva”, *DİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 490-494; Ebül’ulâ Mardin, “Fetvâ”, *İA*, C. IV, Eskişehir, 1994, s. 583.

¹⁵⁶ Özdemir, *XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Ankara*, s. 205.

örneğe rastlanılmıştır. Yukarıda geçtiği üzere bahse konu dönemde üç kişi müftülükten, on beş tanesi de müderrislikten Maraş kadılığına geçiş yaparak naspedilmişlerdir. Taşralarda yer alan müftüler, şer’-i şerife hatta örfi kanunlara vakıf olduklarından kişiler arasında veya kişiler ile devlet arasında ortaya çıkan çeşitli davalarla ilgili tesis edilecek hükümlerin hangi şer’î esaslara istinat edeceğini açık olarak tayin eden birer fetva makamındaydılar. Bu yönleriyle hâkimlere adlî görevlerinde yardımcı olurlardı. Kadının verdiği kararların İslam Hukuku’na uygunluğunu bir nevi denetleyen müftüler, ayrıca kazanın önemli bir manevi şahsiyeti olarak sözü dinlenen ve hürmet gösterilen kişilerdi¹⁵⁷. 1649 ve 1671 yıllarında olmak üzere iki kez şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, meşhur seyahatnamesinde Maraş müftüsünü, şehirdeki ehl-i şer’ arasında “*şeyhülislam*” unvanıyla zikretmektedir¹⁵⁸.

Merkezî idare ile Maraş Eyaleti’ndeki mahalli yetkililer arasında gerçekleşen çeşitli yazışmalara nazar edildiğinde kazada içtimaî sahada ortaya çıkan çok değişik meselelerin, şer’î hükümlere göre çözülmesi ve cemiyetin maruz kaldığı sıkıntıların İslam şeriatına muvafık biçimde giderilmesi vazifesini eyalet müftüsünün yerine getirdiği anlaşılır¹⁵⁹. Bu duruma sadece iki küçük misal vermek yeterli olacaktır. Birinci örnek, İstanbul’a kadar gidip hakkını arayan Seyyid Mehmet’in hikâyesidir. Kendisi daha çocukken babası, Maraş’ta sakin ancak olay zamanında Üzeyr sancak beyi olan Gani Yusufoglu Ahmet tarafından haksız olarak alıkonulur, şiddetli darp edilir ve belli miktar akçesi de gasp edilir. Hatta iddiaya göre Mehmed’in babası daha sonra o darptan mütevellit vefat eder. Kendisi o zaman küçük olduğu için bir şey yapamaz ancak buluş çağına varınca mezbur Ahmet’ten şer’le hakkını dava edip ister. Şer’-i şerifle cereyan Mahkeme’de kendi lehinde karar çıkıp eline hüccet de alır. Buna rağmen Ahmet Bey, mürur-ı zamana uğramıştır deyip hakkını yine vermeyince Seyyid Mehmet bu kez konu ile ilgili olarak şeyhülislamdan (Maraş müftüsünü kastediyor olmalı) iddiasına uygun bir fetva da almıştır. Bunlarla başta denildiği üzere divan-ı Hümayun’a kadar gidip şikâyetini bildirince Padişah, Maraş kadısına meselenin tahkik edilerek haksızlık varsa

¹⁵⁷ Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 49.

¹⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 9-10, (Sade. T. Temelkuran, Haz. M. Çevik), İstanbul 1985, s. 46.

¹⁵⁹ BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 18, s. 101, hüküm No. 487; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 27, s. 115, hüküm No. 780.

şer'le görülüp hakkı verile diye 5-15 Eylül 1690 tarihinde emr-i şerif göndermiştir¹⁶⁰. İkinci hikâye, Kars-ı Zülkadriye'den (bugünkü Kadirli) Havva Hatun'a aittir. Kendisinin zevci Hüseyin, bu dönemde Kars-ı Zülkadriye yöresinde eşkıyalıkları iyice artan Gök Veliioğlu Veli ve diğer eşkıya arkadaşları tarafından haksız yere katledilip malları da yağmalanmıştır. Havva Hatun, yerel Mahkeme'den keşif hücceti ve Şeyhülislamdan da fetva alarak İstanbul'a bir arzuhal gönderince fetva-yı şerife mucibince hakkının verilmesi için Maraş beylerbeyi ile Maraş ve Kars-ı Zülkadriye kadılarına 9-19 Şubat 1691 tarihinde emirler gönderilmiştir¹⁶¹. Zikredilen bu iki hadisede olduğu gibi daha pek çok belgede *şeyhülislam* ıstılahı geçmektedir. Bununla anlatılmak istenen, İstanbul'daki bütün ulemanın başı olan Şeyhülislam mı yoksa Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği gibi Maraş müftüsü mü kastedilmiş? İşin doğrusu bu husus, bahsedilen kayıtlardan tam olarak anlaşılammıştır. Aynı döneme ait başka vesikalarda Maraş müftüsü tabirleri, çok az kullanılmıştır¹⁶². Ancak müftülerin, şeyhülislamın taşradaki vekili yani aynı vazifeyi icra eden görevli olmaları; şeyhülislam tabirinin XVI. asrın başlarına kadar fetva verme kudretini haiz müftüler için kullanılmasından dolayı Maraş müftüsü için de bu unvanın kullanılabileceğini düşünmekteyiz. Zira şeyhülislam kavramının yaygın bilinen manasını alması ve şeyhülislamlık makamının önem kazanarak bütün ulemanın üst makamlığını elde etmesi bu tarihlerden sonradır. Özellikle Ali Cemali (Zenbilli Ali) Efendi, Kemalpaşazade ve Ebusuud Mehmed Efendi gibi dirayetli âlimlerin şeyhülislamlık makamında muktedir oldukları dönemlerde salâhiyetleri giderek artırılmış ve ancak asrın sonlarında devlet işlerindeki nüfuzları veziriazamlarla ile aynı seviyeye gelebilmiştir¹⁶³. Fakat düşük bir ihtimal olsa da belgelere isimleri yansıyan eyalet sakinlerinden bazıları İstanbul'daki Şeyhülislam'a kadar ulaşıp en üst fetva makamından fetva alarak

¹⁶⁰ BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 14, s. 100, hüküm No. 432.

¹⁶¹ BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 15, s. 72, hüküm No. 325. Başka örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 20, s. 66, hüküm No. 278; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 2, s. 89, hüküm No. 357; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 2, s. 249, hüküm No. 961; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 4, s. 86, hüküm No. 370. Zeytun karyesinde sakin Evedik isimli bir zimminin uğradığı haksızlıkla ilgili şeyhülislamdan davasına uygun fetva alması ile ilgili bkz. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 6, s. 30, hüküm No. 125.

¹⁶² Örnekler için bkz. BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 18, s. 101, hüküm No. 487; BOA, *A.DVNSŞKT.d.*, No. 27, s. 115.

¹⁶³ Bu sürecin gelişmesiyle ilgili olarak bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 174-179; Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, C. 39, İstanbul, 2010, s. 91.

haklarını Divan-ı Hümayun'da ve Maraş Şer'iyye Mahkemesi'nde daha güçlü bir biçimde savunmuş olabilirler.

Merkezî Hükûmete kadar ulaşan şikâyetlere cevap olarak mahalli yetkililere hitaben hükümler kaleme alınırken Maraş müftüsü de muhatap alınmış ve kendisine sorunun mahallinde şer'le çözülmesi, bu mümkün olmazsa başkentteki Divan'a havale edilmesi emredilmiştir¹⁶⁴. Maraş Eyaleti'nde çeşitli işler için olağanüstü salâhiyetlerle görevlendirilen ehl-i örften devlet yetkililerinin icraatlarını şer'e uygun yapmalarına yardımcı olmak ve onları denetlemek için Hükûmet tarafından yanlarına bazen Maraş müftüsü de memur edilmiştir. Nitekim yukarıda da zikredildiği üzere XVII. asrın sonlarında Maraş bölgesinde bu sıralarda iyice yaygınlaşan aşiret eşkıyasını cezalandırmak ve onların şekavetlerini bertaraf etmek için 18-28 Haziran 1690 tarihinde görevlendirilen Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın yanına Halep ve Maraş müftüleri ile kadıları müteveli olarak vazifelendirmişlerdir¹⁶⁵.

İncelenen döneme ait kaynaklardan Maraş'ta müftülük yapanların tamamı hakkında bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak birkaç tanesine dair sınırlı verilere ulaşılmıştır. Maraş fetva görevi, 1593 Haziran'ında Maraşlı Abdurrahman Efendi'ye tevcih edilmiştir¹⁶⁶. Fiili vazife müddetleri, kadılar gibi sınırlı olmayan müftülerin uzun süre görevlerinin başında kaldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Müderris Abdurrahman Efendi, yedi sene Maraş müftülüğü yaptıktan sonra 1008/1599-1600 senesinde vefat etmiştir¹⁶⁷. Mahlûl olan Maraş müftülüğüne Koca Taceddin Efendi, Şubat-Mart 1600 tarihinde atanmışsa da kendisi bu görevi kabul etmeyince¹⁶⁸ bu kez Ahmed Efendi, Amasya müftülüğünden Maraş'a nakledilmiştir¹⁶⁹. Nisan 1660 tarihli bir *Tevcih*

¹⁶⁴ Maraş'ta sakin mütegalibeden Mehmed'in haksız olarak Halil adlı birinin bir miktar mahsulünü ve akçelerini alması ile ilgili olarak Maraş Müftüsü, naipleri ve mütesellimine yazılan bir hüküm: "...mahallinde bir vecihle icrası mümkün olmadığı bildirüb sen ki müftü-i mumailleyhsin husus-u mezbure mukayyed olmağla mahallinde şer'le icrası mümkün olmaz ise divan-ı Edirne'ye havale olunmak için yazılmışdır" şeklinde bitmektedir (BOA, A.DVNSŞKT.d., No. 18, s. 101, hüküm No. 487).

¹⁶⁵ "...siz bu babda hilaf-ı şer'-i şerif kimesneye zulm ve teaddi olunmayub fesad ve şekavetleri sabit ve zahir olan eşkıyanın şer'le cezaları tertib ve icra-yı şer' ve ihkak-ı hak olunmakda siz dahi mukayyed ile bezl-i kudret ve sarf-ı ... eyleyesiz deyi yazılmışdır." BOA, A.DVNSMHH.d., No. 100, s. 32, hüküm No. 98-99.

¹⁶⁶ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 2, s. 433.

¹⁶⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, s. 87.

¹⁶⁸ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 2, s. 580

¹⁶⁹ *Şakaik-ı Numaniye*, C. 2, s. 526.

Defteri kaydına göre Maraş Kazası, eski bağlantıları Elbistan, Behisni ve Güvercinlik kazalarıyla birleştirilerek müftülüğüne, Çekmece’de Abdüsselam Medresesinde “*Musıla-i Sahn*” payesiyle müderris olan Abdurrahim Efendi tayin edilmiştir¹⁷⁰. Keza 10 Kasım 1666 tarihinde boşalan Maraş müftülüğüne Elbistan’da Ashab-ı Kehf Medresesi Müderrisi Ali Efendi, kendinden önceki müftü gibi Maraş’taki Taş Medresesi ve Şaziye Medresesi’ne de tasarruf etmek şartıyla atanmıştır¹⁷¹.

SONUÇ

Çalışma esnasında bu tür konuların araştırılmasında hayati derecede ehemmiyet arz eden Maraş şer’iyye sicillerinin bu döneme olanlarının günümüze gelmemeleri önemli bir kaynak sorunu teşkil etmiştir. Ancak diğer arşiv malzemesi ve birincil kaynaklarla bu eksiklik giderilmiştir.

Osmanlı Devleti’ndeki teşkilatlanmaya uygun olarak bölge, Maraş Eyaleti olarak örgütlenirken Maraş, paşa sancağı olarak beylerbeyinin askerî idaresine verilmiştir. Şehir merkezi ve muzafaatı (eklentileri) ile birlikte Maraş kadılığının salahiyyet ve mesuliyet sınırlarını da oluşturuyordu. Sistem içerisinde Maraş kadılığı mevleviyet denilen üst grup kadılıkların düşük derecelilerindendi. Belli bir kariyere ulaşmış ulema mensuplarından kadı, müderris ve müftüler, beş yüz akçe ile şeyhülislamın inhası, sadrazamın telhisi ve Padişah’ın beratı ile bu mansıba nasedilmişlerdir. Özellikle yüzyılın sonlarında ise daha ziyade Nakibüleşraf, Anadolu ve Rumeli kazaskeri ve İstanbul kadısı mazullerine arpalık olarak tahsis edildiğinde de bilfiil olarak kaza yetkisini, yerlerine yerel ulemeden tayin ettikleri naipler kullanmıştır. Maraş mollaları kazada üç aydan yedi yıla kadar görev icra etmişlerdir. Bu mansıba İkinci kez nadiren de olsa üçüncü kez nasedilenlere rastlanılmıştır. Hemen her sıkıntıda Maraş halkının başvuru mercii ve adalet talep makamı olan Maraş kadılarının, bu dönemde reayaya zulmeden resmî görevliler içerisinde isimleri, bir iki vakıa hariç, neredeyse hiç geçmemektedir.

Şehirdeki en yetkin ve faal ehl-i şer’ yetkilisi Maraş kadılarının, bahse konu dönemde rutin vazife ve sorumluluklarının yanında bölgede yaygınlaşan eşkıyalık faaliyetleriyle devlet yetkililerinin zulümlerin giderilmesi, mütemadi

¹⁷⁰ BOA, *KK.d.*, No. 217, s. 27.

¹⁷¹ BOA, *İE..TCT.*, No. 3/357.

seferlerin getirdiği olağanüstü yükümlülüklerin ifası hususlarında kadılar, yoğun bir mesai sarf etmişlerdir. Davaların görüşüldüğü resmi bir mahkeme binasına tesadüf edilmemiştir. Mahkemede kadının maiyetinde sayıları birden fazla olan naip, kâtip ve muhızır gibi personel çalıştırılmıştır. Zikredilenlerin yanında Maraş müftüsü de itibar ve yetki olarak kadı efendilerle eş değer bir makama atanmışlardır. Bazı arşiv kayıtlarına Maraş kadısı için kullanılan toprak kadısı, müftüsü için yazılan şeyhülislam tabirlerinin, mahalli kadı ve müftüye işaret ettiği kanaatine varılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri İkinci Ahmed (AE..SAMD.II.) No. 5/427.

Ali Emiri Mustafa II (AE..SMST.II.) No. 52/5186.

Bâb-ı Asâfî Atik Şikayet Defterleri (A.DVNSŞKT.d.) No. 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 18, 20, 21, 23, 27, 28, 29.

Bâb-ı Asâfî Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.) No. 9, 12, 32, 34, 55, 59, 63, 67, 71, 73, 75, 78, 79, 80, 81, 84, 88, 90, 95, 99, 100, 101, 110, 111, 112, 114, 133, 135.

Bâb-ı Asâfî Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d.) No. 1483, 1560, 1564.

Bâb-ı Defteri Mevkufat Defterleri (D.MKF.d.) No. 27616.

Cevdet Adliye (C..ADL.) No. 73/4382, 75/4493.

Cevdet Askeriye (C..AS.) No. 826/35193, 954/41442.

*Cevdet Dahiliye (C..DH.)*No. 49/2409, 223/11101.

Cevdet Evkâf (C..EV.) No. 68/3379, 86/4277, 113/5615, 194/9688, 249/12453, 295/15003, 316/16052, 448/22693, 497/25138, 497/25143, 498/25163, 505/25518, 566/28571.

Cevdet Maliye (C..ML.) No. 15/693, 397/16289, 568/23229, 568/23230, 569/23260, 569/23264, 630/25895.

İbnülemin Askeriye (İE..AS.) No. 26/2331.

İbnülemin Dahiliye (İE..DH.) No. 10/1012, 16/1525, 18/1676.

İbnülemin Tevcihât (İE..TCT.) No. 23/2470.

İbnülemin Vakıf (İE..EV.) No. 5/598, 7/835, 8/1001, 36/4197, 39/4527, 44/4966, 44/5046, 44/5048, 70/7597.

Kamil Kepeci Defterler (KK.d.) No. 2577, 2580, 2582, 2835.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) No. 2926, 3134, 3443, 3462, 3857, 4347, 4433, 8458, 10179, 18536.

Meşihat Defterleri (MŞH.ŞSC.d.) Gaziantep Şer'îye Sicili, No. 14, 17, 21, 170A.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.) No. 124.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.) No. 10057, 5246, 8303.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.) No. 745/46.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurûfât Defteri, No. 1091, 1139, 1142, 1145, 1148, 1157, 1159,

Kanunname, Risale, Seyahatname, Kaynak Eserler

Avni Ömer Efendi, *Kanunname-i Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hakânî*, Ragıp Paşa Kütüphanesi Yahya Tevfik Kısmı, No. 278.

Aycibin, Zeynep, *Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin I-II-III*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. 9, (Haz. Y. Dağlı -S. A. Kahraman - R. Dankoff), İstanbul 2005.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 1-2, (Sade. T. Temelkuran, Haz. M. Çevik), İstanbul 1985.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 9-10, (Sade. T. Temelkuran, Haz. M. Çevik), İstanbul 1985.

Fatih Sultan Mehmed, *Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman*, (Haz. A. Özcan), İstanbul 2017.

Koçi Bey Risalesi, (Sade. Z. Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 1985.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1300.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani (Osmanlı Ünlüleri)*, C. 1-4, (Eski Yazıdan çev. S. A. Kahraman), (Yay. Haz. N. Akbayar), İstanbul 1996.

Memâlik-i Osmâniye'de Rumeli Kazâları, Ankara Milli Kütüphane, No. 06 Hk 1984.

Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1297.

Solakzâde Tarihi, (Sade. V. Çabuk), İstanbul 2016.

Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri C. 2-5, (Haz. A. Özcan), İstanbul 1989.

Tevkî Abdurrahman Paşa, "Osmanlı Kanunnameleri". *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. 1, S. 3 (Temmuz-Ağustos 1331), İstanbul 1331, s. 497-544.

Uşşâkizâde Es-Seyyid İbrahim Hasib Efendi, *Uşşâkizâde Tarihi* 1-2, (Haz. R. Gündoğdu), İstanbul 2005.

Tetkik Eserler

Akdağ, Mustafa, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. XIII/1-2 (Ankara 1955), s. 27-51.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, İstanbul 1995.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II*, Ankara 1999.

Akgündüz, Ahmet, *Şer'iyeye Sicilleri I (Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler)*, İstanbul 1988.

Aköz, Alaaddin - Yörük, Doğan, “XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı'ndaki Taşra Görevlileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 14 (Konya 2003), s. 107-132.

Alan, Ercan, *Kadıasker Ruznamçelerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kadılık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Alan, Ercan, “Avni Ömer Efendi ve Kânûn-ı Osmanî Mevhûm-ı Defteri Hâkânî İsimli Eseri”, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler-1 Alanında Yeni Ufuklar*, (ed. Sinan Sönmez Ertan Özçoban, Dursun Balkan, Hüseyin Karakuş), Gece Akademi, Ankara 2019, s. 391-437.

Alan, Ercan, “XVII. Yüzyıl Anadolu Kadılıkları ve Rütbeleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 67 (2018), s. 59-100.

Altınöz, İsmail, *Dulkadir Eyaletinin Kuruluşu ve Gelişmesi*, Kahramanmaraş 2009.

Altundağ, Şinasi, “Kadıların Salahiyetleri ve Vazifeleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, TTK Yay. Ankara 1967, s. 342-354.

Arslan, Hasan, “Osmanlı Hâkimiyetinde Maraş'ın İdari Yapısı/Taksimati I: (Maraş/Dulkadir Eyaleti Dönemi (1531-1848)”, *Maraş Araştırmaları I*, (ed. İbrahim Solak), Konya 2020, s. 25-112.

Arslan, Hasan, *17. Yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi)*, Kahramanmaraş 2014.

Atar, Fahrettin, “Fetva”, *DİA*, C. 12, İstanbul, 1995, s. 486-496.

Atar, Fahrettin - Ortaylı, İlber, “Kadı”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 66-75.

Aydın, M. Akif, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 375-440.

Aydın, Mehmet Akif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yay. İstanbul 2021.

Aydın, Mehmet Akif. (2003).“Osmanlı Devleti'nde Mahkeme”, *DİA*, C. 27, Ankara, s. 341-344.

Baltacı, Cahit, “Arpalık”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 392-393.

Baltacı, Cahit, “Şer’iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 1985, s.127-132.

Baykara, Tuncer, “Kaza”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 120-21.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Girişi Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988.

Baykara, Tuncer, *Osmanlı Taşra teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Ankara 1990.

Beyazıt, Yasemin, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S. 53 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2010), s. 75-98

Çadırcı, Musa, (1989), “Türkiye’de Kaza Yönetimi”, *Belleten*, C. LIII, S. 206, s. 237-257.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997.

Demirci, Süleyman - Arslan, Hasan, *Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkiya, Devlet ve Siyaset Maraş Eyâleti Örneği (1590 1750)*, İstanbul, 2012.

Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”, *Belleten*, C. 65, S. 244 (2001), s. 959-1006.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku*, Arı Sanat Yay. İstanbul 2017.

Emecen, Feridun M., “Beylikten Sancağa Batı Anadolu’da Osmanlı Sancaklarının Kuruluşu’na Dair Bazı Mülâhazalar”, *Belleten*, C. LX, S. 227, Ankara 1996, s. 81-92.

Erdoğan, M. Akif, “Beyşehir ve Seydişehir Kazalarından Kıbrıs Adasına Sürülmüş Aileler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XI (1996), s. 9-66.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

Ergin, Osman, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936.

Erkan, Nevzat, “Osmanlı Kaynakları Işığında Toprak Kadılığı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 27, S.1 (Haziran 2023), s. 209-220.

Gökçe, Turan, “Anadolu Vilayetine Dair 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. IX (1994), s. 215-259.

Gündoğdu, Raşit “Uşşâkî-Zâde Tarihinde Maraş”, I. *Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş) Bildirileri*, C. II, İstanbul 2005, s. 741-746.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay. Ankara 1991.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, C. 3, (Sade. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992.

İlber Ortaylı-Fahrettin Atar, “Kadı”, *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 66-75.

İnalcık, Halil “Mahkeme”, *İA*, C. 7, MEB Yay. İstanbul, 1993, s. 149-151;

İnalcık, Halil *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000.

İnalcık, Halil, “Eyalet”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 548-550.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2 (1942), s. 89-96.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, (Çev. R. Sezer), İstanbul 2003.

İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu*, İstanbul 2004.

İnciciyan, P. L. - Andreasyan, H. D. “Osmanlı Rumelisi, Tarih ve Coğrafyası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, s. 11-88.

İpşirli, Mehmet, “Nâib”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 312-313.

İpşirli, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar)”, *Belleten*, C. LXI, S. 232, s. 597-700.

İpşirli, Mehmet, “Şeyhülislâm”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 91-96.

Kanunnâme Mecmuası, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, No.1734.

Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ li-Kâtib Çelebi*, C. I, Tıpkı Basım, (Haz. F. Sarıcaoğlu), Ankara 2009.

Kunt, Metin, *Sancak'tan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

- Mardin, Ebül-ulâ “Kadı”, *İA*, C. VI, MEB Yay. İstanbul 1977, s. 42-46;
- Mardin, Ebül’ulâ, “Fetva”, *İA*, C. IV, MEB Yay. Eskişehir, 1997, s. 582-584.
- Mehmet İpşirli, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul 1991, s.157-162.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. I (Samsun 1986)*, s. 140-155.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Kitap Yay. İstanbul 2020.
- Özbek, Zeynep Ayhün, *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Ankara*, Ankara 1986.
- Özergin, M. Kemal, “Rumeli Kadıliklarında 1078 Düzenlemesi”, *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, TTK Yay. Ankara 1988, s. 251-309.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbul 1993.
- Refik, Ahmet, *Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989.
- Sertoğlu, Mithat. *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- Solak, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazası*, Ankara 2004.
- Şahin, İlhan, “Sancak”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 97-99.
- Şahin, İlhan, *Yeni-İl Kazası ve Yeni-İl Türkmenleri (1548-1653)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1980.
- Turan, Şerafettin, “17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 Tarihli Bir İdari Taksimat Defteri)”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1963, s. 201-232.
- Uğur, Yunus, “Mahkeme Kayıtları (Şer’iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya”, *Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi, (Türk İktisat Tarihi Özel Sayısı)*, C. I, S. I, İstanbul 2003, s. 305-344.
- Uğur, Yunus, “Şer’iyye Sicilleri”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 8-11.
- Unan, Fahri, “Mevleviyet”, *DİA*, C. 39, Ankara 2004, s. 467- 468.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK yay. Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1983.

Ünal, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, *Osmanlı*, C. 6, Ankara 1999, s. 111-122.

Varlık, M. Çetin, ‘Anadolu Eyaleti’, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 143-144.

Yıldız, Pakize, *Hurufât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.

Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, C. XXXVIII, S. 152 (1974), s. 657-708.

BÖLÜM VIII

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADINLARIN MİRAS HAKKI ve MÜLKİYET EDİNME YOLLARI (19. YÜZYIL)¹

Dr. Hacer YILMAZ*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357225>

*Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
Elazığ, Türkiye, hacertutal2@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0898-
3764

¹ Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu (1789-1850) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı toplumunda kadınlar, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ekonomik hayatın içerisinde olmuştur. Kadınların ekonomik hayattaki rolünü belirleyen temel unsur ise, ait oldukları zümre ve kimliğidir. Nitekim Osmanlı toplumunda kadınlar saraylı, şehirli, köylü olmak üzere çeşitli sınıflara ayrılarak incelenmelidir. Oryantalist söylemlerdeki ekonomik hayatın dışında erkeğin maddi gücüne bağımlı Osmanlı kadın tasviri, genellikle kapalı kapılar ardında yaşayan saraylı kadınlardan ilham alınmakta olup, kırsal kesimde yaşayan kadınlar sosyal ve ekonomik hayatın bizzat içerisinde. İnsanların yaşam şeklini etkileyen temel unsur, yaşadıkları coğrafya olmuştur. Böylece kadının serbestiyeti, üretime katkısı, toplumsal konumu, içinde bulunduğu ortama göre değişiklik göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında köylü ve şehirli kadının sosyo-ekonomik açıdan farklı olması tabii bir durumdur (Dingeç, 2010: 11-12).

Osmanlı Devleti'nde tarıma dayalı ekonomi modeli görülmektedir. Geleneksel ziraatın temelini ise köylü ailesi oluşturmaktadır. Devletin tarım teşkilatı içerisinde en önemli unsur ailedir. Evlenip çocuk sahibi olan erkek, köylünün simgelediği emek ünitesidir. Erkek, aile ekonomisinde ve toprağın işlenmesinde son söz sahibi ve örgütleyicisidir. Devlet, vergi sorumlusu olarak aile reisi olan erkeği muhatap almıştır. Osmanlı toplumunda aile kurumu, üretim açısından oldukça önemli görülmüştür. Bu durum kadının, devlet nezdinde göz ardı edildiği anlamına gelmez. Nitekim kadınların üretime katkısı, alınan vergilerden anlaşılmaktadır. Örneğin bekâr bir erkek, evli bir erkekten daha az vergi ödemektedir. Alınan vergi oranındaki değişkenlik, kadınların aile içerisinde tüketici olarak değil üretici olarak görüldüğünü göstermektedir. Eğer ailenin reisi olan erkek ölürse ve ailenin erkek evladı yoksa, devlet ailenin elinden arazisini alıp başka bir köylüye aktarmaktadır. Ancak dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar rençber ile idare edebilirse, *bive* adıyla toprak işletmesinin sahibi olarak tanınmaktadır. Dahası kadınlar toprağı işleyip düzenli bir şekilde vergilerini ödediği müddetçe toprak tasarruf hakkı ellerinden alınmaz (İnalçık, 1990: 1-2; Akdağ, 1979: 50; Kia, 2011: 101-102; Dinç, 2005: 13; Dingeç, 2010: 13). Kadının toprak tasarrufuna örnek olarak 1861 tarihli Mühimme evrakında kayıtlı belgeyi gösterebiliriz. Buna göre, Ebe lakaplı kadın vakıf kurumlarından sorumlu olan bakanlığa mutasarrıf olduğu arsa ve bağına müdahale edildiği için şikâyet dilekçesi

yazmıştır (BOA, A.MKT.MHM: 196-51). Belgede görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nde kadınların toprak tasarrufunda bulunma hakkı vardır. Ancak arşiv kayıtları incelendiğinde, kadınlara devlet tarafından tanınan hukuki tasarruf hakkının sıklıkla toplumsal engellere takıldığı görülmektedir.

Kırsal kesimde yaşayan kadınlar, aile erkekleri ile birlikte ekip biçerek ve hayvancılık yaparak gününün büyük kısmını tarlada geçirmektedir. Bunun yanı sıra çocuk yetiştirmek, ev işleriyle ilgilenmek gibi sorumlulukları da devam etmektedir. Kadın ve erkeğin arasındaki bu iş bölümü, onları mutlak olarak birbirine bağımlı hale getirmiştir (Faraoqhi, 2008: 12; Kia, 2011: 101-102; Dinç, 2005: 13; Dulum, 2006: 54-55). Kırsal kesimde yaşayan kadın hayatın zorluklarına ve yaşam standardı şehirli kadına göre daha düşük olmasına rağmen, şehirli kadına göre sosyal yaşamda çok daha özgür ve ekonomik hayata katkısından dolayı da aile içinde konumu daha güçlüdür. Çok yönlü olması ve üretimin bizzat içerisinde bulunması, köylü kadınların aile ve toplum tarafından saygı ile karşılanmasını sağlamıştır (Dingeç, 2010: 13).

Osmanlı toplumunda şehirli kadınlar, köylü kadınlar kadar olmasa da ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlardır. İstanbul, Bursa ve Kayseri gibi ticaret şehirlerinde kadınlar, büyük oranda üretime katkıda bulunmuşlardır. Şehirli kadınlar için en önemli iş kaynağı hizmetçiliktir. Ancak bu mesleği köle kadınlar tarafından icra edildiği için evli ve hür kadınlar bu sektörde çalışmamışlardır. Sayıları çok olmamakla birlikte arasında köle ticareti yapan şehirli kadınlar bulunmaktadır. Şehirli kadınlar, evlerinden dokuma ve dikiş-nakış yaparak para kazanmışlardır. (Faraoqhi, 2002: 239-240). Kadınların ekonomik faaliyetleri bununla sınırlı kalmamış, geleneksel el sanatları alanının dışına çıkarak, gayrimenkul alım-satımı ve tekstil imalatında önemli yere sahip olmuşlardır. Öyle ki kadınlar kendi üretimleri olan dokuma gibi tekstil ürünlerini, gıda maddelerini *avrat pazarı* denilen pazarlarda satmışlardır. Avrat pazarları, ev Hanımlarının haftalık ihtiyaçlarını karşıladıkları günümüzdeki semt pazarlarına benzer alışveriş mekanlarıdır. Bu pazarlarda çevre yerleşim merkezlerinden gelen kadınlar, sebze, meyve, süt ürünleri ve el işlerini pazarlamaktadır (Gündem, 2020: 244; Ertuğrul, 1991: 1356).

Hem alıcının hem de satıcının kadınlardan oluştuğu avrat pazarları, saray dışındaki kadınlar için önemli bir iş kolu olmuştur. Yalnızca kadınların

bulduğu bu alışveriş mekânları, zengin, fakir, halk ve saraylı kadınları bir araya getirmesi açısından, ticari rolünün yanı sıra sosyo-kültürel etkileşim merkezleri olmuştur. Avrat pazarları ile başlayan kadının çalışma hayatı, Tanzimat sonrası dönemde öğretmenlik, ebelik, fabrika işçiliği gibi muhtelif iş kollarında çalışmalarına önyak olmuştur. Avrat pazarlarından en ünlüsü, 1912 yılına kadar faaliyetini sürdüren, İstanbul'un Haseki semtinde Hürrem Sultan tarafından yaptırılan Avrat pazarıdır (Ertuğrul, 1991: 1357; Gündem, 2020: 243-244). Avrat pazarları İstanbul ile sınırlı kalmamış Anadolu'nun başka şehirlerinde de varlığını sürdürmüştür. Faraoqhi, 17. yüzyılda Bursa'da kadınların el işlerini sattıkları bir çarşının varlığından bahsetmektedir (Faraoqhi, 2008: 135). Elinde yeterli sermayesi bulunmayan ticaret yapmak isteyen kadınlar ise bohçacılık yapmıştır. Sarayları ve konakları dolaşarak, ziynet eşyası, el işi ve kumaş satan bohçacılar hem Müslüman hem de gayrimüslim kadınlardan olabilmektedir (Faraoqhi, 2008: 120).

Kamusal alanda mekânsal sınırlılıklara maruz kalan şehirli kadınlar, çalışma hayatında mahremiyet ölçüsünde de olsa var olabilmıştır. Bu durum, yukarıda değindiğimiz oryantalist söylemlerdeki ev içerisine hapsolmuş Osmanlı kadını algısının doğru olmadığını ispatı niteliğindedir. Kadınların ekonomik hayattaki varlığı yalnızca pazarlar ile sınırlı kalmamıştır. Osmanlı toplumunda kadınlar kendilerine ait malları üzerinde alım-satım, kiraya verme istedikleri gibi tasarruf hakkına sahiptirler. Bunun en güzel örneğini, Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve sosyal yapının önemli bir parçası olan vakıflar göstermektedir.

1. Osmanlı Devleti'nde Kadınların Kurduğu Vakıflar

Sözlükte “durmak, durdurmak, alıkoymak” anlamlarına gelen vakıf (vakf) kelimesi terim olarak, bir malın sahibi tarafından dini, sosyal ve hayrî bir amaca ebediyen tahsisi şeklinde özetlenebilecek hukuki bir işlem ile kurulan ve İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini oluşturan hayır müessesesini ifade etmektedir (Günay, 2012: 475). Osmanlı Devleti'nin mali sistemi, merkezi hazine, tımar ve vakıf sistemi olmak üzere önemli üç temel yapıya dayanmaktadır. Devlet, savunma, güvenlik, adalet ve yönetim gibi komuta ve kontrol gerektiren hizmetleri tek elden, kendi bünyesinde organize ederken, sağlık, eğitim, kültür, din, sosyal yardım, bayındırlık, imar, gibi kamu hizmetlerini yerinden yönetim anlayışıyla, vakıf müessesesi aracılığıyla ve

özerk bir işleyişle yürütmüştür. Bir toplumun gelişmişlik düzeyini ve refah seviyesini gösteren hizmetleri sunma görevi, sivil toplum kuruluşları olan ve hiçbir kâr elde etme amacı gütmeyen vakıflara bırakılmıştır. Bu bağlamda vakıflar, Osmanlı toplumunda sosyal ve ekonomik hayat hakkında detaylı bilgiler sunan önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Çöteli, 2018: 193; Arslanboğa, 2018: 552; Günay, 2012: 479).

Vakıfları besleyen ve devamlılığını sağlayan temel unsurlardan en önemlisi, İslam'ın yoksullara yardım etmeyi öngören öğretisidir. Vakıf kelimesi Kur'an'da doğrudan yer almasa da, Allah'ın rızası için, yoksul, kimsesiz ve muhtaçlara yardımda bulunmayı, hayırlı işlere yönelmeyi öğütleyen çeşitli ayetler yer almaktadır. Örneğin Âl-i İmrân 3/92. ayette: “*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız*” buyurulmaktadır. Ayrıca sadaka-i cariye* hadisi de vakıfların kurulmasındaki dini motivasyon olmuştur. Bu anlamda vakıflar, maddi durumu iyi olan topluma karşı duyarlı ve Allah'ın rızasını kazanmak isteyen kimseler tarafından kurulmuştur diyebiliriz (Okuyan, 2018: 118-120). Vakıf kurmak için bir diğer önemli gerekçe ise, zengin kişilerin mülkiyet haklarını korumak istemesi olmuştur. Nitekim Osmanlı toplumunda yaşayan yönetici elit kesim, tam anlamıyla mülkiyet hakkına sahip olamamış ve sürekli müsadere* tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla yönetici kesimden bir kimse, sahip olduğu mülklerini vakfederek koruyabilmekteydi. Bir diğer etken ise, sosyal prestij kazanma isteği olmuştur (Çizakça, 2000: 24). Bunun dışında ailenin mülkünü ve birliğini muhafaza etmek, evlatlar arasında çıkabilecek miras kavgasını önlemek, servetlerinin mirasçılar tarafından gayrimeşru yerlere harcanmasını önlemek gibi amaçlarla vakıf kuran kişiler de bulunmaktadır (Yüksel, 1999: 50).

Vakıflar ile, ferdi mülkiyet altında bulunan menkul ve gayrimenkul varlıklardan elde edilecek gelir, sosyal amaçlara tahsis edilmektedir. Böylece kişilere gelir sağlayan unsurlar, toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasına

* Sadaka-i câriye: Hz. Muhammed, insanın vefat etmesiyle amellerinin kesileceğini ancak geride devam eden sadaka/sadaka-i câriye (hayır işi) bırakması ile kesilmeyeceğini söylemiştir. Okuyan, A. (2018). *Türk-İslam Medeniyetinde Vakıf Müessesesi: Bayburt Örneği. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, s. 120.

* Müsadere sözcüğü “çekip almak” manasına gelmekte olup, devlet tarafından ceza ya da tedbir olarak bir mala el konulmasıdır. Tomar, C. (2006). *Müsâdere, TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 32), İstanbul.

yönlendirilmektedir. Vakıflar kurulduğunda, vakfın idaresi, yapılacak harcamalar, vakıfta kaç kişinin görev alacağı, bu kişilerin maaşları, vakıf sahibi tarafından belirlenir. Vakfedenin bu konudaki beyan ve şartlarını içeren, vakfın yönetmeliği niteliğindeki yazılı belgeye *vakfiye* adı verilmektedir. Vakfiyeler kadı tarafından imzalanır ve resmî belge niteliği taşımaktadır (Arslanboğa, 2018: 552; Günay, 2012: 479). Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıflar çeşitlilik göstermektedir. Vakıflardan toplumun tamamı aynı şekilde faydalanamamıştır. Nitekim vakıflar, hayrî, aile ve avâız olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Kısaca açıklayacak olursak, hayrî vakıflar, Allah'ın rızasını kazanmak için kurulan, halkın karşılıksız bir şekilde faydalandığı vakıflardır. Bunlar genellikle han, hamam, medrese, cami imaret gibi mekânlardır. Aile vakıfları, gelir getiren bir mülkün vakfedilerek, gelirden vakıf sahibinin yakınlarından sınırlı sayıda kişinin faydalanabildiği vakıf türüdür. Avâız vakıfları ise, hastalık, ölüm, yangın ve sel gibi olağandışı durumlarda, mağdur kimselere yardım etmek amacıyla kurulan vakıflardır (Kaya, 2017: 17-20).

Osmanlı vakıfları çoğunlukla kentlerde bulunmakla birlikte, kırsal alanlarda da çeşitli vakıflar bulunmaktadır. Kırsal alanda genellikle tarım arazileri vakfedilirken, kentsel alanda arazi, ev, ticari mülk gibi gayrimenkuller daha yaygın bir biçimde vakfedilmektedir (Çöteli, 2018: 194).

Osmanlı toplumunda kadınlar vakıflardan her vatandaş gibi faydalanma hakkına sahiptir. Ancak vakıfların kadınlara hukuksal anlamda bazı getirileri olmuştur. Örneğin İslam hukukuna göre kadınların miras hissesi bir iken, Osmanlı kadınları aile vakıfları ile erkekler ile eşit miras hakkına sahip olmuştur. Dahası ailevi vakıflar yoluyla bütün mirasını kız çocuğuna bırakan vakıf sahipleri de bulunmaktadır. Söz konusu vakıflarda tam tersi uygulama da görülmektedir. Bazı vakıf sahipleri, vakfiyelerine koydukları şartlar ile kız çocuklarını mirastan tamamen men etmişlerdir. Ancak genellikle vakıflar, miras konusunda kadınların lehine uygulamalar çıkmasına aracılık etmiştir. Osmanlı Devleti'nde kadınlar vakıflardan yalnızca istifade edebilen tarafta değil, doğrudan vakıf kurucusu olarak yönetici konumunda da olmuşlardır. Bunun yanı sıra vakıflarda çalışan görevliler arasında kadınlar da yer almıştır (Yüksel, 1999: 50; Taş, 2015: 193).

Osmanlı toplumunda kadınlar, dini ve kültürel hayatın kurumları üzerinden halka hizmet sunmak amacıyla, çeşitli vakıflar kurmuşlardır (Çınar, 2019: 37). Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı olan 26.000 Osmanlı vakfının 2309 tanesi kadınlara ait vakıflardır. Söz konusu rakamlar Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri tesis edilen vakıfları içermekte olup, 18. Yüzyıl, kadın vakıflarının en yüksek oranda olduğu dönemdir. Bu oranda, kadınların sosyo-ekonomik hayatta etkinliğinin artmasının etkisi olduğu düşünülebilir. Zamanla oranlarda görülen artış Osmanlı kadınlarının vakıf kurma konusunda gayretli ve istekli olduklarını da göstermektedir. Vakıf kuran kadınlar çoğunlukla saray kadınlarından olmakla birlikte halk kadınları da vakıf kurmuştur. Ancak halk kadınlarının vakıf sayısı oldukça azdır. Osmanlı kadın vakıfları genellikle, yönetici ve elit kesime mensup kadınlar tarafından kurulmuştur. Nitekim vakıf kurabilmek belirli bir ekonomik düzey ve menkul ya da gayrimenkul sahibi olmayı gerektirmektedir. Kaynağı büyük ölçekli olan sultan ve zengin kadın vakıflarının yanında, tek katlı bir ev, bir miktar para ya da bir mücevher gibi küçük ölçekli sıradan kadınlara ait vakıflar da bulunmaktadır (Yüksel, 1999: 51-52; Maydaer, 2019: 143-145).

Osmanlı Devleti'nde kurulan bütün vakıflar gibi kadın vakıflarının da neredeyse yarısı İstanbul'da bulunmaktadır. İstanbul'da bulunan kadın vakıflarının başında, hanedan mensubu Hanım sultanlar gelmektedir. Hanım sultanların vakıflarına vakfettikleri servetlerinin boyutları şaşırtıcı düzeyde yüksektir (Yüksel, 1999: 52).

Kadın vakıflarının izlerine Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinden itibaren rastlanmakta olup, yaptıkları hayır işleri ve vakfiyeleriyle öne çıkan haseki ve valide sultanlar bulunmaktadır. Bunların başında, İstanbul Haseki'de, Kudüs'te yaptırdığı külliyeler ve Mekke Medine'deki imaretiyle Kanuni Sultan Süleyman'ın nikahlı eşi Hürrem Sultan gelmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah sultan, II. Selim'in hasekisi Valide Nurbanu Sultan, Valide Safiye Sultan, III. Murat'ın kızı Ayşe Sultan, Valide Kösem Sultan, Valide Hatice Turhan Sultan, Valide Gülnuş Emetullah Sultan, Valide Bezmialem Sultan da kurdukları vakıflarla öne çıkan saray kadınlarından (Kala, 2019: 122-130). Yukarıda değindiğimiz gibi zengin ve ayrıcalıklı kesim Osmanlı kadın vakıflarının yanı sıra kısıtlı bütçe ve mülkle kurulan kadın vakıfları da bulunmaktadır ve kadınlar vakıflardan miras yoluyla gelir elde

edebilmektedir. Bu kadın vakıf kurucularının vakfiyelerine bakıldığında bir kısmının kul kökenli olduğu bir kısmının da hür kadınlar oldukları görülmektedir. Dikkat çeken nokta ise çoğunun kimsesiz ve dul olmasıdır. Bu kadınların mallarını vakfetmelerindeki amacın çoğunlukla, öldükten sonra mallarının devlete değil, istedikleri kişilere bırakmak olmasıdır. Vakfedilen mallar ise genellikle, bir ev, az sayıda menkul ya da gayrimenkulden oluşmaktadır (Yüksel, 1999: 53).

Çalışmamızın sınırlılığı dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki bütün kadın vakıflarına geniş bir ölçüde yer vermemiz mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nde kadınlar vakıf kurucusu olmasa da miras yoluyla vakıf gelirlerinden faydalanabilmektedir. Buna örnek olarak 1791 tarihli arşiv belgesini gösterebiliriz. Züleyha Hanım vakıf hissesi için Divan-ı Hümâyün'a gönderdiği arzuhâlinde, kocasının hac ziyaretindeyken vefat ettiğini, kocasından kendisine, Kemal Paşa mahallesinde eski odalar yakınlarında Kethüda İbrahim Paşa vakfından 1.3 dönümlük arsa üzerinde bulunan evin yarı hissesinin kaldığını, hayatta olduğu sürece bu hisseden faydalanacağından vakıf yöneticisinin de bilgisinin olduğunu beyan etmiştir. Hakkı olan hisse gelirinin kendisine verilmesi için ricada bulunmuştur (BOA, HAT: 199-10111).

Kadın vakıfları, hangi sınıftan olursa olsun Osmanlı kadınlarının malları üzerinde özgür bir şekilde tasarruf hakkına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum, Osmanlı hukukunda kadınların miras hakkı ve sahip oldukları menkul ve gayrimenkulleri hangi yolla elde ettikleri sorusunu akıllara getirmektedir (Maydaer, 2019: 145).

2. Kadınların Mülkiyet Edinme Yolları

Mülkiyet hakkı, kadınların hukuki statüsünü ve toplumsal konumunu göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Tüm dünyada kadın hareketlerinin temelinde, mülkiyet ve ekonomik hak arayışı yatmaktadır. Daha evvel de değindiğimiz gibi, Avrupa'da kadınların mülkiyet hakkı ve tasarrufta bulunabilmeleri evli ya da bekâr olmalarına göre değişmekte olup, erkekler ile mahkeme önünde eşit değillerdir. Ancak Osmanlı kadınları mülkiyet edinme ve sahip oldukları mülkleri istediği gibi değerlendirme hakkına sahiptir. Tüm bu hakların kullanımı hususunda da medeni halinin bir önemi bulunmamaktadır. Böylece Osmanlı kadınları, çeşitli yollarla sahip oldukları

malların üzerinde hukuki işlem ehliyetine sahip olmuşlardır (Akyılmaz, 2017: 328-338).

Osmanlı toplumunda kadınların servet edinme yolları; aile bireylerinin ölümü durumunda hissedar olarak miras kalması, bir malın kendilerine hibe edilmesi, mehir, nafaka, maaş ve çalışarak para kazanma şeklinde sıralanabilir. Miras ve mehir, her kadının herhangi bir çabada bulunmadan sahip olabileceği servet edinme yollarındandır. Ancak miras ve mehir yoluyla edilen servet, kadının rolü açısından birbirinden ayrılmaktadır. Nitekim miras konusunda kadın söz sahibi değildir. İslam hukuku ve Örfi hukuk çerçevesinde belirlenen hisseyi alabilir. Ancak mehir miktarını kadınlar doğrudan kendisi belirlemektedir. Hibe yoluyla servet edinmek yönteminde ise, ikinci kişinin iradesine bağlıdır ve kadınların tasarrufunda değildir. Son olarak, kadınlar bir işte çalışarak ya da ticari faaliyetlerde bulunarak doğrudan emeklerinin karşılığı olarak servet edinebilmektedir (Maydaer, 2006: 2-3).

İslam hukukundan hareketle, Osmanlı hukukunda mal ayrılığı rejimi uygulanmıştır. Avrupalı kadının aksine Osmanlı kadını, sahip olduğu serveti kocasına vermek mecburiyetinde olmadığı gibi, izin almadan her türlü hukuki işlem yapabilme imkânına sahiptir. Kadınlara tanınan bu özgürlük, ticari faaliyetlerde bulunmalarını kolaylaştırmış ekonomik hayatın içerisinde olmalarını sağlamıştır. Gayrimenkul mallara sahip kadınlar bulunmakla birlikte, Osmanlı kadınlarının çoğunlukla menkul mallara sahip olduğu bilinmektedir. Tereke kayıtları, kadınların mücevherat, altın, ipek kıyafetler, kürk, ev eşyaları, tekstil ürünleri gibi taşınmaz malları daha fazla tercih ettiklerini göstermektedir. Kadınların sahip oldukları gayrimenkul malların başında ise konutlar gelmektedir. Ancak özellikle Kayseri ve Bursa gibi ticaret şehirlerinde, ev dışında bağ bahçe, çiftlik ve dükkân sahibi kadınlara da rastlanmaktadır (Akyılmaz, 2017: 334-335; Figenkaplan, 2018: 29; Özger, 2012: 420).

İncelediğimiz arşiv vesikalarında, kadınların ve çocukların muhtaç olması durumunda, devlet tarafından maaş bağlandığını görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde kadınlar her türlü konuda yaşadıkları mağduriyetlerini doğrudan Padişah'a bildirebilmekte ve hak arayışını bizzat kendileri yapabilmektedir. Yapılan müracaatlarda, kadınların şikâyet ve isteklerinin aslının olup olmadığı

titizlikle incelenip, mağduriyet varsa giderilmeye çalışılmıştır. Buna örnek olarak Fatma Hanım'ın Sultan III. Selim'e yazdığı arzuhâlini gösterebiliriz:

Fâtuma nâm Hâtûn mubârek rikâb-ı humâyûnlarına takdîm itdiği arz-ı hâlinde kahve gümrüğü mukâta'ası malından yevmî yigirmi akçe vazîfeye mutasarrıfe olub berâtı muhterik olmağla Balatlı Ömer Efendi nâm kimesne vazîfe-i mezkûreyi ismi mutâbık bir hâtûn üzerine itdirüb bu kâğıd itdigin beyân ve ref'inden yine ibkâsını istid'â ider kâtibi defterinden su'âl olundukda bundan akdem sâhibe-i arz-ı hâlden senedi taleb olundukda i'tibârdan sâkit bir kit'a battâl tevcîh tezkiresi ibrâz idüb diger ismi mutâbık didigi hâtûnun senedine nazar olundukda yedinde tevcîh berâtı ve mu'teber cedîd culûs-i humâyûn tezkiresi ve sergi pusulası mevcûd olduğundan başka vazîfe-i merkûmenin asıl sâhibesi bu idigini hademe-i mukâta'a-i merkûme dahi ihbâr itdikleri ve bu sûretde sâhibe-i arz-ı hâlin iddi'âsı bî-vech idigi der-kenâr olunmağla arz-ı hâl-i merkûm takdîm-i hâk-i pâ(y)-i şâhâneleri kılını manzûr-ı dâverâneleri buyuruldukda fermân şevketlu kerâmetlu mehâbetlu kudretlu veliyy-i ni'metim efendim pâdişâhim hazretlerininindir. Özetleyecek olursak, Fatma Hanım Padişah'a gönderdiği arzuhâlinde, kendisinin kahve gümrüğü mukataası malından günlük yirmi akçe tasarruf hakkının olduğu ancak hak sahibi olduğuna dair elinde bulunan izin belgesinin yanması üzerine, Balatlı Ömer efendinin kendisine ait olan mukataayı Fatma adında başka bir kadının üzerine kaydettiğini beyan edip, hakkının geri verilmesini talep etmiştir. Fatma Hanım'ın izin belgesini talep etmesi üzerine ilgili kayıtlara bakılmış ve şikâyetçi Fatma Hanım'ın geçerliliğini yitirmiş, işe yaramaz bir izin belgesi olduğu anlaşılmıştır. Kendisinin yerini aldığını iddia ettiği Fatma Hanım'ın izin belgesi de incelenmiştir. Fatma Hanım'ın adına mukataa için resmi izin belgesi ve sergi pusulası (kahve kayıtlarını içeren belge) bulunduğu için, kahve gümrüğü hizmetinin asıl sahibinin kayıtlarda geçen Fatma Hanım olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle arzuhâli yazan Fatma Hanım'ın iddiasının asılsız olduğu anlaşılmıştır. Sultan III. Selim ise “Cevâb virilüb bir dahi ta'cîz itmesün tenbih oluna” diyerek Fatma Hanım'a, hak sahibi olmadığını ve bir daha şikâyette bulunmamasının bildirilmesini buyurmuştur (BOA, HAT: 201-10360).

Kadınların mal talepleri ve istekleri her zaman kabul edilmemiştir. Örneğin 1790 tarihli belgede, eski vezir İsmail Paşa'nın manevi kızı Lilabe Hanım,

İsmail Paşa'dan kalan evin kendisine verilmesini talep etmiştir. Lilabe Hanım'ın talebini III. Selim, “*bir karıya koca yalı ve koca konak ne münasib, rıza-ı hümayunum yoktur*” diyerek reddetmiştir (BOA, HAT: 1392- 55574; HAT: 1392- 55545).

1823 tarihli belgede kocası ölen Emine Hanım, kocasının İstanbul'da bulunan Karagümrük'teki hissesinin mutasarrıfı olduğu halde gelirini alamadığı için Padişah'a arzuhâl yazmıştır. Emine Hanım, kocasının ölümü üzerine hakkı olan gümrükten yarı hissesinin çocuksuz denilerek başkasına verildiğini, kocası öldüğünde kendisinin hamile olduğunu ve bir müddet sonra Seyyid Hasan isminde bir erkek evlat dünyaya getirdiğini, hakkı olan hissenin yetim oğluna verilmesini rica etmiştir. Oğlunun hakkı olan hissenin 1822 senesinde gümrük emini tarafından, eski saray baltacılarından Osman adında birine verildiğini söyleyerek, oğlu Seyyid Mustafa'nın hakkı olduğunu bildirmiş ve yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Padişah, kocasından kalan hissenin oğlu Seyyid Hasan'a verilmesini uygun görmüş, Baltacı Osman'ın elinden alınmasını buyurmuştur (BOA, HAT: 280-16541).

1791 tarihli bir başka belgede, Alanya'da ikamet eden bir kadının Sultan III. Selim'e gönderdiği arzuhâline rastlamaktayız. Belgede ismi belirtilmeyen bir kadın İstanbul'a gelerek, üçüz bebeklerinin olduğunu, fakir olduklarından çocukların ihtiyaçlarını temin edemediklerini bildirerek Padişah'tan yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine III. Selim, aileye İstanbul gümrüğünden her çocuk için beş akçe olmak üzere, toplamda on beş akçe yardım yapılmasını ve memleketlerine dönmeleri için bir miktar yol harcı verilmesini buyurmuştur (BOA, HAT: 273-16054). 1815 tarihli bir başka belgede, Ayşe ve Rafia Hanım, zaten fakir olduklarını, üçüz bebeği olduğu için daha da maddi sıkıntıya düştüklerini söyleyerek hazineden maaş yardımı talep etmişlerdir. Sultan II. Mahmut, bu kadınlara İstanbul gümrüğünden yirmi beşer akçe tahsis edilmesini buyurmuştur (BOA, HAT: 299-17782).

Bir başka belgede, Zahide Hanım adında hizmetçi bir kadın, Divan-ı Hümayun'a gönderdiği arzuhâl ile maaş talep etmektedir. Zahide Hanım, Gürcistan beylerinden görme engelli Süleyman Bey'in hizmetinde çalıştığını, ancak Süleyman Bey'in vefat ettiğini bildirmiştir. Süleyman Bey'in çocuğunun olmadığı için daha evvel devletten aldığı günlük seksen akçe maaşın kesildiğini

ve kendisinin zor durumda olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Zahide Hanım'a gümrükten on akçelik maaş bağlanmasına karar verilmiştir (BOA, HAT: 211-11455).

Osmanlı toplumunda kimsesiz ve çaresiz kadınlar Padişah'a durumlarını bildirdiklerinde, mağdur kadınlara devlet desteği sağlanmış ve maaşa bağlanmışlardır. Örneğin 1811 tarihli belgede, Fatma ve kızı Ayşe'nin mağduriyetine rastlamaktayız. Fatma yazdığı arzuhâlde, "...*bu sabî ve bî-kes kullarını circıblak 'uryân ve aç fakîr sokak ortalarında olduğundan bu câriyeleriniz dest-res eyleyüb ve bir mahallden bir akçe medâr-ı ma'âşımız olmadığından bu kış bir dane kömür ve hatab ve yiyecek nan olmayub sefil-sergerdân ve bu bî-kes ve sabî câriyeleriniz hâlim diger-gûn ve ahvâlim perîşân ve merhamete şâyeste olduğumdan hâl-i keyfiyetim ifâde ve takdîm zımnında arz-ı hâle cesaret olundu merâhim-i 'aliyyelerinden mercuvvdur ki hasbeten li'llâhi Te'âlâ bu yetîm ve sabî câriyelerine hazîne-i 'âlinizden birkaç ğurus mâhiye ile ve bir mikdâr 'atıyye ile çerâğ ve ihyâ buyurmaları bâbında...* diyerek, bir akçe dahi maaşının olmadığını, yakacak ne bir odun ne kömür bulamadığını, yiyecek ekmek dahi bulamadığını, kızıyla birlikte çaresiz, kimsesiz, çıplak ve aç bir şekilde sokakta kaldıklarını yazmıştır. Padişah'tan kendisine ve küçük çocuğuna merhamet gösterip para yardımında bulunmasını talep etmiştir. Sultan II. Mahmut, gümrükten Fatma'ya ve kızı Ayşe'ye günlük on'ar akçelik maaş bağlanmasını buyurmuştur (BOA, C..ML.: 145-6147). Kimsesiz ve evlatlık alınan çocuklara da gümrükten maaş bağlanmıştır. Bunun örneğini 1811 tarihli belgede görmekteyiz. Hediye Hanım Padişah'a yazdığı arzuhâlinde, İstanbul'un Kovacılar mahallesinde Küçük Kuşluk hamamının kapısına gece vakti küçük bir kız bebek bırakıldığını ve bebeğin sabah saatlerinde bulunduğunu bildirmiştir. Ancak bebeğin hangi taraftan bırakıldığını ve anne babasının kim olduğu bilinmediği için, bebek devlete teslim edilmiştir. Hediye Hanım bu bebeği evlatlık almak istediğini bildirmiştir. Yapılan tahkikatta bebeğin kimsesiz olduğu tespit edilmiş ve Sultan II. Mahmut, Hediye Hanım'ın merhametini takdir ederek evlatlık almasına müsaade etmiş ve bebek için gümrükten günlük on akçe maaş bağlanmasını buyurmuştur (BOA, C.BLD.: 76-3764).

1842 tarihli belgede, Maraş'ta yaşayan ve kocası tarafından terkedilen Hacı Fatma Hanım, perişan halini bildirmek ve maaş talebinde bulunmak için

mahkemeye başvurmuştur. Fatma Hanım'ın iddiasına göre, üç aylık hamileyken kocası Mustafa kendisini boşayarak başka şehre gitmiştir. Fatma Hanım boşandıktan altı ay sonra, ikisi erkek biri kız, üçüz çocuk dünyaya getirmiştir. Perişan ve çaresiz bir halde olduğunu söylemek ve yardım talep etmek için de, çocuklarıyla birlikte mahkemeye gitmiştir. Maraş mutasarrıfı tarafından Fatma Hanım'a günlük bir kıyye (1288 gr) ekmek tahsis edilmişse de çaresiz ve fakir kadının daha fazla yardıma ihtiyacı olduğu için, hazineden maaş talep ettiğini bildirmiştir (BOA, A.MKT: 45-14).

Osmanlı toplumunda kadınlar kendilerine ait malları üzerinde alım-satım, kiraya verme istedikleri gibi tasarruf hakkına sahiptirler. Bunun için miras hukukunda kadınların yerini incelememiz gerekmektedir.

3. Osmanlı Miras Hukuku ve Kadın

Türk toplumunda kadınlar siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki alanda erkeklerin yanında yer alarak toplumsal hayatta aktif rol oynamıştır. 13. yüzyılda kurulduğu düşünülen Bacıyan-ı Rum teşkilatı, Anadolu'da kurulan ilk kadın teşkilatı olup, kadınların ekonomik hayattaki etkin rollerinin somut örneğidir. Teşkilatın etkisi Osmanlı Devleti'ne kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devri'nde, kadınlar erkeklerle birlikte ekonomik hayatın içerisinde etkin rol oynamaktadır. 14. yüzyıl kadar yoğun olmamakla birlikte 16. yüzyılda da kadınlar çalışma hayatında varlığını sürdürmüştür. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman döneminde kadınların çamaşırhane açtıkları, köle ticareti yaptıkları bilinmektedir. 17. yüzyılda birçok kadının kendi adına evinin bulunduğu tereke kayıtlarında görülmektedir (Akgül, 2014: 1, Kurt, 1999: 434-437).

Kadınların toplumsal statüsünü anlamamız için devletin hukuk kurallarını incelemek gerekmektedir (Yılmaz&Yılmaz, 2018: 34). Osmanlı hukukunda kadının yeri ve hakları belirlenirken üzerinde tartışılan konulardan biri de Osmanlı kadınlarının miras hukukundaki durumudur. Nitekim miras hukuku Osmanlı hukuk sistemindeki ikili yapıyı ortaya koyan alanlardan biri olmuştur. Daha evvel bahsedildiği üzere, Osmanlı hukuk sistemi Şer'i ve Örfi hukuk olmak üzere ikili bir yapıya sahiptir. Ferman, berat, hüküm, kanunname, siyasetname, adaletname tarzındaki Osmanlı hukuk belgelerine Osmanlı hukukunun bu ikili yapısı yansımıştır. Bu durum belgelerde "şer ve kanun" şeklinde geçmektedir. Örnek verecek olursak, 1861 tarihli belgede kız kaçırma

ve tecavüz suçuna karşılık verilecek cezanın "...haklarında terettub idecek "*mucâzât-ı şer'iyye ve kânûniyyenin*" icrâsı..." diyerek hem şer'i hukuka hem de kanunnameye göre verileceği belirtilmiştir (BOA, A. MKT. DV: 200-14).

Osmanlı hukuk sisteminde kadınlar, mülkiyet edinme, alım satım, hibe gibi konularda hukuki işlem ehliyetine erkekler ile eşit ölçüde sahip olmuştur. Yalnızca Tanzimat Dönemi'ne kadar, kız çocukları toprak mirasından yoksun bırakılmıştır. Ancak kadınlar kanunen sahip olduğu miras haklarını elde edebilmek için, hukuki mücadele vermek zorunda kalmıştır. Bu durum toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların günlük hayatına yansımaları olarak değerlendirilebilir (Akyılmaz, 2017: 331).

Osmanlı toplumunda kadınlar arazi mirası hariç olmak üzere, İslam hukukuna göre mirastan pay alabilmişlerdir. İslam hukukuna göre mirasçılar, Ashâbü'l Ferâiz, Asabe ve Zevî'l Erhâm olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ashâbü'l Ferâiz, miras hissesi belli olan pay sahipleridir. Bunlar, karı, koca, baba, oğul, dede, kız çocuk, oğuldan olma kızlar, anne baba bir kardeş, baba bir kardeş, anne bir kardeş, anne ve büyükannedir. Kadın burada, miras bırakan kişinin yani eşinin, oğlu, kızı, oğlunun çocuğu ile birlikte bulunursa malının 1/8'ini alır. Eğer eşinin, kendisinden başka yakını bulunmuyorsa malının 1/4'ünü alır. Mirasçı ölen kişinin kızıysa, miras bırakanın oğlu yoksa ve başka kızı da yoksa malının 1/2'sini alır. Ölen kişinin oğlu yoksa ve birden fazla kızı varsa kız çocukları malların kendi aralarında 2/3 oranda eşit bir şekilde paylaşır. Eğer ölen kişinin oğlu ve kızı varsa, Ashâbü'l Ferâiz mirasçılar payını aldıktan sonra, kız çocuk bir, erkek çocuk iki hisse almak üzere paylaşırlar (Akyılmaz, 2007: 473-474). Örneğin 20 Eylül 1880 tarihli belgede, Antalya'nın Keşirler köyü sakinlerinden Karaca Mustafa'nın vefat etmesi üzerine, malları eşlerinden Şerife, Ayşe ve Fatma ile annesi Havva'ya ve Fatma'dan olma oğlu Ahmet ve kızı Hanife'ye, Şerife'den olma oğlu Mehmet ve kızı Nafia'ya ve Ayşe'den olma kızı Hatice'ye kalmıştır. Hisseleri şu şekilde taksim edilmiştir: Eşleri Şerife, Ayşe ve Fatma'ya iki yüz doksan altışar kuruş, annesi Havva'ya bin yüz seksen yedi kuruş, Oğulları Ahmet ve Mehmet'e bin dört yüz kırk birer kuruş, kızları Hanife, Nafia ve Hatice'ye yedi yüz yirmişer kuruşluk hisse düşmüştür (Tan, 2010: 397-402).

Asabe mirasçı kadın, miras bırakan kişinin baba tarafından akrabalarından olmalıdır. Bir erkeğin ölmesi durumunda, kızı, oğlunun kızı, anne baba bir kız kardeşi ya da baba bir kız kardeşi varsa ve bir de oğlu varsa bu kadınlar Ashâbü'l Ferâiz mirasçılardan çıkar, erkek kardeşleriyle beraber Asabe mirasçı olur. Kalan malları ikili birli olmak üzere kendi aralarında paylaşırlar. Zevî'l Erhâm mirasçı grubunda ise, ölen kişiye bir kadın vasıtasıyla ile akraba olanlar ya da bir erkek vasıtasıyla kan bağı olup, diğer miras gruplarından olmayan yakınlarıdır. Bu miras grubunda öncelik, ölen kişinin kızının ya da oğlundan olma kızlarının çocuklarına verilmiştir. Bu kadınlar ancak diğer miras gruplarından hak sahibi olan kimse yoksa mirastan pay alabilir (Tan, 2010: 35; Akyılmaz, 2007: 479).

İslam hukukunda kadınlar mirasçı konumunda ise, intikal eden malların taşınabilir ya da taşınamaz olması fark etmemektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nde kadınların miras hakkı konusunda temelde İslam hukuku esas alınsa da toprak mirası konusunda örfi hukukun ağırlık kazandığı görülmektedir. İslam hukukuna göre kadınlar mirastan 1/3 oranında istifade edebilmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nde toprakların parçalanması endişesiyle, kadınların araziden miras olarak payını almasına engel olunmuştur. Tanzimat Dönemi'nden evvel kadınlar, ancak erkek mirasçı olmadığı durumlarda karşılığını vermek şartıyla arazi mirasından faydalanabilmişlerdir. Burada da kadının arazi mirası alması durumunda çocuklarına intikal edemeyeceği şartı konularak yine bir sınırlama getirilmiştir (Kurnaz, 2015: 17-18). Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde 28 Mayıs 1847 tarihinde çıkarılan İrade-i Seniyye ile arazi intikali hususunda, kız çocukları erkek çocuklarıyla aynı oranda eşit bir şekilde miras hakkına sahip olmuştur (Cin, 1991: 345). Böylece kadınlar hiçbir şart aranmaksızın, erkek kardeşiyle eşit bir şekilde, yani ½ oranında arazi mirasından faydalanmıştır (Kurnaz, 2015: 71).

Osmanlı toplumunda kadınların hakkı olan mirası alması çoğu zaman kolay olmamış, erkek akrabalarının engeline takılmışlardır. Dahası kimi zaman miras sebebiyle kadınlar cinayete kurban edilmişlerdir (Aksın, 2016: 561). Bu nedenle kadınlar mülkiyet haklarını koruyabilmek için, öncelikle Şer'iyye mahkemelerine başvurmuşlar, buradan istedikleri neticeye ulaşamayınca bizzat kendileri ya da vekilleri aracılığıyla Divan-ı Hümâyun'a başvurarak Padişah'ın adaletine sığınmışlardır. İncelediğimiz 1796 tarihli belgede, Padişah'a

doğrudan arzuhâl yazarak miras hakkını arayan Hayriye Hanım'ı örnek olarak gösterebiliriz. Buna göre, Arapgir kazasının Mender köyünde yaşayan Hayriye Hanım, oğlu Hasan'ın Trablus gümrüğü emini iken vefat ettiğini, mirasının annesi olarak kendisine, eşi Rahime Hanım'a ve amcası Ahmet Bey'e kaldığını söylemiştir. Ancak Ahmet Bey'in, oğlundan miras kalan bütün malları ve nakit parayı gasbettiğini ve kendisinin hakkı olan mirası alamadığını, oğlunun diyetinin Ahmet beyden alınmasını talep etmiştir (BOA, HAT: 178-7945). Bir diğer örnek olarak 1848 tarihli belgede, Çankırı'da yaşayan Züleyha Hanım hakkı olan bağ ve bahçe gelirlerini alamadığı gerekçesiyle Divan-ı Hümâyün'a gönderdiği arzuhâlini gösterebiliriz. Züleyha Hanım, 1825 yılından beri Çankırı'nın Banlar köyünde sahip olduğu bağ ve bahçenin yarısının kendisine diğer yarısının Mirahoroğlu Mehmet Bey'e ait olduğunu ancak 1844 senesinden beri Mehmet Bey'in yarı hisse payına kanaat etmeyerek, kendisinin hakkını da gasbettiğini bildirmiştir. Divan'dan çıkan karar, Züleyha Hanım'ın hakkı olan hissesinin verilmesi yönünde olmuştur (BOA, A.DVN: 38-54).

1849 tarihli belgede maddi sıkıntıya düşmüş, kocası tarafından zor durumda kalan Selime Hanım'ın arzuhâline rastlamaktayız. Selime Hanım, "...*Bu câriyeleri el-yevm Viran-şehr mudîri Hasan Çavuş oğlu İsmail Beğ kullarının halîlesi ve kul cinsinden bî-kes olduğum hâlde ve mukaddemen mûmâ-'ileyhe zevce olduğum hâlde üzerime âhar zevce 'akd ve almasına talâk üzere şart itmiş olduğundan bu evânda merkûm Viran-Şehr'inde âhar zevce akd eylediği ihbâr ve bu câriyeleri mûmâ-'ileyhin şartı üzere mutallakası olmuş ve hâl bu ki iki nefer evlâdlarına mukaddemden beru zaruret keşîdesinde isem de şimdi bütün bütûn muzâyakaya giriftâr ve bundan akdem yedimde bulunan malımı mûmâ-'ileyh telef itmiş olduğundan yedimde bir akçem olmayub ve bir taraftan dahi bir habbe ma'âş-ı mâhiyem olmadığı sûretce ziyâdesiyle eksik etek olduğum hâlde zarûret ve diger-gûn ve ne ideceğim şaşırmiş olduğum kaldığı mûmâ-'ileyhe karzan virilmiş ve mehr-i mu'eccelim ve nafakamdan dolayı yigirmi bin ğuruşdan mutecâviz ve ol tarafta mutasarrîfe olduğum bir bâb çiftlikin hâsîlâtınfan on iki senelik hâsîlâtı yigirmi beş bin ve mûmâ-'ileyh zevcim ile bi'l-iştirâk nısfıyyet üzere mutasarrîfe olduğum Za'ferân Bolu'da Beğbağı nâm mahallde kâin bir bâb konağın mutasarrîfe olduğum nısf konağın gerek konak icârasından ve bağçesi bağı mahsûlünden üç senelik hâsîlât dokuz bin ğuruş cem'an elli dört bin ğuruş mûmâ-'ileyh zimmetinde alacağım ve mukaddemki*

zevcim olan mûmâ-'ileyhin biraderi maktûl Musa Ağa'nın zimmetinde olan mehr-i mu'eccelim ve gerek hisse-i irsiyem yedime i'tâ olunmamış olduğundan bundan dolayı dahi yigirmi bin ğuruşdan ziyâdesine matlûbum olmağın egerçe ol tarafda murâfa'a lazım gelse mudîr bulunduğu hâlde taraf-ı câriyelerine ğadr idecegi derkâr olmağla aman efendim merâhim-i âsafânelerinden muzarra'dır ki li-'aşkı'llâh ve li-hurmet-i Rasûl-i kibriyâ ser-efser-i hazret-i pâdişâhî ve ser-dâr-ı fahâmîleri sadakasına olan mûmâ-'ileyhi bu tarafa bi'l-ihzâr ve bi'l-murâfa'a ber-nehc-i şer'î ihkâk-ı hakk buyurulması..." diyerek, İsmail Bey'in nikahlı karısı olduğu, evlenirken başka bir kadınla evlenmesi durumunda boşanacağı üzerine şart koyduğu halde başka bir kadına daha nikah kıymış ve kendisinden boşandığını bildirmiştir. İsmail Bey'in iki evladına bakmadığı, daha önce kendisine ait bütün mallarını sattığı, nafakasında sahip olduğu malları ve mihrini vermemesinden dolayı elinde bir akçe dahi bulunmadığı için çaresiz kaldığını bildirip Padişah'tan yardım dilemiştir (BOA, A. DVN: 52-24).

İncelediğimiz 1895 tarihli belgede ise, Ayşe Hanım kocasından kendisine miras olarak kalan araziye almasına kocasının erkek kardeşinin engel olduğu için mahkemeye başvurmuştur (BOA, DH. MKT: 392-88). Başka bir belgede Fatma Hanım'ın, kocasından kalan çiftlik hissesinden çocukları ve kendisinin sekiz bin beş yüz kuruş alacakları olduğu, ancak çiftlik ağası Abdülkerim ağanın haklarını vermediği iddiasıyla mahkemeye başvurduğunu görmekteyiz (BOA, A. MKT. DV: 1, 22). 1862 tarihli başka bir belgede Minnet Hanım'ın, eski Teke mütesellimi olan babasının vefatından sonra kendisine kalan malları almak için mahkemeye başvurduğunu görmekteyiz. Minnet Hanım Selanik'te bulunduğu için hakkı olan malların bulunduğu yere gönderilmesini talep etmiştir (BOA, A. MKT. UM: 558-97).

Bir diğer belgede, Elmalı kazasından Mehmet isimli şahsın ölmesi üzerine mirası karısı Ayşe Hanım'a kalmıştır. Ancak Ayşe Hanım'ın askerde olan oğlu annesine vekaleten, 20 Mayıs 1850 tarihinde mahkemeye başvurmuştur. Ayşe Hanım'ın oğlu, Hüseyin ağanın zorbalık yaparak annesine kalan mallara el koyduğunu iddia etmiştir. Annesinin, kendi dâhil üç oğlunun askerde olduğunu belirtip hakkı olan mallarının verilmesini talep etmiştir (BOA, A. DVN: 60-8; Yılmaz, 2018: 215).

Nafaka talebi ile ilgili olarak Üsküdar sakinlerinden Şerife Ümmühan adında bir kadının şikâyetine rastlamaktayız. Şerife Hanım, kocası Yakup Bey'in kendisine ait bin beş yüz kuruş değerinde kıymetli eşya ve nakit parasını harcıyıp, ardından kendisini boşadığını iddia etmektedir. Dahası kızının geçimini sağlamaktan ve nafaka vermektan kaçtığını, Şer 'en ve kanunen hakkının verilmesini talep etmiştir (BOA, HAT: 628-31031).

Miras konusunda şikâyette bulunanlar arasında köle kadınlar da bulunmaktadır. İslam hukukunda köle ve cariyelerin efendisine çocuk doğurması hukuki konumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Çocuk doğuran köle bir kadın, efendisinin ölmesi durumunda iki şahit ile ispat ederse hür olmaktadır. Bunun yanı sıra hem köle kadın hem de çocuğu mirasçı sayılmaktadır (Tahiroğlu, 1965: 659). Osmanlı hukukunda kölelerin *Azatlık Kurumu* adı altında özgürlüklerini kazanma hakkı, birincisi efendisinin köleye "ben öldükten sonra hürsün" deme şartı, ikincisi efendisinin köleye sağlığında "bundan sonra hürsün" deme şartı, üçüncüsü de "kişinin bedelini" ödemesi olmak üzere üç yolla mümkün olmuştur. Bunların dışında efendisinin cariyesiyle evlenmesi veya cariyesini başka biriyle evlendirmesi de kölelerin hür olmalarını sağlamıştır (Özsoy, 2010: 2). Hür ve çocuk sahibi olan *ümmü'l veled* bir cariyenin miras hakkı bulunmaktadır. Bununla ilgili, 1820 tarihli belgede, Ahmet Bey'in vefatı üzerine, hamile cariyesi Hanife'nin şikâyetini görmekteyiz. Hanife, efendisinin ölümüyle artık hür bir kadın olduğunu ve Ahmet Bey'in evinde bulunan eşyaların kendi hakkı olduğunu beyan etmiştir. Ancak Ahmet Bey'in varislerinin kendisine ve çocuğuna acımayarak eşyaları satmak istediklerinden dolayı, kendisine azat belgesi verilmesi ve hakkı olan mirası almak için dilekçe yazmıştır (BOA, HAT: 630-31127).

SONUÇ

Osmanlı kadınına dair yaygın kanaat, ekonomik hayatın dışında, hak ve hukuktan yoksun kimseler olduğu yönündedir. Bu tanımlama yapılırken, Osmanlı toplumunda şehirli ve köylü kadınların yaşam tarzının, sınırlılıklarının, ekonomik hayattaki varlıklarının birbirinden farklı olduğunun gözden kaçırılmakta olduğu kanaatindeyiz. Bunun yanısıra kadınlara yönelik uygulanan yasak ve yaptırımların genellikle şehirli kadınları kapsadığını, köylü kadınların yaşam şartları gereği bu yasaklardan muaf olduklarını anlamaktayız.

Hemen her konuda milat sayılan Tanzimat Dönemi ile birlikte, Osmanlı kadını ekonomik anlamda birtakım haklar elde etmiştir. Mülkiyet tasarrufu konusunda Klasik Dönem’de de özgür olan ancak miras hukukunda 1/3 esasına göre pay alan Osmanlı kadını, Tanzimat Dönemi’yle birlikte miras konusunda erkekler ile eşit konuma gelmiştir. İncelediğimiz belgeler bize göstermiştir ki; kadınlar kendilerine tanınan hukuki haklara rağmen, hakkı olan malları almak için mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu durum toplumdaki kadın algısı ve erkeğin toprak ile bağdaştırılmasına dayanmaktadır. Kadınların mallarını ailelerindeki erkeklerden koruma kaygısının kadın vakıflarının bu denli gelişmesinde payı bulunmaktadır.

Bir diğer çıkarımımız ise, Osmanlı toplumunda kadınların üretim noktasında tamamen pasif durumda olmadığı, ticaretin yoğun olduğu büyük şehirlerde pazarlama, hizmet gibi sektörlerde çalışarak aile ekonomisine katkıda bulunduğu ya da kendi geçimini sağladığı yönündedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A. { DVN., Dosya No: 38, Gömlek No: 54, H. 6 Şevval 1264/ 5 Eylül 1848

BOA, A. { DVN., Dosya No: 60, Gömlek No: 8, H. 19 Recep 1266/ 20 Mayıs 1851

BOA, A. {DVN., Dosya No: 52, Gömlek No: 24, H. 29 Zilhicce 1265/ 15 Kasım 1849

BOA, A. }MKT. DV, Dosya No: 1, Gömlek No: 22, H. 9 Muharrem 1260/ 30 Ocak 1844

BOA, A. }MKT. UM., Dosya No: 558, Gömlek No: 97, H. 28 Şevval 1278/ 28 Nisan 1862

BOA, A. }MKT., Dosya No: 45, Gömlek No: 14, H. 10 Recep 1262/ 4 Temmuz 1846

BOA, A. }MKT. DV, Dosya No: 200, Gömlek No: 14, H. 19 Safer 1278/ 26 Ağustos 1861

BOA, A. }MKT. MHM, Dosya No: 196, Gömlek No: 51, H. 14 Recep 1277/ 26 Ocak 1861

BOA, C..ML..., Dosya No: 145, Gömlek No: 6147, H. 26 Muharrem 1226/ 20 Şubat 1811

BOA, C.BLD..., Dosya No: 76, Gömlek No: 3764, H. 26 Muharrem 1226/ 20 Şubat 1811

BOA, HAT, Dosya No: 1392, Gömlek No: 55545, H. 29 Zilhicce 1204/ 9 Eylül 1790

BOA, HAT, Dosya No: 1392, Gömlek No: 55574, H. 29 Zilhicce 1204/ 9 Eylül 1790

BOA, HAT, Dosya No: 178, Gömlek No: 7945, H. 29 Şevval 1210/ 7 Mayıs 1796

BOA, HAT, Dosya No: 199, Gömlek No: 10111, H. 29 zilhicce 1205/ 29 Ağustos 1791

BOA, HAT, Dosya No: 201, Gömlek No: 10360, H. 29 Zilhicce 1205/ 29 Ağustos 1791

BOA, HAT, Dosya No: 211, Gömlek No: 11455, H. 29 Zilhicce 1205/ 29 Ağustos 1791

BOA, HAT, Dosya No: 273, Gömlek No: 16054, H. 29 Zilhicce 1205/ 29 Ağustos 1791

BOA, HAT, Dosya No: 280, Gömlek No: 16541, H. 29 Zilhicce 1238/ 6 Eylül 1823

BOA, HAT, Dosya No: 299, Gömlek No: 17782, H. 29 Zilhicce 1230/ 2 Aralık 1815

BOA, HAT, Dosya No: 299, Gömlek No: 17782, H. 29 Zilhicce 1230/ 2 Aralık 1815

BOA, HAT, Dosya No: 628, Gömlek No: 31031, H. 5 Zilkade 1231/ 27 Eylül 1816

BOA, HAT, Dosya No: 630, Gömlek No: 31127, H. 11 Rebiülahir 1275/ 27 Ocak 1820

Tetkik Eserler

Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559*, Cilt: 2, Ankara: Tekin Yayınevi.

Akgül, D. (2014). Bacıyan-ı Rum'un Günümüze Yansımaları. *21. Yüzyılın Işığında Ahiliğin Etkin Hale Getirilmesi Çalıştayı*, DOI:10.13140/RG.2.1.3244.6323

Aksın, A. (2016). 19. Yüzyılda Osmanlıda Bir Kadın Cinayetinin Anatomisi ve Kadın Cinayetleri. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, Samsun, s. 561-568.

Akyılmaz, S. G. (2007). Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ongün'e Armağan*, XI (1-2), 471-502.

Arslanboğa, K. (2018). Osmanlı Devleti'nde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi /Journal of Administrative Sciences*, 16 (32), 551-558.

Cin, H. (1991). Arazi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 3), İstanbul.

Çınar, H. (2019). Ankara'da Hayırsever Bir Sultan: Melike Hâton, *Vakıfkuran kadınlar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 37-72.

Çizakça, M. (2000). Osmanlı Dönemi Vakıfların Tarihsel ve Ekonomik Boyutları, *İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi*, 32, 20-32.

Çöteli, M. G. (2018). Vakfiyelere Göre Ticaret Yapılarına Dair Kentsel Bilginin Mekâna İndirgenmesi *Bellekten*, Cilt: LXXXII, 185-210.

Dinç, G. (2005). Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 17(17), 1-19.

Dingeç, E. (2010). Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları. *History Studies*, 2(1), 9-30.

Dulum, S. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir.

Ertuğrul, Ö. (1991). Avrat Pazarı, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 4), İstanbul.

Faraoqhi, S. (2002). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Orta Çağdan Yirminci Yüzyıla*. Çev. Elif Kılıç, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Faraoqhi, S. (2008). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, Yapı Kredi Yayınları.

Figenkaplan, B. (2018). *Osmanlı Eyübü'nde Kadın ve Mülkiyet*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir.

Günay, H. M. (2012). Vakıf, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 42), İstanbul.

Gündem, Ö. (2020). Osmanlı Kadını ve Mekân İlişkisi Üzerine Bir Örnek: İstanbul Avrat Pazarı. *International Academic Studies on Social and Education Sciences*, 241-255.

İnalçık, H. (1990). Köy, Köylü ve İmparatorluk. Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXVI (4), Ankara, 1-11.

Kala, E. S. (2019). Osmanlı Dönemi Hanım Sultan Vakıfları ve Sosyal Politika Uygulamaları. *Vakıf Kuran Kadınlar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara, 113-142.

Kaya, M. Y. (2017). *İslâm Hukuku Bilim Dalı İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa.

Kia, M. (2011). *Daily Life In The Ottoman Empire*. Oxford England: Greenwood.

Kurnaz, Ş. (2015). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kurt, A. (1999). Osmanlı'da Kadının Sosyo-Ekonomik Konumu, *Osmanlı 5*, Editör: Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Maydaer, S. (2006). Osmanlı Klâsik Dönemde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 1-17.

Maydaer, S. (2019). Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları. *Vakıf Kuran Kadınlar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları* Ankara, 143-158.

Okuyan, A. (2018). Türk-İslam Medeniyetinde Vakıf Müessesesi: Bayburt Örneği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, 115-149.

Özger, Y. (2012). Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleleri. *History Studies*, 4(1), 419-447.

Özsoy, R. (2010). *XIX. Y.Y. da Osmanlı'da Köle Ticareti, Esirciler ve Zenci Köleler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri.

Tahiroğlu, B. (1985). Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul.

Tan, S. (2010). "17 No'lu Antalya şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi 1297-1300", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Antalya.

Taş, Y. (2015). Osmanlının Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları, *History Studies*, 7(1), s. 191-211.

Yılmaz, C., Yılmaz, H. (2018). Hammurabi Ur-Nammu ve Hitit Kanunlarında "Kadın" Üzerine Mukayeseli Bir Bakış. *Rıfat Özdemir'e Armağan*, İstanbul, Hiper Yayın, s. 34-48.

Yılmaz, H. (2018). 19. Yüzyıl'da Kadına şiddet ve Kadın şikayetlerine Antalya Yöresinden Örnekler. *Antalya Kitabı (Selçukludan Cumhuriyet'e Antalya)*, Hiper Yayın.

Yüksel, H. (1999). Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI. ve XVII. Yüzyıllar). *Osmanlı Ansiklopedisi Cilt: 5*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 49-55.

BÖLÜM IX

3./9. YÜZYILDA BİR SEYYAH: ENDÜLÜSLÜ BAKİ B. MAHLED'İN (Ö. 276/889) DOĞU İSLAM DÜNYASINA RİHLELERİ

Doç. Dr. Mustafa TANRIVERDİ*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357237>

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Muğla, Türkiye. mustafatanriverdi@mu.edu.tr Orcid: 0000-0003-3329-0019

Giriş

Bilgiye ulaşma ve onu anlamlandırma faaliyeti insanlığın en kadim uğraşı alanıdır. Tarihin hemen her safhasında insanlar bilgi elde etmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Bu uğurda nesiller savaşlarla olduğu kadar seyahat ve göçlerle de birikim ve tecrübelerini aktarmışlardır. Mistik ve dini metinlere kadar uzanan ve insan unsurunun her zaman birincil uğraşısı olan bilgi fenomeni, İslam düşünce tarihi açısından çeşitli boyutlarıyla her zaman tartışılmıştır. Bilgiye dair bu dinamik ve canlı alan, İslam kültür ve medeniyetini inşa eden birçok disiplin gibi hadis ilmi açısından da öncelikli mesai alanlarından birisi olarak görülmüştür. Öyle ki, gerek Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde gerekse sonraki asırlarda insanların bu uğurda meşakkatli yolculuklara çıktıkları bilinmektedir.

Hadis ilminin teknik bir kavramı olarak *rihle*, gerek râvi gerekse rivayete ilişkin birtakım malumatlar elde etmek üzere gerçekleştirilen seyahatleri ifade eden bir kavramdır.¹ Erken dönemlerde nesep âlimlerinin yanı sıra şairlerin de müracaat ettiği bu yöntem zamanla *‘ilm* ile özdeşleşmiştir. Rihle faaliyetlerini başlatan meslek erbabına dair net bir tasvir mümkün olmasa da burada rihle olgusunu başlatan temel motivasyonun bilgi elde etme ameliyesi olduğu açıktır.²

Ukbe b. Hâris’in bir zaman sonra evlendiği kadının sütkardeşi olduğunu öğrenmesi üzerine durumu Hz. Peygamber’e (s.a.v.) danışmak üzere yola çıkması,³ Enes b. Mâlik’ten nakledilen bir habere göre bâdiyeden gelen bir şahsın Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kendilerine gönderdiği elçinin söylediklerini bizzat soruşturmak için gelmesi⁴ bilgi elde etmek amaçlı en erken rihle faaliyetleri olarak görülebilir. Yine Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin ondan başka bilenin kalmadığını düşündüğü bir hadisi sormak üzere Medine’den kakıp Mısır’a kadar seyahat ederek Ukbe b. Âmir’e ilgili hadisi sorup tekrar dönmesi bu meyanda değerlendirilmelidir. Benzer şekilde Abdullah b. Üneys’in mazlum hakkıyla ilgili tek bir hadisi doğrudan Câbir b. Abdillâh’tan işitmek üzere

¹ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 321-322.

² Houari Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 43-45.

³ Buḥârî, “İlim”, 26; Ebû Dâvûd, “Akdiyye”, 18; Tirmizî, “Radâ”, 4.

⁴ Müslim, “İmân”, 10.

devesiyle Medine'den Şam'a kadar yaklaşık bir ay süren meşakkatli bir yolculuğa çıkması,⁵ Mesrûk b. el-Ecda' ve Saîd b. el-Müseyyeb gibi tâbiûn âlimlerinin de tek bir harf yahut hadis için gece-gündüz yolculuk yaptıklarını söylemesi bahse konu ilim merakına işaret etmektedir.⁶

Bu bağlamda Doğu'daki seyyah hareketliliğinin yanı sıra batı İslam dünyasının rihle faaliyetleri kapsamında ortaya koyduğu çalışmalar da oldukça önemlidir. Hadise ilmi ve kültürel yönden katkıları bakımından Endülüslü muhaddislerin uğraşları, gerek ulema hareketliliği gerekse hadisin bölgeler arası kültürel transferi açısından üzerinde durulması gereken hususlardır. Buradan hareketle çalışmada 3./9. asrın önemli Endülüslü muhaddislerinden Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) ilgili dönemde son derece canlı ilim merkezlerine düzenlediği seyahatleri ve bu yolculukların Endülüs'e olan yansımaları hakkında bilgi verilmektedir.

Çalışmada Bakî b. Mahled'in Mekke, Medine, Kûfe, Dımaşk, Bağdat vb. gibi hadisin en dinamik devrinin ilim merkezlerine gerçekleştirdiği uzun soluklu ve meşakkatli rihlelerden ve seyahat ettiği bölgelerin hadis kültürünü belli başlı sembol eserler aracılığıyla Endülüs'e taşımasından bahsedilmektedir. Ayrıca re'y ve eser kamplaşması bakımından nispeten zıt kutuplu bir görünüm arz eden Doğu ve Batı İslam dünyasının Bakî b. Mahled'in seyahatleriyle gündeme gelen tartışmaya değinilmektedir.

Bakî b. Mahled'in biyografisiyle ilgili bir dizi çalışma yapılmış olmakla beraber bu çalışma onun uzun soluklu rihleleri neticesinde Endülüs'e taşıdığı eser merkezli ilim anlayışının bölgede hakim unsur olan re'y mensuplarınca tepkiyle karşılandığı temasını öne çıkarması bakımından hem içerik hem bulgu ve saptamalar bakımından kendisinden önceki çalışmalardan nispeten ayrışmaktadır.

⁵ Buhârî, “İlim”, 19; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/434.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403/1983), 2/225-226.

1. Bakî b. Mahled Öncesi Endülüs'te Hadis

Hadisin Endülüs'e girişiyle ilgili olarak en erken girişimlerin 2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. asrın başlarına tesadüf ettiği belirtilmektedir. Söz konusu zaman dilimlerinin Endülüs bölgesinde hadis ile teknik manada meşguliyet için oldukça erken tarihlendirmeler olması bir yana bu hususta adı geçen isimlerin de bu bölgede hadise olan ilgiyi artırdığını söylemek isabetli değildir. Zira bu zaman zarfında bahsi geçen isimlerden gerek Muâviye b. Sâlih (ö. 158/774?) gerekse Sa'saa b. Sellâm (ö. 180/796?) aslen Dimeşkli olup Endülüs'e Emevilerce kadı ve müftü olarak atanmışlardır.⁷ Onların Emevî emirleri adına resmi görev icra eden yetkililer olması hasebiyle bölgenin hadis kültür ve anlayışına katkılarının sınırlı düzeyde kaldığı söylenebilir. Bu isimlerin hadis tarihi ve bölgesel etkileşim için erken sayılabilecek bir evrede Dimeşk'in hadis kültürünü Endülüs'e taşıdıkları şeklindeki kayıtlar ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira muhtemelen bu yöndeki bir yaklaşım, onların Emevî yönetimi tarafından batı İslam dünyasının önemli bir merkezi kabul edilen Endülüs bölgesine resmi görevli tayin edilmesiyle ilişkilendirilmektedir.

Öyle ki doğu İslam dünyasında oldukça meşhur olan bu isimler Batı'da resmi görevleri dışında tanınmamaktadır. Bu bağlamda hadisin ilgili bölgede canlanmasına katkı sundukları iddiası bir varsayımdan ibaret görünmektedir. Fakat bu isimlerin ardından 3./9. asrın hemen başlarında İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853), doğu merkezli rihle faaliyetlerinde bulunarak Endülüs'ü doğudaki ilim merkezlerinin rivayet malzemesinden haberdar eden girişimlerde bulunmuştur. Onun bu doğrultudaki teşebbüsleri belki de birkaç on yıl sonra aynı asrın ortalarında en uzun soluklu doğu seyahatini gerçekleştiren Bakî b. Mahled'in rihlelerine zemin hazırlamıştır. Çünkü o, ağırlıklı olarak Medine ve Mısır muhaddisleriyle mülaki olmuş, onlardan aldığı rivayet malzemesini Endülüs bölgesine taşımıştır.⁸

Hadis ilminin yanı sıra fıkıh, zühd ve tarih gibi ilimlerle de işgal eden İbn Habîb, doğuya yönelik seyahatleri neticesinde elde ettiği ilmi birikimle Endülüs'te adından söz ettirmiştir. Özellikle fıkıh temalı bir eser olan *el-*

⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'î'l-Endülüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1429/2008), 1/359.

⁸ Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/510-513.

Vâdiha'sı ile *Kitâbu Fesâdi'z-zaman*, *Kitâbu'l-Vera'* ve *Mekarimü'l-ahlâk* gibi zühd temalı eserleri de bol miktarda rivayet içermektedir. Aynı zamanda Endülüs'te bu eserlerin hem kıraati hem de rivayeti yapılmıştır. Bu bağlamda onun yaşadığı zaman diliminde Endülüs'ün hadis kültür ve birikimine katkı sağladığı görülmektedir.⁹

Biyografik bilgi ihtiva eden bazı kaynaklarda hakkında tariklere vakıf olmamak, râvi isimlerinde hata yapmak, münker hadisleri delil kabul etmek ve kizble müttehem olmak gibi çeşitli tenkitler bulunmakla beraber kendisinin 3./9. yüzyılın ilk yarısında Doğuya yaptığı rihleler sayesinde Endülüs bölgesinin hadis birikimine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Ancak onun adına kaynaklarda sözü edilen katkının teknik anlamda sistematik bir hadis meşguliyetinden çok rivayetlere yansıyan ahlaki ve edebi kültürün taşınması şeklinde anlaşılması daha isabetlidir. Yine de kendisinden önceki isimlerin (muhtemelen bölgenin hadise isteksiz olması nedeniyle)¹⁰ bu doğrultuda (hatırı sayılır) bir çalışma yapmadıkları göz önüne alınırsa İbn Habîb'in başarılı teşebbüslerinin bölgede hadis kültürünün farkındalığı adına ortaya konulan ilk ciddi gayretler olduğu söylenebilir.

2. Bakî b. Mahled'in Rihle Merkezleri

Bakî b. Mahled¹¹ kendisinden önce başlatılan ve Doğu ile Batı İslam Dünyası arasında hadis temelli bir etkileşime kapı aralayan rihle faaliyetlerini hem seyahat rotaları hem de seyahat süreleri bakımından genişleten önemli bir isimdir. Onun Endülüs'ün hadis birikimine bu yolla sağladığı katkı, sonrasında da talebeleri tarafından sürdürülmüştür. Bakî b. Mahled ilki yirmi, ikincisi on dört sene süren ve toplamda otuz dört seneye ulaşan iki uzun rihlesiyle meşhur olmuştur. Onu bu hususta ön plana çıkaran şey, kendisinden önce doğrudan doğruya hadisi merkeze alarak onun kıraat ve rivayetini önceleyen çalışmaların Endülüs'te yeterince yaygın olmamasıdır.

⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endülüsi*, 1/359-362.

¹⁰ Bölgede hadise karşı ilgisizliğin sebepleri için bk. Abdülhâdi Ahmed el-Huseysin, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi", çev. Murat Gökalp, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2005), 115-116.

¹¹ Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 2/60; M. Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1411/1991), 1/296-298; M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/541-542.

Ağırlıklı olarak fıkıh, zühd ve hatta tarih gibi muhtelif sahalarda bahse konu etkileşime kapı aralayan belli başlı isimlerden söz edilebilirse doğu İslam dünyasının en meşhur hadis merkezlerini büyük bir özenle dolaşaran ve sayıları yüzlerle ifade edilen çok sayıda hocadan aldığı hadis kayıtlarını büyük bir özveriyle Endülüs'e taşıyan ilk isim Bakī b. Mahled'tir. Zira hadis ilminin Endülüs'e ulaşmış olması ile sistemli bir şekilde hadis faaliyetlerinin yürütülmesi birbirinden farklı olgulardır. Bunlardan ilki, hakkındaki tüm tenkitlere rağmen İbn Habīb tarafından yerine getirilmiş olsa da ikinci husus, büyük ölçüde Bakī b. Mahled'in meşakkatli rihleleri sayesinde gerçekleşmiş görünmektedir. Zira o, kendi döneminde Endülüs bölgesinde henüz tanınmayan çok sayıda müstakil eseri uzun soluklu seyahatlerinin ardından bölgeye ulaştırmıştır. Öte yandan kendisinden öncekilerin aksine fetvalarında başvuru kaynağı olarak hadisleri öncelemiş, hadisi müstakil bir ilim dalı olarak görmüş, Endülüs'te Ehl-i hadîs geleneğine mensup bir çizginin yer tutup güçlenmesini sağlamıştır. Nihayetinde bölgede taraftar toplamaya başlayan Bakī b. Mahled verdiği dersler, okuttuğu kitaplar ve benimsediği hadisçi metodolojiden ötürü bölgedeki hakim unsur olan Mâlikî fakihlerin tepkileriyle karşılaşmıştır.¹²

Bakī b. Mahled; İfrikıyye, Mısır, Kûfe, Basra, Medine, Mekke, Suriye, Bağdat gibi hadis ilmi açısından 3./9. asrın en gözde ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirmiştir. Burada Sahnûn b. Saîd, Yahyâ b. Abdillâh b. Bukeyr, Hişâm b. Ammâr, Safvân b. Sâlih ed-Dimeşkî, Fellâs, Bündâr, Yahyâ b. Maîn, Ebû Mus'ab ez-Zührî, Ahmed b. Hanbel, İbn Şihâb ez-Zührî, Halife b. Hayyât başta olmak üzere iki yüz seksen dört aşkın hocadan ilim tahsilinde bulunmuştur.¹³ Bu isimlerin bir kısmının aynı zamanda Buhârî ve Müslim ile Kütüb-i sitte imamlarının da hocaları konumunda olması Bakī b. Mahled'in hoca seçiminde titiz davrandığını göstermekte, kendisinin hadis birikimi konusunda fikir vermektedir.¹⁴

Kendisinden de başta oğlu Kurtuba kadısı Ahmed'in yanı sıra Eslem b. Abdülazîz, Muhammed b. Kâsım b. Muhammed, Hasan b. Sa'd b. İdrîs, Alî b.

¹² Huseysin, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi", 118-119.

¹³ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü'ş-Şıla fî târîhi e'immeti'l-Endülüs*, thk. Seyyid İzzet Attâr (Kahire: Mektebetü Hâncî, 1374/1955), 118; Ali Vasfi Kurt, *Endülüs'te Hadis ve İbn Arabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 270-271.

¹⁴ Ekrem Ziyâ Ömerî, *Bakī b. Mahled el-Şurtubî ve Muḳaddimetü Müsnedihî* (Beyrut: y.y., 1404/1984), 36-39.

Abdilkâdir b. Ebî Şeybe, Abdullah b. Yûnus el-Murâdî gibi çok sayıda talebe hadis almıştır.¹⁵ Ayrıca henüz otuz beşli yaşlarında iken hadis ilminde elde ettiği seçkin konum nedeniyle Yahyâ b. Abdillâh b. Bûkeyr gibi bazı hocalarının ondan hadis aldığı da bilinmektedir.¹⁶

Kaynaklar aynı zamanda onun rihleleri sırasında yaşadığı birtakım zorluklara da dikkat çekmektedir. Öyle ki Bakî b. Mahled ilmî seyahatinin ekonomik masraflarını yol arkadaşı Dâvûd b. İsâ yaptığı anlaşmayla karşılamıştır. Buna göre o, arkadaşından aldığı parayla yolculukları sırasında Dâvûd için çeşitli kitaplar satın almış, memlekete dönünce de onlardan kendisi için birer nüsha istinsahta bulunup kitapları arkadaşına vermiştir.¹⁷ Uzun soluklu rihleleri sırasında açlık ve yorgunluk gibi birtakım meşakkatlerin üstesinden gelmeye çalışmıştır. Kendisi seyahatleri esnasında birçok kez sokağa dökülen lahana yapraklarıyla karnını doyurmak zorunda kaldığını söylemektedir.¹⁸

Bakî b. Mahled'in mütevazı bir kimse olduğundan söz eden talebeleri fiziken uzun boylu ve bedenlen güçlü olduğunu ve seyahatlerini büyük ölçüde bineksiz bir şekilde yaya olarak gerçekleştirdiğini belirtmektedirler.¹⁹ Dönemin hadis hafızlarından Ahmed b. Ebî Hayseme (ö. 279/892) dolaştığı beldelerdeki hadisleri titiz bir şekilde topladığı için ona kendi aralarında *miknese* (süpürge) dediklerinden söz etmektedir. Onlara göre Bakî b. Mahled'in gezip gördüğü bir yerdeki hadisleri almak için o bölgeye yeniden uğramaya gerek yoktur.²⁰

Bakî b. Mahled'in Bağdat seyahatinin de mihne hadisesinin gölgesinde gerçekleşmiş olması, bölgenin önemli muhaddisleriyle temas kurmasını zorlaştırmış görünmektedir.²¹ Çünkü onun Bağdat rihlesinin öncelikli amacı

¹⁵ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Şıla fî târihi e'immeti'l-Endülüs*, 119-120; Şemseddin ez-Zehabi, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/151-152.

¹⁶ İbnü'l-Faradî, *Târihu 'ulemâ'i'l-Endülüs*, 1/144.

¹⁷ İbnü'l-Faradî, *Târihu 'ulemâ'i'l-Endülüs*, 1/204.

¹⁸ Şemseddin ez-Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 20/317; Şemseddin ez-Zehabi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1402/1982), 13/292.

¹⁹ Zehabi, *Târihu'l-İslâm*, 20/317.

²⁰ bk. Zekre Ahmed bin Abî Xiyma fî: ما كنا نسميه إلا المكنتة، وهل يحتاج بلد فيه بقي أن يأتي منه إلينا أحد؟ İbnü'l-Faradî, *Târihu 'ulemâ'i'l-Endülüs*, 1/144; Zehabi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/151; Zehabi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 13/286-287.

²¹ Mihne süreci ve arka planı hakkında bk. Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplamı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 57-60.

döneminin önde gelen muhaddislerinden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile görüşmektir. Bu amaçla şehre yaklaştığı sırada mihne tartışmalarından dolayı İbn Hanbel ile görüşme imkanının olmadığı duyumunu alan Bakī b. Mahled üzülmüş ve Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında kiralık bir han odasında onunla irtibat kurabilmenin yollarını aramıştır.²² Mihnenin ve *halku'l-Kur'ân* merkezli tartışmaların oldukça hararetli olduğu bir vasatta Bakī b. Mahled'in hadis öğrenme arzusu dikkat çekicidir. Ahmed b. Hanbel'in savunduğu görüşlerden ötürü tecrite maruz kaldığı bir ortamda Bakī b. Mahled her gün birkaç hadis dinleme uğruna dilenci kılığına girerek Ahmed b. Hanbel'in yanına uğramıştır.²³ Onun bu yolla çok sayıda hadis aldığı kaydedilmektedir.²⁴

Bakī b. Mahled İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ile mülaki olmuş kendisinden *el-Musannef*'i dinlemiştir. Bakī b. Mahled'nin Irak'a yaptığı bu seyahat neticesinde İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i Endülüs'e erken sayılabilecek bir dönemde girmiştir.²⁵ Bakī b. Mahled'in re'y taraftarlarınca tazyikine neden olan bu eseri siyasi birtakım tavassutlar sayesinde aştığı ve Endülüs'te zorluklarla naklettiği bilinmektedir. Onun doğu İslam dünyasına gerçekleştirdiği uzun soluklu seyahatlerin tabi bir neticesi olarak başta *el-Musannef* olmak üzere bazı ricâl ve tabakât türü eserleri de bölgeye ulaştırdığı bilinmektedir.²⁶ Tabakat alanına dair en eski kaynaklardan biri kabul edilen Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-855) *Tabakâtü'r-ruvât*'ının Bakī b. Mahled vasıtasıyla Endülüs topraklarına girdiği aktarılmaktadır.²⁷

Onun dışındaki Endülüslü ilim taliplerinin doğu İslam dünyasıyla sınırlı sayıdaki ilişkilerinin yegâne amacı İmam Mâlik'in *el-Muvatta* 'ıyla meşgul olmak olduğundan söz konusu rihleler büyük ölçüde Medine ile sınırlı kalmıştır. Oysa Bakī b. Mahled, Doğu'ya gerçekleştirdiği iki seyahat ile yaklaşık olarak ömrünün yarısını ilim yolunda rihlelerle geçirmiş olmaktadır. Son derece zor ve meşakkatli bir çaba ve oldukça kıt imkânlarla Doğu'nun en meşhur ilim merkezlerini dolaşarak hadis tahammül, nakil ve istinsahıyla

²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/292-293.

²³ Ekrem Ziyâ Ömerî, *Bakī b. Mahled el-Kur'ubî*, 38.

²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 20/318-320.

²⁵ Kurt, Endülüs'te Hadis ve İbn Arabî, 270-271.

²⁶ Hadisin yanı sıra tarihle de ilgilenen seyyah portresi için bk. Muhammed Abdulhamid İsa Sakr, "Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi", çev. Mustafa Hizmetli, Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi 2/5 (2002), 153-155.

²⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endülüs*, 1/145.

uğraşması, gezdiği beldelerin en muteber hocalarından hadis alması, kendi döneminde en uzun mesafeli seyahatlere çıkması, otuz dört yılda elde ettiği hadis kültür ve birikimini Endülüs'e taşıması kendisini ayrıcalıklı kılan en önemli hususlardır.²⁸

3. Rihle Sonrası Re'y - Eser Çatışması

Doğu İslam Dünyasının ilmi muhitlerinde re'y ve eser kutuplu tartışmalar birtakım farklı metodoloji ve yönelimleri ortaya çıkarmıştır. Aynı kaynak ve malzmeden değişik usullerle yararlanma şeklinde ifade edilebilecek bir yönelim farklılığının temelinde ise Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y merkezli tartışmalar yatmaktadır. Doğulu âlimler ve ilim çevreleri açısından tanıdık olan bu tartışmalar, Bakî b. Mahled'in Endülüs'e taşıdığı birtakım eserlerden sonra orada da kendisini göstermeye başlamıştır.²⁹

Bahse konu iki grup arasında cereyan eden tartışmalar Endülüs'te Mâlikî fakihler ile Bakî b. Mahled arasında yaşanmıştır. Bakî b. Mahled'in ömrünün yarısını harcadığı seyahatleri neticesinde dolaştığı bölgelerde elde ettiği hadis kültür ve birikimi, Endülüs ilim havzasında hâkim unsur olan Mâlikî fukaha tarafından yadırganmıştır. Zira onun Endülüs'e getirdiği ve üzerinde ilmi mesai harcadığı İmam Şafî'nin *el-Ümm*, Halîfe b. Hayyât'ın *et-Târih* ile *Tabakâtü'r-ruvât*, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef* ve Ahmed b. İbrâhim ed-Devrâkî'nin *Sîretü Ömer b. Abdülâzîz* gibi eserleri o bölgede bilinen eserler değildir. Kaynaklar Bakî b. Mahled'ten Ehl-i hadîs anlayışını yansıtan bu eserleri Endülüs'e getiren ilk kimse olarak söz etmektedirler.³⁰

Bakî b. Mahled, İbn Habîb'in vefatından sonra Kurtuba'nın en büyük mescidinde hadis okutmaya başlamış ve rihleleri sayesinde elde ettiği birikimi Endülüs havzasında yaymaya başlamıştır. Sahip olduğu muteber konum nedeniyle sayıları hızla artan talebeler, kendisinden İbn Ebî Şeybe'nin muhalled eseri *el-Musannef*'i dinlemeye başlamışlardır. Bu durum Endülüs havzasında Mâlikî fakihlerin ilmi otoritesine karşı bir hamle olarak algılanmış,

²⁸ وبقي بن مخلد ملا الأندلس حديثاً ورواية bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ' il-Endülüs*, 1/144; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 13/287.

²⁹ Bahse konu ayrışmanın izleri, *el-Muvatta'*ın en meşhur râvisi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) ile Doğu'ya rihleler gerçekleştiren İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853) arasında yaşanmıştır. bk. Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", 61.

³⁰ Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 10/116.

hâkim geleneğin hilafına Ehl-i hadîs anlayışını yansıtan temel bir kaynak eserin bölgede şöhret kazanmaya başlaması re'y çevrelerini rahatsız etmiştir.³¹

Öte yandan *el-Musannef*'in hadis seçkisinin re'y mensuplarının belli başlı sembol isimlerine birtakım tenkitler içermesi ve bölgede uzun zamandır okutulan *el-Muvatta*'da sunulan anlayışa aykırı rivayetler ihtiva etmesi sebebiyle Bakî b. Mahled bazı eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Zira doğu hadis kültürüyle yetişen ve oradan getirdiği kitapları derslerine konu edinen Bakî b. Mahled, o güne kadar Endülüs'ün ilmi muhitlerinde takip edilen *el-Muvatta*' merkezli ilim anlayışından farklı istikamette bir yol önermiş olmaktadır.³² Böylece Malikî fakihler onu ilhad, zındıklık ve bid'atçılıkla suçlamaya başladılar.³³ Öyle ki dönemin Mâlikî fukahasının sembol isimlerinden Asbağ b. Halil'in bir mecliste öldüğü zaman tabutunun içerisinde İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'nin bulunmasındansa bir domuz başıyla gömülmüş olmayı daha ehven gördüğünü söylemesi Bakî b. Mahled'e alınan cephenin ulaştığı boyutları göstermesi bakımından manidardır. Oğlu Kasım'ı Bakî'nin derslerinden men eden de yine Asbağ b. Halil'in kendisidir.³⁴ Bu şahsın Bakî b. Mahled'e muhalefet etmek ve mezhebinin görüşlerini savunmak amacıyla kasıtlı olarak hadis uydurduğu da zikredilmektedir.³⁵

Sayıları giderek artan talebeleri onun derslerinden vazgeçirmek için mevcut nüfuz ve otoritelerini kullanmaktan geri durmadılar. Dahası *İttikâ el-bid'a* türünden polemik ve reddiye kitapları kaleme aldılar. Dönemin şurta teşkilatından Muhammed b. el-Hâris, Bakî b. Mahled'i Emevî Emiri Muhammed b. Abdirrahmân el-Ümevî'ye (ö. 273/886) şikâyet etmiştir. Bakî b. Mahled gerek re'y mensuplarından gerekse siyasi tazyiklerden dolayı canının

³¹ Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966), 11.

³² Abu Nayeem Raisuddin, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı", çev. Murat Gökalp, *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 325-326.

³³ İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Şıla fi târihi e'immeti'l-Endülüs*, 119.

³⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endülüs*, 1/130; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1423/2002), 2/205.

³⁵ Ehl-i hadîs ile Malikî fakihler arasında süren katı tartışmalar neticesinde Asbağ b. Halil'in namazda ellerin kaldırılması meselesinde kendi mezhebinin görüşünü desteklemek ve Bakî b. Mahled'i haksız çıkarmak amacıyla seneden ve metnen kusurlu bir hadis vaz'ına teşebbüs ettiği aktarılmaktadır. "Raf'u'l-yedeyni fi's-salât" konulu tartışma hakkında bk. Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi (2/8.-3/9. yüzyıllar)", çev. Murat Gökalp, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 250-252.

tehlikede olduğunu düşünerek Endülüs'ü terk etmek durumunda kalmıştır. Ne var ki bu durumun iç yüzünü vezirinden öğrenen Emir I. Muhammed, Bakī b. Mahled hakkındaki şikâyetleri büyük bir soğukkanlılıkla değerlendirmiş ve muhaliflerini bu hususta haksız bulmuştur.³⁶ Şikâyete konu eseri uzun uzun inceledikten sonra ona ilmi birikimini serbestçe talebelerine aktaracağı bir ortam açmış ayrıca İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inden bir nüsha da şahsi kütüphanesi için talep etmiştir.³⁷ Adil ve hakkaniyetli bir yönetici olduğu kaydedilen Emir I. Muhammed sayesinde hadis derslerini rahat bir şekilde yerine getiren Bakī b. Mahled, vefatına kadar bu doğrultudaki çalışmalarına devam etmiş ve nihayetinde Endülüs'ü bir ilim merkezi haline getirmiştir.³⁸

Sonuç

Bakī b. Mahled, 3./9. yüzyılın önemli seyyahlarından birisidir. Kendisini ayrıcalıklı kılan hususlardan belki de en mühim olanı doğu İslam dünyasına düzenlemiş olduğu uzun soluklu rihlelerin Endülüs ilmi muhitine tesirleridir. Otuz dört yıla balığ olan seyahatleri neticesinde doğunun en önemli ilim ve fikir merkezlerini dolaşmak suretiyle iki yüz elliye aşkın hocadan rivayet malzemesi toplayan Bakī b. Mahled, özellikle Endülüs havzasına taşıdığı birtakım sembol eserlerle bölgenin hakim hadis algısını değiştirmiştir.

Öncesinde büyük ölçüde *el-Muvatta'* üzerine kurulu re'y eksenli bir anlayışını, bireysel cehd ve gayretleriyle eser odaklı bir ilim anlayışıyla tanıştırmıştır. Bilhassa Endülüs'ün ilim ve kültür havzasına yabancı bir eser olan İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'ini bölgeye getirerek kıraat ve rivayetine mesai harcaması bölgedeki hâkim unsur olan Mâlikî fakihleri rahatsız etmiştir. Doğulu âlimler ve ilim merkezleri için yabancı olmayan bu tartışma ortamının

³⁶ Emir I. Muhammed, Bakī b. Mahled'in yanı sıra haksızlığa uğrayan Endülüslü muhaddis ve dilci Yahyâ b. İbrâhim'i de himaye edip ihtimam göstermiştir. Benzer şekilde Mu'tezile'nin önde gelen kelim âlimlerinden Câhiz'in kitaplarının da Endülüs'e girmesine izin vermiştir. Ehliyetli, hakkaniyetli ve vakar sahibi bir yönetici olan Emir'in Endülüs'ün ilmi ve fikri atmosferini zenginleştiren adımlar attığı, ilme, âlime ve farklı düşüncelere saygılı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber I. Muhammed ile başlayan bu yaklaşımın bir denge politikası olduğu da söylenebilir. bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek 2/291-292; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi" *İslamiyât Dergisi* 7/3 (2004), 72.

³⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 11; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Muhibbüddin el-Amrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 10/356.

³⁸ Kandemir, "Bakī b. Mahled" 4/541-542; Kurt, Endülüs'te Hadis, 271-272.

3./9. asırda ilk kez ve en güçlü haliyle Bakī b. Mahled ile gündeme geldiği söylenebilir. Onun uzun soluklu doğu seyahatleri, Endülüs ilmi muhitinde re'y-eser çatışması şeklinde yankı bulmuştur.

Endülüs bölgesinin geleneksel ilmi ve fikri atmosferini değiştiren Bakī b. Mahled, ilim çevrelerince yadırganmış olsa da bölgede bir denge politikası güden Emevi emiri I. Muhammed sayesinde görüşlerini yayma fırsatı bulmuştur. Bakī b. Mahled'in yanı sıra çağdaşı ve hemşehrisi İbn Vaddāh el-Kurtubī'nin (ö. 287/900) Doğu'ya gerçekleştirdiği rihleler sayesinde Endülüs'ün hadis kültür ve birikiminin arttığı, bölgede hadisin teknik anlamda bir mesai alanı haline geldiği anlaşılmaktadır. Bakī b. Mahled kendisinden önce hadisin müstakil bir ilim dalı olarak bilinmediği Endülüs'e Mısır, Kûfe, Basra, Medine, Mekke, Suriye, Bağdat gibi doğu İslam dünyasının gözde beldelerinin hadis birikimini taşımak suretiyle burayı önemli bir hadis merkezi yapmak üzere çalışmalarda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muştafâ Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.

Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi". *İslamiyat Dergisi* 7/3 (2004), 59-74.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabelli. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

Ekrem Ziyâ Ömerî. *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihî: 'Adedü mâ li-küllü vâhid mine's-şahâbe mine'l-hadis*, Beyrut: y.y., 1404/1984.

Fierro, Isabel. "Hadis'in Endülüs'e Girişi (2/8.-3/9. yüzyıllar)". çev. Murat Gökalp. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 237-258.

Hatîb el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403/1983.

Houari Touati. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Humeydî, Muhammed b. Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1966.

Huseysin, Abdülhâdî Ahmed. "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi". çev. Murat Gökalp. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2005), 107-138.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimeşk*. thk. Muhibbüddin el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Beşkuvâl. *Kitâbü's-Şıla fi târihi e'immeti'l-Endülüs*. thk. Seyyid İzzet Attâr. Kahire: Mektebetü Hâncî, 2. Basım, 1374/1955.

İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbnü'l-Faradî. *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endülüs*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1429/2008.

Kandemir, M. Yaşar. "Bakî b. Mahled" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

Ansiklopedisi. 4/541-542. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Kurt, Ali Vasfî. *Endülüs'te Hadis ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Otto Yayınları, 3. Basım, 2017.

Raisuddin, Abu Nayeem. "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı". çev. Murat Gökalp. *Dinî Araştırmalar*, 7/21 (2005), 323-329.

Sakr, Muhammed Abdulhamîd İsa. "Endülüs'te Tarih Okulunun Gelişimi". çev. Mustafa Hizmetli *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/5 (2002), 135-162.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.

Sezgin, M. Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 4 Cilt. Riyad: Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1411/1991.

Şemseddin ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1402/1982.

Şemseddin ez-Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993.

Şemseddin ez-Zehebî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Tirmizî, Ebû İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.

Ziriklî. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

BÖLÜM X

KELÂM KOZMOLOJİSİNİN ATOM TEORİLERİNİN GÜNÜMÜZ BİLİMSEL VERİLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI¹

Doç. Dr. Nezir MAVİŞ*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8368627>

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, nezirmavis@mu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9762-9849

¹ Bu çalışma, *Anadolu 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*'nde sunulan, "Atomun Mental Düzeyde Parçalanması: Nazzâm ve Tafra Teorisi" (Diyarbakır, 2022) adlı özet bildirinin genişletilerek kitap bölümüne dönüştürülmüş halidir.

GİRİŞ

Kelâmda Tanrı'nın varlığını ispat etmek amacıyla farklı deliller kullanılmıştır. Kur'ân'ın, âlemin gözlemlenerek yaratılandan yaratana varma yönteminden esinlenen kelâmda bu faaliyetin ana çizgisini kozmostan, görülür âlemden hareketle görülmeyen âlemi ispat etmeye dayanan kozmolojik delil oluşturmuştur.

Âlemin bütün unsurlarıyla bileşik olup, cevherü'l-ferd (el-cüz ellezî lâ-yetecezza'/bölünemeyen en küçük parçacık) veya kısaca cevher² denilen parçacıkların birleşmesiyle oluşan cisimlerden meydana geldiği düşüncesi, kelâm kozmolojisinin temelini oluşturmaktadır. İslâm kelâmında yaratıcının varlığını kanıtlamada kullanılan hudûs delili, cevher-arâz teorisi üzerine bina edilmiştir.

Atom teorisinin temelleri Antik Yunan Felsefesine kadar uzanmaktadır. Milattan önce IV. asırda yaşayan Demokritus'un geliştirdiği Grek atomculuğu, kendisinden sonra Epikurus ve Lucretius gibi filozoflarca sistemleştirilmiştir.³ Onların materyalist varlık anlayışı, evrenin başlangıç ve sonu bulunmayan, değişim ve bölünme kabul etmeyen, ezeli atomlardan meydana geldiği düşüncesine dayanmaktaydı. İslâm kelâmının *kadim* varlık (Allah) ve *hâdis* varlıklar (âlem) ayırımına dayanan varlık anlayışında, âlemi oluşturan tüm cisimlerin cevherlerden meydana geldiği kabul edilmekle birlikte, cevher ve onunla birlikte var olabilen renk, koku, tat, hareket, sükûn gibi arâzlardan (geçici özellikleri) müteşekkil olan âlemin tümüyle hâdis olup Allah tarafından yaratıldığı bir ilke olarak kabul edilmiştir.⁴

Mücerret/soyut bir cevher olan Tanrı hariç,⁵ tüm varlığın yapıtaşını oluşturan somut cevherin hudûsundan hareketle, Tanrı'nın zorunlu ve ezeli olarak var olduğu, âlemin ise O'nun yaratmasıyla sonradan oluştuğu kabulü, kelâmın

² Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1430/2009), 506.

³ İlhan Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/452.

⁴ Bk. Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 49-58; Kelâmda kozmolojik delil ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ulvi Murat Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs-İmkân)*. (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007).

⁵ Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 3. Cevher ibaresinin Tanrı ile ilgili olarak kullanılıp kullanılmayacağına dair tartışma ve görüşler için bk. Kutluer, "Cevher", 7/450-455.

varlık felsefesinin dayandığı temel ilke olma özelliğini çoğunlukla korumuştur. Zira Tanrı'nın hâdis varlıklar gibi bileşik olmayan, her yönüyle sonsuz, sınırsız, varlığı zorunlu, mutlak ve biricik tek varlık olarak kabul edilmesi, âlemin O'nun tarafından yaratılmış; hâdis, içerdiği her şeyin belirli, sonlu, sınırlı, sayılı ve ölçülebilir olmasını gerektirmiştir.⁶

İslâm düşüncesinde cevher-arâz teorisinin karşısında yer alan kanadı temsil den İbrahim b. Nazzâm es-Seyyâr (ö. 231/845), sonsuz bölünebilme fikrini ilk ortaya koyan ve bu düşünceyi güçlü şekilde savunan ilk kişi olma payesine sahiptir. Günümüze gelindiğinde, son bir asırda yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda atomun yapısı ve parçalanmasına dair önemli veriler elde edildiği, böylece klasik fizikle birlikte yerleşmiş olan kabullerin kuantum fiziği ile değiştiği görülmektedir.

Cevher-arâz ve tafra teorilerini genel hatlarıyla günümüz bilimsel veriyle karşılaştırdığımız bu çalışmamızın ilk bölümünde, söz konusu teori ve teorisyenlerinden kısaca bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise, bu teorilerden hangisinin kuantum fiziği ve atomun parçalanmasına dair bilimsel verilerle uyumlu olduğu üzerinde durulmaktadır.

Tafra teorisyenini Nazzâm ve cevher-arâz teorisinin temsilcisi Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50 [?]) konuyla ilgili görüşleri için bazı temel kaynaklara müracaat edilmiştir. Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (ö. 300/913 [?]) *el-İntisâr*'ı, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *el-Fark beyne'l-firak*'ı, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *Nihâyetü'l-ikdâm* ve *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserleri, çalışmamızda başvurulan klasik kaynakların başlıcalarıdır. Atomun yapısı, klasik fizik ve kuantum fiziğinin konuyla ilgili verileri için ise, Türkçe versiyonuyla birlikte, *Vikipedia -The Free Ansiklopedia-*, *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ve bazı tez çalışmalarına yer verilmiştir.

1. KELÂM KOZMOLOJİSİNİN ATOM TEORİLERİ

İslâm düşüncesinde atomla ilgili görüşler ilk defa kelâmcılarca ortaya konulmuştur. Cevher-arâz teorisini ilk ortaya koyanlar, İslâm'ın akılcıları olan Mu'tezile'dir. Bu durum, İslâm kelâmında erken dönemlerden itibaren ortaya

⁶ Bk. Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 503-511.

çıkan atom teorisinin benimsenip geliştirilmesinde dinî gayelerin etkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Grek materyalizmi ile İslâm'ın yaratılış öğretisi arasındaki tezat, tabii olarak Grek ve İslâm atomculuğuna da yansımıştır.⁷

Mutezile mezhebinin gelişmesinde rol oynanan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) cevher-arâz teorisinin sistemleştiricisi ve güçlü savunucusudur. Mu'tezile'nin inanç sisteminin temelini oluşturan beş esasın çerçevesinin tam olarak çizilmesi de Allâf'ın *el-Uşûlü'l-hamse* adlı kitabıyla mümkün olmuştur.

Kelâmcılara göre bütün cisimler birbirine denk olan cevherlerin birleşmesi ile oluşmuştur. *Kevn*/oluş bu parçacıkların birleşmesi, *fesâd*/bozuluş ise ayrılmasından ibarettir. Tüm oluşlar cevherlerin birleşme, ayrılma, hareket ve sükûnundan ibarettir. Cevherler, cüz teorisini kabul eden Epikür ve diğerlerinin dediği gibi sürekli var olmak zorunda değildir. Aksine Allah onları her an yaratmaktadır. Cevherlerin yok olması da mümkündür.⁸

Allâf'a göre cevher; cismin, yapısında birleşim ve ayrılma, en, boy, derinlik bulunmayan ve daha küçük bir parçaya bölünemeyen en küçük parçacığdır. Bu parçacıkları ve tüm özelliklerini yaratan Allah'tır. Allah, cevhere varıncaya kadar cismi parçalayıp ondaki birleşimi bozmaya kadirdir. Cevherler tek başına bulunabilir, başka cevherlerle birleşip ayrılabilir, hareket ve sükûn halinde olabilir. Bu parçacıklar renk, koku ve tat gibi arâzlar taşımadığı gibi, hayat, kudret ve ilim sahibi değildir. Tüm bu özellikler ancak onların birleşimiyle meydana gelen cisimlerde bulunabilir. Sadece cisimler arâz taşır.⁹ Cisimler gerçekte hareket ya da sükûn halinde olabilir. Çünkü hareket ve sükûn oluşun gayridir.¹⁰

⁷ Bk. Kutluer, "Cevher", 7/452-453.

⁸ Musâ b. Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, thk. Hüseyin Atay (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dinîyye, t.y.). çev. Bilal Taşkın, "İbn Meymûn'un Kelâmcıların Cevher-Arâz Teorisine İlişkin On İki Mukaddimesinin Tercümesi", *Kelâm Araştırmaları* 15/1 (2017), 222-223.

⁹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfû'l-musallîn* (Beyrut: Dâru'n-Neşr, 1426/2005), 314-315; Allâf'ın atoma dair görüşleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil*, 50-58.

¹⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 325.

Nazzâm atoma dair görüşlerini el-Cüz (Parçacık) adlı kitabında toplamıştır.¹¹ Atomun vehmî/zihinsel düzeyde sonsuzca bölünmesini mümkün gören Nazzâm bunu şöyle ifade etmiştir: “Bir cüzü bulunmayan hiçbir cüz, bir kısmı bulunmayan hiçbir kısım ve bir yarımı bulunmayan hiçbir yarım yoktur. Cüz sonsuza kadar bölünebilir. Bölünme bakımından cüzün bir sonu ve sınırı bulunmamaktadır.”¹²

Nazzâm’ın sonsuz bölünmeye bağlı olarak geliştirdiği hareket teorisine göre bir cisim bulunduğu ilk mekândan diğerine geçerken, ikinci mekânda bulunmaksızın üçüncüsüne geçebilir. O, bunun *tafra*/sıçrama ile mümkün olduğunu iddia etmiştir. Bu düşüncesini, üst kısmının hareketi alt kısmının hareketinden daha büyük olan değirmen taşı gibi örneklerle açıklayan Nazzâm’a göre taşın merkezden uzak kısmı, merkeze yakın kısmından daha büyük bir mesafe katetmesi sıçrama ile mümkün olmaktadır.¹³ Ona göre oluş tümüyle hareketten ibarettir. Hareket de *nukle*/nakil hareketi ve *itimad*/dayanma hareketi olmak üzere iki kısım olup, sükûn denilen şey aslında dayanma hareketinden ibarettir. Sükûnun, bir şeyin aynı mekânda iki vakitte bulunması ya da iki vakitte hareket etmesinden başka bir şey olmadığını söyleyen Nazzâm’a göre cisimler yaratıldıkları anda itimad hareketi üzere bulunmuşlardır. İlim ve irade gibi şeyler insan nefsinin hareketi olup bu tür şeylere nukle hareketi ilişmez. Hareket değişim ilkesidir.¹⁴

Abdülkâhir el-Bağdâdî’ye (ö. 429/1037-38) göre cüz’e dair düşüncesini filozoflardan tevarüs eden Nazzâm, bunu temellendirmek için daha önce hiç kimsenin vehmetmediği *tafra* görüşünü ortaya koymuştur.¹⁵ Birçok görüşü eleştirilen Nazzâm’ın özellikle atom ve harekete dair düşüncesi kelamcılardan gelen şiddetli eleştirilerin hedefi olmuştur. Öteki olarak gördüğü fırka ve şahısların düşüncelerini nesnellikten uzak ve tarafgir bir şekilde ele alan Bağdâdî, bunları *fadıha*/skandal adıyla maddeler halinde ele almıştır. Nazzâm’ın görüşlerini yirmi bir skandal olarak özetleyen müellif, ondan söz

¹¹ Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 316.

¹² Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 318; Nazzâm’ın atoma dair görüşleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil*, 58-63.

¹³ Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 321.

¹⁴ Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 324-325; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1413/1992), 48.

¹⁵ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâcîyye minhum*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Kahire: Mektebetü İbn-i Sînâ, 1409/1988), 119.

ederken hakaretle dolu bir üslup kullanmıştır. Nazzâm'la ilgili değerlendirmesini, “Köpeklerin uluması bulutlara zarar vermez.” ifadesiyle noktlayan Bağdâdî, bir ilim adamının taşıması gereken objektiflikle arasındaki mesafeyi ortaya koymuştur.¹⁶

Bağdâdî'ye göre cismin sonsuz bölünebildiği iddiası, Allah'ın âlemin sonunu ilmen ihata etmesinin mümkün olmadığı ve âlemin kadîm olduğu anlamını içermektedir. Oysa Allah, “*Allah, onlarda (elçilerinde) bulunan her şeyi kuşatmış ve her şeyi bir bir saymıştır.*”¹⁷ buyurmuştur. Nazzâm'ın sonsuz bölünme düşüncesi gibi, bunu temellendirmek için geliştirdiği hareket teorisinin de geçersizliğine hükmeden müellif, bir mekânda bulunan bir cismin üçüncü veya onuncu mekâna, ilk mekânla onuncusu arasındaki mekânları aşmadan geçebileceğini söyleyen Nazzâm'ın, tafra görüşünün safsata diye nitelenmiştir.¹⁸

İslâm filozofları da cüz'ün sonsuza dek bölünebileceği düşüncesini kabul etmişlerdir.¹⁹ Nazzâm ise bu düşüncüyü temellendirmek için tafra teorisini ortaya koymuş ve bunu somut bazı örneklerle anlatmaya çalışmıştır. Nazzâm'a göre bir kayanın üzerinde yürüyerek bir tur atan karınca sonsuz bir mesafe katetmiştir. Nazzâm bu olayı açıklamak için kuyu örneğini kullanmıştır. Bu örnekte; bir kuyunun ortasına saplanmış, elli zirâ uzunluğundaki bir diğerin ucunda bir makara ve bu karaya, elli zirâ uzunluğunda bir iple bağlı bir kova bulunmaktadır. Ona göre kova kuyunun yüzeyine çıktığında aslında yüz zirâ mesafe katetmiştir. Çünkü kovanın bağlı olduğu ip ve bu ipin de bağlı olduğu direğin toplam mesafesi budur. Burada kova elli zirâ yol alırken, aynı zamanda direğin boyu olan elli zirâ mesafeyi de sıçrayarak katetmiştir. Şehristânî'ye göre buradaki tafranın, kovanın katettiği asıl mesafe olan elli zirâdan ibaret olduğunu anlayamayan Nazzâm için mağlubiyet kaçınılmazdır. Çünkü yürüme ile sıçrama arasındaki fark, eylemin gerçekleştirildiği zamanın süratli ya da yavaş olmasıyla ilgilidir.²⁰

¹⁶ Bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 119-134.

¹⁷ *Kur'ân-ı Kerîm ve Satır Arası Kelime Meâli*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul: Haktan Yayın-Dağıtım, 1942), el-Cin 72/28.

¹⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 126-127.

¹⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 318; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 49.

²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 49.

Hişam b. Hakem'in (ö. 179/795) ashabından bir grup, sıcaklık ve renk gibi iki latif cismin aynı anda ve mekânda bulunabileceğini, cismin bulunduğu ilk mekândan üçüncüsüne, aradaki ikinci mekânda bulunmaksızın sıçrayarak yol alabileceğini savunmuştur.²¹ Cevherlerin arâzlerden oluştuğunu ileri süren Nazzâm, bu hususta Hişam b. el-Hakem ile hemfikirdir. Nazzâm'a göre renk, tat, koku, ses ve hatıra gibi şeyler birer cisimdir.²² Nazzâm'ın bu düşüncesini eleştiren Şehristânî'ye göre o, bazen arâzları cisim, bazen de cisimleri arâz olarak görmüştür.²³

Nazzâm, kelâmcıların çoğunluğunun, bir cismin bir mekândaki bulunuşunun önceki bir bulunuşla öncelendiğini esas alan hareket tanımını reddetmiştir. Ona göre eğer cisim, *bilkuvve*/aklen sonsuza kadar bölünebiliyorsa o cismin aşacağı herhangi bir mesafe sonlu olmayacak, dolayısıyla hareket açıklanamaz.²⁴ Hareketi tek arâz ve sonlu, sınırlı olarak kabul etmekle birlikte, atomun zihinsel olarak sonsuzca bölünebilirliğini ileri süren Nazzâm, cevher-arâz teorisindeki hareketin varlığının kabul edilmesi halinde herhangi bir mesafenin sonlu olmayacağını düşünerek hareketin varlığına dair klasik tezi çürütmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla ona göre hareketin kabul edilmesi halinde, hareket sonsuz bir mesafe ile karşı karşıya kalacaktır. Bu mesafenin katedilebilmesi ise ancak bir kısmının sıçrama ile geçilmesiyle mümkün olacaktır.

Başta Allâf olmak üzere kelâmcıların büyük kısmı Nazzâm'ın tafra teorisini reddetmiştir.²⁵ Söz konusu görüşleriyle diğer inanç gruplarını karşısına alan Nazzâm, Mutezile kelâmcılarıyla da ters düşmüştür. Çünkü onun tafra ve hareket teorisi Ortaçağ dünyasının atomculuk anlayışına uymadığı gibi, kelâmcıların çoğunluğunun kabulleriyle de uyuşmamaktaydı.²⁶ Atomun bölünmezliği teorisinin Tanrı'nın varlığının temel argümanı olarak görüldüğü bir dönemde, bunun aksini ileri süren Nazzâm, her kesimden gelen ağır

²¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 60-61.

²² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 309; Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, *el-İntisâr alâ İbni'r-Râvendî el-Mülhid*, thk. Niberg (Kahire: Mektebetü'd-Dârü'l-Arabîyye li'l-Kitâb, 1344/1925), 51-52; Bağdâdî, *El-fark beyne'l-fırak*, 125; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 49.

²³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 49.

²⁴ Burhan Köroğlu, "Tafra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/371.

²⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 321.

²⁶ Bk. Kamile Akbal, *Nazzâm'ın Allah ve Âlem Tasavvuru* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 27.

eleştirilere maruz kalmış, bazılarınca onun küfrüne hükmedilmiş ve buna dair kitaplar yazılmıştır.²⁷

Nazzâm'ın atom ve hareketle ilgili görüşlerinden hareketle, onun âlemi kadîm gördüğü düşünülmemelidir. Kelâmcıların çoğunluğu gibi, Nazzâm da âlemin hâdis olduğunu kabul eder. Onun anlayışında âlemi oluşturan cisimler ve onları saran tek arâz olan hareket sonlu ve sınırlıdır. Âlem filozofların düşündüğünün aksine hâdis olup Allah'tan başka kadîm varlık yoktur. Allah, âlemi yaratan ve ona hareket verendir.²⁸

Nazzâm'ın amacı tevhide hâlel getirmemek ve âlemin hudûsunu ispatlamak olmuştur. Atom teorisiyle bağlantılı olarak ortaya koyduğu *kumûn ve zuhûr*, kozmolojik delilini bina ettiği teoridir. Ona göre Allah âlemi içindekilerle birlikte tek defada yaratmıştır. Hz. Âdem'in yaratılışı evlatlarının yaratılışından önce değildir. Allah yarattıklarının bir kısmını bir kısmında gizlemiştir. Öncelik ve sonralık, bir şeyin yaratılmasıyla ilgili (hudûs) değil, gizlendiği yer ve mekânda ortaya çıkarılmasıyla ilgilidir.²⁹

Nazzâm'a göre kadîm tek varlık Allah'tır. O'nun dışındaki her şey sonlu ve sınırlıdır. O, atomun sonsuzca bölünmesini bilfiil değil, vehmî ve zihnî olarak düşünmüştür. Hareket dışındaki arâzları reddetmesi, onu, kelâmcıların arâz diye niteledikleri diğer hususların, aynı yerde ve mekânda birlikte bulunabilen latif birer cisim olduğu sonucuna götürmüştür. Ona göre doğası gereğince tabiatta sıcak ile soğuk, ateş ile su, kuruluk ile rutubet gibi unsurların, birbirine zıt doğaları gereğince aynı yerde bir arada değil, ayrık olmaları gerekmektedir. Hâlbuki bu unsurların canlı ve cansızların yapısında bir arada bulunduğu görülmektedir. Bu zıt unsurları birleştiren üstün bir iradenin varlığının

²⁷ Ebû'l-Hüzeyl ve Ca'fer b. Harb'in (ö. 236/850-51 [?]), Nazzâm'ın atom teorisi nedeniyle küfre düştüğüne dair kitap kaleme aldıklarını belirten Bağdâdî, onun bu teorisiyle bağlantılı olarak ortaya koyduğu *kümûn-zuhûr* görüşüyle dehrîyyûndan/ateistlerden farksız olduğunu belirterek Nazzâm'ı tekfir etmiştir. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 117. 126-127; Tafra teorisinin eleştirisine dair ayrıntılı bilgi için bk. Osman Demir, "Basit ve Bileşik: Kelâmda Cismin Tanımı ve İbn Kemâl'in Tafra Eleştirisi", *Kelâm Araştırmaları* 17/1 (2019), 15-35.

²⁸ Bk. Akbal, *Nazzâm'ın Allah ve Âlem Tasavvuru*, 50.

²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 65, Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 126-127.

göstergesi olan bu durum, âlemin hâdis, yaratıcısının ise kadîm olduğunu ve Hâlık'ın mahlûka benzemediğini ortaya koymaktadır.³⁰

Nazzâm'ın, cevheri reddettiği için tekfire varacak derecede eleştirilmesi, âlemin hudûsunu kanıtlamanın ancak cevher-arâz teorisiyle mümkün olabileceği düşüncesini taşıyan yerleşik kanaatten kaynaklanmaktadır. Bu durum, kelâmî meselelerin ele alınışında Kur'ânî nasların oynadığı çift taraflı rolün bir sonucudur. Başlangıçta teoriyi meşrulaştırma ve temellendirme amacıyla âyet kullanılırken, sonradan teorisinin âyeti destekleyen verisi bir iman esası konumuna yükseltilmiş ve tekfir sebebi olarak görülebilmektedir. Onlara göre cevherin reddi, Cin Sûresi'nin 28. âyetinin reddi demektir ki ortaya çıkan netice kelâmın akîdeleşmesidir.³¹

Görüşleri nedeniyle, diğer fırka mensupları ve kendi mezhepdaşlarıncı tekfir edilecek derecede ağır eleştirilere maruz kalan Nazzâm ve görüşleriyle ilgili objektif bir değerlendirme yapabilmeyen yolu, Ortaçağ'da ortaya koyduğu, cismin sonsuzca bölünebilirliği ve buna bağlı olarak tafra adıyla geliştirdiği hareket teorisinin günümüz bilimsel verileriyle kıyaslanmasından geçmektedir.

2. KUANTUM FİZİĞİ VE ATOMUN PARÇALANMASI EKSENİNDE CEHER-ARÂZ VE TAFRA

Kuantum fiziğini çağrıştıran tafra teorisi hariç tutulursa, insanlık tarihinde yakın bir geçmişe kadar, felsefe ve teolojide olduğu gibi bilim dünyasında da cismin en küçük parçacığının atom olduğu fikrinin hüküm sürdüğü malumdur. 1897'de katot ışık hüzmelerinin bilinmeyen bir şekilde negatif yüklü, atomdan çok daha küçük ebatlara sahip -elektron denilen- parçacıklardan oluştuğunu keşfeden Joseph John Thomson (1856-1940) ile bu durumun değiştiği görülmektedir.³²

Kendisinden sonra üç yüz yıl boyunca bilim dünyasını etkileyen, klasik mekaniğin babası Isaak Newton'un (1643-1727) 1687'de yayınlanan *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri) adlı kitabında ortaya koyduğu evrensel kütle-çekim

³⁰ Bk. Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil*, 61-62.

³¹ Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil*, 59-60.

³² *Vikipedia -The Free Ansiklopedia-*, "J. J. Thomson". Erişim 31.08.2023.

ve üç hareket yasalarıyla ilgi kabuller,³³ 19. yüzyılda Thomson'un ışık fotonlarında elektronu keşfetmesiyle atomun, daha önce düşünüldüğünün aksine bileşik bir yapıda olduğu ortaya konulmuştur. Böylece cismin bölünemeyen en küçük parçacığı olduğu kabulünü yıkan Thomson'un, Ortaçağ'da cismin sonsuz bölünebilirliğini savunan Nazzâm'ı teyit ettiğini görmekteyiz.

Thomson'nun açtığı çığırda birlikte, atomun yapısının tamamen anlaşılabilmesi için ışığı konu alan deneylere yoğunlaşan bilim insanları,³⁴ kuantum fiziğinde elektronların, Newton'un belirttiği fizik kurallarından çok farklı davrandığını gözlemlemişlerdir. Nazzâm'ın cisim görüşünü destekleyen bu çalışmalarla, İslâm düşüncesindeki cevher-arâz teorisini destekleyen klasik fizikle birlikte yerleşen birtakım kabullerin geçersizliği ortaya konulmuştur. Modern fiziğin karşı kutbunda bulunan klasik fizikle birlikte yerleşen kabullerin etkisi, bilimsel alanda olmasa da günlük yaşamda günümüzde de devam etmektedir. Klasik fizikte doğanın matematiksel niteliklere sahip, bölünemez küçük parçacıklardan oluştuğunu, doğadaki oluşun söz bu parçacıkların birleşmesi ve dağılmasına dayandığını, hareket ve değişimin kaynağının Tanrı olduğunu söyleyen Newton,³⁵ İslâm kelâmının kozmolojik delillerinden hudûsun üzerine bina edildiği cevher-arâz teorisini sistemleştiren Allâf'ın bilim dünyasındaki temsilcisi gibidir.

Günlük yaşantımızı, alışkanlıklarımızı ve doğayla aramızdaki ilişkiyi, kısacası sınırlarımızı çizen ve hatta algılarımızı oluşturan yasaların bütünü fizik yasaları diye tanımlamaktayız. Klasik fizikte kesinlik, atom ölçeğinde ise belirlenemezlik ve olasılıklar bulunmaktadır. Atom-altı evrende görülen olaylar şaşırtıcıdır. Bir parçacığın hız ve konumunu aynı anda kesin olarak ölçmek imkânsızdır. Elektron ve protonlar, potansiyellerinin çok üstündeki enerji

³³ *Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-*, "Isaak Newton". Erişim 31.08.2023.

³⁴ Işıkla ilgili bazı temel deney ve veriler daha önce Isaak Nowton'un tarafından ortaya konulmuştur. Newton 1704'te yayımladığı *The Opticks* adlı kitabını bu konulara ayırmıştır. Bir prizmaya tuttuğu beyaz ışığın farklı renklerden bir tayf oluşturmasını gözlemleyen yazar, bir renk kuramı ortaya koymuştur. Işığın yansıma ve kırınım hesaplamalarını yapan Newton, gözün işleyişi, merceklerle görüntü oluşumu, gökkuşağı renkleri ve teleskop yapımıyla ilgili önemli çalışmalara imza atmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-*, "Isaak Newton". Erişim 31.08.2023.

³⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, "Isaak Newton ve Bilim Devrimi", *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi* 515 (Ekim 2010), 87. Erişim 31.08.2023.

engellerini aşabilmekte, adeta duvarların içinden geçebilmektedir. Elektronlar, bir atom çekirdeğinin etrafında kendileri için önceden belirlenen enerji seviyelerinde/yörüngelerde bulunabiliyorken, bu yörüngelerin arasında bulunmaksızın, yörüngeler arasında geçiş yapabilmektedir. Yüzyıllardır dalga olarak bilinen ışığın parçacık özelliğine sahip olduğu, hatta bu parçacıkların elektromanyetik dalgalar gibi davranabildiği gözlemlenmiştir. Oysa klasik fizikte, elimizle tuttuğumuz bir cisimi bıraktığımızda cismin yere düşeceğini, duvara doğru attığımız bir plastik topun duvarı delip geçmeyeceğini, sekerek geri döneceğini biliriz. Newton'un hareket, termodinamik ve elektromanyetik etkileşim gibi klasik fizik yasalarıyla formüleleştirilen bu durumlar doğaya dair öngörü ve beklentilerimizin temelini oluşturmuştur. Algımızı şekillendiren mekanik fizik yasalarıyla açıklanamayan olaylarla ilgili deney ve gözlemler ise, *kuantum fiziğini* ortaya çıkarmıştır.³⁶

Klasik fizik ile kuantum fiziğinin çatıştığı temel problemin çözümüne dair önemli katkıyı Neils Bohr (1885-1962) yapmıştır. Elektronların enerji seviyelerinin ya da yörüngelerinin farklı olduğunu ve atom çekirdeği etrafında belli yörüngelerde dönerken bir yörüngeden diğerine, aradaki mekânda bulunmaksızın (ışınlanarak) sıçrayabileceğiyle ilgili deney ve gözlemler yapan Bohr, bu sıçramaya *kuantum sıçraması* adını vermiştir. Bohr'un kendi adıyla anılan atom modelinde negatif yüklü bir elektron, atomik bir yörünge ile sınırlı, küçük, pozitif yüklü bir çekirdeğin yörüngesinde dönmektedir. Yörüngeler arasındaki kuantum sıçramasına, yayılan veya emilen miktarda elektromanyetik radyasyon eşlik etmektedir. Bohr'un yaptığı deneylerle ve tasarladığı *tamamlayıcılık* ilkesiyle, cismin hem dalga hem de parçacık gibi davranmak şeklindeki çelişkili durumlar açısından ayrı ayrı incelenebilmesinin mümkün olduğunu ortaya konulmuştur. Günümüzde başka modellerin yerini aldığı bu model, dayandığı ilkeler açısından geçerliliğini hala korumaktadır.³⁷

Nazzâm'ın atom görüşü ve Tafrâ teorisi kuantum fiziğinin hayret verici yapısını çağrıştırmaktadır. Cismin sonsuz şekilde bölünemeyeceğini savunan Allâf'ın, ona yönettiği itiraz ve Nazzâm'ın bu itiraza verdiği cevap, klasik fizik ile kuantum fiziğinin temel problemini ve fizik biliminin bu iki kolu arasında

³⁶ Enis Yazıcı, "Satranç ve Kuantum Fiziği", *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi* 48/869 (Şubat 2015), 39-40. Erişim 31.08.2023.

³⁷ Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-, "Neils Bohr". Erişim 31.08.2023.

ortaya çıkan çatışmayı anımsatmaktadır. Atomun bölünebilmesi halinde, bir kayanın üzerinde yürüyerek kayanın etrafını bir tur dönen karıncanın, -zinhen-sonsuz birimlerden oluştuğu için sonsuz bir mesafeye sahip olan o cismin çevresini, sınırlı bir zaman diliminde aşmasının mümkün olamayacağı itirazına verilen cevap ilginçtir: Karınca bu mesafenin bir kısmını yürüyerek, bir kısmını ise sıçrayarak aşmıştır. Bu cevaptaki gizem, teorik de olsa, sonsuz birimlerden oluşan bir mesafeyi, sonlu bir zamanda aşma eylemi olarak görülen sıçramanın ancak ışınlanma ile mümkün olabilirdir. Yani tafra teorisindeki sıçrama, klasik fizik kuralları çerçevesinde, bir mekânsal noktadan sonra onu takip eden sonraki noktaya intikal değil, bir noktadan başka bir noktaya, aradaki mekânlarda bulunmaksızın geçiş, yani *ışınlanma* ilkesine dayanmaktadır.

Nazzâm'ın Ortaçağ'da ışık parçacıklarıyla ilgili deneyler yapma imkânı bulunmasa da görüşlerinin anlaşılabilirliği ve nesnel bir şekilde değerlendirilebilmesi için, cismin sonsuzca bölünebilirliği ve tafra teorisini açıklamak için kullandığı örneklerin bilimsel verilerle karşılaştırılması gerekmektedir.

Işığın, dalga ve parçacık özelliği gösteren (parçacık gibi davranan) foton adlı, kütsüz (ağırlıksız değil) ve yüksüz atom-altı parçacık paketlerinden oluşması, bilim adamlarını optik alanına yöneltmiştir. Thomas Young (1773-1829) tarafından yapılan *Young deneyi* ya da *çift-yarıık deneyi* ile ışığın dalga gibi davrandığı ortaya konulmuştur. Daha sonra keşfedilen fotoelektrik etkisi ise, ışığın dalga özelliğiyle birlikte, parçacık gibi davrandığını göstermiştir. Bu deneyde iki paralel yarıık açılmış bir levhaya tutulan ışık, iki yarııktan geçerek levhanın arkasındaki bir ekran düşürülmüştür. Işığın, dalga özelliği gereğince yarııklardan geçip *girişim* yaparak ekrana aydınlık ve karanlık bantlar halinde yansıdığı görülmüştür ki ışık tamamen parçacık özelliğinde olsa bu netice beklenemezdi.³⁸

Işık tamamen parçacıklardan oluşsa ve bir yarııktan geçerek ekrana çarpsaydı, aklanda yarığın ebatlarına ve şekline uygun bir desen oluştururdu. Hâlbuki *tek yarıık deneyinde*, tek yarııktan geçirilen ışığın, ortada dar bir bant ve ona paralel olarak yanlarda dizilmiş daha koyu bantlar halinde ekrana düştüğü, yani bir *dağılma deseni* oluşturduğu görülmüştür. Aynı şekilde, ışık sadece

³⁸ Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-, "Işık". Erişim 07.09.2023.

parçacıklardan oluşsaydı ve benzer iki yarıktan geçirilseydi, ekrandaki desen iki yarığın oluşturduğu iki desen olurdu. Fakat ışıkla yapılan deneyde bu desen, bir dizi aydınlık ve karanlık bant oluşturmuştur. Thomas bu olayı ispatladığında, ışığın dalgalardan oluştuğunu ortaya koymuştur. Bu deney, daha önce Newton'un ortaya koyduğu, 17. ve 18. asırda *ışığın yayılma modeli* diye kabul edilen, ışığın parçacık teorisini çürüterek 1800'lerin başında ışığın dalga teorisinin benimsenmesinde etkili olmuştur. Sonraki dönemde ışığın fotoelektrik etkisinin keşfiyle birlikte, ışığın farklı şartlarda (gözlemlendiğinde) parçacık gibi davranabileceği görülmüştür. Çelişik gibi görünen bu keşiflerle, bilim dünyasında klasik fizik geride bırakılarak ışığın kuantum yapısına sahip olduğunu ortaya konulmuştur.³⁹

Öncesinde ışıkla yapılan deneyler, 1961'de, Tübingen Üniversitesi'nden Clauss Jönsson tarafından elektronlarla (cisimsel parçacıklarla) yapılmış ve ışık deneyleriyle varılan aynı sonuçlar elde edilmiştir. 1999'da ise mikroskopla görülebilecek kadar büyük parçacıkların (0.7 nm çapında, protondan beş yüz bin kat büyük buckyball molekülleri) *dalga-tipi girişim* sergiledikleri gözlemlenmiştir. Kuantum mekaniğinin temellerini ortaya koyan çift-yarık deneyi ve benzeri deneyler, klasik bir düşünce deneyi haline gelmiştir. Günümüz kuantum mekaniği otoritelerinden, ünlenen fizikçi Richard Feynman (1918-1988), sadece bu deney üzerinde düşünülerek bütün kuantum mekaniğinin derlenebileceğini söylemiştir.⁴⁰

Günümüzde ışığın hareketi, dual/ikili model denilen dalga ve parçacık ile açıklanmaktadır. Buna göre dalga ve parçacık özelliği gösteren fotonlardan müteşekkil olan ışığın, yayılırken iki özelliği de göstermesi mümkündür. Ama asla ikisini bir arada göstermemektedir. Bazen dalga bazen de parçacık şeklinde yayılmaktadır. Hangi durumda parçacık hangisinde dalga şeklinde yayıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, dalga olarak görülmek isteniyorsa dalga, parçacık olarak görülmek isteniyorsa -yani ölçüldüğünde- parçacık olarak davrandığı kanıtlanmıştır.⁴¹

Işıqla ve parçacıklarla yapılan deneylerle elde edilen bilimsel verilerden hareketle, klasik mekaniğin fiziğin bilinen ve basitçe gözlemlenen en genel hali

³⁹ Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-, "Işık". Erişim 07.09.2023.

⁴⁰ Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-, "Işık". Erişim 07.09.2023.

⁴¹ Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-, "Işık". Erişim 07.09.2023.

olduğunu söylenebilir. Eski çağlardan beri egemen olan, cismin bölünemeyen en küçük parçacığ^ı düşüncesine dayanan klasik atom anlayışının son birkaç asırda yapılan deney ve gözlemlerle geçerliliğini yitirdiği görülmektedir. Atomun içerisinde bulunan elektronların bir yörüngeden diğerine geçerken ışınlanarak yer değiştirmesi ve atomun bileşik yapısına dair bilimsel verilerle kıyaslandığında klasik cevher-arâz teorisinin, atomun bölünmezliğiyle ilgili kabulünün geçerliliğini yitirdiği söylenebilir.

Atom-altı evrende keşfedilen kuantum sıçraması ile Nazzâm'ın karıncasının sonsuz mesafelerden bir kısmını sıçrayarak aşması arasında şaşkırtıcı derecede bir benzerlik bulunmaktadır. Young deneyi ile başlayan bilimsel çalışmalardan elde edilen veriler, klasik mekaniğin ilkel halini andıran cevher-arâz teorisinin hareket kuramının, kuantum sıçramasıyla paralellik gösteren taфра teorisine yenildiğini ortaya koymaktadır.

Nazzâm'ın taфра teorisini açıklamak amacıyla verdiği örneklerle parçacıkların dalga özelliği gösterdiğini ortaya koyan bilimsel veriler arasında benzerliklerin bulunduğu söylenebilir. Onun, değirmentaşı örneğinde taşın üst kısmının hareketinin alt kısmından büyük olmasını taфра ile açıklaması, taşın şekli ve bu şekle yayılan hareket göz önünde bulundurulduğunda, parçacıkların dalga gibi davranarak girişim deseni oluşturduğuna dair bilimsel verileri akla getirmektedir. Elli zirâ derinliğindeki kuyu örneğinde ise, elli zirâ uzunluğundaki ipe bağlı kova yüzeye çıktığında, asılı olduğu elli zirâ uzunluğundaki direğin mesafesini de taфра ile aşmasıyla birlikte, toplamda yüz zirâ uzunluğunda bir mesafe katettiğini belirtmesi modern fizikte parçacıkların dalga hareketi sergilemesiyle ilgili deneyleri hatırlatmaktadır. Burada Nazzâm'ın, kovanın bağlı olduğu ipe birlikte aştığı mesafesini, ipin bağlı olduğu direğin mesafesine ekleyerek, kovanın görünürde aştığı mesafenin iki katı yol aldığını söyleyip bunu taфра ile açıklaması, kuantum fiziğinde elektronların bir yörüngeden diğerine, aradaki yörüngelerde bulunmaksızın ışınlandığını (kuantum sıçraması) ortaya koyan verilerle paralellik arz etmektedir.

Nazzâm'ın, klasik cevher-arâz teorisinde cevhere bağlı olarak bir anda meydana gelen, sonra yok olan şeyler olarak tanımlanan renk, koku, tat ve sıcaklık gibi şeyleri atom olarak görmesi ilginç ve bilimsel verilerle de

uyuşmaktadır. Nitekim renk, güneşten ya da başka bir ışık kaynağından gelen ışık parçacıklarının (foton) temas ettiği atomun elektronlarının enerji seviyesini değiştirerek kuantum sıçramasına yol açması ve bu sıçrama esnasında elektronların soğurduğu renk parçacıklarını etrafa yaymasından ibarettir. Elektronlardan yayılan renk parçacıkları göze temas ettiğinde elektrik sinyaline dönüştürülerek beyinde karşılık geldiği renkle eşleştirilmektedir.⁴²

Nazzâm'a yöneltilen bir eleştiri de onun bazen arâzları cisim bazen de cisimleri arâz diye nitelemesiydi. Bu anlayış ile ışık gibi, parçacıkların da hem dalga hem parçacık özelliği gösterdiğini ortaya koyan kuantum fiziği verileri arasında bir benzerlik kurulabilir. Atomun bileşik yapısı, bu yapıdaki parçacıkların yörünge ve hareketlerini ortaya koyan kuantum fiziği verileri, Nazzâm'ın atom ve hareket teorisini desteklemektedir. Dolayısıyla klasik mekanik ve öncesinde cevher-arâz gibi teorilerle birlikte yerleşen, cismin sadece parçacıklardan oluştuğu kabulü, bilimsel verilerle de desteklenen, cismin parçacık ve dalga hareketinin bir toplamı olduğu düşüncesiyle yer değiştirmektedir.

Nazzâm'ın atomun sonsuzca bölünebilirliği teorisinin teyit eden daha somut bilimsel veri atomun parçalanmasıdır. 1911'de atomun merkezindeki ağır çekirdeğin keşfiyle birlikte radyoaktif maddelerden üretilen parçacıklarla bombardımana tabi tutulan atom çekirdeği parçalanarak büyük miktarda enerji açığa çıkarılmıştır. Bu yöntemle, en ağır çekirdeğe sahip uranyum ve izotopları nötronlarına ayrılabilmiştir. Otto Hahn (1879-1968) ve Lise Meitner (1878-1968) tarafından yapılan deneylerle uranyum çekirdeğinin ikiye bölünebileceği ortaya konulmuştur. "Fisyon" denilen bu süreçte fazladan açığa çıkan nötronlar sürecin sürekliliğini (zincirleme reaksiyonunu) sağlamaktadır. İlk kez 1942'de Enrico Fermi ve takımının çabalarıyla, ilk nükleer reaktörde gerçekleştirilen zincirleme reaksiyon, üç yıl sonra Japonya'nın Hiroşima ve Nagazaki şehirlerini yok eden nükleer bombada kullanılmıştır.⁴³

Atomun içerdiği elementler ve davranışlarının bilimsel verilerle ortaya konulduğu günümüz bilimsel verileriyle, klasik fizikle birlikte oluşturulan algılarımızın dayandığı klasik mekaniğin ötesinde karmaşık ve olasılıklı kuantum mekaniğini ortaya konulmuştur. Nazzâm'ın tafra teorisinin kuantum

⁴² *Atom Mucizesi -Allah'ın Yaratılış Delillerinden Atom-*. Erişim 07.09.2023.

⁴³ *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi*, "Atomu Parçalamak". Erişim 07.09.2023. Ayrıca bk. Vikipedi -Özgür Ansiklopedi- "Nükleer Fisyon". Erişim 07.09.2023.

sıçraması ile paralellik arzemesi hayret vericidir. Bu durum, Ortaçağ'da atomun sonsuzca parçalanabileceğini ileri süren ve buna bağlı olarak tafra/sıçrama teorisini geliştiren Nazzâm'ın haklılığını ortaya koymaktadır. Bunun da ötesinde atomun parçalanması ve bu parçalanma neticesinde elde edilen enerjinin çeşitli alanda kullanılması, genelde Ortaçağ, özelde İslâm dünyasında yerleşik cevher-arâz teorisinin aksine, tafra teorisinin bilimsel verilerle uyumunu göstermektedir. Bu veriler, atomun bölünmezliği ve klasik hareket kabulünün egemen olduğu bir dönemde, bunun aksini ileri sürdüğü için küfre düştüğüne dair kitaplar yazılan, ilmî etik ve bilimselliğe mesafeli müelliflerce hakarete maruz kalan Nazzâm'ın haklılığını ve çağlar-üstü bir perspektife sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Kelâm kozmolojisinde hudûs delilinin üzerine bina edildiği cevher-arâz teorisini kabul etmeyerek cisim ve harekete ilişkin yeni görüşler ortaya koyan Nazzâm'ın, zihinsel düzeyde cismin sonsuzca bölünebilirliği ve buna bağlı olarak ortaya koyduğu tafra/sıçrama teorisinin, modern fizik verileriyle karşılaştırıldığı çalışmamızda ortaya çıkan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

İslâm düşüncesindeki cevher-arâz teorisi, bilim dünyasında uzun süre egemen olan klasik fizik yasalarına dayanmaktadır. Her iki sistemin atom ve hareket tanımlamaları arasındaki benzerlik bunu söylemeye imkân vermektedir. Buna karşılık, cismin sonsuzca bölünebilirliği ve tafra teorisi de kuantum fiziği verileriyle uyumaktadır. Nazzâm'ın bu çerçevede yaptığı açıklamalar ve kullandığı örnekleri, kuantum fiziğinin temellerini ortaya çıkaran bilim adamlarınca yapılan deney ve gözlemlerden elde edilen verilerle desteklemek mümkündür.

Nazzâm'ın, cismin zihni olarak sonsuzca bölünebileceğini söylemesi, 19. yüzyıl başlarında, atomun bileşik yapısının keşfedilmesi ve aynı yüzyılın ortalarında da atomun fiilen parçalanmasıyla önem kazanmıştır. Bundan daha da önemlisi, tafra teorisinin, kuantum fiziğinin temel kavramı haline gelen *kuantum sıçraması* ile benzer bir mahiyet arzemesidir. Bu teori, atom-altı evrende bulunan elektronların ışınlanarak yer değiştirdiğine dair bilimsel deney ve gözlemlerin, sırf akli tefekkürle ulaşılan, genel ve basit şekli gibidir.

Belirlilik ve kesinliğe dayalı klasik fizik ve mekanik yasaları, belirlenemezlik ve olasılıklarla dolu olan kuantum fiziğiyle birlikte, geçerliliğini büyük oranda yitirmiştir. Aynı şekilde, cisim ve hareketle ilgili temel tezi bakımından klasik fiziğin ilkel şeklini andıran cevher-arâz teorisinin de İslâm kelâmındaki konumu gözden geçirilerek bilimsel verilerle çelişmeyen bir cisim ve hareket anlayışına ulaşılmalıdır. Kuantum fiziğinin, cismin yalnızca parçacık hareketi değil, dalga hareketi de gösterebildiğine ilişkin verileri, İslâm kelâmında cismin yeniden tanımlanmasına olan ihtiyacı ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yapılacak çalışmaların müstağni kalamayacağı şey, Nazzâm'ın cisim ve hareket teorisidir.

KAYNAKÇA

Akbal, Kamile. *Nazzâm'ın Allah ve Âlem Tasavvuru*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Atom Mucizesi -Allah'ın Yaratılış Delillerinden Atom-. Erişim 07.09.2023. <https://atommucizesi.wordpress.com/tag/renk/>

Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-nâciyye minhüm*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetü İbn-i Sînâ, 1409/1988.

Demir, Osman. “Basit ve Bileşik: Kelâmda Cismin Tanımı ve İbn Kemâl'in Tafra Eleştirisi”. *Kelâm Araştırmaları* 17/1 (2019), 15-35.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. Beyrut: Dârü'n-Neşr, Gözden Geçirilmiş 4. Basım, 1426/2005.

Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *el-İntisâr alâ İbni'r-Râvendî el-Mülhid*. thk. Niberg. Kahire: Mektebetü'd-Dârü'l-Arabîyye li'l-Kitâb, 1344/1925.

Kılavuz, Ulvi Murat. *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs-İmkân)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Köroğlu, Burhan. “Taфра”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/371-372. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Kur'ân-ı Kerîm ve Satır Arası Kelime Meâli. çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır. İstanbul: Haktan Yayın-Dağıtım, 1942.

Kutluer, İlhan. “Cevher”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7/450-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Musâ b. Meymûn. *Delâletü'l-Hâirîn*. thk. Hüseyin Atay. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dinîyye, t.y. çev. Bilal Taşkın. “İbn Meymûn'un Kelâmcıların Cevher-Arâz Teorisine İlişkin On İki Mukaddimesinin Tercümesi”. *Kelâm Araştırmaları* 15/1 (2017), 219-246.

Şehristânî, Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. 1-3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2. Basım, 1413/1992.

Şehristânî, Abdülkerîm. *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dinîyye, 1430/2009.

Topdemir, Hüseyin Gazi. “İsaak Newton ve Bilim Devrimi”. *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi* 515 (Ekim 2010), 86-91. Erişim 31.08.2023.

Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi “Atomu Parçalamak”. Erişim 07.09.2023. <https://services.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=Sdoc9q+pwj2JPMYVmg+5z1Be?dergiKodu=4&cilt=32&sayi=374&sayfa=68&yaziid=11239>

Vikipedi -Özgür Ansiklopedi-. “İsaak Newton”. Erişim 31.08.2023. https://tr.wikipedia.org/wiki/Isaac_Newton

Yazıcı, Enis. “Satranç ve Kuantum Fiziği”. *Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi* 48/869 (Şubat 2015), 39-41. Erişim 31.08.2023. <https://services.tubitak.gov.tr/edergi/yazi.pdf;jsessionid=HH6Ah1uUNYPRT+jNCL1spWyv?dergiKodu=4&cilt=48&sayi=869&sayfa=38&yaziid=37282>

BÖLÜM XI

OTOMOBİLİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRKİYE'DEKİ DURUMU

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ*

Dr. Öğrt. Üyesi Mustafa Murat ÇAY**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357243>

*Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Gaziantep/ zeynelozlu@hotmail.com. zozlu@gantep.edu.tr.Orcid No: 0000-0003-2499-4815

**Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi/ mmuratcay1903@yandex.com. mmuratcay@gantep.edu.tr Orcid No: 0000-0001-9896-7807

Giriş

Türkiye Sanayisi ile ilgili kaynaklar arasında ticaret salnameleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu salnamelerde ait olduğu dönemin sanayi ve ticaret dallarına ilişkin somut verilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu bağlamda bu araştırmada 1340-1341 (1924-1925) tarihli Türk Ticaret Salnamesinde yer alan ve henüz Türkiye’de yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan otomobil sektörüyle ilgili bilgiler tespit edilerek otomobil sektörünün ilgili yıllardaki durumu mercek altına alınmıştır. İlgili dönemde otomobilin henüz Türkiye’de üretiminin olmaması dolayısıyla bu ulaşım aracının bazı firma ve acenteler tarafından ithalatının sağlanmış olduğu görülmektedir. Burada dikkati çeken en önemli nokta ise bu firma ve acentelerin büyük çoğunluğunun -neredeyse tamamının- gayrimüslim vatandaşlara ait olmasıdır.

1924 Yılında Türkiye’de Sanayii’nin Genel Durumu

Türk Ticaret Salnamesinin Birinci Sene 340-341 (1924-1925) tarihli nüshasında yer alan bilgilere göre Türkiye’de mevcut sanayi, gıda, maden, deri, odun ve kereste, dokuma, kırtasiye ve kimya olmak üzere yedi kısma ayrılmıştır⁴⁴. Kaldırılan Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin 1331 (1925) yılı istatistiki verilerine göre bu sanayi dallarının genele oranı şu şekildedir: Gıda %27.7, maden %7.5, deri %4.6, odun ve kereste %8.5, dokuma %27.7, kırtasiye %19.6 ve kimya %4.3⁴⁵.

Türkiye’nin klasik sanayisi (sanayi-i ibtidai), buğday, irmik, sebze, tütün gibi ziraat ürünlerine dayanmaktadır. Daha sonraları ise pamuk, yün, koza gibi kaynakları dolayısıyla gıda sanayiinden sonra mevcut sayıya nazaran %2 itibariyle ikinci derecede dokuma sanayi gelmiş olsa da üretim değeri ve ülkenin kullanımına olan tesiri bakımından olması gereken seviyenin uzağında kalmıştır.

Önem bakımından üçüncü seviyede ise kırtasiye sanayii yerini almıştır. Bu da dönem itibariyle sayıları 42’ye ulaşmış olan matbaalardan kaynaklanmıştır.

⁴⁴ *Türk Ticaret Salnamesi*, Birinci Sene 340-341 Nüshası, İktisadî Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, (Basım Yeri Yok) Matbaa-i Ebu’z-Ziya 340-341, s. 94.

⁴⁵ *Aynı yer.*

Dördüncü ve son seviyede ise deri sanayi olmuştur. Bu alanda küçük sanayi dikkate alınmamıştır.

Aslî müesseselerin (Müessesât-ı Asliye) %53'ü, genelinin ise %55'i İstanbul ve çevresinde kurulmuş olup çalışan sayısı ve üretim değeri itibarıyla da İstanbul ve çevresi Türkiye'nin birinci sanayi merkezi olmuştur. İstanbul'dan sonra ikinci derecede İzmir yerini almış ve burada 59, diğer şehirlerde ipek sanayiine ait 46'sı Bursa'da olmak üzere toplamda 63 kuruluş vücuda getirilmiştir. Sadece dokuma sanayiinde 73 kuruluşun 54'ü %74 oranla İstanbul ve İzmir şehirleri haricinde ve kimya sanayiinin %54.5'i İzmir'de yerini almıştır. Bundan anlaşılacağı üzere tüketicinin, işçinin ve nakliye vasıtalarının çoğu sanayisi büyük şehirlere çekilmiştir. Aşağıda bu sanayi dallarına ait aslî kuruluşların yüzdelik oranlarını gösteren cetvel sunulmuştur⁴⁶.

Tablo 1.

Aslî Kuruluşların Sanayii Dalı	Aslî Kuruluşların Adedi	Aslî ve İkincil Kuruluşların Adedi	Aslî Kuruluş Oranı	Aslî ve İkincil Kuruluş Oranı
Gıda Sanayii	75	78	28.6	27.7
Maden Sanayii	17	21	6.6	7.5
Deri Sanayii	13	13	4.9	4.6
Odun ve Kereste Sanayii	24	24	9	9.5
Dokuma Sanayii	73	78	27.5	27.7
Kırtasiye Sanayii	51	55	19.4	19.6
Kimya Sanayii	11	12	4.1	4.3
Toplam	264	282	99.9	99.9

Müesseselerin çeşitli sanayi sınıflarında çalışan insan sayısına göre sınıflandırılmasıyla ilgili bilgilere de 1927 Sanayi Sayımından ulaşmak mümkündür. Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait güvenilir bilgilere bu sayımdan ulaşılmaktadır⁴⁷. Aşağıdaki tablodan dönem itibarıyla mevcut sanayi kuruluşları hakkında bir fikir edinilebilir.

⁴⁶ *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 94.

⁴⁷ Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından hazırlanmış olan 1927 Sanayi Sayımı, mevcudunun kalmaması ve eldeki tek nüshanın da Arap Harfleri ile basılı olmasından dolayı gerektiği şekilde istifade edilemediği düşüncesiyle yeni harflerle kitapçık haline getirilmiştir. Kitapçığın önsözünde; "1927 Sanayi Sayımının bir özelliği de sayımda kullanılan tarif ve metodolojinin bugünkü Birleşmiş Milletler tavsiyelerine çok yakın

Tablo 2.

Sanayi sınıfları	Müesse adedi	Sanayi sınıfları	Müesseses adedi
Tarım sanayii	98	Kâğıt ve karton sanayii	7
Dokuma sanayii	96	Elektrik sanayii	7
Maden çıkarma sanayii	51	Kimya sanayii	3
Ağaç ürünleri sanayii	29	Karma sanayii	1
Maden sanayii	16		
Bina inşaatı sanayii	13	Toplam	321

Türkiye’de sanayi hamlelerin yapılmasında ve fabrikaların kurulmasında en etkili faktör hiç şüphesiz Teşvik-i Sanayi Kanunu olmuştur. On yıl gibi kısa bir sürede bu konuda ne aşama kaydedildiği hakkında fikir vermesi açısından Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanmış olan Sanayi İstatistikleri büyük önem arz etmektedir. 1932 ve 1933 istatistiklerine göre Cumhuriyet öncesinde ve sonrasında kurulan müesseselerin adedi, sanayi alanındaki hamlelerin kıymetini ortaya koymaktadır⁴⁸:

oluşu ve dünya istatistikçileri arasında isim yapmış olan Belçikalı Uzman Camille Jacquart’ın, bu sayımı İstatistik Genel Müdürü olarak bizzat yönetmiş olmasıdır” vurgusu yapılmıştır. Konumuz gereği burada fazla ayrıntıya girilmemiştir. Ancak bu konuda çalışma yapanlar için bu kitapçık son derece önemli bir kaynağı temsil etmektedir (*Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Sanayi Sayımı 1927*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969, s. 10).

⁴⁸ *Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Sanayi İstatistikleri -Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti-*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. VIII.

Tablo 3.

MÜESSESELER	1932		1933	
	Müessese Adedi	Oran %	Müessese Adedi	Oran %
1923'den Önce Kurulan Müesseseler (Tesis Tarihi Bilinmeyenler Dahil)	385	26	340	24
1923'den Sonra Kurulan Müesseseler	1.088	74	1.057	76
Toplam	1.473	100	1.397	100

1924 Yılında Türkiye'de Ulaşım Vasıtalarından Şimendiferin Yeri

Türkiye'de dönem itibariyle 3.959 km uzunluğunda geniş demiryolu hatları işletilmiştir. Bundan başka ayrıca 530 km uzunluğunda dar hat da mevcut olmuş ve böylece toplamda 4.489 km uzunluğunda bir demiryolu hattı kullanılmıştır. Ancak ülkenin durumuna nazaran bu hatlar yeterli görülmemiştir⁴⁹. Ayrıca az gelişmiş durumdaki nakliyat, Türkiye sanayisinin de istenilen düzeylere gelememesinde önemli bir unsur olmuştur. Türkiye'de 1924 yılında demiryollarının büyük çoğunluğu yabancı sermayenin mülkiyetinde bulunmuştur. Bu demiryolları, yabancılar tarafından daha çok stratejik ulaştırma yolları olarak yapılmıştır ve bunlardan asıl maksat, besin maddeleri ile ham maddelerinin daha kolay yollardan yabancı ülkelere ihracatı olmuştur. Böylelikle bu amaçla yapılmış yolların iç mal mübadelesini nasıl karşılayacağı⁵⁰ da önemli bir soru halini almıştır.

Dünyada Otomobil Sektörünün Tarihsel Seyri

Sanayi İnkılâbının başat gücü olan buharın, zamanla bir çok mühendis tarafından oldukça farklı bir alanda kullanılması, otomobilin doğuşunu sağlamıştır. Bu mühendisler, at arabalarına motor monte etmek suretiyle arabanın kendi kendisine hareket etmesini sağlayarak büyük başarıya imza atmışlardır. Onların bu çalışmaları teknoloji alanına otomobil kavramını kazandırmıştır. İlk önceleri buharla çalışan motorlara sahip olan otomobiller,

⁴⁹ Dönem itibariyle mevcut şimendiferlerle hatların her birinin uzunlukları ve deniz seviyesinden yüksekliklerini gösteren tablo için bkz: *Türk Ticaret Salmamesi*, s. 97.

⁵⁰ Y. R. Rozaliev, *Türkiye Sanayi Proletaryası*, (Türkçesi Güneş Bozkaya), Yar Yay., İstanbul 1978, s.23.

teknolojik gelişmelerle birlikte benzinle çalışan motorlara kavuşmuşlardır. Bu gelişme, sanayi alanında büyük bir devrimi ifade etmektedir. Zira 20. yüzyılın ortalarına kadar Sanayi Çağı'nı altı sanayi dalgası olarak belirlemiş olan Hans Freyer'e göre altıncı sanayi dalgası, "Benzin Motoru Çağı"dır. 1889 yılında Paris'te ilk otomobil sergisi açılmış, 1894 yılında ise ilk uluslar arası otomobil yarışması yapılmıştır. Bu dalgayla, ulaştırma alanında büyük bir gelişme kaydedilmiş hatta *gökleri fethetmek mümkün olmuştur*⁵¹. Benzinin ilk kez kullanımını takip eden yüzyıl içinde ise benzin yakıtlı içten yanmalı motorlarla çalışan otomobiller, sanayileşmiş ülkelerin halklarının ana ulaşım araçları halini almıştır⁵².

İnsanlık açısından son derece faydalı görülen otomobil gerçeği, kısa bir zaman içerisinde şehirlerin ve toplumların yapısını da değiştirmiştir⁵³.

Buharla çalışan otomobil için ilk deneyin, 1771 yılında Fransız mühendis Cagnot tarafından üç tekerlekli bir araba üzerinde yapılmış olduğu bilinmektedir. İngiltere'de sırasıyla Griffith (1821), Hill (1824), Hancock (1831) buharlı posta arabalarını yapmışlardır. Fransa'da A. Bollee 1873 yılında "Mancelle" adını verdiği bir araba imal etmiştir. Ancak lokomotifler için oldukça kullanışlı olan buhar motorunun lokomotiflere göre hafif ve kolaylıkla manevra yapma kabiliyetine sahip olan taşıtlarda elverişli olmadığı, bir çok

⁵¹ M. Rami Ayas'ın, Hans Freyer'in *Sanayi Çağı* isimli eserine yazmış olduğu önsözden (Hans Freyer, *Sanayi Çağı*, Haz. M. Rami Ayas, (Çev. Bedia Akarsu, Hüseyin Batuhan), Doğu Batı Yay., Ankara 2014, s. 13).

⁵² Peter Freund, George Martin, *Otomobilin Ekolojisi*, Ayrıntı Yay., İstanbul 1996, s.15.

⁵³ Teknoloji ile özgürlük konusunu tartışan ayrıca endüstriyel teknolojik sisteme cepheden bir reddiye ve manifesto niteliği taşıyan eserinde Ted Kazcynski, motorlu araçların yaygınlaşması konusunu son derece farklı bir perspektifte ele alarak şu tespitlerde bulunmuştur: "*Özgürlüğü tehdit etmiyor gözüken teknolojik bir ilerleme, sıklıkla, özgürlüğü sonradan çok ciddi olarak tehdit eder. Örneğin motorize ulaşımı düşünün. Yürüyen bir insan daha önce istediği yere, trafik düzenlemelerine takılmadan istediği hızla gidebilirdi ve teknolojik destek sistemlerine de bağlı değildi. Motorlu araçlar ortaya çıktığında insanın özgürlüğünü artırıyor gibi görünüyorlardı. Yürüyen insanın özgürlüğünü elinden almıyorlardı, kimse istemediği halde araba almak zorunda değildi ve araba almayı seçen bir insan, yürüyen bir insandan çok daha hızlı ve çok daha uzun mesafede yol alabiliyordu. Ancak, motorize ulaşım kısa sürede toplumu öyle bir değiştirdi ki, insanın hareket özgürlüğü büyük oranda kısıtlandı. Araba sayısı arttıkça, kullanımını yaygın bir biçimde denetlemek gerekli oldu"* (Ted Kazcynski, *Sanayi Toplumu ve Geleceği*, Kaos Yay., İstanbul 1996, s.38).

denemeden sonra anlaşılınca yeni arayışlara gidilmiştir⁵⁴. 1883 yılında Delamare-Deboutteville, benzinle çalışan patlamalı bir motorla donatılmış ilk otomobili trafiğe çıkarmıştır. 1887'lerde ise Panhard ve Levassor 2 beygirlik bir Daimler motorunu otomobil şasisine yerleştirmişlerdir⁵⁵. 1890'lı yıllarda Almanya'da Daimler ve Benz, Fransa'da Peugeot, Panhard ve Levassor, İtalya'da Bernardi ve Lanza, Amerika'da Duryea ve Ford, ilk otomobil örneklerini üretmişlerdir⁵⁶. Bunlar, dış görünüş olarak ilkin atsız faytonlara benzemişler, otomobil teknolojisinin gelişmesiyle birlikte görünüşlerinde de değişiklikler olmuştur. Otomobilin öncüleri kabul edilen Peugeot ve Renault firmaları ise patlamalı motorları oldukça geliştirmişler ve bu yeni teknoloji aracını dönem itibariyle hiç de azımsanamayacak bir seviyeye taşımayı başarmışlardır. 1901 yılına gelindiğinde üretilen otomobillerde saatte 74 km hıza ulaşılmıştır. 1903 yılında ise ortalama olarak 105 km/s'lik bir hız elde edilmiştir⁵⁷. 1903 yılında başka bir önemli gelişme ise Amerika Birleşik Devletleri'nin bu sektörde önderliği ele geçirmesidir. Bu gelişmede, Henry Ford Motor Company'nin kurulmasıyla özellikle en akıllıca yöntemlerle seri halinde üretime geçilmesi ve bunun bir ilke olarak ilk kez Amerika'da geliştirilmiş olması etkili olmuştur⁵⁸.

Otomobiller, her ne kadar teknolojik gelişmelerin bir ürünü olarak insanlara hayatlarını kolaylaştırmaya yönelik araçlar şeklinde sunulsa da ilk etapta insanların çoğu tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Hatta bu araçlar sadece

⁵⁴ Vahdettin Engin, "İstanbul'da Şhiriçi Kara Ulaşımı: At Arabalarından Otomobile", *Osmanlı'da Ulaşım- Kara-Deniz-Demiryolu-*, (Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan), Çamlıca Yay., İstanbul 2012, s. 94. ss. 87-103.

⁵⁵ Mehmet Karaca, *Otomobilin Toplum Hayatına Sosyo-Kültürel Etkileri: Elâzığ Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2000, s. 7.

⁵⁶ Otomobiller, üretildikleri ülkelerin kimlik ve karakterlerini taşımaktadır. Ancak ilerleyen yıllarda otomotiv sektöründeki büyük hareketlilik, firmaları millî kimliklerini biraz da ikinci plana iterek ortaklıklar kurmaya sevk etmiştir. Oldukça uzun sayılacak bir zaman diliminden sonra olsa bile bu konuda verilebilecek en etkileyici örnek, Alman otomobil üreticisi Daimler-Benz ile ABD'li otomobil üreticisi Chrysler'in 1988 yılında birleşmesidir. Aslında bu birleşme, Chrysler'in Benz tarafından satın alınmasıdır (Ha-Joon Chang, *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, (Çev. Emin Akçaoğlu), Epos Yay., Ankara 2009, s. 138).

⁵⁷ Karaca, *Otomobilin Toplum Hayatına...*, s.7.

⁵⁸ Freyer, *Sanayi Çağı*, s.44.

yadırganmakla kalmamış, bazı durumlarda tepki de toplamıştır. Bu tepkinin temelinde yatan sebep, otomobillerin bir takım kazalara yol açmasıdır. Avrupa’da bir çok gazete, kamuoyunun tepkisini yansıtacak bir biçimde bu yeni ulaşım aracına cephe almışlar ve gazete sayfalarında vuku bulan kazalara yer vererek bu durumu ortaya koymuşlardır⁵⁹. F. K. Hutchinson, 1908 yılında Balkanlar’a otomobille yapmış olduğu seyahatini anlatırken otomobilden, “*dehşet verici olmakla birlikte zararsız canavar*” şeklinde söz etmiştir⁶⁰.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Türkiye’de Otomobil Sektörü

Avrupa’nın bir çok büyük şehirlerinde yaygınlaşmaya başlayan bu yeni ulaşım aracı bir süre sonra İstanbul’a gelmiştir. Vahdettin Engin’in Osmanlı Arşivleri’nden yola çıkarak yapmış olduğu bir tespite göre İstanbul’a ilk otomobil 1904 yılında gelmiştir. Bu otomobil, Reji İdaresi tarafından ısmarlanmış ve “Mesajeri Kumpanyası”nın vapuru ile İstanbul Limanına ulaşmıştır. Söz konusu araç, üç adet sandık içinde ve monte edilmemiş bir haldedir. Bu durum, daha önce böyle bir şeyle karşılaşmayan gümrük memurlarını dahi nasıl hareket edecekleri konusunda kararsızlıkta bırakmıştır. Aracı getiren kişiden bilgi alınmasıyla bunun gaz ile çalışan bir otomobil olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine gümrükçüler de araca, kendi kendisine hareket eden anlamına gele “Zatü’l Hareke” ismini vermişlerdir⁶¹. Ancak otomobilin Türkiye’ye geliş zamanıyla ilgili olarak ortaya konulan başka bir tespitte ise Türkiye’de otomobil üretimi başlamadan çok önceleri yani henüz 1800’lü yıllarda Sultan Abdülmecid’in isteği ile bir Renault marka otomobilin getirildiği bilgisi verilmiş, daha sonraları da Enver Paşa için bir adet Ford marka otomobilin getirildiği ifade edilmiştir⁶². Vahdettin Engin’in söz konusu etmiş olduğu otomobilin, gümrükte yaşanan durumun hükümete danışılması ve hükümet tarafından İstanbul sokaklarının otomobil işlemesine müsait olmadığı gerekçesinin öne sürülmesi sonucunda geldiği yere iade edilmesine karar verilmiştir. Yine Engin’in tespitine göre bu yasaklamadan sonra bir süre

⁵⁹ Engin, “İstanbul’da Şhiriçi Kara Ulaşımı...”, s. 94.

⁶⁰ Frances Kinsley Hutchinson, *Otomobille İlk Gezi Balkanlar 1908*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Show Kitap, İstanbul 1999, s. 42.

⁶¹ Engin, “İstanbul’da Şhiriçi Kara Ulaşımı...”, s. 95.

⁶² Karaca, *Otomobilin Toplum Hayatına...*, s.8.

İstanbul'a otomobil gelmemiştir. 1905 yılında Romanyalı Prens Bisko otomobili ile İstanbul'dan transit geçerek Avrupa'ya gidebilmek için izin istemiştir. Şehre otomobil girişi yasaklanmış olmasına rağmen geçişin transit olması sebebiyle izin verilmiştir⁶³.

Otomobil üzerindeki yasağa rağmen bazı varlıklı ailelerin gizlice İstanbul'a otomobil getirmiş olduğu da bilinmektedir. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, 1908 yılı mayıs ayında bir irade yayınlarak hükümeti uyarmıştır. Sultan bu iradesinde, bazı kişilerin İstanbul'a getirtmiş oldukları otomobillerin Şişli, Kağıthane ve Üsküdar gibi semtlerde dolaştıklarını ve bunların bazı kazalara da sebebiyet verdiğini belirterek hükümetten bu konuda tedbir alınmasını istemiştir. Sultanın bu uyarısı üzerine konu değerlendirilmiş ve sonuçta İstanbul dahilinde otomobil kullanma yasağının devam ettirilmesine karar verilmiştir. Şehir dışında ise otomobil kullanılmasına izin verilmiştir⁶⁴.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte otomobilin İstanbul'a kalıcı bir şekilde gelebildiği görülmektedir. Bazı kaynaklara göre kullanma amacıyla İstanbul'a ilk kez otomobili getiren kişi, Basra Mebusu Züheyirzade Ahmed Paşa'dır. Üstü açık ve kırmızı renkte olduğu belirtilen bu otomobil için Ahmed Paşa'nın II. Abdülhamid'den özel izin aldığı belirtilmektedir. Ayrıca bu otomobilin saatte 20 km sürat yaptığı da ifade edilmiştir⁶⁵.

İstanbul'da bu şekilde otomobillere rastlanılmasına halkın tepkisi, Avrupalıların yukarıda belirttiğimiz tepkileri kadar aşırı olmasa da yollardan süratle geçen otomobillerden ürktükleri ve sağa sola kaçıştıkları bilinmektedir. Engin'in aktarmış olduğu bilgilere göre İbrahim Alâeddin Gövsa⁶⁶, İstanbul'da

⁶³ Engin, "İstanbul'da Şhiriçi Kara Ulaşımı...", s. 95.

⁶⁴ Engin, "İstanbul'da Şhiriçi Kara Ulaşımı...", s. 95.

⁶⁵ Engin, "İstanbul'da Şhiriçi Kara Ulaşımı...", s. 96.

⁶⁶ İbrahim Alâeddin Gövsa, Türk yazar, şair, eğitimci, mizahçı ve siyasetçi. Biyografi ve ansiklopedi çalışmalarıyla tanınmaktadır. Edebî faaliyetlerinin yanı sıra Türkiye'de psikoloji ve pedagoji çalışmalarının henüz çok yeni olduğu bir dönemde yazıları, kitapları ve diğer çalışmalarıyla da kendini kabul ettiren İbrahim Alâeddin'in asıl kalıcı hizmetler yaptığı saha biyografi ve ansiklopedi alanlarıdır. 1916'da İsviçre'den döndükten sonra bilhassa Tedrisat gazetesinde pedagoji ve çocuk edebiyatı üzerine yazdığı yazılarla geniş bir okuyucu kitlesi üzerinde etkili olmuştur. Bir süre İkdâm gazetesinde Fransızcadan tercüme yapıp, Zümrüdüanka, Resimli Gazete ve Akbaba dergilerinde Kıvılcım imzasıyla telif, tercüme ve mizahî yazılar yayımlamıştır.

ilk otomobili 1909 yılında görmüş ve bununla ilgili olarak da “Otomobil Geçerken” başlığını taşıyan bir manzume yazmıştır. Bu manzumenin bir beytinde ise yazar otomobille ilgili olarak şu vurguyu yapmıştır:

*“Geçende caddede olmuştu aniden peyda
Bizim lisanda henüz ismi olmayan araba...”⁶⁷.*

Meşrutiyet sonrasında gösterilen esneklikle birlikte bazı müteşebbisler harekete geçmiş ve bunlar hükümete başvurarak İstanbul’da otomobil ile nakliye yapma imtiyazı almak istemişlerdir. Ancak müteşebbislerin bu talepleri, o dönem için uygun bulunmamıştır. Engin’e göre bunun bazı sebepleri vardır. Bu sebeplerden başlıcaları şunlardır:

1. Otomobillerin düzenli bir şekilde işlemelerine yönelik kurallar henüz oluşturulmamıştır.
2. Otomobillerden ne tür vergiler alınacağı açıklığa kavuşturulmamıştır.
3. Halkın güvenliğinin nasıl sağlanacağı belirlenmemiştir.
4. Otomobil imtiyazı alanların ileride tramvay ve demiryolu yapımlarını engelleme ihtimalleri vardır⁶⁸.

İkinci Meşrutiyet sonrasında ise İstanbul’da otomobil sayısı artış göstermiştir. Özellikle devlet kurumlarının hizmetinde kullanılmak üzere otomobil getirilmiştir. Bununla birlikte varlıklı kişilerin de otomobil kullanmaya başlaması sayıyı arttırmıştır. 1908-1914 yılları arasında İstanbul’da çoğu resmî 100-150 otomobilin bulunduğu tahmin edilmektedir⁶⁹. Bu arabalar, Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya’dan getirilmiştir. İlginç bir bilgi de henüz şoför kavramı bilinmediğinden sürücülere “Otomobil Çarkçısı” denildiğidir⁷⁰.

Türk çocuk edebiyatının da öncülerinden sayılmaktadır (<https://islamansiklopedisi.org.tr/govsa-ibrahim-alaeddin> (27.06.2021)).

⁶⁷ Engin, “İstanbul’da Şehiriçi Kara Ulaşımı...”, s. 96.

⁶⁸ Engin, “İstanbul’da Şehiriçi Kara Ulaşımı...”, s. 96.

⁶⁹ Engin, “İstanbul’da Şehiriçi Kara Ulaşımı...”, s. 96.

⁷⁰ Aynı yer.

Ticaret Salnamesine göre Türkiye’de otomobil ticareti, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra başlamıştır. Savaş sırasında ise ülkeye pek az sayıda otomobil ithal edilmiştir. Özellikle askerî ihtiyaçların giderilmesi için Alman binek ve yük otomobillerinin Türkiye’ye ithal edilmesiyle birlikte ileride otomobillerin ülkeye faydalar sağlayacağı kanaati oluşmuştur⁷¹.

Mondros Mütarekesi’nden sonra da Amerikan, Fransız ve İtalyan otomobil fabrikaları, Alman fabrikalarının yerini almıştır. Ticaret Salnamesine göre 1925 yılına kadar Türkiye’ye en çok Amerikan yapımı Ford marka otomobiller ithal edilmiştir. Amerika’dan sonra İtalya ve Fransa’dan otomobil ithalatı yapılmıştır⁷².

Avrupa’daki teknik gelişmelere ve özellikle de Sanayi İnkılabının getirmiş olduğu yeni dünya şartlarına ayak uyduramayan bir Osmanlı Devleti’nin Batılı güçler karşısındaki bu gerileyişi sadece dönemini etkilememiştir. Osmanlı bakiyesi olan Anadolu topraklarında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, her alanda Avrupa’yı yakalamak ve iktisadî büyük kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla gerçekçi politikalarla millî ekonomisini oluşturmaya çalışmıştır. Ekonomik gücün, bağımsızlık göstergelerinden biri olarak kabul edilmesinden yola çıkılarak düzenlenen İzmir İktisat Kongresi, ileride yapılacak millî ekonomik adımların çerçevesini çizmiş ve millî ekonominin felsefesini oluşturmuştur. Ayrıca bu kongreyle, yeni Türkiye’de oluşması istenen sistem ve buna dayalı olarak uygulanacak ekonomik politikanın niteliğinin dünyaya duyurulması amaçlanmıştır⁷³. Genç Cumhuriyet, inkılâpların hayata geçirilmesi safhasında da önemli sanayi atılımlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Sanayileşme yolunda yapılan hamlelere rağmen Türkiye, otomobil sektörü konusunda ancak 1959 yılından sonra kayda değer girişimlerde bulunabilmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de ilk otomobil yapımı çalışmaları Koç Holding’e bağlı Otosan Otomobil A.Ş. tarafından 1959 yılında başlamıştır. İlk Türk otomobili olan “Anadol”, 1966 yılında piyasaya çıkmıştır. İkinci Türk otomobili Murat

⁷¹ *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 191.

⁷² *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 191.

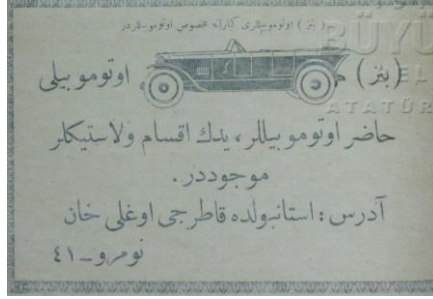
⁷³ Özlem Özgür, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 154.

124 ise Tofaş Otomobil Fabrikası tarafından 1969 yılında yapılmıştır. Türkiye’de yapılan üçüncü otomobil, Renault 12’dir ve bu otomobil, Oyak-Renault Otomobil Fabrikaları A.Ş. tarafından 1972 yılından itibaren piyasaya sürülmüştür. Her üç otomobilde de yerli işçilik oranı %70’dir⁷⁴. Ancak bu otomobillerin yerli üretim değil, Türkiye montajlı oldukları unutulmamalıdır. Günümüzde yerli üretim otomobil için ciddi bir proje ortaya konmuştur ve bu konuda mevcut şartları ve teknik imkânları son raddesine kadar kullanmak suretiyle çalışmalar devam etmektedir.

Dönem itibariyle her ne kadar %100 yerli bir otomobil fabrikası vücuda getirilememiş olsa da yabancı markalara ait fabrikaların Türkiye’de açılması, sanayi ve ticaret alanında oldukça yüksek düzeylerde bir hareketlilik meydana getirmiştir. Bu durum, İstanbul gibi büyük şehirler dışında bazı şehirlerin otomobil sektöründe yoğun bir iş hacmi kazanmasını sağlamıştır. Örneğin Bursa, bir zamanlar daha çok dokuma ve tekstil alanında ismini duyurmuşken, yakın geçmişte otomotiv sanayisinde de isminden söz ettir olmuştur. Bursa’da tekstil sektöründen sonra en önemli yatırım ve istihdam kaynağı halini alan otomotiv sanayi, özellikle organize sanayi bölgesinin faaliyete geçmesinden sonra hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Bursa’da 1971 yılında faaliyete geçmiş ve yabancı sermaye ile ortak yatırım olarak tesis edilmiş otomobil fabrikaları, kentte o döneme kadar yan sanayi olarak faaliyet gösteren firmaların da canlanmasını ve büyümesini sağlamıştır⁷⁵.

⁷⁴ Karaca, *Otomobilin Toplum Hayatına...*, s.8.

⁷⁵ Ayhan Aktar, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi*, Afa Yay., İstanbul 1990, s.205.

Resim 1.

Benz marka otomobillere ait bir ilan. İlanda otomobil, yedek parça ve lastiklerin mevcut olduğu belirtilmiştir. Adres olarak da İstanbul Katırcıoğlu Han, numara 41 verilmiştir (1924-1925)⁷⁶.

Ticaret Salnamesinde 1925 yılı itibariyle otomobil ithal eden acenteler ve adresleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁷⁷:

Tablo 4.

ACENTE ADI	ADRESİ
Altıparmak Biraderler	Beyoğlu Cadde-i Kebir 34
Edvard ve Mahdumları	İstanbul Gülbenkyan Han
Benz	İstanbul Katırcıoğlu Han 41
Birliya (Berliye/Berelye)	Beyoğlu
Bilar, Kampel ve Şürekası	Galata Çaçayan Han 6-3
Papadaki	Beyoğlu Cadde-i Kebir 52-54
Papa Dimitri ve Şürekası	Galata Merkez Rıhtım Han Üçüncü Kat 22,23,24
Patrikyus ve Mahdumları	Galata Ömer (Ömür) Abide Han 11-12
Ditrih (Henri)	Galata Nomiko Han 18-19
Duma Biraderler	Beyoğlu Cadde-i Kebir 151
Jeneral Komezsiyal Kumpani Limited	İstanbul Mesadet Han 24, 28, 53, 56
Selim Devlet	Beyoğlu Küçük Kabristan Sokak 2
Fiat Otomobil, Torniyeve Anonim Şirketi (220.000.000 Lire sermaye-i mevdua)	Dersaadet merkezi: Müdüriyet garaj ve atölye Taksim Köstebek Sokak Surp Agop. Telefon: Beyoğlu 349.
Ford	Taksim'de
Kalinder	Galata Uniyon Han 45-46
K(a)lavel Bat ve Şürekası	Galata Karaköy Han Altıncı Kat 11-12
Kemal Nuri	Pangaltı Hamam Sokak 75
Mil (Alfred)	Beyoğlu Rumeli Pasaj 5
Vital (J. V. ve Şürekası)	İstanbul Sansaryan Han

⁷⁶ Türk Ticaret Salnamesi, s. 191.

⁷⁷ Türk Ticaret Salnamesi, s. 191, 192.

Otomobil levazımını satanlar ise şunlardır⁷⁸:

ACENTE ADI	ADRESİ
Abuşar ve Şürekası	Beyoğlu Ağaçalı Sokak 10
Altı Parmak Biraderler	Beyoğlu Cadde-i Kebir 34
Blumontal (H.V.J) Biraderler	İstanbul Katırcı Pasaj 27-35
Kemal Nuri	Beyoğlu Ağaçalı Sokak 3

Resim 2.

Altıparmak Biraderlere ait bir reklam. Adres olarak “Garaj- Beyoğlu Pangaltı Hamamı civarında” denilmiştir. Yazıhane ve satış yerleri olarak da Beyoğlu Cadde-i Kebir gösterilmiştir. Ayrıca acentenin “Michelin (Mişlen) ve Peugeot Otomobil Fabrikası’nın yegâne ve umum acentesi” olduğu belirtilmiştir (1924-1925)⁷⁹.

Türkler tarafından kurulan firmaların otomobil acenteliğinden ziyade nakliye ve otomobillerle ilgili resmî işlerde takipçilik, aracılık ve komisyonculuk alanlarında olduğu görülmektedir. Bu bağlamda otomobil alım-satım ve nakliyatıyla ilgili olarak Türk İdarehanesi tarafından yayınlanan bir ilanda;

⁷⁸ *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 192.

⁷⁹ *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 297.

otomobil, kamyon, traktör ve deniz motorlarıyla ilgili resmî işlerin yapıldığı belirtilmiştir. Beyoğlu Elhamra Pasajı Numara 14 adresinde bulunan ofiste şu hizmetlerin verildiği açıklanmıştır:

- 1- İdarehanemiz her cins müstamel (kullanılmış) ve mücedded (yeni) otomobilleri alır ve satar.
- 2- Otomobillere ait bilcümle muamelat-ı resmiye takip ve intaç edilir.
- 3- Ehliyetli, şayan-ı itimat şoförler ve her nevi tamirat için muktedir otomobilci, kamyoncu, traktörcü, makineci, tornacı, elektrikçi, döşemeci, marangoz, demirci ve buna benzer diğer sanatkârlar dahi tedarik olunur.
- 4- Otomobillerini satacıklara gayet ehven şeraitle garaj tedarik olunur. Ve otomobilleri suhuletle satılır.
- 5- Gayet muntazam surette otomobil tamir edilir.
- 6- Taşraya sevk olunacak otomobillerin müşterinin arzusuna binaen berren ve bahren (karadan ve denizden) sevkini deruhte eyler.
- 7- Hariçten her nevi sipariş kabul olunur.
- 8- Otomobillerini kira ile çalıştırmak isteyenlere teshilat (kolaylık) gösterilir⁸⁰.

Akçaşehrli Mustafa Saim ve Adapazarlı Halid'in kuruculuğunu üstlenmiş olduğu Terakki Şirketi'nin merkezi Eminönü İzmir Sokak numara 18'dedir. Ayrıca bu şirket, Haydarpaşa'da bir şube açarak mübayaat, nakliyat ve komisyonculuk hizmetleri vermiştir. İlanda; Anadolu'nun her tarafına güvenilir ve seri bir şekilde ticarî emtianın sevk edildiği, siparişlerin de ertelenmeden zamanında gönderildiği belirtilmiştir⁸¹.

Sonuç

Sanayi Çağı'nı altı sanayi dalgası olarak belirlemiş olan Hans Freyer'e göre altıncı sanayi dalgası, "Benzin Motoru Çağı"dır. Ulaşımında yeni bir unsur olarak

⁸⁰ *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 297.

⁸¹ *Türk Ticaret Salnamesi*, s. 297.

görülen otomobil, üzerindeki ilk deneylerden elde edilen sonuçlar ve akıllıca düşünülen sistemlerle birlikte geliştirilmiş ve yakıt kaynağı olarak benzinin kullanılmasıyla birlikte yine Freyer'e göre otomobilden yola çıkılarak ortaya konan akıllıca çıkarımlarla *gökleri fethetmek mümkün olmuştur*. Böylece otomobil üzerinde yapılan çalışmalar, başka ulaşım araçları için de adeta bir çağır açmıştır. Neticede benzinin ilk kez kullanımını takip eden yüzyıl içinde benzin yakıtlı içten yanmalı motorlarla çalışan otomobiller, sanayileşmiş ülkelerin halklarının ana ulaşım araçları halini almıştır.

Sanayi İnkılâbı ve Batı'daki teknolojik gelişmelere ayak uyduramamış olan Osmanlı Devleti'nin Batılı güçler karşısındaki gerileyişi, sadece dönemini etkilememiştir. Osmanlı bakiyesi olan Anadolu topraklarında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, her alanda Avrupa'yı yakalamak ve iktisadî büyük kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla gerçekçi politikalarla millî ekonomisini oluşturmaya çalışmıştır. Klasik ekonomisi tarıma dayalı olan ve teknik gelişmelerden de uzak kalmış bir ülkede hızlı bir şekilde sanayileşmek ve endüstriyel hamleler yapmak oldukça zordur. Özellikle İzmir İktisat Kongresi ile temel felsefesi ortaya konmuş olan Türk Millî Ekonomi sistemi kısa zamanda sanayileşmeyi ilke edinmiş ve bu amaçla müteşebbislere büyük imkânlar sağlayan Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Bu bağlamda millî ekonomi oluşturulurken aynı zamanda dünyaya -sanayileşmiş Batı dünyasına- adapte olma yolunda adımlar atılacağı ilan edilmiştir.

Dönem itibariyle ulaşımda yeni bir unsur olarak ortaya çıkan otomobil konusunda da Osmanlı yönetimi, bu gelişmeye dikkat etmiş hatta padişahın isteği ile otomobil getirtme girişimine geçilmiştir. Sonraki yıllarda özellikle Birinci Dünya Harbi sırasında bu teknoloji harikası yeni ulaşım aracının özellikle askerî ihtiyaçların karşılanmasında ve kuvvetlerin istenilen yere intikalinde son derece faydalı olduğu anlaşılınca ülkeye getirilmesi için bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Ancak ülkenin yollarının böyle bir araca henüz müsait olmadığı, yine bu aracın kullanılmasında gerekli olan uzmanlığın veyahut mevzuatın tam olarak belirlenememesinden dolayı otomobil ithalatı işine hemen geçilmemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Türkiye'de otomobil ticaretine başlanmış olduğu görülmektedir. Alman binek ve yük otomobillerinden

sağlanan faydalardan sonra Mondros Mütarekesi'nin akabinde Amerikan, Fransız ve İtalyan markalara da teveccüh gösterilmiştir.

İncelemiş olduğumuz *Türk Ticaret Salnamesinin* birinci sene nüshasında yer verilen bilgilere göre 1925 yılına kadar Türkiye'ye en çok Amerikan yapımı Ford marka otomobiller ithal edilmiştir. Amerika'dan sonra İtalya ve Fransa'dan otomobil ithalatı yapılmıştır. Bu salnameden anlaşıldığına göre Cumhuriyet'in bu ilk yıllarında acenteler prensibiyle çalışan ve çoğunluğunu gayrimüslim vatandaşların oluşturduğu ithalatçı firmalar, otomobil ithalatı ile birlikte yedek parça ve diğer otomobil aksamı ticareti yapmışlardır. Yerli müteşebbislerin ise daha çok nakliye işleriyle ve otomobille ilgili resmî işlerin takibiyle iştigal etmiş oldukları tespit edilmiştir.

Kaynakça

AKTAR, Ayhan, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi*, Afa Yay., İstanbul 1990.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Sanayi Sayımı 1927, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1969.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Sanayi İstatistikleri -Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti-, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

CHANG, Ha-Joon, *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, (Çev. Emin Akçaoğlu), Epos Yay., Ankara 2009.

ENGİN, Vahdettin, “İstanbul’da Şehirîçi Kara Ulaşımı: At Arabalarından Otomobile”, *Osmanlı’da Ulaşım- Kara-Deniz-Demiryolu-*, (Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan), Çamlıca Yay., İstanbul 2012, ss. 87-103.

FREUND, Peter, MARTİN, George, *Otomobilin Ekolojisi*, Ayrıntı Yay., İstanbul 1996.

FREYER, Hans, *Sanayi Çağı*, Haz. M. Rami Ayas, (Çev. Bedia Akarsu, Hüseyin Batuhan), Doğu Batı Yay., Ankara 2014.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/govsa-ibrahim-alaeddin> (27.06.2021).

HUTCHİNSON, Frances Kinsley, *Otomobille İlk Gezi Balkanlar 1908*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Show Kitap, İstanbul 1999.

KARACA, Mehmet, *Otomobilin Toplum Hayatına Sosyo-Kültürel Etkileri: Elâzığ Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2000.

KAZCYNSKİ, Ted, *Sanayi Toplumu ve Geleceği*, Kaos Yay., İstanbul 1996.

ÖZGÜR, Özlem, *100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.

ROZALİEV, Y. R., *Türkiye Sanayi Proletaryası*, (Türkçesi Güneş Bozkaya), Yar Yay., İstanbul 1978.

Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 340-341 Nüshası, İktisadî Tedkikat, Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, (Basım Yeri Yok) Matbaa-i Ebu'z-Ziya (1)340-(1)341.

BÖLÜM XII

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE İSRAİL İLE İLİŞKİLERE DAİR BAZI TESPİTLER

Ömer ACET*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357254>

*Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, omeracet_30@hotmail.com Orcid No: 0009-0006-6563-5949

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, 1948 yılında kurulan İsrail Devletini maslahatgüzar atayarak 28 Mart 1949'da *de facto*, (fiilen) 1950 yılında ise *jure* (hukuki) olarak tanımıştır.¹ Böylece Türkiye, dünya genelinde İsrail'i tanıyan ilk üç ülkeden birisi olmakla birlikte ilk Müslüman ülke olma özelliğini de taşımaktadır. Türkiye'nin İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olma durumu Arap dünyasında çok büyük tepki almakla birlikte Osmanlı Sultanlarından Abdülhamid'in devletin tüm borçlarının ödenmesi karşılığında İsrail'in kurulmasını reddeden tavrı genç Türkiye Cumhuriyeti'nin tavrı ile karşılaştırılmış ve hatta kimilerince tanıma eylemi bir ihanet olarak algılanmıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti gelen bu tepkiler üzerine Mısır ile İsrail arasında 1949'da yapılan ateşkesi ele alarak söz konusu ateşkes aracılığıyla Mısır'ın ve diğer Arap ülkelerinin hali hazırda İsrail'i *facto* (fiilen) olarak tanıdığını ileri sürmüş ve kendisini böyle savunmuştur.

Türkiye için istikrarsız bir Arap dünyası bölgede oluşan güç boşluğundan yararlanarak kendi etki alanını genişletme fırsatı olarak görülmekle birlikte söz konusu istikrarsızlık ve kaos ortamından kaynaklanabilecek olası risklerden ötürü Türkiye'nin bölgeye ve bölge aktörlerine yönelik tavrında bir nevi değişikliğe gitmesini gerektirmiştir. Türkiye nezdinde İsrail ortak çıkarlardan ötürü orta vadede değerli bir stratejik ortaktır.²

14 Mayıs 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti Hükümetinin dış politika hedeflerinden biri de Sovyet yayılcılığına karşı güvenliğini sağlamak için Batı ittifak kurumlarına üye olup dünya siyasetinde kendine bir yer edinmekti. Bu politikası gereği Menderes hükümeti Batı'ya daha çok yaklaşmış ve özellikle Ortadoğu'da ABD'nin çizdiği siyasi çizgide hareket etmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin yeni kurulan İsrail Devleti ile olan ilişkileri bölgede sürekli değişen dengelere değişiklik getirmiş ve bu açıdan baktığımız zaman sınırlı seviyede ilişkiler kurulduğunu görebiliyoruz.³ Adnan Menderes hükümetine geçmiş iktidardan kalan en büyük yük 1949'da İsrail'i tanıyan İlk

¹Orhun Bayraktar, (2016), "Ortadoğu Denkleminde Türkiye-İsrail İlişkileri: Realist Yaklaşım", *PDK Akademi*, 2016, ss.2

²Bayraktar, a.g.m ss.7

³Hasan Yılmaz, "Adnan Menderes Dönemi Türkiye Ortadoğu İlişkileri", *Birey ve Toplum Dergisi*, ss. 204

Müslüman Türk Devleti olunmasıydı. Menderes hükümetinin İsrail'e karşı hareket kabiliyetini sınırlayan etkenlerin başında bahsettiğimiz tanıma olayı gelmektedir. Fakat Türkiye'nin Arap devletleri ile yaşadığı sıkıntılara rağmen İsrail ile olan ilişkilerini bu dönemde ve sonraki dönemlerde de hiçbir zaman koparmaması dikkate değer bir olaydır. Özellikle Ortadoğu'da tampon vazifesi gören bu iki devletin kuracağı ilişkiler Batı ve ABD içinde büyük önem arz etmektedir. Zira Türkiye ve İsrail arasında yaşanan en ufak bir gerginlikte bile ABD arabulucu olarak araya girmiştir ve ilişkilerin normalleşmesine katkı sağlamıştır. Batı kanadında sürdürülen münasebetler yolunda gitse de madalyonun diğer yüzü o kadar da parlak değildir. Ortadoğu'da önemli yer teşkil eden Arap devletleri Türkiye-İsrail arasında gelişen ilişkilerden hoşnut değildir. Türkiye için asıl aşılması gereken sorun ise tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Türkiye bir yandan İsrail'in var olduğu bir düzeni istemekte diğer bir yandan da Arap devletlerinin tepkisini çekmemek için İsrail ile olan ilişkilerine mesafe koymuştur. İsrail Devleti ise Türkiye'nin belli aralıklarla değişen bu politikalarından rahatsız olmuştur.⁴ Menderes Hükümeti, özellikle Ortadoğu'da söz sahibi olabilmek adına her fırsatı değerlendirmek istemiştir. Fakat Türkiye, atmak istediği her adımda ABD'nin radarına takılmıştır. Burada ABD bölge için önemi tartışmasız olan Türkiye'yi bölgede etkin olmaması için gerekli gördüğü yerde müdahale etmekten de geri durmamıştır. Ama ABD'nin bu politikası SSCB'nin bölgeye sızmaya başladığı dönemlerde tamamen değişmiştir. ABD bölgede etkin olmak isteyen SSCB'yi durdurmak için Türkiye'yi harekete geçirmiştir ve Türkiye üzerinden SSCB'nin bölgedeki gücünü kırmak istemiştir. Türkiye ise bölgede bu gelişmelerle birlikte Amerika'nın öncülük ettiği bölgesel güvenlik ittifaklarına katılmıştır. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan güvenlik ittifaklarında İsrail dışarıda bırakılmıştır.⁵

DEMOKRAT PARTİNİN KURULUŞU VE İKTİDARA YÜRÜYÜŞÜ

Demokrat Parti'nin kuruluşunu anlatırken ilk değineceğimiz nokta partinin omurgasını oluşturan en büyük etken olan “Dörtlü Takrir” ve sunduğu

⁴ Yılmaz, a.g.mss. 207

⁵Orhun Bayraktar, “Ortadoğu Denklemine Türkiye-İsrail İlişkileri: Realist Yaklaşım”, *PDK Akademi*, 2016, ss.11-12

fikirlerdir.⁶ “Dörtlü Takrir” dört milletvekili tarafından Cumhuriyet Halk Parti Grubuna verilen bir önergeydi. Bu önergeyi imzalayanlar; İzmir Milletvekili Celal Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü’dür. CHP içerisinde ciddi manada ve ilk kez bu kadar derin bir muhalefet bahsettiğimiz bu önergeyle gerçekleşmiştir. Önerge 12 Haziran 1945’de CHP Meclis Grubunda görüşülmüş ve reddedilmiştir. Önergeyi veren milletvekillerinden Adnan Menderes ve Fuat Köprülü Vatan gazetesindeki yazılarında CHP’ni eleştirmeye başlamışlar ve parti içindeki disiplini bozdukları gerekçesi ile 21 Eylül 1945’de partiden ihraç edilmişlerdir. Hemen akabinde de Refik Koraltan parti tüzüğüne aykırı hareket ettiği gerekçesiyle partiden ihraç edilmiştir. Son olarak da Celal Bayar önce milletvekilliğinden, ardından da CHP’den istifa etmiştir. Tüm bu gelişmeler Türkiye’de yeni bir muhalefet hareketinin de habercisidir.⁷

Devlet Başkanı ve İktidar Partisinin de onayını alan Dörtlü Takririn sahipleri 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’yi kurmuşlar ve Celal Bayar’ı da parti başkanlığına seçmişlerdir. Demokrat Parti kurulur kurulmaz CHP karşısında kısa sürede güçlenmiş ve bunun sebeplerine bakacak olursak; Türk siyasal hayatında uzun yıllar faaliyette bulunan CHP’yi etkin bir şekilde denetlemek mümkün olmamıştır. II. Dünya savaşının memlekette yarattığı ekonomik sıkıntılardan, yiyecek yakıt gibi durumlardan CHP sorumlu tutulmuştu. Tek parti yönetiminin verdiği yorgunluklar, yönetici kadro üzerinde baskılarını göstermeye başlamıştı. CHP yöneticileri, Demokrat Parti’nin bu hızlı gelişimini engellemek ve partilerinin Demokrat Partiden daha liberal olduğunu göstermek amacıyla birtakım önlemlere başvurmuştu. Bunlar; Tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesi, yine haziranda basın yasasının hükümete gazete kapatma yetkisi veren hükmünü kaldırması, üniversiteye özerklik tanınmasıydı. Bu önlemlerin içinde en göze batanı, 1947’de yapılması gereken genel seçimlerin 1 yıl öncesine alınmasıydı. Seçimler 21 Temmuz 1946’da CHP’nin baskısı altında gerçekleşmiştir. Seçim sonucunda CHP, 396 DP, 62 mebus kazanmıştır.⁸ Şaibeli olarak gerçekleşen bu seçimlerden sonra iki parti arasındaki ilişkiler daha gergin bir hal almıştır. Bu durum karşısında İnönü, iki

⁶Tuba Dağcı, *Osmanlıdan Cumhuriyete* **ORDU-SİYASET İLİŞKİSİ (27 Mayıs 1960)**, İlgı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 29

⁷Dağcı, a.g.ess. 30-31

⁸Dağcı, a.g.ess. 32-33

parti arasında uzlaştıran bir rol üstlenerek “12 Temmuz 1947 Beyannamesini” yayınlamıştır. Fakat “12 Temmuz 1947” Beyannamesinden sonraki gelişmeler İnönü’nün umduğu gibi olmamıştır. Beyanname, hem Demokrat Parti hem de CHP içerisinde ayrılıklara sebep olmuştur. Tüm bu yaşananlardan sonra 1950 seçimlerine yaklaşılrken Demokrat Parti, meclise yeni bir seçim tasarısı sunmuş fakat CHP tarafından kabul edilmemiştir. Demokrat Parti buna karşı 17 Ekim 1948 ara seçimlerini boykot etmiştir.

Sonunda CHP, Demokrat Parti’nin bu tutumu karşısında 1949 Aralık ayında seçimlerin yargı güvencesine bağlanmasını kabul etmiş hazırladıkları yeni seçim kanun tasarısı 7 Şubat 1950’de mecliste görüşülmeye başlanmıştır. Tasarı temel ilkeleri bakımından demokratikti; Gizli oy, açık tasnif ve yargı denetimini öngörmekteydi. Bu kanunla yapılan 14 Mayıs 1950 genel seçimlerine halkın %89,3’ü iştirak etmiştir. ⁹Seçimlerde CHP’si 3.176.561 oy alarak 63 sandalye kazanmış, DP’de 4.241.393 oy ile 420 sandalye almıştır. Böylece ülke, tek parti rejiminden kurtularak çok partili rejime geçmiş ve demokrasi sahasında büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Sonuç olarak Türkiye’de 10 yıl sürecek olan (1950-1960) Demokrat Parti İktidarı başlamıştır.

DEMOKRAT PARTİ TÜRKİYESİ’NİN ORTADOĞU POLİTİKASI VE BU ÇERÇEVEDE BAĞDAT PAKTI’NIN KURULMASI

Sayıca kalabalık bir delegasyon ile Başbakan Adnan Menderes, 1955 yılı başlarında Ortadoğu’da bir savunma paktı kurmak için Irak’ı Lübnan’ı ve Suriye’yi kapsayan bir resmi ziyaret dizisine başladı.¹⁰ Menderes’in bu geziyi yapmasındaki en önemli amaç bu ülkelerin devlet adamları ile paktın kurulması için karşılıklı görüşmelerde bulunmaktı. Menderesin asıl hedefi ise Ortadoğu’da liderlik rolünü üstlenmektir. 1953’te ABD’de Eisenhower’ın başkan seçilmesiyle birlikte ABD Orta Doğu politikasını gözden geçirme kararı aldı. Washington’daki yeni yönetim değişen uluslararası koşullarda Ortadoğu Komutanlığı ve Ortadoğu Savunma Örgütünün bölgenin savunması için gerekli

⁹Dağcı, a.g.ess. 37-38

¹⁰Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti dönemi Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara-Kızılay, (1990), ss. 64-65

işlevselliğe sahip olamadığını görüyordu.¹¹ Bunun nedenleri konusunda su sonuçlara varıldı:

*Arap dünyası açısından birincil tehdit SSCB'den değil İsrail'den gelmektedir, sadece komünizm tehdidini öne çıkararak bu ülkelerle işbirliği yapma olanağı yoktur.

*Arap devletleri bağımsızlıklarını yeni kazanmışlardır ve bu konuda son derece hassastırlar.

Özellikle İngiltere ve Fransa'nın emperyalist politikalarını hatırlatabilecek her türlü girişimden uzak duracaklardır.

*Siyasal bağımsızlıklarını yeni kazanan Arap devletlerinin temel hedefleri ekonomik kalkınma sürecini başlatmaktır.

*Arap dünyası için Mısır'ın özel bir konumu vardır. Çünkü Mısır, Arap devletlerinin siyasi liderliğini üstlenmiş durumdadır.

Kısacası Mısır ile yaşanan sorunlar çözülmeyen Arap dünyası ile işbirliği yapmak mümkün değildir.¹² Türkiye bu dönemdeki Ortadoğu politikasında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle yeni kurulan hükümetin Ortadoğu'ya açılmada fikren hazır olduğunu iddia etmek doğru değildir. Örnek verilecek olursa; 12 Temmuz 1951'de gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu toplantısı sonuçları itibari ile önemlidir. Ortadoğu Komutanlığı Projesi, açılan müzakerede Gümrük ve Tekel Bakanı Rıfık Salim Burçak söz alır ve Ortadoğu'nun savunmasına iştirak etmenin Türkiye'ye yeni ve ağır sorumluluklar yükleyeceğini söyler.¹³ Menderes, hem Dışişlerinden, hem de Genelkurmay'dan görüş almak ister. Genelkurmay'dan gelecek rapor Ortadoğu savunmasına önem vermekte, diğer devletlerin istememeleri halinde bile bize bu savunmayı kendiliğinden istememiz gerektiğini söylüyor, zira bu bağlamda Türkiye'nin bir kanadının daha güvenlik altına alınmış olacağını" düşünüyordu. Dışişleri Bakanlığı ise olumsuz görüş belirtmektedir. Hükümete ihtiyatlı ve dikkatli olmayı tavsiye ediyordu.

¹¹Baskın Oran, *Türk Dış Politikası- Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, (2004), ss. 620

¹²Oran, a.g.ess. 621-622

¹³Erol Mütercimler, Mim Kemal Öke, *Düşler ve Entrikalar (Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası)*, Alfa Yayınları, İstanbul, (Haziran 2004) ss. 160-161

Alınan görüşler neticesinde net bir şekilde görülüyor ki Ortadoğu'ya açılma tercihinde Başbakan'ın yalnızlığı açıkça görülmektedir. Menderes Hükümeti iktidara geldiği andan itibaren Türk-Arap ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğine samimiyetle inanıyordu. Ortadoğu'da inisiyatifi ele almadan önce Menderes, İngilizlerin tutumunu 13-18 Ekim 1952'de Londra'ya yaptığı resmi ziyaret sırasında Başbakan Eden'den bizzat dinlemişti. Bu görüşmeler Bağdat Paktına giden yolda hem Menderes'e ışık tutacak hem de İngilizlerin Türkiye Başbakanı'nın girişimlerine itimat edip destek verecek psikolojik zemini hazırlayacaktı. Bu görüşmelerde Türkiye Başbakanı, "Dükkânı açmadan önce müşterilere bir tanıtım bülteni göndermeliyiz. Araplar sadece müşteri değil, aynı zamanda hissedar olmalı" şeklinde bir öneride bulundu.¹⁴ Ayrıca Menderes, tüm Arap devletleriyle görüşmektense Irak gibi en umut verici müşterileri seçmeleri ve diğerlerini de bu dükkâna getirmeleri için bu müşterilerin desteklerini sağlamaya çalışmaları gerektiğini ileri sürdü. Menderes, Bağdat Paktının oluşumu için anahtar devlet olarak gördüğü Irak Devleti ile zaten görüşmelere çoktan başlamıştı. Fakat Bağdat Paktının kurulması yolunda ilk adım Türkiye ile Pakistan arasında 2 Nisan 1954 tarihinde Karaçi'de imzalanan antlaşma ile atılacaktı. Bu paktın kurulmasında özellikle İngiltere'nin etkisi hatta bölge ülkelerine yaptığı baskıcı politikası dikkati çekmektedir. İngiltere bölgeyi denetleyebilmek için kendisinin de içinde yer aldığı bir paktın kurulmasında yarar görmüştür.¹⁵ Bölge ABD içinde büyük bir önem taşıyordu. Çünkü ABD doğrudan doğruya bir Sovyet-Amerikan çatışmasından kaçınma, Sovyetlerin Akdeniz'deki egemenliğine engel olmak, bölge petrolünün Batıya güvenle akmasını sağlamak ve İsrail devletinin varlığını sürdürmesi açısından bölgede yapılacak bir işbirliğini olumlu karşılamakta idi. Bölgede yapılacak işbirliğinin liderliğini Batıya en yakın devlet ve NATO üyesi olan Türkiye yapabiliirdi. Ayrıca böylesi bir pakt Türkiye'nin savunması içinde yararlıydı.¹⁶ Bağdat Paktı, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'ye göre; "Türkiye'nin etrafında bir güvenlik ve barış çemberi" oluşturulması yolunda önemli bir gelişmedir.¹⁷

¹⁴Mütercimler, ss. 164-165

¹⁵Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, (2004), ss. 476

¹⁶Albayrak, a.g.ess. 476-477

¹⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:5, Kısım:2: 807-8

Bağdat Paktı, Türkiye’de muhalefet tarafından da çok olumlu karşılanmıştır, Pakt ile ilgili antlaşmanın TBMM’de görüşülmesi sırasında konuşan muhalefete mensup üyeler, bu paktın ülkemiz açısından önemini vurgulayacaklardı. Arap ülkelerinden Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan Bağdat Paktına cephe almışlardır. Ürdün ve Lübnan ise uzlaştırıcı bir rol almak istemişlerdir. Paktın kurulmasını önlemek için Arap Güvenlik Konseyi’nin 22 Ocak- 6 Şubat 1955 tarihleri arasında yapılan toplantısındaki girişimleri ise sonuç vermeden dağılmıştır.¹⁸ Bağdat Paktına 5 Nisan 1955 tarihleri arasında İngiltere, 23 Eylül 1955 tarihinde Pakistan ve 3 Kasım’da da İran üye olmuştur.¹⁹ Bağdat Paktı’nın oluşumunu sağlayan antlaşmaya göre; üye devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmamaları, anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözmeleri, bu antlaşmanın bölgenin barış ve güvenliği ile ilgilenen herhangi bir devlete açık olması ve üye devletlerin Dışişleri Bakanları’ndan oluşacak bir konseyin kurulması kabul edilmiştir. Bu maddeden de anlaşılacağı üzere pakt bölge dışındaki devletlere açık kapı bırakmıştır. Bu pakta üye olması beklenen ABD pakta üye olmamakla birlikte bölgedeki devletlere olan maddi yardımını giderek artırma politikasına devam edecekti. ABD burada görüldüğü gibi pakta kendisi dâhil olmadan kendi öncülüğünde müttefiki Türkiye üzerinden inşa ettirecekti. Nitekim gelişmeler gösteriyor ki paktın kurulmasına olan bütün gelişmeler ABD’nin istediği gibi şekillenmişti.²⁰ Bölgesel faktörleri göz önüne aldığımız zaman görülüyor ki Ortadoğu’da İngiltere’den boşalan koltuğa artık ABD oturuyordu.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Bağdat Paktına giden yolda ilk ziyaret Menderes tarafından Irak’a gerçekleştirilmişti. Bu görüşme sonunda Bağdat Paktının temeli ilk etapta ikili ilişkiler bazında atılmıştı. Görüşmeler sonunda Türkiye ve Irak arasında bir ikili antlaşma imzalanmıştır. İmzalanan bu antlaşma TBMM ve Irak Parlamentosu’nda da ele alınmıştır. Irak Senatosu ve Meclisi Mebussan Reisleri tarafından gönderilen ve Türkiye-İrak antlaşmasının gerek

¹⁸Fahir Armaoğlu, *20.YY Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, (1983), s.s 811

¹⁹İsmail Soysal, *Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasi Antlaşmaları (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, (1983), ss. 490

²⁰Albayrak, ss. 477-478

senato gerekse de Meclisi Mebusunda tasdiki münasebetiyle Türkiye hakkında izhar edilen dostane hissiyata dair telgraflar okundu.²¹

Taraflar arasında 24 Şubat 1955’de imza edilen antlaşma güvenlik ve savunma konusunda işbirliğini öngören bu paktın 5. Maddesine göre, pakta her devlet katılabilirdi. Yalnız bir şartla bu devletin ya Arap ligi üyesi olması yâda taraflarca tanınmış olması gerekmektedir. Bunun anlamını analiz edecek olursak; İsrail’in bu pakta katılma imkânı yoktu. Çünkü bir Arap devleti olan Irak İsrail’i tanımamıştı. Şüphesiz ki bu hükümde diğer Arap devletlerinin İsrail düşmanlığına vermiş olduğu bir tavizdi. İşte bu 5. madde İsrail Devleti’nin kurulan Bağdat Paktı’nın tamamen kendi varlığına bir tehdit olarak görmesine ve bu algının yerleşmesine sebep olmuştur.²² Türkiye, oluşan bu paktın sadece bölgede barış ve istikrarın tesisi için kurulduğuna dair beyanlar vermişse de İsrail bu açıklamadan tatmin olmamıştır. Öyle ki İsrail bu paktın, İsrail’e karşı Arap milliyetçiliğini kızıştırdığını ve bölgede İsrail’in yalnızlaştırıldığını iddia etmektedir. Fakat bir diğer pencereden bakacak olursak; Paktın imzasından sonra Mısır ve Suriye, Türkiye ve Irak karşıtı bir kampanya başlattılar. Bağdat Paktı, Batı emperyalizmin bir vasıtası olan İsrail’e hizmet eden bir aracı olarak gösterildi. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler bölgede kurulan bu paktın işlevini zayıflatmıştır. Bağdat Paktı, Ortadoğu’da ve özellikle Arap kuşağında birleştirici bir rol oynayacağı düşünülürken bu kuşağı üç parçaya ayırmıştır.²³ 14 Temmuz 1958’de Irak’ta patlak veren ihtilalin sonunda gerek monarşinin yıkılması gerek Nuri Said rejiminin yıkılması ile beraber Irak Bağdat Paktından çekilmiş ve paktın da adı değiştirilerek Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) olmuştur. CENTO ise faaliyetlerinin yönünü daha ziyade ülkeler arasındaki ekonomik, kültürel ve teknik işbirliğine çevirmiş ve bunda da başarılı olmuştur.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA TÜRKİYE – İSRAİL İLİŞKİLERİ

İsrail Devletinin Kurulması (14 Mayıs 1948)

Türkiye, 1945-1947 yılları arasında Birleşmiş Milletlerin Filistin konusuna ilişkin görüşmelerinde Arap ülkeleri lehinde bir tutum sergilemiştir.

²¹TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:6, Kısım:1 İçtima:1, 21.03.1955

²²Fahir Armaoğlu, “*20.YY Siyasi Tarihi (1914-1980)*”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, (1983), ss. 526-527

²³Armaoğlu, a.g.ess. 528-529

Gerçekleştirilen oturum sonunda alınan karar; Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında paylaşılmasını kabul etmekteydi.²⁴

BM, Genel Kurulunun Filistin'in taksimi kararını almasından hemen sonra Filistin'de Arap ve Yahudi toplumları arasında çatışmalar çıktı. Filistin'deki çatışmalar ve karşılıklı terör eylemleri sonucunda Araplar, çoğunlukta oldukları birçok yerleşim birimini Yahudilere terk etmek zorunda kaldılar.²⁵ 14 Mayıs 1948'de İngiliz manda yönetiminin sona ermesinden birkaç saat önce Tel Aviv'de toplanan Yahudi Ulusal Konseyi, Filistin'de bağımsız bir İsrail Devletinin kurulduğunu ilan etti. İlk İsrail kabinesi aynı gün David Ben Gurion tarafından kuruldu. İsrail Devleti, bağımsızlığın ilan edilmesinden kısa bir süre sonra (11 dakika) sonra ABD tarafından tanındı. SSCB'de 17 Mayıs'ta yeni kurulan İsrail devletini tanıdığını açıkladı. Türkiye ise Filistin'de bir Arap Devleti olmaksızın kurulan İsrail devletini endişe ve temkinle karşıladı. Hükümet, kamuoyuna yansıyan şekliyle iki temel nedenden ötürü İsrail Devletinin kurulmasına karşı çıkmaktaydı:

Birincisi, Filistin meselesi Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler içerisinde uzun yıllardır çözülmeye çalışılmış, fakat bu mesele giderek işin içinden çıkılmaz bir hal almıştır. İkincisi, Türkiye kendisine çok yakın bir coğrafi bölgede kurulan İsrail'in İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşmaya başlayan iki bloktan hangisi içinde yer alacağı konusunda derin endişeler taşıyordu.²⁶ Bu açıdan bakıldığında iki ülke ilişkileri bir anlamda Ortadoğu'daki Filistin meselesi etrafında şekillenmiştir. Bu zemin üzerinde Türkiye-İsrail ilişkileri Türkiye'nin 28 Mart 1949 yılında İsrail'i "de facto" (fiilen) olarak tanımış olmasıyla başladı. Türkiye, Arapların bu tanıma kararı karşısında gösterdiği tepkiye "İsrail, Birleşmiş Milletlere üye olmuştur; dolayısıyla Türkiye'de yeni kurulan bu devleti, Birleşmiş Milletlerin evrenselliği prensibi çerçevesinde tanımıştır. Türkiye bu açıklamasıyla kendisini savunmuştur.²⁷ 9 Mart 1950'de Türkiye-İsrail arasında ilk siyasi temsilciler (maslahatgüzarlar) göreve başladı. Resmen tanımanın ardından iki ay sonrada Seyfullah Ersin'in Tel

²⁴Türel Yılmaz, *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, ss. 4-5

²⁵Oran, ss. 638-639

²⁶Oran, a.g.ess. 639

²⁷Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak- Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul, (2005) ss. 3

Aviv'e atanmasıyla Türkiye-İsrail arasındaki ilişkiler diplomatik ilişkisi "elçilik" seviyesine çıkarılmış oldu. İsrail'in kurulmasıyla birlikte bölgede var olan sorunlar iyice artmıştır. Türk Hükümetinin karşı çıktığı bir hususta Filistin'e yapılan göçlerin artmasıydı. Filistin'de artan Yahudi nüfusu ile beraber Müslümanlar baskı altına alınarak yurtlarından terk ettirildiler. Filistin'de İsrail Devleti kurulduğundan beri bölgede istikrarsızlık, kaos, çatışma ortamı ve yıkımlar bitmedi. Türkiye, ise yaşanan bu olaylar karşısında İsrail'in yaptığı bu zulme karşı İsrail Devletini kınayan bir nota verdi. Ayrıca Filistin'deki işgal altında kalan Müslümanlar dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes'ten yardım istediler. Filistin'deki Müslümanların temsilcisi olan İsmail El Şeyh tarafından Türkiye'ye yardım mektubu gönderildi. Başbakana ithafen yazılan İlgili yazıda İsmail El Şeyh; "Muhterem Üstadım Siyonistlerin Müslüman köylerine yaptıkları tecavüzleri görmüş olsa idiniz... Siyonistler Filistin'den bir parça koparmışlardır. Onlar patlayıcı silahlara sahiptirler. Bunlar devlet olmuşlar ve her gün güzel Arap köylerine saldırarak tahrip ediyorlar. Bir gayret sarf ederek Yahudileri Filistin'den kovmanızı rica ederiz."²⁸ Türkiye'den istenen bu yardım talebinden de anlaşılıyor ki Türkiye, bölgedeki Müslümanların kalan tek umududur.

İsrail İle Ekonomik İlişkilerin Kurulması

4 Temmuz 1950'de imzalanan "Ticaret ve Ödeme Antlaşması" İsrail ile siyasi ilişkilerin ilk somut adımıydı. Ardından 1 yıl sonra 5 Şubat 1951'de "Hava Ulaştırma Antlaşması" imzalandı.²⁹ Bu antlaşmaların getirdiği imkânlarla 1950'de henüz tarımsal atılımını gerçekleştirmemiş olan İsrail'in pamuk ihtiyacının tamamı, tahıl ihtiyacının yarısı (1.50.000 ton) tütün, yün, mineral, kuru meyve, sığır eti ve balık ihtiyaçlarının önemli bir bölümü Türkiye'den karşılanmaya başlanmıştır. Türkiye ise, İsrail'den elektrikli ev aletleri, otomobil lastiği, inşaat malzemeleri, ilaç, cam ürünleri ve kimyasal maddeler ithal ediyordu. ³⁰1950 antlaşmaları ile birlikte imzalanan geçici antlaşmayla (modusvivendi) iki ülke arasında kapsamlı bir ticaret ve seyrüsefer antlaşması imzalanana kadar geçerli olacak kurallar belirlendi. 10.03.1950 tarihli ve 10855 sayılı karar ile verilen yetki neticesinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile

²⁸Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Belge numarası: 03001, 17.04.1956

²⁹Dursunoğlu, a.g.ess. 39-40

³⁰Oran, a.g.ess. 643

İsrail Devleti Hükümeti arasında Ankara’da imzalanan modüsvivendi (geçici antlaşma) ile ticaret ve ödeme antlaşmalarının onanması Bakanlar Kurulu kararı ile kararlaştırılmıştır.³¹ Ayrıca ilgili Bakanlar Kurulu kararı TBMM’deki yeni yasama yılının altıncı birleşiminde de ele alınarak modüsvivendi antlaşmasının yürürlüğe girmesi oy birliği ile kabul edilmiştir.³² Bu belgeyle iki devletinde birbirine karşı bazı çekinceleri olsa da taraflar birbirlerine en güvenilen ülke statüsü verdiler. Öte yandan imzalanan bu ticaret ve ödeme antlaşması kapsamında İsrail’den kredi ile kamyon ithali yapıldı. İstanbul’da bulunan bir şirket İktisat ve Ticaret Vekâletine müracaat ederek İsrail’den kredili kamyon ithal etmek istediğini bildirmiştir.³³ Bu dönemde bazı İsrail inşaat firmaları Türkiye’de toplu konut projeleri ve askeri havaalanlarının inşasında tek başlarına ve diğer yabancı şirketlerle ortak faaliyet gösterdiler. Örneğin, Yeşilköy havaalanından İstanbul’a giden yol SolelBoneh adlı İsrail firmasınınca yapıldı. Ankara’da “İsrail Evleri” olarak bilinen konutların müteahhidi de bir İsrail firmasıydı. Türkiye, doğrudan ticari ilişkiye geçmediği bazı doğu Avrupa ülkelerinin mallarını İsrail üzerinden satın almaya başladı. Bu ürünler arasında demir-çelik ürünleri ve inşaat araçları önemli yer tutuyordu.³⁴ Türkiye ve İsrail arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi için kurumsal ve hukuki çerçevede yeni ihracat imkânları araştıran Türk firmaları için İsrail, önemli bir pazar ve geçiş noktası olmuştur.³⁵ Demokrat Parti döneminde Türkiye, bir tarım ülkesi olma yolunda ciddi adımlar atmış ekonomi politikalarını ağırlıklı olarak tarıma çevirmiştir. Bu dönemde İsrail Devleti de tarımda yeni politikalar geliştirmiş ve böylece tarım alanında Türkiye-İsrail arasında ithalat ve ihracat alışverişi ivme kazanmıştır. İsrail’in tarım alanında başarılı politikalar izleyip tarım ürünlerini büyük ölçüde kendi topraklarında üretmesi, hatta bu ürünleri ihraç etmeye başlamasıyla Türkiye’nin İsrail’e ihracatında hızlı düşüşler meydana geldi. İsrail ile ticaretimizin hacmi artıyor. Türkiye ile İsrail arasındaki mal mübadelesi hacmi 1953’e nazaran 5 milyon dolar artış kaydederek halen 13 milyon dolara yükselmiştir. Ayrıca İsrail’in yıllık ihtiyacı olan 300 bin ton hububatın yarısını Türkiye’den temin etmek

³¹Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Belge numarası:70-61, 10 Mart 1950

³²TBMM Zabıt Ceridesi, D:8, C:25, Tarih:08.03.1950, ss. 223-224

³³Akşam gazetesi, ”İsrail’den Kamyon İthalatı” 30 Temmuz 1953, ss. 3

³⁴Oran, a.g.ess. 643

³⁵Yılmaz, a.g.ess. 95

üzere şartların müsait olduğunu bildirmektedir.³⁶ 1954 sonundan itibaren iki ülke arasındaki ticaret dengesi ilk kez İsrail lehinde gelişti.³⁷

Ancak şunu belirtmek gerekir ki iki ülke yönetimi gerek ekonomik gerek siyasi ve diplomatik ilişkilerinde özellikle “Arap faktörü” nedeniyle dikkatleri üzerlerine çekmeme politikası (Low profile) izlemek zorunda kalmışlardır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler Demokrat Parti hükümeti döneminde artarak devam etmiştir.. Bu dönem İsrail ile ekonomik işbirliğinin en fazla olduğu dönemlerdendir.

Türkiye ve İsrail arasında siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerin kurulması (1950-1960)

Türkiye'nin İsrail'i tanıma kararını almasından yaklaşık bir yıl sonra 9 Mart 1950'de iki devlet arasında elçilik düzeyinde diplomatik ilişkiler kuruldu. İsrail'in Ankara'daki diplomatik temsilciliğinin başına ülkenin en becerikli diplomatlarından ElihuSasson'un getirilmesi bu ülkenin Türkiye ile ilişkilere ne denli önem verdiğini göstermektedir. İsraili yöneticiler Batıya dönük politikalar izleyen Türkiye ile sıcak ilişkiler kurmanın İsrail'in Batı ile ilişkilerini güçlendirmesine katkıda bulunacağına inanıyorlardı.³⁸

Türkiye, yeni kurulan İsrail Devleti ile diplomatik ilişkiler kurma ve bu ilişkileri geliştirme konusunda açık faydalar algılamıştır. Bunun en önemli sebebi Türkiye'nin global düzeydeki gelişmeleri ve değişimleri yakından takip etmesi olmuştur. Özellikle Ortadoğu'da İngiltere'nin yerine ABD'nin önemli bir güç olarak yerleşmesi Türkiye açısından bölge içerisinde İsrail'in önemini artırmıştır.³⁹ İsrail'in ABD'deki güçlü konumu Türkiye için son derece önemliydi. Öyle ki Türkiye, daha Kore savaşı öncesinden İsrail'den Türkiye'nin NATO'ya girişini kolaylaştırmasını ve ABD'nin Türkiye'ye mali destek vermesine yardımcı olmasını istemiştir. Türkiye, ABD'deki Yahudi lobisinin rolünü keşfetmiş ve Yahudi lobisinden ABD'den alacağı 150 milyon dolar ve uluslararası mali pazarlarda tanınmak için gerekli yardımın karşılanması talebinde bulunmuştur. İsrail açısından bakıldığında bu ülke için

³⁶Akşam gazetesi, “İsrail ile ticaret hacmimiz artıyor” 30 Temmuz 1953, ss. 3

³⁷Oran, a.g.ess. 644

³⁸Oran, a.g.e, ss. 646-647

³⁹Yılmaz, a.g.ess. 8

Türkiye ile ilişki kurmanın nedenleri daha farklı olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu'daki uluslararası bağları ve coğrafi konumu İsrail için son derece önemliydi.⁴⁰

ARAP-İSRAİL SAVAŞI VE TÜRKİYE'NİN TUTUMU

İngiltere mandası altında bulunan Filistin yıllarca İngilizlerin yönetiminde kaldı. Fakat bu bölge ileriki süreçlerde Araplar ve Yahudiler arasında çatışmalara sebep oldu. Filistin'deki bu kaos ortamından yakasını kurtaramayan İngiltere, meseleyi 2 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletlere götürdü. Meseleyi ele alan kurul müzakerelerden sonra Filistin meselesine çözüm bulmak için özel bir komisyon kurdu. Bu komisyona büyük devletler sokulmamıştı.⁴¹ BM, Filistin komisyonu 16 Haziran 24 Temmuz tarihleri arasında Filistin'de yaptığı incelemelerden sonra kapsamlı bir rapor hazırladı. Bu raporda komisyon oy birliği ile Filistin'in bağımsızlığını teklif ediyordu. Fakat bu bağımsızlık nasıl olacaktı? Bu noktada komisyon ikiye ayrıldı. Kanada, Çekoslovakya, Hollanda, Peru ve İsveç'in desteklediği teklife göre; Filistin, Araplar ile Yahudiler arasında taksim edilmeli ve iki ayrı bağımsız devlet kurulmalıydı. Kudüs şehri ise milletlerarası statüye sahip olmalıdır. Hindistan, Yugoslavya ve İran tarafından desteklenen azınlık teklifine göre de Filistin, Yahudi ve Arap devletlerinden meydana gelen "federal" bir devlet olmalıydı. Yahudiler çoğunluk planını Araplar ise azınlık planını tuttular. Komisyonun bu teklifleri Genel Kurulun Kasım 1947'de Filistin Komisyonunun çoğunluk teklifini benimsedi ve 13 aleyhte ve 10 çekimsere karşı, 33 oyla Filistin'in Araplar ile Yahudiler arasında taksim edilmesine karar verildi,⁴² Büyük devletlerden ABD, Sovyet Rusya ve Fransa taksim lehinde, İngiltere ise çekimsere oy vermişti. Türkiye, Arap devletlerle beraber taksim aleyhinde oy kullanmıştır. Fakat Türkiye, bu tutumunu uzun süreli devam ettirmeyecektir. Alınan bu karar Arap devletleri nezdinde büyük bir tepkiyle karşılandı. Bu karar çok geçmeden Arap-İsrail savaşının fitilini ateşleyecekti. Bunun üzerine Arap ülkeleri 17 Aralık 1947'de Kahire'de yaptıkları toplantıda Filistin'in taksim kararını önlemek için savaşa gitme kararı aldılar.

⁴⁰Yılmaz, a.g.e, ss. 9-10

⁴¹Armaoğlu, a.g.ess. 484-485

⁴²Armaoğlu, a.g.es.s 485

BM Kararı üzerine İngiltere yaptığı bir açıklamada; 15 Mayıs 1948'den itibaren Filistin'deki kuvvetlerini çekeceğini ilan etti. Öte yandan 14 Mayıs 1948 yılında David Ben Gurion başkanlığında Tel Aviv'de toplanan Yahudi Milli Konseyi, İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etti.⁴³ İsrail Devleti kurulduğu andan itibaren Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak orduları 15 Mayıs 1948'de İsrail'e geniş kapsamlı bir harekât düzenlemek için girişimlerini başlatmıştır. Yaşanan bu son gelişmeler Arap-İsrail savaşını kaçınılmaz kılmıştır. Arap-İsrail savaşı bir yıl kadar sürdü. İsrail'in ancak 75.000 kişilik muntazam bir ordusu olmasına ve beş Arap devletinin saldırısına uğramasına rağmen Araplar her yerde ağır yenilgiye uğradılar. Arapların yenilgisi ve beceriksizliğiyle beraber İsrail, Filistin toraklarının dörtte üçünü ele geçirdi. Arap devletleri için ateşkesten başka çare kalmamıştı.⁴⁴ Fakat belirtmemiz gereken bir husus var ki savaşın kaderini İsrail'in lehine değiştirdi. Savaşın başlangıcından itibaren ABD Arap devletlerine silah ambargosu uygulayarak İsrail'e destek verdi. Diğer yandan SSCB ise İsrail'e doğrudan silah sevkiyatı yaparak İsrail ordusunu güçlendirmiştir. Türkiye ise bu savaş esnasında diplomatik açıdan Arap devletlerinin yanında yer almıştır. Ayrıca İsrail'e destek vermek isteyen ABD savaş uçaklarına incirlik hava üssü üzerinden geçiş hakkı vermemiştir. Arap topraklarının İsrail tarafından kuvvet kullanılarak işgal edilmesini de sert bir şekilde kınamıştır. Bölgede süren bu savaşa rağmen Türkiye, İsrail ile olan ilişkilerini kesmeyi düşünmemiştir. Buradan yola çıkarak İsrail'in Türkiye için önemini görebiliyoruz. Ayrıca Araplar da Türkiye'nin bu tutarsız seyreden İsrail politikasından oldukça rahatsızdır. Türkiye'yi bölgede yanlarında görmek isteyen Arap devletleri Türkiye'yi İsrail'den sonra Batı'ya açılan ikinci bir kapı olarak görmektedirler.⁴⁵ Sonuç olarak İsrail bir oldubittiyle bu savaşları Batının desteğini alarak kazanmış ve topraklarına toprak katarak sınırlarını genişletmiştir. İsrail siyasi, psikolojik, ekonomik ve siyasal anlamda savaşın kazananı olmuştur.

Bu savaşlar ayrıca Türk-Arap ilişkilerine de zarar vermiştir. Türk-Arap ilişkilerinin dönüşümünü sağlayan bazı önemli hususlar vardır: Bunlardan birisi

⁴³Selma Göktürk Çetinkaya, “Bağdat Paketi'nin Kuruluş Süresince Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı ile İlişkileri”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, s.s.23

⁴⁴Armaoğlu, a.g.ess. 486-487

⁴⁵Yılmaz, a.g.ess. 17

de başta Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan olmak üzere Arap devletleri ile ilişkilerin gerginleşmesine yol açan 1955 Bağdat Paktı'dır. Irak, dışında hiçbir Arap ülkesinin katılmadığı paktın Arap dünyasındaki etkileri hiç de olumlu olmamış, Arap ülkeleri içinde pakta en fazla Mısır tepki göstermiş, onu Suriye ve Suudi Arabistan izlemiştir. Böylece Bağdat Paktı, Ortadoğu ve özellikle Arap kuşağında birleştirici bir rol oynamak bir yana bu kuşağın parçalanmasına sebep olmuştur. Bağdat Paktı, Türk-Arap dostluğunu sarsmış, Türkiye'nin bölgedeki imajını da son derece olumsuz etkilemiştir. Arap-İsrail ilişkileri Ortadoğu'daki en temel sorundur.⁴⁶ Bu sorun günümüzde de devam etmektedir.

SÜVEYŞ KRİZİ VE TÜRKİYE'NİN İSRAİL'E TEPKİSİ

Süveyş buhranının asıl sebebi Mısır'ın Nil nehri üzerinde Asvan barajını inşa etmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Bu barajın yapımı için ABD, İngiltere ve Dünya Bankasından para yardımı sözü alan Mısır, önce ABD ve diğerlerinin bu yardımdan vazgeçmesiyle 26 Temmuz 1956'da Süveyş kanalını millileştirdiğini ilan etmiştir. Bununla birlikte ikinci Arap-İsrail savaşı başlamıştır. Bunun için İngiltere, meselenin çözümü için kanaldan en çok faydalanan 24 ülkeyi Londra'da toplamıştır. Fakat yapılan toplantılar sonuç vermemiştir.⁴⁷ İngiltere'nin BM üzerinden yaptığı girişimlerde sonuçsuz kalınca Mısır adeta Batıya meydan okuyarak Süveyş kanalını millileştirme projesini hayata geçirmek için harekete geçti. Bu gelişmeler Türk hükümetine Ortadoğu politikasında büyük zorluklar çıkarmıştır. Gelişmeler Türkiye'yi İngiltere yanlısı bir tutum içine girmeye zorlarken İngiltere ile olan askeri bağlantısı aynı zamanda Arap ülkelerinin gözünde bu tutumunun sonucunu prestij kaybı ile ödemek zorunda bırakıyordu. Ayrıca Londra'da düzenlenen konferans Ağustos 1956'da sona erdiğinde Süveyş kanalının uluslararası kontrol altında tutulmasını savunan 18 ülke arasında Türkiye'de vardı.⁴⁸ Daha kriz patlak vermeden önce Başbakan Adnan Menderes, Süveyş sorununun sadece İngiltere ve Mısır'ı ilgilendiren bir sorun olmadığını aynı zamanda Türkiye'yi de ilgilendiren küresel bir boyutu olduğunu ve savunulması için gerekli tedbirler alınmadan kanalın boşaltılmaması gerektiği üzerinde

⁴⁶Yılmaz, a.g.mss. 225

⁴⁷Volkan Yaşar, "Ortadoğu Çatışmaları(1955-1959)", *Nevşehir Hacı Bektaşî Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı*, ss. 10

⁴⁸Bağcı, a.g.es.s 79-80

durmuştur. Türkiye, ortaya çıkan kriz ve savaşın sebebi olarak dolaylı bir şekilde Mısır'ı suçlamış diğer bir ifadeyle bölgedeki istikrarsızlıktan dolayı bu ülkeyi sorumlu tutmuştur.⁴⁹

Mısır'ın Süveyş Kanalını millileştirme kararındaki ısrarı üzerine İngiltere ve Fransa güç kullanarak karşılık vermeyi planlıyordu. Mısır'ın Akabe körfezindeki ablukasını kırmak isteyen İsrail, Mısır'a saldırı için harekete geçti. 28 Ekim 1956'da İsrail ihtiyat kuvvetlerini de silahaltına alıp ordu gücünü iki katına çıkardı ve ertesi gün Mısır'a girdi. İsrail, Gazze'yi geçip Sina'ya girdiği için İngiltere ve Fransa Mısır'a kesin bir uyarı vererek acil ateşkes çağrısında bulundular ve askeri güçlerin Süveyş kanalına 10 mil mesafeye konuşlanmasını istediler. Neticede İsrail başarılı oldu ve Sina'nın kontrolünü ele geçirdi. Diğer taraftan İngiltere ve Fransa Mısır'ın hava üslerini bombardımana başladılar. Niyetleri açık ve netti. Nasır'ı düşürmek ve Süveyş'i ele geçirmektir. Bu arada hiç beklenmedik bir gelişme yaşandı ve Sovyet Başbakanı Bulganin İsrail, Fransa ve İngiltere başbakanlarına savaşın derhal durdurulmasını içeren tehditkâr mesajlar gönderdi. İngiltere ve Fransa'nın bu saldırılarını dönemin süper gücü olan ABD'de onaylamıyordu. Böylece artan baskılar neticesinde İsrail, Fransa ve İngiltere Mısır topraklarından geri çekilmek zorunda kaldılar.⁵⁰ Bu geri çekilişin ardından sular bir süreliğine de olsa durulmuştu.

Türkiye, bu krizde İngiltere ve Fransa'dan ziyade İsrail'e karşı net bir tavır sergilemiştir. Türk Hükümeti, bir taraftan İsrail'i kınamış ve hatta Bağdat Paketi toplantısında bu ülkeyi Ortadoğu'da barış ve istikrara en büyük tehdit olarak algılamıştır.⁵¹ Süveyş krizinden sonra Türkiye İsrail ile olan ilişkilerini orta elçi düzeyine indirdi. Türkiye, İsrail ile diplomatik ilişkileri olan tek ülke idi. İsrail'deki Türk Büyükelçisi Şevket İstinyeli, merkeze çağrıldı. İsrail'in Ankara Büyükelçisi Maurice Fischer de 22 Kasım 1956'da Türkiye'deki görevinden ayrılıyordu. Türk Hükümeti, İsrail ile olan ilişkilerini bilinçli olarak kesmedi. Çünkü Amerikan kongresinde çok güçlü olan Yahudi lobisinin desteğini kaybetmek istemiyordu. Sonuç itibarıyla Süveyş Krizi iki ülke ilişkilerini

⁴⁹Yılmaz, a.g.ess. 13

⁵⁰Yaşar, a.g.t ss. 11-12

⁵¹Yılmaz, a.g.ess. 14-15

bitirmese de zayıflatmıştır.⁵² Türkiye ve İsrail'i karşı karşıya getiren olaylar zinciri artarak devam etmiştir.

İSRAİL'İN BAĞDAT PAKTINA TEPKİSİ

Bağdat Paktının temel yapı taşı olan Türk-İrak antlaşmasında etkili olan ABD bu pakta sıcak bakmaktadır. Türkiye-İrak paktının kurulacağı duyurulmasından kısa bir sonra 19 Ocak 1955'te ABD Dışişleri Bakanı Dulles ile İsrail'in Washington büyükelçisi AbbaEman bir araya gelerek pakt girişimini değerlendirmişlerdir. İsrail, ilke olarak Türk-İrak pakt girişimine karşı olmadığını söylemekle birlikte özellikle ülkesinin dışarıda bırakılması iradesinin ortaya konmasının kendilerini rahatsız ettiğini belirtmiştir. İsrail, ABD tarafından ileri sürülen paktın kendisine de yarar getireceği teorisine karşı çıkmış bu girişimin Türkiye ile iyi olan ilişkilerini de bozabileceği yönünde endişelerini dile getirmiştir.⁵³ Bu noktada İsrail'in asıl tepkisine yol açan olay Türk-İrak antlaşmasına Irak Hükümeti tarafından eklenen 5. maddenin içeriğiydi. Söz konusu ekte Arap olmayan hiçbir devletin kurulacak olan bu pakta alınmaması kararıdır. İsrail Devleti, ilave edilen bu maddenin tamamen kendi güvenliğine ve toprak bütünlüğüne bir tehdit olduğunu açıklamıştır. Demokrat Parti Hükümeti, İsrail Hükümetine Arap devletleriyle herhangi bir uzlaşmanın İsrail ile olan ilişkilerde hiçbir şekilde değişiklik yaratmayacağı konusunda teminat vermişse de söz konusu teminat İsrail'i yatıştırmaya yetmemiştir. Bağdat Paktı konusunda İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü pakta İsrail'e karşı nitelendirmiş ve bu Paktın İsrail'e karşı Arap duygularını teşvik edeceğini ve Arap saldırganlığını artıracığını öne sürmüştür.⁵⁴

Türkiye pakta üye kazandırabilmek için Ortadoğu'ya üst düzey ziyaretlerde bulunmuştur. Bu amaçla Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Ürdün'ü pakta davet etmek için harekâta geçmişlerdir. Paktın asıl amacının Sovyetler Birliği tehlikesini önlemek olmasına karşın Türkiye, Ürdün'e paktın İsrail'e karşı caydırıcı bir unsur olarak da kullanılabilmesi mesajını vermiştir. Bu gelişme İsrail kanadında büyük bir tepkiye yol açtı. Türkiye'nin uyguladığı bu ikili politika güven kaybı yaratmış ve aynı zamanda Türkiye'nin prestijini

⁵²Bağcı, a.g.ess. 81

⁵³M. Bürkan Serbest, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü" *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, Sayı:3, ss. 410-411

⁵⁴Yılmaz, a.g.ess. 12-13

de sarsmıştır. Özellikle İsrail, Türkiye tarafından paktın kuruluş amacına dair yapılan açıklamalardan tatmin olmamış ve tavrını koymuştur. İsrail ile ilişkileri yumuşatmak isteyen Menderes, Türkiye- Irak deklarasyonunun imzalanmasından 10 gün sonra 22 Ocak 1955'te İngiltere Büyükelçisi ile görüşme yaparak Türkiye'nin İsrail ile ilgili izlediği siyasette bir değişiklik olmadığını altını çizmiştir. 28 Ocak'ta da İsrail Elçisi ile görüşen Başbakan Menderes benzer söylemlerde bulunmuştur. Elçinin Irak bu paktı İsrail'e karşı kullanmak istediği takdirde Türkiye'nin karşı çıkacağına yönelik bir teminat verip vermeyeceğine dair sorusuna cevaben %90 karşı çıkacağını söylemiştir.⁵⁵

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE DÖNÜŞÜM: ÇEVRESEL PAKT

Süveyş bunalımından sonra Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler bölgede İsrail'in öncülüğünde yeni bir işbirliği mekanizmasının oluşturulmasını gündeme getirdi. İsrail Başbakanı David Ben Gurion, Cemal Abdülnasır'ın iktidara gelmesinden sonra Mısır'da yükselen Pan-Arap akımlarının ve bu ülkenin SSCB ile yakın ilişkiler içine girmesinin Ortadoğu'da İsrail'in güvenliğini tehdit ettiği inancındaydı.⁵⁶ Ben Gurion, ülkesine Arap devletlerinden gelen bu tehdidin ancak bölgenin Arap olmayan ülkeleri arasında kurulacak olan bir paktla ortadan kaldırılabileceğini düşünüyordu. İsrail Başbakanı, Arap devletlerinin hareket imkânlarını kısıtlamakta kullanmayı düşündüğü bu yeni oluşuma "Çevresel Pakt" adını verdi. Çünkü Ben Gurion pakta Arap devletlerinin çevresinde yer alan Etiyopya, İran ve Türkiye'yi dâhil etmek istiyordu.

Bu dönemin dış ilişkilerinde paktlar zincirini tamamlayan son pakt İsrail ile imzalanan Çevresel Pak'tır. Ben Gurion, Etiyopya ve İran'la güvenlik işbirliği antlaşması imzaladıktan sonra Türkiye'ye yöneldi. Başbakan Ben Gurion, beraberinde Dışişleri Bakanı Golda Meir, Müsteşarı ŞimonPerez ve Genelkurmay Başkanı Zvizur'la birlikte 28 Ağustos 1958'de üç günlük bir ziyaret için Ankara'ya gelmişlerdir. Arap Ortadoğu'suna El A1 motorundaki arıza nedeniyle zorunlu iniş yaptıkları söylendi. Öncelikle istihbarat alanında işbirliği karara bağlandı. İsrail bundan böyle Türk istihbaratçılarına eğitim ve

⁵⁵Selma Göktürk Çetinkaya, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süresince Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı ile İlişkileri", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, s.s. 22-23

⁵⁶Oran, a.g.es.s 647

haberleşme teknolojilerinde teknik destek verecekti. Üç ülke diğeri İran istihbaratı arasında kurulan ve “Trident” adı verilen bu ağ düzenli ortak değerlendirme buluşmalarını da etkiliyordu.⁵⁷ Ayrıca antlaşma iktisadi, teknik işbirliğine de açıktı. Her iki ülke birbirlerini ABD ve BM nezdinde desteklemeyi taahhüt ediyorlardı. Çevresel Pakt Bağdat Paktı’na nazaran Türkiye başrol oyuncusu değildi. Türkiye, pakta olumlu karşılama ve 28 Ağustos 1958’de Türkiye Çevresel Pakta dâhil olmuştur. Türkiye’nin bu pakta katılmasının en önemli nedeni, İran’ın Bağdat Paktı’ndan ayrılmasından sonra güneyde algıladığı tehdidin büyümesi olmuştur. Ancak bu pakt Türkiye’de 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra etkinliğini yitirmiştir.⁵⁸ Ancak bölgede 1960’ların yarısından sonra yaşanan gelişmelerden sonra paktın süresi kısa ömürlü olmuştur. Türkiye-İsrail ilişkilerine ivme kazandıran bu paktın işlevini yitirmesiyle ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Bundan sonraki süreçte iki ülkede temkinli bir dış politika izleyerek adımlarını buna göre atmıştır. Ortadoğu bölgesinde yeniden şekillenen siyasi dengeler uluslararası arenada yalnız kalmış devlet profilini benimsemiyordu. Böylece bölgede önemli bir güç dengesi olan Türkiye ve İsrail dönem dönem askıya aldıkları ilişkileri yeniden başlatmışlardır. Zira bölgede her iki devletinde varlığına ihtiyaç vardı. Bölgenin istikrarı, huzuru, refahı ve kalkınması için Türkiye’nin aktif rol alması gerekmektedir. Türkiye’nin Ortadoğu’da faal bir şekilde bulunması ABD’nin de yararına olacaktır. Nitekim Türkiye-İsrail ilişkilerinin bozulduğu her dönemde ABD devreye girerek ılımlı bir tavır takınmış ve bozulan ilişkilerin düzeltilmesi konusunda aracı olmuş

SONUÇ

Türkiye-İsrail ilişkileri geçmişten günümüze kadar süre gelen ve hala da devam eden bir süreçtir. Bu sürecin bir bölümü de Demokrat Parti Hükümetinin iktidarda olduğu 10 yıllık ilişkilere aittir. İsrail, 14 Mayıs 1948 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek tarih sahnesinde kendisini göstermeye başlamıştır. Bu süreçte Batı ve bazı dünya ülkeleri tarafından da tanınmıştır. İsrail, kurulduktan sadece 1 yıl sonra 1949 yılında Türkiye tarafından tanınmıştır. Bu tanınma hadisesi Cumhuriyet Halk Partisi Hükümetinin son dönemlerine rastlamaktadır. Dolayısı ile Demokrat Parti Hükümetine de ilişkileri kurmak ve

⁵⁷Mütercimler, a.g.ess. 246-247

⁵⁸Yılmaz, a.g.mss. 224

geliştirmek kalmıştır. İsrail'in kuruluşundan 2 yıl sonra Türkiye'de seçim yapılmış ve bu yapılan seçim sonucunda 27 yıllık CHP iktidarı son bulmuştur. Böylece Türkiye'de çok partili siyasal yaşama geçilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler Batıda olumlu bir şekilde karşılanmış Türkiye'nin Batı'ya açılmasında kilit bir rol üstlenmiştir. Menderes Hükümetinin Ortadoğu'ya yönelik liderlik rolüne bürüneceğine dair politikası ile bölgede dengeler oluşturulmaya başlanmıştır. Özellikle ABD ve Batının Ortadoğu'da görmek istemediği Sovyetleri engellemek için Türkiye'yi öne çıkarmaları Türkiye'nin Ortadoğu'daki politikasının bir yönlendirme politikası olduğunu bize göstermektedir. Öyle ki bölgede 1955 yılında inşa edilen Bağdat Paktı dahi ABD öncülüğünde Türkiye'nin gayretleri ile kurulmuş bir pakttan ibarettir. ABD pakta öncülük etse dahi fiili olarak katılmaması Türkiye'yi rahatsız eden unsurlardan biri olmuştur. Ayrıca Bağdat paktını Türkiye-İsrail ilişkileri ekseninde değerlendirecek olursak bu pakt İsrail'de tepki ile karşılanmış ve ilişkileri zedelemiştir.

Türkiye-İsrail ilişkileri ilk olarak 4 Temmuz 1950 yılındaki Ticaret ve Ödeme antlaşmasının imzalanmasıyla başlamıştır. 9 Mart 1950 yılında ise iki ülke arasında siyasi ve diplomatik ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. 1953-1954-1955-1957-1959-1960 yıllarını kapsayan ilişkiler siyasi, askeri, ekonomik, diplomatik kültürel ve sosyal alanlarda devam etmiştir. Türkiye, Adnan Menderes Hükümeti döneminde İsrail ile tamamen denge üzerine sistemleştirilmiş bir dış politika izlenmiştir. Türkiye ile İsrail arasında devam eden ilişkiler zaman zaman durmuş, kesilmiş ve hatta en alt düzeye kadar indirilmiştir. Fakat DP döneminde bu ilişkiler kopma noktasına gelmemiştir. Esasen her iki ülkede birbirlerine olan mecburiyetlerinin farkında olarak dış politikalarını yönlendirmişlerdir. İsrail içinde Türkiye Ortadoğu'nun Batıya açılan ikinci kapısı olarak görülmektedir. Türkiye'nin İsrail Devleti ile arasını açan hadiselerden biri de İsrail'in kurulması ile beraber başlayan Arap-İsrail savaşlarıdır. Türkiye bu dönemde uyguladığı tutarsız politikasıyla Arap devletlerinin tepkisini çekmiştir. Türkiye savaşın başında Arap devletlerine diplomatik sahada destek verirken savaş devam ederken bu tutumundan yavaşça uzaklaşarak İsrail ile olan ilişkilerinde de hassas davranmıştır. Bu da bize İsrail'in Türkiye için ne kadar önemli olduğunu gösteren somut bir göstergedir. Bu süreçte Türkiye'nin öncelikli amacı Arap devletlerinin tepkisini

çekmeden İsrail ile olan ilişkilerini devam ettirebilmektir. Türkiye, Ortadoğu'da İsrail ile birlikte güç dengesini sağlayan iki önemli güç olarak varlıklarını günümüze kadar devam ettirmiştir. ABD ve Batı dünyası için bölgede Türkiye ve İsrail'in ilişkilerinin devamı bölgenin istikrarı için gerekli ön koşulların başında gelmektedir. Bu yüzden iki ülke arasında yaşanan en ufak bir sorunda ABD'nin devreye girerek ilişkilere olumlu yönde müdahalelerini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

TBMM ZABIT CERİDELERİ

TBMM ZABIT CERİDESİ, (1950), 8. Dönem, 25.Cilt

TBMM ZABIT CERİDESİ, (1955), 1. Dönem, 6.Cilt

TBMM ZABIT CERİDESİ, (1955), 2. Dönem, 5.Cilt

GAZETELER

“İsrail’den kamyon ithalatı”, **Akşam**, 30 Temmuz 1953

“İsrail ile ticaret hacmimiz artıyor”, **Akşam**, 30 Temmuz 1953

“Türkiye-Pakistan paktı bugün karaçi’de imzalanıyor”, **Akşam**, 2 Nisan 1954

“Türk-Irak Paktı”, **Akşam**, 24 Şubat 1955

ARŞİV BELGELERİ

B.C.A, Belge numarası: 70-61, 10.03.1950

B.C.A, Belge numarası: 03001, 17.04.1956

KİTAPLAR

DURSUNOĞLU, Alptekin, (2005), **Stratejik İttifak (Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü)**, Anka Yayınları, 4. Baskı, İstanbul

ORAN, Baskın (2004), **Türk Dış Politikası (1919-1980), Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul

MÜTERCİMLER, Erol,- ÖKE Kemal Mim, (Haziran 2004), **Düşler ve Entrikalar (Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası)**, Alfa Yayınları, 2.Baskı, İstanbul

ARMAOĞLU, Fahir (1983), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara

BAĞCI, Hüseyin, (1990), **Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası**, İmge Kitapevi, Birinci Baskı, Ankara-Kızılay

SOYSAL, İsmail, (1983), **Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları, (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

YÜCEL, M. Serhan, (2001), **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, Birinci Baskı, İstanbul

MAKALELER

YILMAZ, Hasan, “Adnan Menderes Dönemi Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, ***Birey ve Toplum Dergisi***

SERBEST, M. Bürkan, (2016), “Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü”, ***Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi***, Sayı:3

BAYRAKTAR, Orhun, (2016), “Ortadoğu Denkleminde Türkiye-İsrail İlişkileri: Realist Yaklaşım”, ***PDK Akademi***

GÖKTÜRK, Çetinkaya Selma, (2016), “Bağdat Paktı'nın Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı ile İlişkileri”, ***Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi***, Sayı: Ortadoğu Özel Sayısı

YAŞAR, Volkan, “Ortadoğu Çatışmaları (1955-1959)”, ***Nevşehir Hacı Bektaşî Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü***, Tarih Ana Bilim Dalı

BÖLÜM XIII

2001-2021 YILLARI ARASINDA AFGANİSTAN'DA KADIN HAKLARI

Dr. Alper YILDIRIM*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8357258>

*ESOGÜ SBE, alper.tae@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9803-0766>.

Giriş

90'lı yılların ikinci yarısından itibaren Taliban'ın Afganistan'da yönetimi ele geçirmesiyle başta kadınlar olmak üzere Afganistan halkı büyük ölçüde insan haklarından mahrum bırakılmıştır. Taliban'ın kendince benimsediği şer'i hukuk ve din anlayışı kadını "haram" olarak nitelendirmiştir. Bu süreçte öncelikle eğitimden ve sonrasında her türlü sosyal haklardan koparılan kadın toplumdan da dışlanmışır. Birinci Taliban rejiminin sonra ermesinin ardından Afganistan'da yeni bir sosyal yaşam inşa süreci başlamış, kadına toplum içerisinde yeniden bir yer bulma çabasına girilmiştir. Ancak bu durum ülkedeki örfi ve hukukî alt yapının izin verdiği ölçüde gerçekleşmiş, kadınlar bu koşullar altında sosyal hayata dahil olabilmışlerdir. Bu husustaki çabalar ilk olarak eğitim ve sağlıkta, sonrasında ise diğer alanlarda kadına verilen haklarla kendini göstermiştir. Özellikle birinci Taliban döneminde zirveye ulaşan kadına dair engellemeler rejimin devrilmesinden sonra azalsa da bu durumu tamamen düzeltmek mümkün olmamıştır. Bunun temel sebebini kadına karşı kültürel baskı geleneği oluşturmaktadır. Her ne kadar kadınların sosyal hayata dahil olma hususundaki istekli tutumu bir umut olarak görülse de ülkede devam eden güvenlik problemleri bu talebin önündeki en önemli engeli oluşturmuştur.

Sovyet Rusya'nın Afganistan'dan çekilmesinin ardından ülke içerisinde yer alan Mücahitler ve Taliban gruplarının çatışması uzun süren istikrarsızlıklara sebep olmuştur. Taliban grubunun bu mücadelelerden galip çıkması, ülkede nispeten istikrarı temin etmiştir. Ancak Taliban'ın Afganistan yönetimini ele geçirmesiyle sosyal düzende büyük değişiklikler gerçekleşmiş, kısa süre zarfında ülkede Taliban'ın dayattığı katı dinî yönetim hâkim olmuştur. Özellikle sosyal hayatın büyük oranda kısıtlandığı bu dönemde kadınlar toplumdan daha da soyutlanmıştır.

11 Eylül 2001 saldırılarından ABD'nin El-Kaide'yi sorumlu tutması ve örgütün Afganistan ile bağlantıları, Afganistan halkının kaderini büyük ölçüde etkilemiştir. 2001 tarihinden itibaren Afganistan'da Taliban dönemi bitmiş ve ABD dönemi başlamıştır. Ancak Taliban'dan kalan enkaz bu kez ABD askerinin müdahaleleri ile farklı bir boyut kazanmıştır (Köçer, 2019: 369). Mevcut (güvenlik vb.) olumsuzluklara rağmen ilerleyen süreçte Afganistan'da yeniden bir sosyal-siyasal yaşam inşa süreci başlamış ve kadın toplum içerisinde kendine yeni bir yer bulma çabasına girmiştir.

Ayrımcılık ve katılığın zirvede olduğu Taliban döneminin sona ermesinin ardından ÷lkede kadın hakları alanında önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Taliban döneminde hiçbir şekilde öğrenim görme hakkı olmayan kadınlar artık çeşitli siyasî ve sosyal faaliyetlere katılma imkânı bulabilmişlerdir. Ancak Afganistan'ın bu alanda kaydettiğı tüm ilerlemelere rağmen kadınların önüne birçok farklı engel çıkmıştır. Zira ÷lkede ataerkillik hâkim kültürdür. Bu sebeple aile içi ya da sosyal şiddet mağdurlarının büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturmuştur. Bunun yanında güvenlik sorunları ve Taliban tehdidi kadın hakları için sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Merkezî İstatistik Örgütü 2010 yılında aile içi şiddet, zorla evlendirme ve parasızlık gibi problemleri Afganistanlı kadınlar için en temel sorunlar arasında tanımlamıştır (Afghanistan: Before and after the Taliban, 2014: Parag. 11-22).

Bu çalışmada, Afganistan'da Taliban rejiminin yıkılıp tekrar başa gelinceye kadarki 20 yıllık süreçte kadın haklarının gelişimi ve dönüşümü ele alınmaktadır. Çalışmanın hazırlanmasında literatür taraması yöntemiyle uluslararası raporlardan, makalelerden ve kurum araştırmalarından istifade edilmiştir. Ayrıca konu merkezli bir metot izlenmiş ve bölümlendirmeler kavramsal olarak ele alınmıştır.

1. Birinci Taliban Döneminde Kadının Afganistan'daki Konumu

Kadınlar, medeniyetin gelişiminde ve toplumların büyümesinde doğrudan ya da dolaylı olarak rol oynamışlardır. Ancak ataerkil yapının dayattığı koşullar sebebiyle tarih boyunca haksız uygulamalara maruz kalmışlardır. Tarihsel süreçte kadınları sömüren politikalar onlara her türlü ekonomik, siyasî, sosyal ve kültürel yoksunluğu empoze etmiştir (Noruzî, Recai, 1395: 32).

Sağlıklı bir toplumun oluşabilmesi, kadının toplum içindeki rolüyle ilişkilidir (Nesîm, 2019: 4). Dünya nüfusunun yarısına yakını oluşturulan kadınlar, hak ve özgürlük meselesi bakımından tarihsel süreçte her daim tartışmalara konu olmuşlardır. Batı ya da Doğu toplumu olması fark etmeksizin kadınların sosyal hayata dahil olma meselesi bugün hâlâ tam olarak çözülebilmiş değildir (Yılmaz, 2005: iii). Bunun en önemli sebeplerinden birini cinsiyet eşitsizliği oluşturmaktadır. Cinsiyet eşitsizliği, toplumlara göre değişkenlik göstermekle birlikte ataerkil kültürler ve ideolojiler sayesinde günümüze kadar aktarılmıştır. Kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıklar zaman içerisinde hiyerarşik bir

farklılığa evrilmiş ve toplumsal cinsiyet olarak kavramsallaşmıştır (Keskin, Uluşan, 2016: 49).

Dünyadaki birçok toplumda cinsiyet eşitsizliği yaygındır ve erkekler sosyal, ekonomik ve politik hiyerarşilerde daha iyi konumlanmıştır. Bu hususta toplumsal cinsiyet eşitliğini temin etmek yoksulluğun ortadan kaldırılması, fırsat eşitliğinin garanti altına alınması veya ekonomik büyümenin teşvik edilmesi gibi sosyal hedeflere ulaşılmasında önem arz eder (Smits, 29 October 2020).

Özellikle, uzun süredir baskı ve savaşın hâkim olduğu Afganistan gibi toplumlarda kadının sosyal hayattaki yeri ve cinsiyet eşitsizliği gibi tartışmaların belirsizliği uzun yıllar devam edecek gibi gözükmektedir. Tarih boyunca savaş ve iç huzursuzluktan kurtulamayan Afganistan'da demokratik dönemlerden bahsetmek oldukça zordur. 1900'lü yılların başlarında yönetime gelen Habibullah Han döneminde demokratikleşmenin ilk adımlarının atıldığı söylenebilir de ülkede dinî yönetim baskın olmuştur. Din temelli yönetim vurgusunu göstermenin en ideal yolu olaraksa yine kadınların hayat tarzını kontrol etme biçimi seçilmiştir. Bu durum ilerleyen süreçte de aynı şekilde devam etmiş ve Afganistan kadını tüm hak ve özgürlüklerinden vaz geçmek durumunda kalmıştır (Begzad, 2014: 21).

Birinci Taliban yönetimi Afganistan iktidarını ele geçirmeden önce kadınlar nispeten sosyal yaşamın birer parçasıydılar. Birçok meslek grubunda görev yapan Afganistanlı kadınlar Taliban'ın yönetime gelmesi ile beraber toplum içerisindeki konumunu hızla kaybettiler. 1996 yılında Kabil'de birçok kadın öğretmen aktif olarak görev yapıyordu. Ancak sonrasında, Taliban'ın beş yıllık hakimiyeti boyunca kadınların öğretmenlik yapması bir yana eğitim hakları bile büyük oranda ellerinden alınmıştır. Taliban, ilk önce Afganistan'ın karma eğitim sistemini ortadan kaldırmıştır. Ardından eski kız devlet okullarının çoğunu erkek okullarına dönüştürmüştür. Daha sonra rejim 1997'de tüm kadın ve kız çocuklarının eğitiminin ülke çapında yasaklandığını ilan etmiştir (Porkâdirî, 1387 h.ş.: 1-2). Ayrıca kadınların çalışmalarına izin verilmeyerek onlara (acil durumlarda bile) evden çıkmamaları hususunda çeşitli baskılar uygulanmış, bu kurala uymayan kadınlar birtakım fiziksel şiddet cezalarına maruz kalmışlardır (Ahmadi, 2017: 63-64).

Kız çocuklarını eğitmeye kararlı olan Afganistanlı kadınlar özel evlerde okul benzeri oluşumlar meydana getirmişlerdir. Ancak Taliban 16 Haziran 1998'de bir bildiri yayınlayarak, özel olarak finanse edilen eğitimin sekiz yaşın altındaki kızlarla yasaklandığını ve eğitimin sadece dinî alanla sınırlı kalacağını bildirmiştir. Bu sebeple ülke genelinde kadınların okuma-yazma oranı şehirlerde %13'e, kırsal kesimde ise %3'e kadar gerilemiştir. Bu dönemde eğitimin yanı sıra kadınların çalışma hakları da büyük oranda kısıtlanmış ve halka açık yerlerde kadınların çalışması haram olarak kabul edilmiştir. Kadınların çalıştırılmasına getirilen yasak Afganistan kadınlarının, özellikle eğitim almış veya aile geçindiren kadınların hayatlarını büyük oranda olumsuz etkilemiştir. Bununla birlikte kadın öğretmenlerin görevden alınmasıyla da eğitime bir kez daha darbe vurulmuştur. Ayrıca yine bu dönemde Taliban, başta burka olmak üzere kadınlara katı bir örtünme kuralı dayatmıştır. Kadınlara, yanlarında eşleri yahut yakın akrabaları olmadığı sürece sokakta yürümelerine de yasal olarak izin verilmemiştir (Porkâdirî, 1387 h.ş.: 1-2; Saidi, 2018: 58). Kadına karşı artan bu tutumun kökenini, Afganistan'da Sovyet istilasına karşı yürütülen direniş döneminde dünyaya gelen erkek jenerasyonun oluşturduğu ifade edilmektedir. Bunda, Pakistan'daki kamplara sığınan Afganistanlı erkeklerin kadınlardan ayrı olarak aşırı dinî turum içerisinde eğitilmelerinin rolü olduğu belirtilir (Akyüz, 2018: 71-72).

Taliban iktidarının başlarında, birçok kadın öğretmen ve kız öğrencinin keskin nişancılar tarafından öldürüldüğüne dair iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddiaların gerçek olup olmadığına dair somut veriler yer almasa da amacın korku ve paranoya ortamı yaratmak olduğu aşikârdır. Bu tür iddialar sebebiyle Afganistanlı aileler çocuklarını okula göndermek istememiştir. Sonrasında ise kızların okula gitmesi resmî olarak yasaklanmıştır (Aytekin, 2017: 20).

Afganistan'da uygulanan İslam Hukuku bugün klasik İslam'ın kabul ettiği dört Sünnî mezhebi ve Şiîleri kapsamaktadır. Ancak Afganistan'daki hâkim mezhep Hanefilik üzerine şekillenmiştir. Bunların arasından yalnızca Malikîlik ile alakalı geçmiş yıllarda farklı birtakım hukukî uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Fakat 1996 senesinden itibaren Taliban'ın Kabil'i kontrol altına almasıyla "Emr-i bi'l Ma'rûf ve Nehy-i Anil Münker" adlı bir Din Bakanlığı oluşturulmuş ve bu kurum kendi kurallarının uygulanması hususunda halka baskı yapmaya başlamıştır. Kurumun 1996 senesinde ilân ettiği kararnameye göre:

- Kadınlar başörtüsüz veya burkasız evden çıkmayacaktır. Bu kural çiğnendiği takdirde önce ikaz sonra ceza yaptırımı uygulanacaktır.
- Kadınlar örtünmeden araç seyahati yaptığı takdirde araç sürücüsü 1 ila 5 gün arası hapis cezasına çarptırılacaktır.
- Herhangi bir araçta yahut mekânda müzik sistemi vb. aletler tespit edilirse araç yahut mekân sahibi 1 ilâ 10 gün arasında hapis cezası alacaktır.
- Sakallarını kesen veya kısaltan erkeklere 10 güne kadar hapis cezası verilecektir.
- Namaz vakitleri Emr-i bi'l Ma'rûf ve Nehy-i Anil Münker adlı Din Bakanlığı tarafından belirlenir. Belirlenen vakitlerde iş yerlerinde tespit edilen reşit erkekler cezalandırılacaktır.
- Kuş türü hayvanları besleyip onlar üzerinden oyun oynayanların kuşları ellerinden alınacaktır.
- İçki ve türevi maddeleri kullananlara ve bunları temin edenlere 3 ila 6 aya kadar hapis cezası verilecektir.
- Çocuk yahut yetişkinlerin uçurtma uçurması yasaklanmıştır. Bu yasağa uymayanlara 10 güne kadar hapis cezası verilecektir.
- Kimlik, pasaport vb. resmî belgeler haricinde fotoğraf çekmek ve asmak yasaktır.
- Heykel ve türevi tüm nesnelere satışı yasaktır.
- Erkeklerin saçlarını şeriata aykırı modelde kestirmeleri yasaktır.
- Düğün vb. törenler önceden izin alınmak şartıyla gerçekleştirilebilir.
- Kumar oynayanlar en az 1 ay hapis ile cezalandırılır.
- Erkek terziye kıyafet diktiren kadın cezalandırılır.
- Kadınların hamama gitmesi yasaktır. (Akyüz, 2018: 72-77).

Görüldüğü üzere birinci Taliban döneminde söz konusu baskıcı kurallar tüm ülke çapında etkili olmuşsa da kadınlar bu durumdan daha çok etkilenmiştir. O

dönemlerde kadınların yaşadıkları ve hissettikleriyle ilgili olarak, Taliban'ın baskıcı tutumundan kaçıp Almanya'ya göç etmek zorunda kalan bir Afganistanlı kadın şunları dile getirmiştir:

“Taliban rejimi sırasında Afganistan'daki hayatımla ilgili çok fazla acı hikayem oldu. Yaşadıklarım her kadın için bir kâbus niteliğindedir. O karanlık yılların her anını hatırlıyorum. Taliban milisleri, kökten dinci kurallarına itaat etmeyenler için ağır cezaları onayladı. Kadınlar ve kızlar baştan ayağa burka giymek zorunda kaldı. Kadınların olduğu tüm binaların ve odaların pencereleri boyanmaya zorlandı. Taliban döneminde kadınlar için hayat adeta bir mezarın içinde yaşamak gibiydi.” (Saidi, 2018: 123).

Taliban hakimiyetinde Afganistan'daki sağlık sistemi de büyük ölçüde olumsuz etkilenmiştir. Özellikle başta kadınlar olmak üzere sektördeki birçok doktor, hemşire ve sağlık çalışanı mesleklerini rahatça icra edememişlerdir. Örneğin, o dönemde kadın hastaların erkek doktora muayene olması yasaklanmıştır. Tüm nüfusun sadece %10'undan daha azı düzgün sağlık hizmeti alabilmiştir. Bu sebeple kadınların birçoğu ölü doğum gerçekleşmiş yahut doğum esnasında vefat etmişlerdir (Obayd, 2017: 143-144).

Afganistan'da uzun süre devam eden baskıcı Taliban rejimi sadece insanların özgürlüklerine etki etmekle kalmamış aynı zamanda birçok insanın ölümüne de sebep olmuştur. Yaşanan iç savaşta eşlerini, ailelerini kaybeden kadınlar ise ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu hususta ilk adres komşu İran devleti olmuştur. Orada da umdukları yaşam koşullarını bulamayanlar yönünü Avrupa'ya çevirmiştir. Yaşadıkları olumsuz koşullardan dolayı Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Afganistanlı bir kadın ülkesinden kaçış sebebini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Afganistanlılar bilerek ve isteyerek ülkelerini terk etmiyor. Ben, Taliban milislerinin baskısı ve korkusu sebebiyle ülkemi terk ettim. Kızımın birlikte kaçmak için tüm malımı satmak zorunda kaldım. Kızımın eğitimine devam etmesini ve huzur içinde güzel bir hayat yaşamasını istiyorum. Afganistan'da süren çatışma ve huzursuzluklar sebebiyle bu arzumun orada gerçekleşmesi mümkün gözüküyordu. Yoksulluk ve güvensizlik, siyasî ve sosyal hoşgörüsüzlük anavatanımı terk etmemin başlıca sebeplerindedir. Hem Afganistan'da hem de İran'da kendimi çok yalnız hissettim ve buralarda

kendime uygun bir hayat bulamadım. Bu sebeple ben ve benim gibiler için göç, bir ülkeden diğerine geçmenin ötesinde şeyler ifade eden zorlu ve tehlikeli bir yolculuktur.” (Saidi, 2018: 52).

Örneklerden de anlaşıldığı üzere kadınların Afganistan’dan kaçıışı temelde sosyal sebeplere bağlıdır. Bunu güvenlik ve ekonomik meseleler izlemiştir. İlerleyen teknoloji ve iletişim araçları sayesinde 21. yüzyıldan itibaren Afganistan da dahil olmak üzere birçok ülke dünyadaki gelişmelerden haberdardır. Bu durum Afganistan halkının, özellikle de kadınların modern dünya düzeni hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Böylece daha uygun yaşam koşullarının varlığından haberdar olan toplum, göç olgusuna daha fazla katılım sağlamıştır.

2. Taliban Rejiminin Yıkılması ve Afganistan’da Kadın Haklarının Yeniden Şekillenmesi

Erkek egemen aile yapısına dayalı Afganistan toplumunda kadınlar çoğunlukla ikinci planda yer almaktadır. Ülkede baş gösteren her türlü olumsuz koşulların cezasını ilk olarak kadınlar çekmektedir. Birçok farklı nedenlerle çoğu kadın istismara uğramış, eğitim ve çalışma hakları kısıtlanarak sosyal hayattan mahrum bırakılmıştır. Özellikle Taliban rejiminin başa geçmesiyle bu hak ihlalleri hat safhaya ulaşmıştır. Ancak rejimin devrilmesiyle birlikte ülkede kadın hakları yeniden şekillenmiş ve yeni sürece adaptasyon evresi başlamıştır (Yılmaz, 2005: iii; Hashimi, 2013: 41).

Eylül 2001’de ABD, uluslararası bir koalisyon vasıtasıyla Taliban’ın Afganistan yönetimini terk etmesini sağlamıştır. Bu süreçten itibaren ülkede birçok okul yeniden açılmış, 2003 yılından itibaren kadın ve kız çocuklarının eğitim hakkı yeni bir yasayla kabul edilmiştir. Buna göre yeni hükümet kadınlara yönelik eğitimi dengelemek, geliştirmek ve okuma-yazma oranını arttırmak için etkili programlar uygulamakla yükümlü olmuştur. Özellikle Afganistan’ın yeni anayasasında kadınların çalışmasına yönelik ibareler ve kadın-erkek eşitliği ilkesi, ülkedeki kadınların istihdam durumunun iyileştirilmesinde önemli rol oynamıştır (Porkâdirî, 1398: 2-3).

11 Eylül 2001 olaylarından önce Afganistan genelinde 7000’e yakın üniversite öğrencisi ve 15 üniversite bulunuyorken, 2015 tarihine kadar bu sayıya 20 devlet üniversitesi ve 101 özel üniversite daha eklenmiştir. Ayrıca birçok

öğrenci lisansüstü eğitimi için yurtdışına yollanmıştır. Bunların arasında kız öğrenciler de yer almıştır. Bu süreçte ortalama 2 bin kurs merkezi açılmış ve yaşlılar ile kadınlar bu merkezlerde özel eğitim imkânı bulabilmişlerdir. Toplamda yaklaşık 600 bin kişi açılan kurslar vasıtasıyla okuma-yazma öğrenmiştir (Obayd, 2017: 141-142).

Taliban sonrası oluşan yeni hükûmet, kadınlar için istihdam yaratmak ve toplumda kadının konumunu güçlendirmek amacıyla Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı'na 10 milyon dolar bütçe ayırmıştır. Bu sayede Afganistanlı kadınların toplumdaki yeri eskiye oranla daha iyi bir konuma evrilmiştir. Örneğin: Taliban'ın düşüşüyle birlikte kadınlar Afganistan anayasasına uygun olarak seçme-seçilme hakkı elde etmişler ve parlamentoda yer almışlardır. Kadın öğretmenler yeniden okullarda göreve başlamışlardır. Adalet Bakanlığı'nda kadın hâkim ve savcılar istihdam edilmiş ve sayıları kısa sürede artmıştır. Kadınlar bakan yardımcısı ve büyükelçi gibi üst düzey görevler icra etmişlerdir. Ayrıca her ilden en az iki kadının Afganistan parlamentosuna girmesi şart koşulmuştur (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 2-3).

Taliban'ın yönetimi bırakmasının ardından ülkede değişim ve gelişim gösteren alanlardan biri de sağlık sektörü olmuştur. 2021 yılına kadar ülkede 2 binin üzerinde sağlık merkezi açılmış ve halkın büyük çoğunluğu temel sağlık hizmetlerinden yararlanabilir duruma gelmiştir. Bununla birlikte doktor ve diğer sağlık çalışanlarının sayısı da önemli ölçüde artış göstermiştir. Sağlık sektöründeki ilerlemeler sebebiyle ölü doğumlar da büyük oranda azalmıştır. Öte yandan kadınlar doğum sonrası cinsiyet ayrımı olmaksızın doktor kontrolünden geçmeye başlamış ve sezaryen doğum imkanlarından faydalanmalarına izin verilmiştir (Obayd, 2017: 144).

Afganistan'da kurulan yeni hükûmetle birlikte, 2003 Afganistan Anayasası'nın 52. maddesi gereğince halk için sağlık hizmeti projesi geliştirilmiştir. Bu yasaya göre hükûmet tüm vatandaşlara hastalıkların önlenmesi ve tedavisi için ücretsiz sağlık imkanları sağlamıştır. Böylelikle sağlık konusunda anayasada toplumsal cinsiyet ayrımı tamamen ortadan kalkmış, kadınların hastane ve tıp merkezlerine gitmesini yasaklayan her türlü ifade anayasadan kaldırılmıştır. Bu sayede bebeklerle annelerin sağlığında olumlu gelişmeler görülmüş ve ölüm oranları azalmıştır. Bu sayede ülkedeki ortalama yaşam süresi 56 yıldan 60 yıla

yükselmiştir. Sağlık sektörünün yanında kadınların sosyal hayata dahil olması ve kıyafetleri hususunda da iyileştirmeler yapılmıştır. Bunların yanında 2009 yılında ülkede kadına yönelik şiddeti yasaklayan yeni bir yasa çıkarılmıştır. Yasaya göre kadına şiddet bir suç olarak tanımlanmış ve karşılığında cezaî yaptırım uygulaması kararlaştırılmıştır (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 2-3).

Kadına şiddet; en genel haliyle, kadının temel hak ve özgürlüklerinin engellenmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durum ekonomik ilerleme, eğitim düzeyi, kültür ve sınır tanımaksızın evrensel bir problem olarak karşımıza çıkar (Moshtaq, 2019, 829). Bu olgu modern dünyanın en yaygın toplumsal sorunlarından biridir. Ceza politikalarında ve uygulanan kanunlarda yapılan değişiklikler Afganistan kadınlarının mağduriyetini engellemeye yönelik olsa da toplumda var olan kültürel kodlar bu durumun değişmesini zorlaştırmaktadır (Heyderî, 1400 h.ş.: 106).

Afganistanlı kadınlar, hükûmetin ve uluslararası toplumun desteğine rağmen birçok travma ve zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Zira yeni süreçte kadına yönelik ayrımcılık ve şiddet tamamen bitmemiştir. Kadınların karşılaştığı başlıca problemler aile içi şiddet, okula gönderilmeme ve zorla evlendirilme meseleleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Her ne kadar 2009 yılında kadına yönelik şiddetin engellenmesi kanunu kapsamında zorla evlendirme uygulaması yasaklansa da yapılan araştırmalar Afganistan'ın doğusunda kadınların %90'a yakın bir kesiminin zorla evlendirildiği sonucunu ortaya koymaktadır. Bu hususta özellikle Afganistan'da yaşayan Peştun kadınlarının durumu diğer etnik unsurlara nazaran çok daha vahim gözükmektedir. (Peaceworks, 2014: 14).

Birinci Taliban döneminin sona ermesiyle Afganistan'daki eğitim ve istihdam durumu kentlerle kırsal kesim arasında birtakım farklılıklar göstermiştir. Herat, Mezar-ı Şerif ve Kabil gibi büyük şehirlerde ortalama eğitim, istihdam ve sağlık hizmetleri sunulmaya başlanmışken, çoğu köy zayıf altyapı ve güvenlik eksikliği nedeniyle bu hizmetlerden ve gelişimden mahrum kalmıştır. Bu durum özellikle eğitimde kız öğrencilerin sayısına olumsuz tesir etmiştir. (Saidi, 2018: 49).

Afganistan hükûmetinin 2010-2011 yıllarında yayınladığı istatistiklere göre, 12-15 yaş arasındaki kız çocuklarının %66'sı okula gitmemiştir. Kızların %37'si, genç erkeklerin %66'sı okur-yazardır. Yetişkin kadınların ise yalnızca

%19'u okuma-yazma biliyordur. Afganistan yasaları o dönemde tüm çocukların dokuzuncu sınıfa kadar okula gitmesini zorunlu kılmıştır. Ancak hükümet bunun için bile gereken koşulları sağlayamamış ve okul çağındaki tüm çocukların eğitim sistemine girmesini garanti edememiştir. Özellikle eğitim alanındaki bu yetersiz ve verimsiz durum birçok kız çocuğunun eğitimden mahrum kalmasına neden olmuştur. Ayrıca ülkede kızların üçte biri 18 yaşını doldurmadan evlendirilmektedir. Afganistan yasalarına göre kızlar için asgarî evlilik yaşı ilgili mahkemelerde babanın izniyle 15'tir. Ancak bu yasa çoğu zaman dikkate alınmamış ve aileler kız çocuklarının daha erken yaşlarda evlendirilmesine izin vermiştir. Bu sebeple pek çok kız çocuğu eğitimden mahrum bırakılmıştır. Aynı zamanda kızlar küçük yaşta doğum nedeniyle hem psikolojik hem de fiziksel deformasyonlara maruz kalmışlardır (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 3-4; Hashimi, 2013: 57).

Dönemin Afganistan hukuk sistemi de kadını muhafaza etme hususunda birçok boşluğu bünyesinde barındırmaktaydı. Kanunda kadının her an bir iftira neticesinde hapse girme ihtimalini kolaylaştıran hükümler yer alıyordu. Tanaz Eshaghian isimli İran kökenli ABD vatandaşı kadın yönetmen tarafından 2011 senesinde çekilen “Kabil’in Aşk Suçları” adlı belgeselde bu tür iftiralara çokça yer verilmiştir. Belgele göre Afganistan’daki “Badum Bagh” adlı kadın cezaevinde bulunan suçluların büyük bir bölümü uyuşturucu kaçakçılığı, cinayet, bombalı suikast, vb. suçlarla mahkûm edilmişken, kalan kısım ise ahlâk suçları sebebiyle hapis olmuşlardır (Akyüz, 2018: 75-77). Kadınların iftira sebebiyle mağdur edilmesine en güzel örneklerden biri Ferhunde Melikzade olayıdır. Bir din istismarcısının beyanıyla bölge halkı galeyana gelmiş ve feci bir linç girişimi neticesinde Melikzade katledilmiştir. Bu durum Taliban rejiminin ülkede dine ve kadına karşı yarattığı bakış açısının örneğini yansıtmaktadır.

Taliban sonrası dönemde, anayasanın oluşturulmasında kadın haklarına yönelik cinsiyet eşitliği ilkesi, eğitim ve mülkiyet hakları gibi unsurlarla kadınların siyasî ve sosyal hayata dahil edilmesi öngörülmüştü (Yılmaz, 2005: 64). Fakat gerek uygulamalar gerekse kültürel etmenler bu hakların hayata geçirilmesine engel teşkil etmiştir.

Afganistan’da, kadının maruz kaldığı olumsuz koşullara ilaveten Taliban’ın hâkim olduğu dönemden beri, kadının terör faaliyetlerindeki yerine de değinilmektedir. Özellikle Afganistan’ın Pakistan sınırına yakın bölgelerinde bazı kadınlar Taliban üyesi olan eşlerine gizliden gizliye silah sağlayarak dolaylı da olsa terör faaliyetlerine destek vermişlerdir (Leede, 2014: 6-7). Ancak bu durumun lokal bir uygulama olarak kaldığı söylenebilir.

Afganistan kadın haklarına yönelik hak ihlalleri, iş hayatına kadın istihdam oranlarına da yansımıştır. Bu sebeple ülkede kadın istihdam oranı diğer Asya ülkelerinden çok daha düşüktür. Hatta ülkenin öğretmenlerinin büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu Taliban öncesi döneme kıyasla, eğitim alanında erkekler çoğunlukta ve kadınlar azınlıkta kalmıştır. Taliban döneminde kızların eğitim görmesinin yasaklanması nedeniyle ülkedeki kadınların okuma yazma oranı erkeklerin oranından çok daha aşağıda kalmıştır. Bu yüzden eğitim sektöründe kadınların istihdam oranının erkeklerden çok daha az olması doğal bir sonuç olarak nitelendirilmektedir (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 3-4).

Taliban’ın devrilmesinden sonra özellikle sağlık ve eğitim açısından ülke içerisinde kadın haklarının iyileşmeye başladığı görülmektedir. 2001’in sonlarından itibaren okullara kayıt olan kız öğrenci sayısı önemli ölçüde artmıştır. Afganistan hükûmeti ve sivil toplum kuruluşları, kızların ve kadınların sosyal hayata katılımını artıran programlar başlatmıştır. Afganistan’da kadınların toplumsal hayata katılımında, ulusal mecliste kadın sandalye sayısının artırılması ve diğer ülkelere Afganistanlı kadın büyükelçilerin atanması gibi hususlarda önemli adımlar atılmıştır. 2001 yılından sonra, cinsiyet eşitliğini yaymaktan ve kadınların güçlendirilmesi için programlar oluşturmaktan sorumlu özel bir “Kadın Bakanlığı (MOWA)” kurulmuştur. Ancak ülkedeki sürekli güvensizlik ortamı, hukukun üstünlüğünü uygulayacak herhangi bir ulusal veya uluslararası denetçi gücün bulunmaması dış ülkelere göçün devam etmesine sebep olmuştur. Özellikle 1994 ile 2005 yılları arasında çatışma, yoksulluk, kaçakçılık ve uyuşturucu sorunları, Avrupa’daki Afganistanlı göçmenlerin sayısının düzenli bir şekilde artmasının nedenlerindedir (Saidi, 2018: 59; Yılmaz, 2005, 81). Afganistan’da eğitimini tamamlayan kesimin ülkeden kaçması ise yeni olumsuz sonuçları beraberinde getirmiştir. Ülkedeki eğitim imkanları (yavaş da olsa) artmasına rağmen

eğitimli bireylerin sayısı göçler sebebiyle yeniden azalınca, eğitim için ayrılan kaynak da kaybolmuştur. Böylece Afganistan hem yetmişmiş iş gücü kaybına hem de maddî kayba uğramıştır.

Birleşmiş Milletler Yardım Misyonusunun (UNAMA) raporunda, Afganistan'da 2009'da kadınlara yönelik şiddeti önlemek için bir yasa oluşturulduğunu ancak yargı organının yasayı uygulamadığını ve olayları arabuluculuk yöntemi ile çözdüğünü ifade etmiştir. Buna göre Ağustos 2015'ten Aralık 2017'ye kadar 237 şiddet davasının 147'si arabuluculuk yöntemiyle çözülmüştür. Kadınlara hem yetkililer hem de aileleri tarafından hukukî şikayetlerini geri çekmeleri hususunda baskı yapılmıştır (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 4).

Batılı sivil toplum kuruluşları, insan hakları savunucuları ve Birleşmiş Milletlere bağlı birçok benzer kurum Afganistan'daki kadınların sosyal konumunu içeren raporlar yayınlamışlardır. Bu raporlarda vurgu yapılan temel hususlar kadının sosyal yaşantısına ve temel hak ve özgürlüklerine yönelik olmuştur. Ancak ilerleyen süreçte durum ABD'nin Afganistan'a müdahalesinin normalleştirilmesi propagandasına dönmüştür. Öyle ki dönemin ABD Başkanı George Bush'un eşi Laura Bush, ABD'nin Afganistan'daki varlığının Müslüman kadınları özgürleştirdiğini ifade etmiştir (Balci, 2017: 81).

Dünya basınında Afganistanlı kadınlar uzun süre “kurtuluş bekleyen pasif kurbanlar” olarak tasvir edilmiştir. 11 Eylül 2001'de New York'a yapılan saldırıların ardından Londra tarafından desteklenen Washington, Afganistan'a yönelik bir müdahale ve bombalama harekâtı başlatmıştır. Bunun neticesinde binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. 11 Eylül saldırılarının destekçisi olarak görülen Taliban'ın düşüşünden sonra ise Batılı unsurlar tarafından kadınlara barış, güvenlik, kalkınma, demokrasi ve özgürlük sözü verilmiştir. Ancak ABD'li politikacı ve kanun koyucular, Afganistan'daki toplumsal cinsiyet ilişkilerini kendi eylemlerini meşrulaştıracak şekilde biçimlendirmişlerdir (Povey, 2007: 1). Zira ABD askerî güçleri kadınların durumunu, Afganistan'daki varlıklarının haklı sebeplerinden biri olarak sembolize etmeye başlamıştır (Ghosh, 2003: 1). ABD'liler, Taliban ve El Kaide'nin yenilgisi ile kadınların özgürleşmesi arasında bir benzetme yaratmışlardır. Tüm bu sebeplerle bugün Afganistan'daki kadınlar baskıcı erkek egemen kültürü, güvenlik problemleri, sosyal ve ekonomik yapıların eksikliği ile karşı karşıya

kaldıklarında kendilerini çaresiz hissediyorlar. Bu yüzden bölge kadınları hayatlarını sürekli kaygı ve korku içerisinde devam ettirmek zorunda kalmıştır (Povey, 2007: 1).

Afganistan'da kadınların karşı karşıya kaldığı problemlerin büyük çoğunluğunu "toplumsal cinsiyet"¹ meseleleri oluşturmaktadır. Hatta konu ile alakalı olarak Afganistan Ulema Konseyi tarafından dönemin devlet başkanı Hamid Karzai'ye birtakım talepler sunulmuştur. Bu talepler arasında kadınların yaradılışın yan ürünü olarak tanımlandığı ve bu yüzden kadınların erkek üstünlüğünü kabul etmeleri gerektiği yer almıştır. Her ne kadar kadınların sosyal statüsünde ilerleme kaydedilmişse de onlar toplumun kendileri için uygun gördüğü rollere bürünmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple ülkede kadının statüsü için beklenen değişim çok hızlı ilerlememektedir. Öyle ki, sağlık alanında bile kadınların temel hakları yirmi yılı bulan bir süreç içerisinde şekillenmiştir (Akyüz, 2018: 70-71).

Tüm bu hak ihlalleri ve olumsuz muamelelere rağmen Afganistan kadınları, hakları için nasıl mücadele edeceklerini öğrenmeye başlamıştır. Taliban sonrası süreçte kadınlar kendilerine dayatılmaya çalışılan cinsiyet kimliklerini reddetmeye başlamışlardır. Onlar, kültürlerinin el verdiği ölçüde toplumun kendilerine dayatmaya çalıştığı sosyal kontrole direnme eğilimindedirler (Povey, 2007: 2-3). Buna Ekim 2004'te ülke genelinde yapılan demokratik seçimler örnek gösterilebilir. Burada dikkat çeken unsur seçimin sonuçları değil, seçime katılım oranıdır. Özellikle ülke genelinde mevcut güvenlik tehdidine rağmen kadın seçmenlerin yüksek katılımı, oluşan bilinç açısından memnuniyet verici bir netice olmuştur (Köçer, 2019: 372; Begzad, 2014: 43). Bu durum Afganistan kadınının kendisini demokrasinin bir parçası olarak benimsediğinin göstergesidir.

3. Afganistan'da Kadın Hakları İşlevsizliğinin Genel Sebepleri

Taliban'ın devrilmesinden sonraki yeni yönetim sürecinde ülkede ayrımcılık faaliyetlerinin devam ettiği ve kadın haklarının niçin beklenen seviyeye ulaştırılmadığı sorusu gündeme gelmiştir. Bu soruya cevaben birden fazla unsur

¹ "Toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyetten farklı olarak toplumsal ve kültürel olarak belirlenen ve dolayısıyla içeriği toplumdan topluma olduğu kadar tarihsel olarak da değişebilen -cinsiyet konumu- veya -cins kimliği- olarak tanımlanmaktadır." Bkz. Akyüz, Mesut. (2018). *İçeridekinin Bakış Açısıyla Kadın*, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı Sosyal Antropoloji Bilim Dalı, Ankara, s. 70

göze çarpmaktadır. 2001 senesinden itibaren Afganistan'da Batı değerlerine yönelik demokrasi, çoğulculuk ve sosyal adalete dayalı bir sistem oluşturmaya çalışılırken aynı zamanda dinî gereklilikler de anayasada yer almıştır. Bu çerçevede insan hakları ve kadının statüsü gibi problemler yeniden ele alınarak bir dönüşüm süreci başlamış, bu süreç uzun yıllar gerektiren ve toplumca özümsemesi gereken bir yapı olarak karşımıza çıkmıştır (Köçer, 2019: 377).

Kadın haklarına yönelik ilerlemeyi zorlaştıran bir diğer sebepse Taliban'ın devrilmesine rağmen, Afganistan'ın bazı kısımlarını kontrol etmeye devam etmesi ve bu bölgelerde kadınlara, kızlara yönelik şiddet ve ayrımcılıkları sürdürmesi gösterilebilir. Öte yandan Taliban'ın etkisinin olmadığı bölgelerde de terör ve olumsuz güvenlik koşulları sebebiyle aileler, çocuklarının evlerini terk etmesine izin vermemiştir. Bu durum özellikle kızları etkilemiştir. Zira kız okulları Taliban'ın terör saldırılarında ilk hedef olarak gözetilmiştir. Ayrıca Taliban döneminden kalma ideolojik gelenekler Afganistan kadınlarının karşı karşıya olduğu bir diğer sorunu teşkil etmektedir. Örneğin kadın öğretmenlerin olmadığı yerlerde birçok kız çocuğu eğitimden mahrum kalmıştır. Çünkü çoğu aile kızlarının erkek bir öğretmen tarafından eğitilmesine rıza göstermemiştir. Bu tür kültürel sorunlar, güvenlik meseleleri ve merkezî hükûmetin zayıflığı kadın haklarının gelişimini önleyen önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 4).

Her ne kadar Taliban'ın devrilmesinden sonra ücretsiz ilköğretim gibi bazı gelişmeler kaydedilse de yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü öğrenci sayısının artışında önemli bir gelişme sağlanamamıştır. (Yılmaz, 2005: 82). Ancak uygulamada kız-erkek ayrımı yapılmamış olması, eğitimde cinsiyet eşitliği açısından önemli bir adım sayılabilir.

Afganistan'da demokrasi kültürünün oturmaması, kapalı toplum yapısı, yetersiz kaynaklar vb. nedenlerle ülke uzlaşa ve empati gibi hususlarda gelişim gösterememiştir. Bu durum büyük boyutta çatışmalara sebep olabilmektedir. Bu yüzden fertler yahut aşiretler arası meselelerin çözümünde çoğunlukla şiddete başvurulmaktadır. Kadına yaklaşım tarzı da bu kültürün bir tezahürü olarak karşımıza çıkar (Köçer, 2019: 377-378).

Afganistan'da Taliban ile ABD hükûmeti arasında müzakerelerin yeniden başlaması, ülkede kadın haklarının tehlikeye gireceğine dair korkulara yol

açmıştı. ABD ve NATO, Taliban ile müzakerelerinde Afganistan'da kadın haklarının güvence altına alınması gerektiğine dair birtakım vurgular yaptı. Ancak hem Afganistan'da hem de dünyanın farklı bölgelerinde bulunan insan hakları aktivistleri, ABD'nin tutumunu samimi bulmadıklarını ifade ettiler. Afganistan'da ortaya çıkan özgürlük ve demokrasi eylemleri Batılılar için barış ve istikrar sloganı haline gelse de bu durum Afganistan kadınlarının endişelerine engel olamamıştır (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 5).

Nisan 2014'te, Afganistan'ın eski Maliye Bakanı ve eski bir Dünya Bankası yetkilisi olan Eşref Gani, Afganistan'ın yeni cumhurbaşkanı seçildi. Gani yönetimi, savaşın tahrip ettiği Afganistan'da güvenliği ve ekonomik kalkınmayı artırmak adına birtakım faaliyetlerde bulunsa da ülkedeki belirsiz süreç ve siyasî bölünmeler 2014'ten sonra zirveye ulaştı. Kadın hakları ise Afganistan'da tartışma konusu olmaya devam etti. Afganistan toplumunda kadın haklarına yönelik kısmî bir değişim gerçekleşmişti ancak mevcut hak ihlallerine dair iyileştirmeler istenilen hızda ilerlemedi (Saidi, 2018: 61).

UNICEF, Taliban rejimi sonrası ortaya koyduğu raporlarla kadınların ve kız çocuklarının Afganistan içindeki vaziyetini gözler önüne sermiştir. Raporlarda yer aldığına göre okula gitmesi gereken her iki kızıdan en az birinin evde kaldığını ve beş çocuktan birinin okul çağına gelebilecek kadar uzun yaşamadığını bildirilmiştir. Okula gitme şansı bulamayan çocuklar ise ailelerini desteklemek için çeşitli işlerde çalışmışlardır. Ülkede kadın intiharları Taliban'dan önce de var olmasına rağmen 2001 yılından sonra hızla artış göstermiştir. Birleşmiş Milletler destekli Afganistan Bağımsız İnsan Hakları Komisyonu (AIHRC), özellikle haşhaş ekiminin yoğun olduğu Afganistan'ın güney kesimlerinde artan intihar olaylarının arkasında ekonomik sorunlar ve yaygın zorunlu evliliklerin olduğuna işaret etmiştir. Bununla beraber namus cinayetleri de dahil olmak üzere kadına yönelik şiddet devam etmiştir. (Povey, 2007: 1-2).

Taliban'ın düşüşünden sonra Afganistan'daki yeni düzen, her türlü olumsuzluğa rağmen kadınların haklarından yararlanmaları ve Afganistan toplumunda daha fazla varlık göstermeleri hususunda yeni fırsatlar yaratmıştır. Kadınların eğitime ve sağlığa erişimi gelişmiştir. Bunun neticesinde Taliban, kadınlar üzerindeki baskısını artırma hamlesini uygularken, merkezî hükûmet maalesef pek çok durumda kadınları güvence altına alamamıştır. Tüm bunlar göz önüne

alındığında kadın hak ve özgürlüklerini sağlamanın en iyi yolu olarak, bu sorunların Taliban ile barış görüşmelerinde ele alınması gerekliliği ön plana çıkmıştır. (Porkâdirî, 1398 h.ş.: 6).

Sonuç ve Değerlendirme

Kadınlar, Afganistan'daki savaş ve işgal koşulları, siyasî istikrarsızlık, eğitimsizlik ve ataerkil toplum yapısı gibi nedenlerle uzun süre sosyal hayata dahil olamamış ve toplumun en yoksun kesimleri arasında yer almıştır. Özellikle Taliban'ın yönetimi ele geçirmesiyle (1996) kadınlar toplumdan tamamen dışlanmış ve neredeyse “insan” tanımının dışında tutulmuştur. Zira şer'i hukuku merkez alan rejim, dini kendilerince yorumlayıp kadınları “haram” olarak nitelendiren bir anlayışı benimsemiştir. Bu durum zamanla kadının ülkedeki sosyal konumunu tamamen yok edecek seviyeye getirmiştir. Ülkede Taliban'ın devrilmesi (2001) ve yeni hükümetin kurulmasıyla birlikte kadın hakları üzerinde birtakım düzenlemeler yürürlüğe girebilmiştir.

Taliban sonrası Afganistan'da öncelikle eğitim alanında bazı adımlar atılmış ve kısa sürede sonuç alınmıştır. Bu adımların ülkenin okuma-yazma oranlarına yansımaları açıkça görülmektedir. Bu durum olumlu bir gelişme olarak karşımıza çıksa da ülkedeki istikrarsızlık ve terör faaliyetleri, eğitim görmüş nitelikli bireylerin zamanla ülkeden kaçmasına yol açmıştır. Öğrencilere yönelik saldırılar, özellikle ailelerin çocuklarını okula gönderme konusunda tereddüt yaşamasına neden olmuştur. Fakat yine de kız çocuklarının okula kayıt oranı ve kadın öğretmenlerin sayısında yıldan yıla artış gözlenmiştir. Bu artışa bakarak, Afganistan kadınlarının eğitimle iç içe olmak istediklerini söylemek mümkündür.

Yeni rejimle birlikte kadınların sağlık koşullarıyla ilgili de önemli birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin kadınlara, erkek doktorlara muayene olabilme hakkının verilmesiyle ülkedeki yaşam ortalamasını arttırdığı dikkati çekmektedir. Böylece ölü doğumlar azalmış ve daha sağlıklı nesillerin yetişmesinin önü açılmıştır.

Afganistanlı kadınlar seçme-seçilme hakkını elde etmeleriyle birlikte siyasete yoğun ilgi göstermişlerdir. Özellikle Afganistan parlamentosundaki kadın siyasetçilerin hızla artması, kadın bakanlığının oluşturulması vb. faaliyetler kadınlara yönelik yeni hak taleplerinin gündeme gelmesini sağlamıştır.

Kadının toplum içerisinde kendi yerini bulma çabaları, bunun yanında ülkenin hukuksal dönüşümü ve uluslararası kuruluşların kadına dair bakış açısı gibi etmenler, kadının insanî yaşam haklarını elde etme sürecinde olumlu birer faktör olarak karşımıza çıkar. Bu hususta kadın haklarının desteklenmesi, özellikle eğitim, sağlık hizmetleri, resmî istihdam ve siyasî katılım alanlarında kadınların sayısının artmasında önemli bir rol oynamaktadır.

2001-2021 döneminde Afganistan'da kadın hakları konusunda umut verici ilerlemeler kaydedildiği açıkça görülüyor. Ancak 2021'de Taliban rejiminin tekrar iktidarı ele geçirmesiyle bu süreç durma noktasına gelmiş durumda. Her ne kadar Taliban yetkilileri başta kadınlar olmak üzere kimsenin sosyal haklarına müdahale etmeyeceklerini söylese de medyaya yansıyanlar aksini gösteriyor. Bu aşamada kadınlar Afganistan toplumunda yine en çok mağdur olan kesim olmaya devam edecek gibi görünüyor.

Kaynakça

Ahmadi, N. (2017). *Afganistan'da Kadınlara Yönelik Şiddet Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Akyüz, M. (2018). *İçeridekinin Bakış Açısıyla Kadın*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aytekin, H. (2017). Parvana - Afganistan'da Bir Kız Çocuğu - Adlı Eserde Taliban ve Afganistan'da Kadın Olmak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(51), 19-25.

Balcı, A. (2017). Sömürgeci Feminizm: Ortadoğu'da 'Kurtarılacak' Kadın Öznesinin İnşası. *Ortadoğu Analiz*, 9(78), 80-81.

Begzad, R. (2014). *11 Eylül Sonrası Afganistan'da Demokratikleşme ve Taliban Örgütü*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ghosh, H. (2003). A History of Women in Afghanistan: Lessons Learnt for the Future or Yesterdays and Tomorrow: Women in Afghanistan, *Journal of International Women's Studies*, 4(3), 1-14.

Hashimi, M. (2013). *Afganistan'da Kadınların Sosyo-Kültürel ve Dini Durumu (Cüzcan Örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Heyderî, E. (1400 h. ş.). Nekş ve Câygâh-i Sâzmânâ-yi Merdomnehâd-i Hoze-yi Zenân der Hukuk-i Keyferî-yi Îrân ve Afgânistân. *Criminal Law Research*, 12(2), 105-130.

<https://www.bbc.com/news/world-asia-26747712>

Jeroen, S. (2020), *The Subnational Gender Development Index: Within-Country Variation in Gender (in)equality Revealed*, *Human Development Reports*, <https://hdr.undp.org/content/subnational-gender-development-index-within-country-variation-gender-inequality-revealed> (24.01.2023).

Keskin, F., Ulsan, A. (2016). Kadının Toplumsal İnşasına Yönelik Kuramsal Yaklaşımlara Dair Bir Değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (26), 47-68. DOI: 10.31123/akil.438558

Köçer, M. (2019). Afganistan'da Taliban Sonrası Sosyal Değişim. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 369-381.

Leede, S. (2014). *Afghan Women and the Taliban: An Exploratory Assessment (Report)*. Netherland: ICCT Policy Brief.

Moshtaq, S. (2019). Afganistan'da Kadına Yönelik Şiddet Üzerine Bir Araştırma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 829-838. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3101>

Nesîm, N. (2019). *Zenân, Berâyî Zenân-i Afgân*. Defter-i Merkez-i Afgânistân: Kâbul.

Noruzî, M., Recâî, F. (1395 h. ş.). Berresi-yi Tatbikî-yi Câygâh-i Adâlet der Hukuk-i Zenân der Îrân ve Afgânistân ve Nakş-i Ânân der Müşakeret ve Tosie. *Mecelle-yi İlmî-Tahâssusî-yi Pejuheş der Feke ve Hukuk*, 1(2), 32-38.

Obayd, N. (2017). 11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 131-158.

Peaceworks. (2014). *Destresi-yi Zenân be Adâlet der Afgânistân*. United States Institute of Peace, 98.

Porkâdirî, Â. (1398 h. ş.). Berresi-yi Vaziyet-i Hukuk-i Zenân der Afgânistân ez Sâl-i 2001 Tâkonun. *Merkez-i Berresihâ-yi Stratejik Riyâset-i Cumhuri* (Center for Strategic Studies), 114811, (7700807), 1-7.

Povey, R. (2007). *Afghan Women: Identity and Invasion*. London-New York: Zed Books.

Saidi, S. (2018). *Juggling Between Two Worlds*. Berlin: Lit Verlag.

Yılmaz, A. (2005). *Afganistan'da Kadının Sosyal Statüsü ve Din Eğitimi*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

BÖLÜM XIV

İSFAHAN KODEKSİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALARA FARKLI BİR BAKIŞ AÇISI

İbrahim İSLAH*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8360884>

*Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Doktora Öğrencisi
Orcid ID: 0009-0003-0404-7551

Giriş

Ermeni kökenli jeolog ve kâşif **CsabaDetre** 2004 yılında yayınlanan bir kitabın içinde ve bir makalesinde Hunca-Ermenice kelimeler olduğunu iddia ettiği iki liste yayınladı.¹ Yazar, Isfahan Codex adıyla bilinen bu sözlüğün *SzurbKhacs (Kutsal Haç Manastırı)* adlı bir Ermeni manastırında keşfedildiği iddia etti.² Daha sonra Müellifin bu yayınlarını **ImrePetó** ek bir çalışma yayınlayarak destekledi.³ Ermeni Harfleri ile yazılmış olan bu kodeks, Hunların Dilinde uzun bir kelime listesi içermektedir. Yayınlanan bu listede bulunan kelimeler günümüz Macarcaya çok benzemekte ve Macar dilinin Fin-Ugor dil ailesinden geldiği tezini yerle bir etmektedir.⁴ M.S. 500 yıllarına tarihlendirilen *İsfahan Kodeksi* bir Ermeni-Hun sözlüğüdür ve iddialara göre Macar ve Hun dilleri arasındaki akrabalığı kanıtlamaktadır.**Detre** bu liste ile birlikte *Girit Kodeksi (Krétaikódexszel)* adı verilen bir Hunca sözlük de yayınlamıştır.⁵ Yazara göre Girit Kodeksi MS 700 civarında yazılmış ve Karpat Havzasında yaşayan İskitler⁶ hakkında bilgi vermektedir. Belge XIV-XV. yüzyılda Giritli rahipler tarafından derlendi ve XVI. yüzyılda bir şekilde Ermeni keşişlerin eline geçmiştir. Daha sonrada XVII. yüzyılda Kutsal Haç Kilisesine ulaştı.⁷**Detre**'ye göre *İsfahan Kodeksi* daha önce keşfedilmemiş bir sözlüktür ve *Girit Kodeksi*

¹Bahsi geçen eserler; “Detre, CsabaandBérczi, Sz., A hunokművészete. BudapestandPüspökladány 2004. (Detre, Csaba ve Bérczi, Sz., Hunların Sanatı. Budapeste ve Püspökladány 2004.) ve Detre, Csaba, Hun szavak, szövegek. In: TuránMarch/April 2004. Ayrıca bkz: <http://bagolykonyvkottabolt.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=325> (Detre, Csaba, Hun kelimeler, metinler. In: Turán Mart / Nisan 2004. Ayrıca yayımlandı: <http://bagolykonyvkottabolt.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=325>)”dir. ; CsabaDetre makalesinin başında, ünlü Macar Ermeni Profesör ÖdönSchütz, IstvánVerzár ve Macar dil bilimci, Türkolog IstvánMándokyKongur’un da bu kodeksi bildiğini aktarmaktadır. Bk; Detre 2005: 55., Nagy 2012: 5-17. ; Eserin resimli bir çocuk kitabında yayımlandığı iddia edilmektedir. Bk: Nagy 2012: 5-17.

²Tóth 2007: 2. ; Nagy 2012: 5-17.

³Tóth 2007: 2.

⁴Nagy 2012 : 5-17.

⁵Nagy 2012: 5-17.

⁶ Klasik Dönem Kaynakları (Herodot, Priskos vb.) İskit adını, Avrupa’ya göç eden Bozkır Halkları için genel bir isimlendirme olarak benimsemiştir. Bk.; Priscus, fr. 8 (FragmentaHistoricorumGraecorum)

⁷Nagy 2012: 5-17.

ile birlikte değerlendirildiğinde Hun-Macar dilinin yakın akrabalığının daha doğrusu kimliğinin ana kanıtıdır.⁸

Yayınlanan bu çalışma, akademik çevrede çok ses getirmiş ve ilgi görmüştür. Macar Dili'nin kökenlerini Hun dilinde arayan bazı Macar araştırmacılar bu belgenin Hun Dili konusunda yapılan tartışmaları sona erdirdiğini savundular ve erken dönem Macar tarihi sorunlarından birini başarılı bir şekilde çözeceği umuduyla karşıladılar. Bu araştırmacılara göre; Hunların dilinin tanımlanması tamamlandı ve Macar kökeni belirlenmiş oldu. Bir diğer deyişle, ortaçağ Macar kroniklerinde bahsedilen Hun-Macar sürekliliği bu belge sayesinde dilsel-tarihsel kanıtlara sahip olmuş oluyordu.

2007 yılında karşılaştırmalı dil bilimci **AlfrédTóth**, *İsfahan Kodeksi* daha önce yayınladığı iki eserinden yararlanarak⁹ Sümer-Hun-Macar etimolojik listesi şeklinde yayınladı. Yazarın yaptığı bu çalışması sadece bir kıyas çalışması olmayıp aynı zamanda aşağıda bahsedeceğimiz reddiyelere katılmadığını göstermesi açısından da önemlidir. Her ne kadar yazar bu listenin doğruluğu hakkında net bir görüş belirtmemiş olsa da **Detre**'nin bu listesini kabul ediyor görünmektedir. **Tóth**çalışmasının giriş bölümünde **Detre**'nin bu listesinin doğruluğunu teyit ettirmek adına kendi deyişi ile “uluslar arası saygınlığı olan” bir başka Macar ilim adamı Prof. Dr. **KiszelyIstván**'a (antropolog) danıştığını aktarmaktadır.¹⁰**István**'ın**Tóth**'ae-mail yoluyla verdiği cevabı çalışmanın sonuna ekleyeceğiz.

Konuyu biz de Macar Bilimler Akademisi'nde görev yapan **Dr. GergelyCsiky**'ye (arkeolog/ Türkolog) sorduk. Csiky, belgenin gerçek olmadığını, yazarın bu çalışmayı icat ettiğini ve Macar Bilimler Akademisi'nin çalışmayı ciddiye almadığı için bir açıklama ya da yazılı belge yayınlamadığını yazmıştır. Oysa asıl icat edilen bir belge için Akademi'nin bir açıklaması beklenirdi ama Akademi yerine açıklamayı İran'daki Macaristan büyükelçiliği yapmıştır. Yazarın bize e-mail yoluyla verdiği cevabı ekte sizlere aktaracağız.

⁸Detrea.g.e.; Nagy 2012: 5-17. ; Tóth 2007: 2-62.

⁹ Yazarın bahsi geçen eserleri; Etymological Dictionary of Hungarian, 5 vols., TheHague 2007 ve HungarianMesopoamian Dictionary, TheHague 2007.

¹⁰Tóth 2007: 2.

Kodeks Haklıdaki Tartışmalar

Kodeks yayınlandıktan sonra birçok yerde hızlı bir şekilde yayılmaya başladı. Bununla beraber akademik çevrenin yazarın cevaplandırmasını istediği bazı soruları olmuştur. Bu sorulara baktığımızda;

- Bahsi geçen orijinal metin nerededir?
- Orijinal metnin bir nüshası neden yayınlanmamıştır?
- Orijinal metnin bir kopyası, mikro filmi ya da el yazmasının bir resmi neden yoktur?
- Nasıl bir transkripsiyon yöntemi kullanılmıştır?
- Bahsi geçen manastır nerededir?
- Tarihte bilinen böyle bir manastır yoktur dolayısı ile bu manastır hakkında neden daha fazla bilgi verilmemiştir?
- Bu metin yazara nasıl ulaşmıştır?
- Bu metnin orijinal nüshalarını bilen başkaları da var mıdır?

Nagy'ye göre; Makalenin yazarı tarafından hiç ele alınmayan soruların da cevaplandırılması gerekmektedir. Örneğin, kodeksin İsfahan şehrine tam olarak ne zaman ve nasıl geldiğine yeterince vurgu yapılmıyor. Belgenin şuan Ermenistan'da olup olmadığı da bilinmiyor. Öte yandan, Hunların Ermenilerin ilgisine nasıl ve ne zaman geldiği yeterince açık değildir, çünkü iki halk arasındaki ilişkilere dair bilgilerimiz henüz tam değildir. Ayrıca Hun kelimesinin Ermeni kroniklerinde ve çağdaş Ermeni dilinde gerçekte ne anlama geldiğini incelemek gerekir.¹¹ Macar akademik çevrenin beklentisi Macar Bilimler Akademisi'nin konu hakkında bir açıklama yapması yönünde olmasına rağmen Akademi böyle bir açıklama yapmadı. İran'daki Macaristan büyükelçiliği 2004'de ilgili İran makamlarına bir talep gönderdi ve 2010 yılında olumsuz bir rapor yayınlandı.¹² Bu rapor **LászlóHont** tarafından "A

¹¹Nagy 2012: 5-17.

¹²FerencKanyó: Egysosemvolttörténelmiforrástüdükléseésbukása – az iszfahánikódex, ntf.hu, 11 şubat 2017. (FerencKanyó: Daha Önce Görülmemiş Bir Tarihin Yükselişi ve Düşüşü – İsfahan Kodeks, ntf.hu, 11 şubat 2017.)

suméráfium ellen valóórvosságcímükönyvben (Sümer Yaprak bitlerine Karşı İlaç) adlı kitabında da yayınlanmıştır.¹³

Bu yayınlanan listeye en ciddi reddiyeleri yapan yazarların başında **KornélNagy**,¹⁴**LászlóFejes**¹⁵ve**MiklósSárkozy**¹⁶vardır. **MiklósSárkozy**'ye göre, İsfahan'da böyle bir manastır yok ve sözlüğü keşfeden dışında kimse görmedi. Sözlük, sözde kâşif jeolog **CsabaDetre** tarafından resimli bir çocuk gerisinde yayımlandı.¹⁷

KornélNagy, yazarın çalışmasında referans olarak **ÖdönSchütz**'e atfı yapmasına **Schütz**'ün İran ve İsfahan'da hiçbir bilimsel çalışma yapmadığını belirterek karşı çıkar. Yazar, meslektaşı Benedict Zsigmond ile **ÖdönSchütz**'ün odasını topladıkları esnasında böyle bir belge ile karşılaşmadılar. Yine, **ÖdönSchütz**'ün böyle bir belgeden haberdar olması durumunda olumlu ya da olumsuz mutlaka bir açıklaması veya yayını olurdu görüşüne sahiptir.¹⁸

¹³Kanyó, ntf.hu, 11 şubat 2017.

¹⁴ Yazarın ilgili makalesi için bakınız; **NagyKornél**: Az Iszfaháni-kódexés az armenisztika. Keletkutatás, 2012. tavasz, 5–17. (**KornélNagy**: İsfahan Kodeksi ve Ermenistan. Doğu Araştırması, Bahar 2012, 5-17.)

¹⁵Yazarın ilgili yazısı için bakınız; **FejesLászló**: Míérthallgat az MTA? nyest.hu, 2011. október 31. (**LászlóFejes**: Macar Bilimler Akademisi neden dinliyor? nyest.hu, 31 Ekim 2011.)

¹⁶ Yazarın ilgili yazısı için bakınız; **SárkozyMiklós**: A sosemvoltiszfahánikódex hun szavai – egyöstörténeticsalásanatómiája. Átlátszó.hu, 2014. október 22. (**MiklósSárkozy**: Daha önce hiç kullanılmayan İsfahan kodeksinin Hun kelimeleri - tarih öncesi bir aldatmacanın anatomisi. Átlátsz.hu, 22 Ekim 2014.)

¹⁷Sárkozy 2014: Átlátszó.hu, 22 Ekim 2014.

¹⁸ Yazarın ilgili açıklaması şu şekildedir; “ *CsabaDetre*, yazısında **ÖdönSchütz**'ün çalışmasına atıfta bulunur ve kendisine göre 1970'lerin ikinci yarısında ünlü bir Macar araştırmacı tarafından kendisine sunulan İsfahan Kodeksini bulmasıyla bağlantı kurar. Birincisi, bildiğim kadarıyla **ÖdönSchütz**, İsfahan'da hiç bilimsel araştırma yapmamış, hatta İran'a hiç gitmemiştir. İkinci olarak, değerli meslektaşım Benedict Zsigmond ile birlikte Profesör **ÖdönSchütz**'ün odasını temizlerken bu kaynakla ilgili olan ya da yazmanın varlığını herhangi bir şekilde destekleyen bir belge, not, buruşuk el yazması veya kâğıt parçasına hiç rastlamadık. Aynı zamanda **ÖdönSchütz**'ün bilimsel çalışmaları göz önüne alındığında, ünlü Macar bilim adamının bu tür bir belgeye gerçekten rastlamış olsaydı, Ermeni ve Türkolojik niteliklerinin yüksek olması nedeniyle kesinlikle derinlemesine incelemiş olması gerekirdi. Ayrıca, kodeks gerçekten ciddi bir bilimsel gerçeklik vaat etmiş olsaydı, **ÖdönSchütz**'ün bunu yeterli titizlik ve özenle bilim kamuoyuna sunacağı açıktır. **Bununla birlikte şunu da**

Yazarın bahsettiği Kutsal Hac Manastırı/ Kilisesi hakkında tarihi kayıtlarda bir bilgiye rastlanmıyor ve böyle bir manastırın varlığı net olarak bilinmiyor.¹⁹ Bununla birlikte yazarın bahsettiği manastır Van Gölü içindeki Akdamar Adası üzerinde bulunan kilise olabilir. Yazar, I. Abbas zamanında danışmanlarının tavsiyesi ile buradaki belgelerin Pers Krallığının başkentine taşındığını nakletmektedir.²⁰ Bilineceği üzere bahsi geçen bu kilise Akdamar Adasındaki *Surp Haç Kilisesi* veya *Kutsal Haç Katedrali* (Ermenice: ԱղթաւսարհՄուրրԽաչելիկիցի), olarak bilinmektedir. Kudüs'ten İran'a kaçırıldıktan sonra 7. yüzyılda Van yöresine getirildiği rivayet edilen Hakiki Haç'ın bir parçasını barındırmak amacıyla Kral I. Gagik'in emriyle 915-921 yıllarında Mimar Manuel tarafından inşa edilmiştir.

Hunların kendi tarihi ve Avrupa'ya göçleri çerçevesinde konuyu değerlendirdiğimizde bahsi geçen belgenin V. yüzyıla tarihlendirilmesi tarihi bir tutarlılık içeriyor denilebilmekle beraber bu bağlantının net olarak ortaya konulamaması üzerinde durulması gereken bir başka önemli husustur. Bilindiği üzere Hunlar V. yüzyıla hiçte uzak olmayan bir tarihte 363-373 yıllarında Kafkasya üzerinden geçerek Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemişler; Antakya, Urfa ve Sur şehrini işgal etmişlerdir.²¹ Hunların bu ilerleyişleri Ermeni tarihçileri **Faustus** ve **Eliseus** vb. tarafından da kayıtlara geçmiştir. Görüleceği üzere Hunlar bu bölgeye hiç uğramamış ve Ermenilerle hiç karşılaşmamış denilemez. Ermeni Vakayinamesinin VII. yüzyılda yazılan ve Piskopos **Sebēos**'a atfedilen ikinci kitabında, V. yüzyılda Kafkasya'da yaşayan Hunlardan ve onların Ermenistan'ı işgalinden kısaca bahseder.²²

Ermeniler tarihleri boyunca yaşadıkları coğrafyanın zorlu şartlarından kaynaklı olarak dil mübadelesine zorlanmış ve diğer dilleri kendi yazılarına almışlar hatta bunlara dayalı sözlükler derlemişlerdir. Buna bir örnek vermek gerekirse XIII. yüzyıl Ermeni din tarihçisi Kirakos Ganjakec vakayinamesinde dönemin Moğol dili üzerine bir Ermenice yazı sözlüğü derlemiştir.²³

eklemeliyiz ki, belgeyi gerçek kabul etmemiş olsaydı, bilim dünyasının da dikkatini büyük ihtimalle ona çekerd.” Bk. Nagy 2012: 5-17.

¹⁹Nagy 2012: 5-17.

²⁰Nagy 2012: 5-17.

²¹Thompson 2012: 43-44.; Bozkurt 2012:14.; Üstün 2015: 16-36.

²²Khorenatsi 1978: 8-10, 12, 82.

²³Nagy 2012: 5-17.

Kodeksin bir İran Ermeni manastırından gelmesine rağmen dikkati çeken nokta ise verilerin modern Macar yazımında olduğudur. Yazar bunun için çalışmasında bir açıklama yapıyor. Yazara göre; “*Hun fonetik işaret sisteminin tamamını ve Ermeniceyi yeniden yazmanın teknik bir yolu yok.*”²⁴ Ermenicede bulunmayan *Ū* harfi dışında Hun harflerinin sayısı klasik Ermeni harflerinin sayısına eşittir. Bu, Ermeni transkripsiyonunda *UJ* olarak veya Yunanca *Y* ile gösterilir. Hun metinleri büyük olasılıkla fonetik harflere ek olarak bitişik harflere benzer bir kompozisyonda hece işaretleri kullanır. Macar fonetiğine göre transkripsiyon Ermeni harfleri temelinde yapıldı. Ermeni alfabe sistemi yazı tarihinde fonetik olarak en sadık olanıdır. Hun harflerinin çoğul ile tam uyumunun orijinal bir anlaşma mı yoksa sadece bir Ermenistan yorumu mu olduğuna kesin olarak karar vermek mümkün değildir.²⁵

Metne göre, yazar transkripsiyonda aşağıdaki harfleri kullanmıştır:

“a, á, b, c, cz, cs, csh, d, dz, dzs, e, é, f, g, gh, gy, h, ch, i, j, k, kh, l, ll, m, n, o, ö, p, ph, r, rr, s, sz, ssz, t, tz, th, u, ü, v, w, z, zs.”

László göre; “*Macar alfabesindeki harflerin ses değerlerinin bugünkü ile aynı olduğu varsayıldığında, aşağıdaki harf ilişkileri ile hangi seslerin temsil edildiği net değildir: cz, csh, ch, gh, kh, ph, tz, th, w. Ermenice ses sistemini bildiğimizden h-uçluların ağır ünsüzler olduğunu tahmin edebiliriz ama [gh] Ermenicede de değildir. cz ve tz durumunda, tamamen habersiziz. Sözde uzun ünsüzleri ifade eden ll, rr, ssz harf ilişkilerinin neden ayrı olarak listelenmesi gerektiği de açık değildir.*”²⁶ Fakat burada hemen belirlemek gerekir ki Macarların kullandığı alfabe sonradan kabul edilmiş bir alfabe ve Macarların fonetik zorluklar yaşadığı da bir gerçekliktir. Diğer bir deyişle kıyaslama günümüzde Macarların kullandığı alfabe ile değil Macarların göçlerinden önce kullandıkları dilsel özellikleri ile yapılması daha doğru sonuçlar verebilir. Fakat Macarların bu dönemi de günümüzde net olarak ortaya konulmuş değildir.

Yukarıda bahsettiğimiz kadarı ile itiraz edilen hususları aktarmaya çalıştık. İlim adamlarının eserin müellifine yönelttiği sorular bilim adına sorulması gereken sorular fakat şu soruların da eleştiren yazarlar tarafından sorulması gerekirdi;

²⁴László;nyest.hu, 31 Ekim 2011.

²⁵László;nyest.hu, 31 Ekim 2011.

²⁶László;nyest.hu, 31 Ekim 2011.

- Yazar böyle bir eseri uydurmaya neden ihtiyaç duysun?
- Yazar bir coğrafyacı ve gezgin olmasına rağmen alanı dışındaki bir konuda neden böyle uydurma bir eser yayınlasın?
- Yazar alanı dışındaki bir konuda nasıl böyle başarılı bir liste hazırlayabildi?
- Eleştiri getiren yazarların “Kutsal Haç Kilisesi”nin tarihte hiç olmadığı konusunda ısrar etmesinin sebebi nedir? Ermenilere ait bir “Kutsal Haç Kilisesi” Van Gölü içerisinde vardır ve tarihsel kopukluğu da yoktur.
- Macar Tarihi ve Dili açısından böyle önemli bir konuda neden Macar Bilimler Akademisi bir açıklama ya da yayın sunmamışken onun yerine İran’daki Macaristan büyükelçiliği bu işi yapmıştır?
- Belirtilen yüz yılda Hun-Ermeni ilişkisi henüz net olarak açığa çıkartılamasa da böyle bir ilişkinin olabileceğini neden reddedilmektedir?

Sonuç

Yazarın çalışmaları bazı ilim adamları tarafından tamamen ret edilirken bazıları daha temkinli yaklaşmış ve bazı ilim adamları da tamamen doğru olduğunu kabul etmişlerdir. Bu durumda yazarın yayınladığı bu eserin değerlendirilmesinde ve akademik çalışmalara katkı sunmasında olumsuz etki yaratmıştır. Yazarın çalışmasını yayınlamasından sonra ortaya çıkan karmaşık durumu bazı yazarlar gibi tamamen ret ederek ya da kabul ederek değil daha temkinli yaklaşarak ilim adına gerçeğe götüren sorular sormakla açıklığa kavuşturabiliriz. Macar Dilinin ve Hun Dilinin kökenleri hakkında ortaya atılan tezlerin çözümüne katkı sunabilecek olan Isfahan Codex’in üzerindeki tartışmalar bilimsel bir kurul tarafından aydınlığa kavuşturulmalıdır. Bu görev de Macar Bilimler Akademisine düşmesine rağmen olumlu ya da olumsuz bir raporu bu güne kadar henüz yayınlamamıştır.

Tóth listede Hunca, Ermenice, Macarca ve Sümerce kelimeler yayınlamış ve “*Hunca kelimeler için fonetik ve anlamsal olarak tatmin edici bir etimoloji bulduk.*” demiştir. Bununla birlikte bazı kelimelerin Akadcaanlamında vermiştir. Biz kelimeleri Macarcadan Türkçe’ye tercüme ettik. Çok sayıda kelime fonetik ve anlamsal bakımdan Hunca, Macarca ve Türkçe olarak

birbirini karşılamaktadır. Bazı kelimeler ise Sümerce, Hunca, Macarca ve Türkçe fonetik olarak tamamıyla birbirini karşılamasa da anlamsal olarak ya yakın anlamlı ya da aynı anlamlı kelimelerdir. Yazar, 450 civarı kelimeye listesinde yer vermektedir. Bu kelimelerden; **alma, arpa, atha, balta, bülbül, ben, benim, kapı, deve, öküz, bekle** vb. hem fonatik hem de anlamsal olarak Hunca, Macarca ve Türkçe'yi karşılar. Sözlüğü ilk olarak yayımlayan yazarın iddia edildiği gibi bu eseri uydurması durumunda Türkçe'yi de hesaba kattığı düşünülebilir.

Kaynakca

Átlátszó.hu, 22 Ekim 2014.

Bozkurt, Fuat, Türklerin Dili. Eğitim Yayınevi, Konya 2012.

Detre, CsabaandBérczi, Sz., A hunokművészete. BudapestandPüspökladány 2004.

Detre, Csaba, Hun szavak, szövegek. In: TuránMarch/April 2004. Also published in: <http://bagolykonyvkottabolt.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=325>.

Ferenc, Kanyó, Egysesemvolttörténelmiforrástündökléseésbukása – az iszfahánikódex, ntf.hu, 11 February 2017.

Kanyó, ntf.hu, 11 February 2017.

Khorenatsi, Moses, History of the Armenians. Trad. and ed. by Robert W. Thomson. Cambridge (Mass.), 1978.

László, Fejes, Miérthallgat az MTA? nyest.hu, 2011. október 31.

László; nyest.hu, 31 Ekim 2011.

Nagy, Kornél, Az Iszfaháni-kódexés az armenisztika, Kiadja a KőrösiCsomaTársaság, BudapestFelelőskiadó:

IványiTamásMűszakiszerveztés: TerjékEdinaKészült a RocketDigitálisStúdióban. Budapest 2012.

Nagy, Kornél, Az Iszfaháni-kódexés az armenisztika. Keletkutatás, 2012.

Sárközy, Miklós, A sosemvoltiszfahánikódex hun szavai – egyőstörténeticsalásanatómiája. Átlátszó.hu, 2014. október 22.

Thompson, Edward Arthur, Hunlar. S. Dinçel(Çev.), Phoenix Yayınevi, Ankara 2012.

Tóth, AlfrédandBrunner, Linus, Rhaetic: An ExtinctSemitic Language in Central Europe. TheHague 2007.

Tóth, Alfréd, Etymological Dictionary of Hungarian (EDH). 5 vols. TheHague 2007.

Tóth, Alfréd, Hungarian-MesopotamianDicitonary (HMD). TheHague 2007.

Tóth, Alfréd, Hungaro-Rhaetica I. TheHague 2007.

Tóth, Alfréd, Hungaro-Rhaetica II. TheHague 2007.

Üstün, Abdullah, (2015). Hunlar Anadolu'da: Bir Seferin Dört Edebiyattaki izleri, Çukurova Araştırmaları Dergisi, C1.(1):16-36, 2015.

EKLER:

(1) **István**'in **Tóth**'ae-mail yoluyla verdiği cevap;

“ Sevgili Prof. AlfredTóth!

Sorunu yanıtliyorum:

İsfahan Kodeksi 1860 yılında bulunmuştur. Bu bir Hun-Ermeni dilbilgisi ve kelime hazinesidir. Bu kelime dağarcığından, en eski Macarca kelimelerin bulunabileceği ve Macarca dilbilgisinin tamamının yer aldığı pek çok bölüm yayınlanmıştır. Tarihi M.S. V. yüzyıldır. Erivan Kütüphanesinde ikinci bir örnek vardır. Erivan kütüphanesinde de IX. asır Türkçe tercümesi bulunmaktadır. CsabaDetre yirmi yıl İsfahan'da bir coğrafyacı olarak yaşadı, Ermeni kökenli ve kodeksten birçok parça kopyaladı. Bu var olan bir gerçektir, Detre iyi bir bilim adamıdır.

Saygılarımla: KiszelyIstván”¹

(2) Sayın **GergelyCsiky**'in e-mailime verdiği cevap şu şekildedir;

“Sayın Gergely

Nasılsınız? Umarım iyisinizdir!

Size, Dr. CsabaDetre'nin 2004 yılında yayınladığı 'İsfahan Codex' hakkında bir kaç sorum olacak cevaplarsanız mutlu olurum.

Yine Prof. Dr. AlfredTóth'un yayınladığı listeyi de sormak istiyorum.

1 Sizce Detre'in yayınladığı bu belgeler gerçek belgeler midir?

2 Macar Bilimler Akademisi konu hakkında her hangi bir açıklama yaptı mı ya da makale yayınladı mı?

3 Bu belgeler gerçek değil ise Tóth'un yayınladığı listeyi hangi kategoride değerlendirmeliyiz?

Saygılarımla

İbrahim İslah

22 Haziran Salı, 2021

¹Tóth 2007: 3.

Sayın Csiky'in cevabı ise şu şekildedir;

Merhaba Ibrahim

Maalesef Isfahan Codex gerçek değil. İran'da da çalışmış olan Macar jeolog icat etmiştir. Kodeksi kimse görmedi. Yayınları da bilimsel dergilerde değil, hatta bunun yayını sadece bunun bir Macarca 'tercümesi'. KornélNagy diye bir Ermeni bilimci var, onun makalesini tavsiye ediyorum bu konuda. Maalesef bunu sadece Macarca yazdı.

http://arpad.btk.mta.hu/images/aktualis/2019/010_het/Keletkutatas_2012-tavaszi.pdf

Başka bir makale MiklósSárközy diye bir İranist yazdı.

<https://pcblog.atlatszo.hu/2014/10/22/a-sosemvolt-iszfahani-kodex-hun-szavai-egy-ostorteneti-csalas-anatomiaja/>

2. Macar Bilimler Akademisi bunu incelemediğin sebebi: böyle bir kodeks yok. KornélNagy ve MiklósSárközy Ermeni ve İran taraflarından bu konunun uzmanları, her ikisi üniversitede (ELTE ve KároliGáspár Üniversitesi) eğitim veriyor.

3. soruya cevap: sahte.

Selamlar ”

(3) AlfrédTóth'un Yayınladığı Listesi;

Yazar bu çalışmayı yapma amacını ve bu çalışmanın bilim adına yararını şöyle açıklamıştır;

“Dr. Detre'nin İsfahan kodeksinden alıntılanan hemen tüm Hunca kelimeler için fonetik ve anlamsal olarak tatmin edici bir etimoloji bulduk. Tartışmalı kelimeler “[?]” ile işaretlenmiştir. 21 Hunca kelimenin Macarca bir kökeni yoktur. En eski Macar tanıklıklarının olmadığı yerde Hunca genellikle ilk protezi gösterir (etimolojik olmayan) v-/w-şeklinde. Pek çok durumda farklı Sümerce kökler (kelimeler) Hunca da bir araya getirilmişken, Macarcada farklıdır. Ayrıca Hunca da ki çok sayıda çift sesli harf şaşırtıcıdır, ancak karşılık gelen Macarca kelimelerin en eski ifadelerinden yoksundurlar. Ancak bu, İsfahan kodeksinin 38 sesle ve dolayısıyla Hunca veya Macarcanın sahip

olduğu ünsüz sayısının neredeyse iki katı olan Ermenice harfle yazılmış olmasından kaynaklanabilir. Bu nedenle, imla bir zamanlar gerçek olan fonolojiyi bozabileceğinden, fonetik hakkında genellikle yalnızca tahminde bulunabiliriz.

Morfolojik olarak, Hunca, Macarcada mevcut olmayan -r eksi ekine sahiptir. Ayrıca edatlar konusunda; Hunca, eski ve yeni Macarcadan oldukça farklı yöntemler izler. İsfahan kodeksinde gösterilen dilin erken dönem Macarcası olmadığı, 'Hunni' olarak adlandırılmasından kendi başına bir dil olduğu sonucuna varıyoruz. Ancak bu Hunca'nın Macarcaya çok yakın olduğunu ortaya çıkardı ve bu ilk kez MS 12. yüzyılda 'HalottiBeszed' de ifade edilmişti. Hun dili ile Türkçe ve/veya Moğolca arasındaki olası etimolojik paralellikler yüz yıldan fazla bir süre önce ortaya konmuştur Hunca ve Macarca arasındaki doğrudan genetik ilişkiden değil, ortak ata dillerinden: Sümerceden gelmektedir.

Kelime denklemi Sümerce di-bi-id = Hunca tüve = Macarca teve "deve" ile birlikte develerin Karpat havzasında yaklaşık 12. yüzyıla kadar yaşadıklarının arkeoloji tarafından kanıtlanması, başka hiçbir komşu dilde deve için benzer bir kelimenin bulunmaması ve bunun bir 'Wanderwort' olmadığı, sadece bu bile Hunlar ve Macarlar arasındaki devamlılığı kanıtlıyor ki bu da bu çalışmada birkaç yüz kelimenin daha yardımı ile gösteriliyor. MS 4. yüzyılda Hunlar Karpat havzasına girmeye başladıklarında orada Slav halkı yoktu. Bu nedenle, Hun-Macar kelime denklemleri nedeniyle, Macarcanın ortak etimolojik sözlüklerinde sunulan sözde Slav etimolojilerinde birçok düzeltme yapılması gerekmektedir. Aynıısı, Türkçeden alınan benzer kelimeler için de geçerlidir. Pek çok durumda, bu kelimeleri Macarcanın almadığını, ancak komşu diller tarafından Macarca veya Hunca dan ödünç alındığını kanıtlayabiliriz.

Arkeolojik, filolojik, tarihsel kanıtlar ve diğer araştırmacılar tarafından halihazırda yayınlanmış olan Sümer-İskit ve Avarca etimolojileri göz önüne alındığında, İskit-Hun-Avar-Macar etno dilsel devamlılığındaki 'Hun boşluğunu' dolduran bu çalışma ile, Macar Süreklilik Teorisinin (HCT)

milliyetçi-ideolojik bir hayal değil, tarihsel bir gerçek olduğuna dair artık ciddi bir şüphe olamaz.”²

ajés

Türkçe anlamı: ve

Sümerce: wa “ve” <Akadca u (id.)

Sümerce: wa “és” + sa (452x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. sa2; saksafon(ZAG); se3 "rakip etmek"

ajge: *agy, veló,*

Macarca: agy

Türkçe anlamı: beyin, ilik

Sümerce: ugu (1025x: Ur III, Eski Babilce) wr. ugu2; ugu; ugu3; ugux(|U.SAG|); ugux(|A.U.KA|); ugux(SAG@n@g) "kafatası, pate"

ajsiamazért, **mégpedig,**
isiamazért, *hogy*

Macarca: és, ám

Türkçe anlamı: ve, ama

Sümerce: wa “és” + sa (ters) + ma<Akadçama (bağlayıcı)

ajihold

Macarca: éj [?]

Türkçe anlamı: gece

Sümerce: e (13124x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. e2; êa2; e4 “ev; (ayın) istasyonu?”

akrun, *-i rokon, -i*

Macarca: rokon

Türkçe anlamı: akraba

Sümerce: uru, wr. uru9 “yakın çevre, bitişik (yer)”

ajsiéspedig

Macarca: és

Türkçe anlamı: ve

alje: *áll*

Macarca: állni

Türkçe anlamı: ayakta durmak

Sümerce: silig (29x: Eski Babilce) wr. silig "durmak"

²Tóth 2007: 59.

almaalma

Macarca: alma

Türkçe anlamı: elma

Sümerce: ul (19x: Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. ul "meyve; tomurcuk"

alt, alta, altoát

Macarca: át

Türkçe anlamı: bitmiş, içinden

Sümer: ad (5x: Eski Babil) wr. ad4 "sakat"

alunalom

Macarca: alom

Türkçe anlamı: rüya, çöp

Sümerce: lal (9977x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. lal; lal2 "küçük, az"

amendavalamennyi, amenuösszes, valamennyi

Macarca: menny

Türkçe anlamı: cennet

Sümerce: ma (bağlayıcı) + enna (129x: ED IIIb, Ur III, Eski

Babilce) wr. en-na; an-ma; tr; tr7 "kadar, doğru"

amtin, antinadni

Macarca: adni

Türkçe anlamı: vermek

Sümerce: ad gi (73x: Eski Babil) wr. ad gi4 "tavsiye vermek" Rhaetian: atu-, ti- "adni", etu, etau "adok, adom"

ani lányavkinek

Macarca: le-ány

Türkçe anlamı: kız

Sümerce: ama (863x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ama "anne, baba"

anuinalkalmazni, felvenni

Macarca: --

Türkçe anlamı: --

Sümerce: ana (3x: ED IIIa, Eski Babil) wr. an-na "üst" + -tr (1. ve 2. pers. sg. ve pl'nin sonu)

árpaárpa

Macarca: árpa

Türkçe anlamı: arpa

Sümerce: urta, wr. urta "arpa başağı"

asarvilág, **asarivilágős,**
asarontvilágnezmés

Macarca: Sár-hegy (bkz. Fény-hegy, Nap-hegy)

Türkçe anlamı: Çamur Dağı (bkv. Işık Dağı, Güneş Dağı)

Sümerce: zalag (135x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babylonia) wr. zalag; zalag2; su-lu-ug; sulug (olmak) parlak, ışık (ateş), parıldamak"

asinásni,
asatinásatni, asatildásatás,
asavaásó (eszköz), **asesiásó**
(ember), **asildásás,**
asaghásó(ember), **astenskapni,**
megkapni, astakapottvalamit [?]

Macarca: ásni

Türkçe anlamı: kazmak

Sümer: sidug (5x: Eski Babil) wr. si-dug4; sidug; sidug2 "boşluk, oyuk, derinlik"

asresiösszes

Macarca: öszs-, rész

Türkçe anlamı: toplam, parça

Sümerce: us (9695x: ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. us2 "eşlik etmek, takip etmek" + ri (475x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. RĪ; ru "yatmak, dökmek, yerine oturtmak, eğilmek"

ászinkívanni, óhajtanivmit

Macarca: sóvárogni, sóhajtani [?]

Türkçe anlamı: yalvarmak, iç çekmek

Sümerce: asilala (35x: Eski Babil) wr. asil; asil-la2; asil3-la2; asil3; si11-le2; sila;
asilax(|EZEN×KASKAL|);
asilx(EZEN)-la2; asilx(EZEN)-le2
"sevinç; sevinmek; dekoratif süslü çalışma"

Akadca: ašilalūm

aszúnianya

Macarca: asszony

Türkçe anlamı: kadın

Sümerce: kisikil (158x: ED IIIb, Ur III, Eski Babylonia) wr. ki-sikil,

lu2ki-sikil; mu-kalay; mu-ti-in
“genç kadın”

Akadca: aššatu “feleşég”

atha, **athaiapa**, **apai**, **athama**,
athamaitörzsfönök,~i,
AthiraAttila

Macarca: atya

Türkçe anlamı: baba

Sümerce: adda (178x: ED IIIb, Eski
Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce,
Eski Babilce) wr adda "baba"

athorrszék

Macarca: -

Türkçe anlamı:-

Sümerce: saġdur (2x Eski Babil)
wr. ġešsaġ-dur2 "koltuk"

auharinóhajtani

Macarca: óhajtani

Türkçe anlamı: dilemek

Sümerce: suham, wr. suh-am3-bi;
suh-am3 “cry”, zi (815x: ED IIIa,
EdIIIb, Eski Akad, Lagash II, Ur
III, Erken Eski Babil, Eski Babil)
wr. zi; si; ši-i “nefes almak; hayat”

AveniVega, *Csősz*

Macarca: óvni

Türkçe anlamı: korumak

Sümerce: eme, wr. eme2 “ıslak
hemşire”, u, wr. u5 "çoban"

avesirégi

Macarca: avik, avatni, avult, avítt

Türkçe anlamı: avik (?), açılış,
yaşlanma, avítt (?)

Sümerce: si (401x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Eski Babilce)
wr. si “su çekmek için; doldurmak,
yüklemek”

azdighcsillag

Macarca: izzik, izzadni, izgulni,
izgó

Türkçe anlamı: parıltı, ter,
heyecanlandırmak, heyecanlı

Sümerce: izi (257x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Eski
Babylonia) wr. izi, izi2 "ateş"

bávadállat,

báildenvadászni,**báildesivadász**,

báildivadászat,

báili,

báildesivadász

Macarca: ba-rom, vad, vadászni, vb.

Türkçe anlamı: ba-rom, vahşi, av, vb.

İngilizce: kötü "rossz"

Sümerce: bad (3x: Eski Babilce) wr. bad4 "sert zemin". Anlamsal olarak: "sert zemin" > "vahşi" > "vahşi hayvan" > "hayvan".

bagialu*bagoly*

Macarca: bagoly

Türkçe anlamı: baykuş

Sümerce: aBU, wr. a-BU musen "bir baykuş"

bajlaszarvasmarha

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümer: ayalum (3x: Eski Babil) wr. aya-lum "erkek geyik, geyik/karaca"

Akadca: ayyalum

bajnek*bajnok*

Macarca: bajnok, baj, vb.

Türkçe anlamı: şampiyon, çekicilik, bela, vb.

Sümerce: bul (27x: Ur III, Eski Babilce) wr. bul; i3-bul5-bul5 "sallamak"

baltabalta

Macarca: balta

Türkçe anlamı: balta

Sümerce: bal (1x: Eski Babilce) wr. na4bal "taş türü"

Akadca: allu "çapa, kazma"

bana *láb*

Macarca: bánni

Türkçe anlamı: Pişman olmak, kulp

Gót: *baina- "csont"

Sümerce: pana (63x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ġešpana; ba-na; ġešpanax(ŠE.NUN&NUN|) "yay" ("hajlás" > "térd" > "láb"; "térdelni" > "bánni")

barkiváló, *jó,* **baresibarát,**
baresild*barátilag,*
baresinszeretni, *kedvelni*

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümerce: bar (2579x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. bar; ba-ra; bala; bur "dışarıda" (cf. "rend-kí-vül")

baralándzsa, Bara Taurus(Bika)

Macarca: barázda

Türkçe anlamı: oluk, kırışık

Sümerce: bar (18x: ED IIIb, Ur III) wr. ġešbar "bir tür saban"

basteszéles

Macarca: borz, bölcső, faggyú, máj, vásni, vézni

Türkçe anlamı: porsuk, beşik, don yağı, karaciğer, kazmak, kazımak

Sümerce: peš (147x: Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. peš; peš5; peš4; peš6 "(olmak) geniş"

batafal

Macarca: fedni, fal

Türkçe anlamı: kapak, duvar

Sümerce: bad (2910x: ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. bad3 "duvar, tahkimat"

batten*nyomnivmit v. vkit*

Macarca: pattanni, pattogni

Türkçe anlamı: zıplama, zıplamak

Sümerce: bad (147x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bad; ba; be2 "tahılları harman kızıyla harmanlamak"

bazmatireneteg

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümerce: peš (147x: Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. peš; peš5; peš4; peš6 "(olmak) geniş" + çamur (3x: Eski Babil) wr. çamur "(korkmuş, dehşete düşmüş)"

be *-ba/-be, bé, bėj, béh, bélébe, bélaüreg, barlang, benban, ben*

Macarca: -ba/-be, -ban/-ben, -ból/-böl, bel, bél

Türkçe anlamı: -İçine, -içinde, -dan, bağırsak

Sümerce: bi- (yer belirten-sonlandırıcı önek); pu (95x: ED IIIb, Ur III, Eski Babil, Orta Babil) wr. pu2 "balık havuzu; kaynak (nehir); delik, çukur; derinlik"

bejke, bejkesibéke, békés

Macarca: béke

Türkçe anlamı: barış

Sümerce: pag, wr. pag "geride bırakmak"

bekabéka

Macarca: béka

Türkçe anlamı: kurbağa

Sümerce: bizaza (16x: Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bi2-za-za; bil2-za; bi-za-za "kurbağa"

BekaCapricornus (Bak)

Macarca: bak

Türkçe anlamı: oğlak

Sümerce: pah, wr. pah "hayvan bacağı, kalça, kucak"

ben -van/-ven (pl. hat-van, het-ven)

Macarca: -van/-ven

Türkçe anlamı: -van / -ven

Sümerce: imin (31x: ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. imin "yedi"

bendeváratlan

Macarca: béklyó, bilincs, fék, fogyni

Türkçe anlamı: prangalar, kelepçeler, frenler, kilo vermek

Sümerce: be (99x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. be4; be6 "kesmek, çıkarmak; azaltmak, düşürmek; çekmek, almak (tahsis olarak)"

Bendegúz(személynév, Attila apja), bendi, bendikhrajtaütés, bendinráüttni

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümer: banda (114x: ED IIIb, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. banda3da "(olmak) vahşi, şiddetli"

berüfelesleges, berüinfeleslegesen

Macarca: fel, föl, felé

Türkçe anlamı: yukarı, yukarı, doğru

Sümerce: bad (147x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bad; ba; be2 "(olmak) uzak"

binap

Macarca: világ, villám, villanni, vlogni, vb.

Türkçe anlamı: dünya, şimşek, flaş, yanıp sönmeye vb.

Sümerce: bil (50x: Ur III, Eski Babilce) wr. bil2; bil3; bil "yanmak"

birkatonaiszövetség,

biresszövetségbenlenni

Macarca: bírni

Türkçe anlamı: durmak, dayanmak

Sümerce: bar (2579x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. bar; ba-ra; bala; bur "dışarıda" + erin (2722x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. erin2; eri-na; erin9 "kişi; birlikler"

bogrög, göröngy, bogarrögöcske, vakondtúrás,

bogardvakondtúrásosterület

Macarca: bog, bogár

Türkçe anlamı: bataklık, böcek

Sümerce: uzubun (1x: Eski Babilce) wr. uzubun; uzubun2 "mesane"

bojatörödés, munkálkodás, bojadgazdagság

Macarca: baj

Türkçe anlamı: problem, çekicilik

Sümerce: bul (27x: Ur III, Eski Babilce) wr. bul; i3-bul5-bul5 "sallamak"

bollobdenevér, BollobCassiopeia

Macarca: fűjni

Türkçe anlamı: üfleme, darbe

Sümerce: bul (15x: ED IIIb, Eski Babilce) wr. bul4; bul; topuz; bul5 "üfleme; savurmak; elemek; Şişirmek"

borbor

Macarca: bor

Türkçe anlamı: şarap, cilt

Sümerce: bur (123x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bur; bur3 "hacim birimi"

Akadca: būru

Buda(személynév, hun vezér; helynév)

Macarca: buda

Türkçe anlamı: buda

Sümer: budug (1x: Eski Babil) wr.
bu-du-ug "tuğla kalıplamak"

budgakulacs

Macarca: butykos, budgó, bugyogó

Türkçe anlamı: butykos, budgo,
köpürme

Sümerce: dibida, wr. di-bi-da
"şişmek"

bukfok

Macarca: fok

Türkçe anlamı: derece

Sümerce: bulug (56x: Ur III, Eski
Babilce) wr. buğu; urudbulug; mu-
lu-ug; bu-lu-ug "iğne; hisse; sınır;
mühür pimi"

Akadca: pulukku "id."

bukaboka

Macarca: boka

Türkçe anlamı: ayak bileği

Akadca: eqbu "heel, hoof" (eqbu
"topuk, toynak")

bulbülcsalogány, fülemüle

Macarca: fülemüle

Türkçe anlamı: bülbül

Sümerce: mulmal, wr. mul-ma-al
"bir ses (onomatopoeic)"

bú, búbaj

Macarca: búvös, búbajos

Türkçe anlamı: sihir, büyü, büyüleyici

Sümerce: mu (18x: Eski Babilce)
wr. mu7 "büyü, büyü"

büghücsi bölcs,

bügücssegh *filozófus,*

bügücsszirtild *filozófia,*

bügücsstued *filozófia*

Macarca: bölcs, böcs, bölcső,
bölcsesség

Türkçe anlamı: bilge, bol(veda),
beşik, bilgelik

Sümerce: peš (147x: Ur III, Erken
Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl)
wr. peš; peš5; peš4; peš6 "iç
organlar; nefes almak"

bükabika

Macarca: bika

Türkçe anlamı: Boğa

Sümerce: gud (17947x: ED IIIa,
ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II,

Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. gud; gu3-ra "boğa, öküz; sığır; buzağı; aslan"

büldzsetölgy

Macarca: tölgy

Türkçe anlamı: meşe

Sümer: tilug (3x: Eski Babil) wr. til-lu-ug "fil" (bir tölgyfajakemény nane az elefántnak bir fogjai)

bülenjávorszarvas

Macarca: bölény

Türkçe anlamı: bizon

Sümerce: alim (43x: ED IIIa, Ur III, Eski Babil, 1. binyıl) war alim; e-lum "bizon"

büretinbeborítani

Macarca: borítani

Türkçe anlamı: örtmek

Sümerce: bur (176x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce, belirsiz) wr. bur2; bur "örtmek"

cha'aszellem

Macarca: hagy-máz

Türkçe anlamı: bırak-sır

Sümerce: gidim (45x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce) wr. gidim; gidim2 "hayalet"

chormu, hormuhárom, khormusi*harmadik*

Macarca: három

Türkçe anlamı: üç

Sümerce: gur (27945x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. gur; gur9 "kapasite birimi; bir ölçüm kabı"

Chun*CanisMaior; férfi, hun, harcos,* **chunkhasarurrasagha** *hunokviláguralma*

Macarca: hun, kun

Türkçe anlamı: Hun, kun

Sümerce: sakız (18x: ED IIIb, Eski Babil) wr. sakız; gum2 "ezmek"

chüvhú, hívevminek, chüvighívő, chüvinhívni, felhívni*v mire*

Macarca: hú, húség, híve

Türkçe anlamı: sadık, sadakat, adanmış

Sümerce: gub (5043x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,

Erken Eski Babilce, Eski Babilce)
wr. gub "durmak; (bir göreve)
atanmak" veya kiĝ (108x: Eski
Babil) wr. kiĝ2 "aramak"

csajtea

Macarca: -

Türkçe anlamı: çay (?)

Sümerce: ga (4425x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil, 1.
binyıl) wr. ga "süt"

csáthi, csáthághparancsnok

Macarca: csata, csatolni

Türkçe anlamı: savaş, iliştiirmek

Sümerce: kad (20x: Eski Akadca,
Ur III, Eski Babil) wr. kad5; kad4;
kad6; kad8 "bağlamak, toplamak;
kaşımak"

csepeiszap, agyag,

csepildiszaposterület

Macarca: iszap

Türkçe anlamı: çamur

Sümerce: šab (9x: ED IIIa, Eski
Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr.
šab "kil sızdırmazlığı"

csippiszsoros

Macarca: - (Macarca szoros,
sűrőszavai Sümerce, efendim
"sürü" szótól erednek)

Türkçe anlamı: - (Macarcanın
yakın, yoğun sözcükleri "yoğun"
Sümerce efendim kelimesinden
gelir)

Akadca: šapūm "(olmak) yoğun"

csucsaeğer

Macarca: csucsá, csócsálni, kukac
(az egérrág-csálóállat)

Türkçe anlamı: çiğneme, tavus
kuşu, öpücük, solucan (fare
çiğneyen hayvan)

Sümerce: gugu (45x: ED IIIb, Ur
III, Eski Babilce) wr. sakız; gug6
"diş"

csümarügy, hajtás

Macarca: csomó, csomag, gumó,
csima, csuma

Türkçe anlamı: demet, paket,
yumru, fasulye

Sümerce: gam (33x: Lagash II, Ur
III, Erken Eski Babil, Eski Babil)
wr. ĝeškab; ĝešgam3; ĝešKIN

"çoban dolandırıcı, bükülmüş sopa"

dele, delidél, déli

Macarca: dél

Türkçe anlamı: Güney

Sümerce: ulu (83x: Eski Babilce) wr. ulu3lu; tümülüs3lu; tümülüs3; u18-lu; tümülüs2 "güney rüzgarı; güney"

dengiamfóra, tartály

Macarca: edény

Türkçe anlamı: Gemi, tencere

Sümerce: edin "yemek kasesi"

dergüvmivel, vkivelszemben

Macarca: derék, dúlni, gyér, lidérc, taraj, tarja, töröltni, túrni

Türkçe anlamı: bel, gürlemek, seyrek, şahin, tepe, kaburga, silme, tolere etme

Sümerce: dirig (2166x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, Orta Babil) wr. diri; RI "üzerinde, üstünde, üstünde; karşısında"

di(gy?)evidiadal, di(gy)evisidiadal mas (személy),

di(gy?)evildadiadalmas (dolog)

Macarca: diadal, dísz

Türkçe anlamı: zafer, süs

Sümerce: di, wr. di5 "parlamak" + ada (3x: Ur III, Eski Babil) wr. a-da "bilmece?; kavga, yarışma?"

dikátünelkezdeni, dikekezdet,

dikünelkezdődni

Macarca: dikálni

Türkçe anlamı: dikte

Sümerce: derece (870x: Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. degx(RI) "almak; toplamak, toplamak; koparmak; toplamak, almak"

dimaelleében

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümer: dim (13x: Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. dim4 "yaklaşmak"

diori, diorisigyors

Macarca: gyors

Türkçe anlamı: hızlı

Sümerce: sar (68x: Eski Babilce)
wr. sar "tun, acele etmek"

dita*kemény*

Macarca:-

Türkçe anlamı: -

Sümerce: dud (42x: Eski Babilce)
wr. du14; du17 "savaş, çekişme,
anlaşmazlık, kavga"

dorgael*őkelő*

Macarca: dorgálni

Türkçe anlamı: azarlamak,
paylamak

Sümerce: du (82x: ED IIIb, Lagash
II, Ur III, Eski Babilce) wr. du7
"itmek, baskı, kanmak"

dün*avillám,* **dün***adzivatar*
(*villámlás*)

Macarca: tán-torogni

Türkçe anlamı: dans

Sümerce: dun (17x: Eski Babilce)
wr. dun5 "dolaşmak; sallamak,
çalkalamak"

dzs(cs?)*ijágh,* **dzs***ijjindió*

Macarca: dió

Türkçe anlamı: ceviz

Sümerce: gugir, wr. gu-gir
"fasulye"

Akadca: gūzu "ceviz"

ecse*öcs*

Macarca: öcs, öcsi

Türkçe anlamı: Küçük kardeş,
erkek kardeş

Sümerce: ug, wr. ug2 "minik, çok
küçük"

edj*ő-*, *meghatározó,*
edin*meghatározni*

Macarca: üzni, vágyni

Türkçe anlamı: kovalamak,
arzulamak

Sümer: ed (595x: ED IIIb, Eski
Akad, Lagash II, Ur III, Erken Eski
Babil, Eski Babil) wr. ed3;
|UD×U+U+U.DU| "yükselmek"

ein, **ejnén,** **im***tinenyém,*
inkh*mütengemet*

Macarca: én, enyém

Türkçe anlamı: ben, benim

Sümerce: ben (2860x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. ben mi; em; am³ "olmak"

ejen*metszeni, harántolnivit,*
ejumetszés, tépés

Macarca: -

Türkçe anlamı:-

Sümerce: e (1850x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. e³; ben; e "kabaca (tahıl) ölçmek (bir çubukla)"

ejszez

Macarca: ez

Türkçe anlamı: bu

Sümerce: e-ne "erkek (o), kız (o)"

ejtinelhatárolni

Macarca: ejteni

Türkçe anlamı: bırakmak, telaffuz

Sümerce: šeĝ (70x: Ur III, Eski Babilce) wr. şeĝ³; şeĝx(|IM.A.A.); şeĝx(|IM.A.AN|) "çiy (düşmek); yağmak; yağmur

ejuveszinevezni, ejuveszighenező
(ember), **ejuveszild,**
ejuvezildenező, ejuvezi,
ejuveszivezés

Macarca: evezni

Türkçe anlamı: kürek çekmek, raket

Sümerce: zigan (12x: Ur III, Eski Babilce) wr. ĝešzi-gan "dümen"

eki kifelé

Macarca: ki

Türkçe anlamı: kim

Sümerce: ki (32379x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. ki "yer; yer, toprak, kara; doğru; yeraltı dünyası; kara, ülke; aşağı, aşağı, aşağı"

eleelődjevkinék, vkiknek,
elenisielső

Macarca: el, elé, elöd, első, vb.

Türkçe anlamı: uzakta, önünde, önce, ilk, ata vb.

Sümerce: ul (161x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce) wr. ul; ul-li²; ul-li "“(olmak) uzak (zamanda); uzak zaman”

elt, hot, olt, vojtheoda, voitthegeott

Macarca: az, -(e/o/ö)tt, itt, ott

Türkçe anlamı: the, - (e / o / ö) tt, burada, orada

Sümerce: a/-e + -da (komitatif sonek)

elvinélni, eleved,
elevesiélő, elüdfelmenők,
elvéélettér

Macarca: élni, eleven,, Elöd, vb.

Türkçe anlamı: canlı, canlı, öncül

Sümerce: til (770x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. til3 "yaşamak; oturmak (oturma); oturmak"

elüjelszó, jel

Macarca: jel, jelölni, jegy, vb.

Türkçe anlamı: işaret, işaretle, bilet

Sümerce: lal (9977x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. lal; lal2 "eksi işareti"

emaanyaméh, eme, memefeleség,
emesitündéri, emötündér,
emödtündériterület

Macarca: emik, eme, emse, emlő, cecs-emő; Emese, vb.

Türkçe anlamı: emik, eme, emse, meme.yutmak; emese, vb.

Sümerce: ama (863x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) w. ama "anne"

emin, hemin, henin, hentin, enni,
hetildétel

Macarca: enni, esz-, ev-, ét-ek, ét-el, etetni

Türkçe anlamı: yemek, beslenmek

Sümerce: sud, wr. zu2, sud2 "ısırmak" (<Proto-FU *seye, *sewe-)

engünengedni

Macarca: engedni, engesztelni, vb.

Türkçe anlamı: bırakmak, kefaret vermek

Sümerce: ak (3643x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. ak; bir "yapmak; yapmak; rol yapmak, hareket etmek"

erigüreg

Macarca: ür, üreg

Türkçe anlamı: boş, boşluk

Akadca: erūm, urrūm “çıplak olmak, soyunmak, boşaltmak”

esze, eszisiész, eszes

Macarca: ész, eszme, vb.

Türkçe anlamı: sağduyu, zihin, fikir

Sümerce: sa (46x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. sa2 "tavsiye, danışman; çözüm, istihbarat"

fedinfedni, fedildföld, fedöréteg

Macarca: fedni, fedél, fedő

Türkçe anlamı: örtü, örtü, kapak

Sümerce: bad (2910x: ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. bad3 "duvar, tahkimat"

FeniVénusz, feni, fenighfáklya

Macarca: fény, fehér

Türkçe anlamı: hafif, açık, beyaz

Sümerce: bur (78x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III) wr. bur2; bu7 "ışık; parlamak, parlamak"

fovafa

Macarca: fa

Türkçe anlamı: ağaç

Sümerce: pa (293x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. baba; pa9 "kanat; dal, yaprak"

föviü

Macarca: fű

Türkçe anlamı: çimen

Sümerce: pamul (2x: Eski Babilce) wr. pa-mul “yayılan dal” (<Proto-Ugric *pim3)

fuvinfújni

Macarca: fűjni, fűv-

Türkçe anlamı: darbe, rüzgâr

Sümerce: bul (15x: ED IIIb, Eski Babilce) wr. bul4; bul; topuz; bul5 "üfleme; savurmak; elemek; şişirmek"

gajaágy

Macarca: ágy

Türkçe anlamı: beyin, yatak

Sümerce: ugu (1025x: Ur III, Eski Babilce) wr. ugu2; ugu; ugu3;

ugux(|U.SAG|); ugux(|A.U.KA|);
ugux(SAG@n@g) "kafatası, kafa"

Galmesebelióriás, galióriási

Macarca: gylog, hölgy, nyaláb,
nyolc

Türkçe anlamı: gylog, bayan, ışın,
sekiz

Sümerce: gal (6612x: ED IIIa, ED
IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II,
Ur III, Erken Eski Babil, Eski
Babil) wr. gal; gu-la; gu-ul; gal-gal;
ku-ul "(olmak) büyük, harika"

gerinharcolni, **ger,**
gerisiharciszellem; **harcias,**
harcosszellemü, **khes,**
khüszharcos

Macarca: harc, harag, gerjedni

Türkçe anlamı: kavga, öfke,
eğlence

Sümerce: kur (489x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Erken
Eski Babilce, Eski Babilce) wr.
kur2; gur "(olmak) farklı olmak;
(olmak) tuhaf;
(olmak)yabancılaşmak; (olmak)
düşmanca; değişmek; tuhaf olmak"

gheirkar

Macarca: kar

Türkçe anlamı: hasar (?)

Sümerce: gur (470x: Ur III) wr.
gurx(|SE.KIN|); gur10;
gurx(|ŞE.KIN.KIN|) "biçmek"

ghutou, ghutu, kutukút

Macarca: kút, kut-

Türkçe anlamı: kuyu

Akadca: kutu "kap, testi"

gi(gy?)evikegyes, **gi(gy?)evisikegyelmes**

Macarca: kegy, kedv, kéj, kény

Türkçe anlamı: zarafet, ruh hali,
şehvet, konfor

Sümerce: gandu, wr. ga-an-du8
"arkadaşlık"

gijméšzarvas

Macarca: gím

Türkçe anlamı: -

Sümerce: genna (4x: Eski Babilce)
wr. genna "(olmak) küçük; genç"

ginnappal

Macarca: ġen (2789x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. ġen; ma "gitmek; akmak"

Türkçe anlamı: -

girzearc

Macarca: orr + száj

Türkçe anlamı: burun + ağız

Sümerce: ur5 "koklamak" + kag (1329x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ka "ağız"

GizeCygnus (Hattyú)

Macarca: hattyú, gödény

Türkçe anlamı: kuğu, pelikan

Sümerce: guddu (2x: ED IIIa, Eski Babilce) wr. gu-du7musen; gud-temusen; gud-damušen "bir kuş mu?"

glandikehely

Macarca: galand, kaland

Türkçe anlamı: macera

Sümerce: gal (6612x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski

Babil) wr. gal; gu-la; gu-ul; kız kız; ku-ul "(olmak) büyük, harika"

gol kápolna

Macarca: gólya, golyó, golyva, hajlik, hajítani, gacos, kajesos, kajla, vb.

Türkçe anlamı: leylek, mermi, guatır, eġmek, atmak, gacos, vb.

Sümerce: gu la (1x: Eski Babilce) wr gu2 la2 "eġilmek"

golkaék

Macarca: kék

Türkçe anlamı: mavi

Sümerce: kukku (63x: Eski Babilce) wr. ku10-ku10; kukku5 "(olmak) karanlık"

gouzouparitty, guziparitty, guzinparittyázn

Macarca: kóc, köszörülni

Türkçe anlamı: çekmek, öġtütmek

Sümerce: guz (110x: ED IIIa, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. guz "püsküllü olmak"

gulapiramis

Macarca: gólya, golyó, golyva, hajlik, hajítani, gacos, kajcsos, kajsza, kajsi-(barack), kajla, vb.

Türkçe anlamı: leylek, kurşun guatır, eğilimi atmak, kayısı, kayısı (şeftali), vb.

Sümerce: gu la (1x: Eski Babilce) wr gu2 la2 “eğilmek”

hadahad

Macarca: had (<Proto-FU *kunta “klan, gens, propegnny, geniş aile”

Türkçe anlamı: ordu

Akadca: kimtu "klan"

harahit, vallás, harevarázslat, hareovarázsló

Macarca: -

Türkçe anlamı:-

Sümerce: ir (35x: Eski Babilce) wr. ir9; ir3 "güçlü", irhandi, wr. irhandi "büyücü"

hatesihites, vallásos

Macarca: hitves, vb.

Türkçe anlamı: eş, vb.

Sümer: (18x: ED IIIb, Ur III, Eski Babil) wr. ha-reklam; had2 "(olmak) parlak; parlamak; (olmak) saf; (olmak) temiz". Hatni ile karıştırılması muhtemeldir; bkz. hetin.

havahó, havald, havaldiészak

Macarca: hó, hav-

Türkçe anlamı: kar

Sümerce: halba (5x: Eski Babilce) wr. halba2; halba6; halba; halpi "don, buz, soğuk hava; (olmak) soğuk" < Akad halpû (id.)

hegfagy

Macarca: jég, jeg-

Türkçe anlamı: buz

Sümerce: šeg (11x: ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. seg9; šeg4 "kar; sulu kar; soğuk hava; don, buz; yanma, yakma; titreme, titreme"

heginemelni, *tisztelni,*
hegamagaslat,hegatinfelemelni,
tisztelni, **hegimagas,jagh,**
jaghekhegy, *hegyek,*
jaghildhegyiség

Macarca: hegy

Türkçe anlamı: dağ

Sümerce: ör. (627x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. eg2; iku2 "leve"

Akadca: ĩku

hetin*lehetségesneklenni*

Macarca: hatni, -hat(-)/-het(-)

Türkçe anlamı: -altı(-)/-hafta(-)

Sümer gib (13x: Ur III, Eski Babil, Orta Babil) wr. gid2 "sürüklemek, çekmek (bir tekne akıntıya karşı); geçmek, aktarmak"

hevimedve

Macarca: Heves (coğrafi adı); eb

Türkçe anlamı: Heves (coğrafi adı); eb

Sümerce: urbara (33x: Eski Babilce) wr. ur-bar-ra "kurt"

hideohōs, hideosihōsies

Macarca: hōs, hēs

Türkçe anlamı: kahraman, kan davası, hey

Sümer: ĝeš (47x: Eski Babil) wr. ĝeš3; "penis; erkek"

Akadca: išaru (< *wišaru)

hijeíny

Macarca: íny

Türkçe anlamı: sakız, diş eti

Sümer: unu (6x: Eski Babil) wr. unu 2 "üst kontrol"

himamost

Macarca: íme

Türkçe anlamı: seyretmek, bakmak

Sümerce: e (1x: Eski Babilce) wr. e3 "izle" + Akadcama (bağlayıcı)

holuól

Macarca: ól

Türkçe anlamı: sundurma

Sümerce: al, wr. gial "kamış eskrim"

homhon

Macarca: hon

Türkçe anlamı: tatlım, vatan

Sümer: unu (1511x: Lagash II, Ur III, Eski Babil) wr. un6; unu2; unu "konut, ikametgah"

homoltotthon

Macarca: hon, otthon

Türkçe anlamı: evde

Sümerce: unu “konut, mesken” + -
da (komitatif sonek)**hosszúnéjszaka,****hosszóniéjszakai[?]**Macarca: hosszú (<Proto-FU
*końce)

Türkçe anlamı: uzun

Sümerce: niġul (33x: ED IIIb,
Lagash II, Eski Babil) wr. niġ2-ul
“sonsuz bir şey”**hotuhat**

Macarca: hat (<Proto-FU *kutte)

Türkçe anlamı: altı

Sümerce: kud (1111x: ED IIIa, ED
IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II,
Ur III, Erken Eski Babil, Eski
Babil, 1. binyıl) wr. kuduz; gur5
"kırmak, kesmek" (Sümer altmışlık
sisteminde sayı dizisini ("kesmek"))**hovi, hovekhjuh, hovesijuhász**

Macarca: juh

Türkçe anlamı: koyun

Sümerce: u (4255x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Eski Babilce, 1. binyıl) wr. u8;
u8munus; u10 "koyun, koyun"**huavihar**

Macarca: hullani, hulla, hullám, vb.

Türkçe anlamı: düşmek, ceset,
dalga, vb.Sümerce: hal wr. hal-ha; ha-la; hal
"bölmek; dökmek"**hurállanc**

Macarca: húr, hurka

Türkçe anlamı: dize, döngü

Sümerce: gu (1850x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil) wr.
gu "cord" + al (919x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Erken
Eski Babil, Eski Babil) wr. al;
ġešal; urudal "çapa, kazma;
çapalama"**huseojós, husejóslat**Macarca: jós, jonh (<*juχun [?]),
ihletTürkçe anlamı: falcı, jonh (< *
juχun [?]), ilham

Sümerce: su (495x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. su "bağırsaklar (alamet)". A jóstehát az "augur" (Latince: haruspex)

hutu,utuút

Macarca: út, ut-

Türkçe anlamı: yol, ut-

Sümerce: inti (10x: Eski Babilce) wr. in-ti; tr-ti "yol, patika"

hülieölyv

Macarca: ölyv, hülyve, hüllő

Türkçe anlamı: şahin, aptal, sürüngen

Sümerce: il (1x: ED IIIa) wr. il2musen; allURUmušen "bir kuş"

hümininni, hü mildital

Macarca: inni, isz-, iv-, ital

Türkçe anlamı: içki, içmek

Sümerce: anağ (10x: Eski Akadca, ur III, Eski Babilce) wr. a-nağ "içecek"

hüstiüst

Macarca: üst, ez-üst, vas

Türkçe anlamı: kazan, demir

Sümerce: uš, wr. uš15 "bakır kap"

Akadca: uššum

hütüöt

Macarca: öt (<Proto-FU *witte)

Türkçe anlamı: beş (<Proto-FU *witte)

Sümerce: kötü (147x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. kötü; ba; be2 "açmak" ("eli açmak [Sümerce ba "yarım"])" > "beş parmağı göstermek"

hüvinhívni

Macarca: hívni (< *proto-Urali *kaḡ3-)

Türkçe anlamı: aramak için (<* proto-Ural * kaḡ3-)

Sümerce: kiğ (108x: Eski Babilce) wr. kiğ2 "aramak"

-i-i (denominativenounsuffix / isim tamlaması)

Macarca: -i

Türkçe anlamı: i

Sümerce: -bi, -še, -e

icheléj, éjszaka, icheliéjszakai, icheltéjjel

Macarca: ihlet, jonh (< *juχun, jós)

Türkçe anlamı: ilham, jonh (< *juχun, falcı)

Sümerce: su (495x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. su "bağırsaklar (alamet)"; bkz. huseo.

idi, ideígy

Macarca: így

Türkçe anlamı: yani, öyle

Sümerce: a-ne (Eski Sümer) vs. e-ne (Eski Babil) "he, she" + -de (komitatif son ek)

Akadca: šū "he" vs. šī "she/ o"

Rhaetian: is, es "bu"

idiammégis, ennekellenére

Macarca: így + ám

Türkçe anlamı: yani + ama

Sümerce: a-ne, e-ne "he, she" + -de (komitatif ek) + Akadcama "bağlayıcı"

idzsiegy, idzsenelöl, idzsiesegész, idzsidegyenes, idzsiwraelöre

Macarca: egy, egy-en-es, el-öl, el-ő-re, el-ső, eg-ész, vb.

Türkçe anlamı: bir, tek, ego, zihin, vb.

Sümerce: ge4 "one", diš (5x: Eski Akadca, Ur III) wr. diš; de-eš-šu2; çift kimlik; di-t- "bir". Muhtemelen "egy"nin ilk kısmı Sümerce ge4, ikinci kısım Sümerce diš, dolayısıyla yine Sümerce bir çift kelimeye (tükörszó) sahibiz.

ige, igesiég, égi

Macarca: ég (<Proto-FU *sāje)

Türkçe anlamı: gök, gökyüzü

Sümerce: bir (1598x: ED IIIa, EdIIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. bir "gökyüzü, cennet"

ijjúszabadság, ijudszabadidő

Macarca: -

Sümerce: u'enwr. u3-tr; u3-en3 "yayınlamak"

ikenagy mama

Macarca: ük

Türkçe anlamı:- (bir, turan ?)

Sümerce: ugu (98x: Eski Babilce)
wr. ugu; ugu4 "doğurmak (to)"

-ild—*lt-, ság, ség, vb.*

Macarca: -ít(eni/ani) <Proto-FU *-
kt- (son ek)

Türkçe anlamı: şimdi (eni / ani)
<Proto-FU * -kt- (son ek)

Sümerce: inga- (bağlayıcı gösterge
öneki)

ildenüld(öz)ni, **ildágh**üldözö
(általában), **ildáth**üldözött,
ildesiüldözö, **ildi**üldözés

Macarca: üldözni

Türkçe anlamı: takip etmek,
kovalamak

Sümerce: ul (39x: Ur III, Eski
Babilce) wr. ul4 “acele etmek, (ol)
çabuk; (olmak) erken”. Hung ile
karişıklık. aynı Sum'a ait olmayan
ülni. kök.

-ile, -iliul, ül, etc.

Macarca: -ul/-ül (önemli eki)

Türkçe anlamı: -ul/-ül (önemli eki)

Sümerce: a-, al ("eylem,
hareketlilik veya oluş kavramına
karşı durum [mutlaka edilgen

olmak zorunda değil] veya
alışkanlık kavramının" ön ekli
göstergesi, örneğin enim-bi al-til
"ilgili konu yerleşmiş olma
durumu" (lit. madde-etkili AL-
yerleşme), Edzard 2003, s. 111.

imasztmostpedig, **imaszt**imostani

Macarca: most, ma, más

Türkçe anlamı: şimdi, bugün, farklı

Sümerce: maš (4x: Eski Babilce)
wr. maš "ikiz"

ine(j)unév

Macarca: név, nev

Türkçe anlamı: isim

Sümerce: (567x: ED IIIb, Lagash
II, Ur III, Eski Babilce) wr. isim;
na-ağ2 "kader bileti, iz, işaret"

inilen, **ini**ín

Macarca: ín, in-

Türkçe anlamı: tendon, in-

Sümerce: sa (68x: Eski Babilce)
wr. sa “sinir, tendon; sicim”

inketehén

Macarca: ünöke, ünő

Türkçe anlamı: kuzen, korkak, peri

Sümerce: unu (2x: Eski Babilce)
wr. unu2 "kız, genç kadın"

ireltivmiért, *vkiért,*
irentevalakivalamiért,
valamiiránt, **irentem, irentesz,**
ürenteértem, érted, érte

Macarca: iránt, irány

Türkçe anlamı: doğru, yön

Sümerce: ere (68x: Ur III) wr. re;
er; e-ra; erx(1DU.DU); re6; re7; er-
re; i-ri "ğen[togo] kelimesinin
mükemmel çoğul kökü"

iri: *ér, vérér*

Macarca: ér (<Proto-FU *säre)

Türkçe anlamı: değer, damar

Sümerce: sur (13x: Eski Babilce)
wr. sur3; sur6; sur7 "kanal,
hendek"

iseős, **isathaősapa**
(isten?), isathain, isztainősi, isteni

Macarca: ös, isten

Türkçe anlamı: ata, tanrı

Sümerce: aş (191x: ED IIIb, Eski
Akadca, Ur III, Eski Babylonia) wr.
tek olarak"

Akadca: išt "n "bir"

Isurrukh, **-iMezopotámia,**
ősország

Macarca: ös + ország

Türkçe anlamı: ata + ülke

Sümerce: "bir" + ur "insan" + sağ
"baş, tepe, tepe, dağ"

iszin, isztenüzenni, isztildüzenet

Macarca: üzenni, üzenet

Türkçe anlamı: ileti, mesaj

Sümerce: igi tum3 "casusluk
yapmak"

iszteíz, **isztinízlelni,**
isztatínízleltetni, **isztathin,**
isztildízletes

Macarca: íz, ízes, ízlelni, ízleni, vb.

Türkçe anlamı: tat, lezzet, lezzetli,
vb.

Sümerce: ir (36x: ED IIIa, Lagash
II, Ur III, Eski Babilce) wr. ir; ir7
"koku, esans; tatlı"

iti, itildgát, itekhíjhúr, itin, eitín,
ejtínelválasztani

Macarca: gát, hatni, határ, határolni, ütni

Türkçe anlamı: baraj, etkilemek, sınırlar, sınırlandırmak, grev

Sümerce: gid (13x: Ur III, Eski Babilce, Orta Babilce) wr. gid2 "sürüklemek, çekmek (bir tekne akıntıya karşı); geçmek, aktarmak"

-itülen *tan, tlen, talan, telen*

Macarca: -talan/-telen/-atlan/-etlen, talán, tán, találni

Türkçe anlamı: -talan/-telen/-atlan/-ıssız, belki, belki, bul

Sümerce: dul (1x: Eski Babilce) wr. du6-ul "toplamak"

iungörög, IunkhGörögország

Macarca: -

Sümerce: iginim (29x: Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. igi nim "yukarı arazi". Eğer bu etimoloji doğruysa, o zaman "iun" kelimesinin zaten Mezopotamya'da bulunan Yunanlılara verilmesi gerekiyordu, sadece oradan - ve Karpat havzasından değil - Görögország "Yunanistan", "yukarı ülke"dir.

ivejüveg

Macarca: üveg

Türkçe anlamı: cam, bardak

Sümerce: ub (6x: Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. ub4 "boşluk"

Akadca: huppu "id".

jajúwhajó

Macarca: hajó (<Proto-FU *kapp3 "bir tür ağaç")

Türkçe anlamı: gemi

Sümerce: gabatab (94x: Ur III) wr. gêşgaba-sekmesi; gaba-tab "manuel ekim için kullanılan bir tahta direk"

jalenhalni, meghalni, jalahalál

Macarca: halni, halál

Türkçe anlamı: ölmek, ölüm

Sümerce: hal (55x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce) wr. hal-ha; ha-la; hal "bölmek; açmak; bir sır; dökmek için; elemek; sürünmek, sürünerek uzaklaşmak"

járinjární

Macarca: járni

Türkçe anlamı: yürümek

Sümerce: gur (659x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce, Babilce) wr. gur “dönmek, dönmek”

jata: *hát,* **jatan***hátul,*
jatawrahátra, **játielefánt**

Macarca: hát, hátul

Türkçe anlamı: peki, geri, geriye

Sümerce: gú-tál "başın arkası"

Akadca: kutallum “başın arkası, arkası”

jegin*fagyni,* *hegesedni,*
jegatin*megfagyasztani,*
jegh*megfagyás,* *hegesedés,* **jéj***jég,*
jejkár, **jéjiti***jegesföld*

Macarca: heg, jég

Türkçe anlamı: yara izi, buz

Sümerce: šeg (11x: ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. seg9; šeg4 "kar; sulu kar; soğuk hava; don, buz; yanma, yakma; titreme, titreme"

jenekhének

Macarca: ének

Türkçe anlamı: Şarkı söyleme

Sümerce: inim (1317x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. inim; e-neeg3 "kelime"

jerku*kettős,* *iker,*
Jerkaielo*Castor,* **Jerkeni***Pollux,*
Jerku*Gemini, Ikrek*

Macarca: iker

Türkçe anlamı: ikiz

Sümerce: igi (1133x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. igi; i-bi2; i-gi "göz"

jeti *hét*

Macarca: hét (<Proto-Ugric *Sápt3)

Türkçe anlamı: hafta, yedi

Akadca: sebūm, sebe

jiri*hír*

Macarca: hír

Türkçe anlamı: Haberler

Sümerce: ar (56x: Eski Babilce) wr. ar2; a-ar2; a-ar; a-ar3”(ilahi) övgü; şöhret"

jógaiga

Macarca: iga

Türkçe anlamı: boyunduruk

Sümerce: ör. (627x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. eg2; iku2 "leve"

Akadca: ĩku

jugrafarkas

Macarca: -

Sümer: ug (23x: Eski Babil, 1. binyıl) wr. ug; ugx(PIRIG×ZA) "aslan; efsanevi bir aslan; büyük bir kedi"

jübiövé, jütőt

Macarca: ő, ön, övé

Türkçe anlamı: o, sen, onun

Sümerce: a-ne, e-ne "he/ o, she/ o"

jülingyülni, jületingyüjteni, jülemildgyüjtemény, jületidgyüjtemény

Macarca: gyüjteni, gyülni

Türkçe anlamı: toplamak, toplama

Sümerce: gu kin, wr. gu3 akraba; gu3 kin5 "toplamak"

jüvetinhüteni, jüvehideg, jüveteghhideg(ség)

Macarca: hüteni, hülni, hideg

Türkçe anlamı: serin, soğuk

Sümerce: halba (5x: Eski Babilce) wr. halba2; halba6; halba; halpi "don, buz, soğuk hava; (olmak) soğuk"

Akadca: halpū

jüven, jüvin/jönni, jüvendeghjövendő, jüvikövetkező

Macarca: jönni, gyönni, gyön-, jöv

Türkçe anlamı: gelmek, gel

Sümerce: cin (924x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. cin6; gi-na; gi-in; ge-en; cin "(olmak) kalıcı; gelmek"

kalahal

Macarca: hal

Türkçe anlamı: balık

Sümerce: kad (1x: ED IIIa) wr. kad4ku6 "bir balık" + IL (1x: Eski Babil) wr. ILku6 "balık türü"

kaluj-:

Kalujni *dzsiszegh Delphinus,*
Kajlanégyyszög; Rombus (“ütött,
nyomottnégyyszög”)

Macarca: kajla, kajcsos, gacos,
hajlik, hajolni, hajítani

Türkçe anlamı: yalın, dönemeç,
bük, atmak, at

Sümerce: gu la (1x: Eski Babilce)
wr. gu2 la2 “eğilmek”

kapin *kapcsolódni, kap* *kapcsolat,*
kapesi *együttműködő,*
kapit *in* *kapcsolni, összekapcsolni*

Macarca: kapni, kapcsolódni, vb.

Türkçe anlamı: almak, bağlanmak

Sümerce: dab (8723x: ED IIIb,
Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babilce, Eski Babilce)
wr. dab5; kuru; dab5-dab5;
dabx(LAGAB×GUD) "ele
geçirmek, almak, tutmak"

kapu *kapu*

Macarca: kapu

Türkçe anlamı: kapı

Sümerce: gababum (3x: Erken Eski
Babilce) wr. ga-ba-bu-um "kalkan"

Akadca: kababu

karra *szikla, Karrabata* *Kárpátok*

Macarca: Kár-pátok

Türkçe anlamı: Karpatlar, hasar-
acınası

Sümerce: gar (3x: Erken Eski
Babil, Eski Babil) wr. gar "yığmak
için"

keltü *kettő, keltüdis* *ifelebarát,*
keltüdis *imásik, keltüsimásodik*

Macarca: két, kettő

Türkçe anlamı: iki

Sümer: çocuk (7x: ED IIIb, Eski
Babil) wr. çocuk2; kız8; çocuk4;
kid7 "kırmak, sıkıştırmak"

Kemt, kemti *Egyiptom,-i*

Macarca: kemence, kémény [?]

Türkçe anlamı: fırın, baca

Sümerce: kana (3x: Eski Babilce)
wr. kana6; kana5; kana3 “(olmak)
karanlık, kasvetli; kasvet”

kenáj *kinální, ajánlaní* *mit,*
kenáj *átin* *felkinální*

Macarca: kínální, ajánlani

Türkçe anlamı: teklif etmek,
tavsiye etmek

Sümerce: a, aĝ (116x: ED IIIb, Eski Babilce) wr. a2, aĝ2 "komut vermek, talimat vermek"

keninkenni, **khenifelavatás**,
felkenés, **khenin(fel)avatni**,
felkennivkit

Macarca: kenni

Türkçe anlamı: yaĝlanır

Sümerce: gunu (477x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. gun3; gu2-ungu2; gu2-nu; gun5 "Benekli olmak, mesh etmek, bulaştırmak, makyaj yapmak"

kerbirtok, **kerisibirtokos**

Macarca: kéni, keresni

Türkçe anlamı: sor, satır, kazan

Sümerce: gir (13x: Eski Babilce) wr. gir5 "sığınma talebinde bulunmak"

kert *erdőshegy*, *kert*, **kirtahurok**

Macarca: göracs, gyűrű, hárulni, hárítani, hurok, kerek, kerék, keríteni, kert, kerülni, korsó, kör,

Türkçe anlamı: kramp, halka, düşmek, savuşturmak, döngü,

yuvarlak, tekerlek, çevre, Bahçe, önlemek, pint, daire,

Sümerce: gur, wr. gur2 "döngü, çember, daire"

kevikő

Macarca: kő, köv-

Türkçe anlamı: taş, sonraki

Sümerce: kim, wr. kim3 "bir taş"

kezikéz

Macarca: kéz, kez-

Türkçe anlamı: el, eller

Sümerce: kišib (11x: Eski Babilce) wr. kišib-la2; kišib "el, bilek"

khalinütve, *vervemegmunkálni*,
kháliamalom,

KhalatijiMalomföldi,

kháliasimolnár, **khalkaszövetség**

Macarca: gyalulni, Gyula, gyűlölni, halk, halok, kalap, kalapács, kalló, kallózni, kallódni, kil-enc (?) vb.

Türkçe anlamı: plan, gyula, nefret, yumuşak, balık, şapka, çekiç, çağrı, çağrı, çağrı, kil-enc (?) vb.

Sümerce: gul (518x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, OldnBabylonia) wr.

gül; gu-ul "yok etmek; kırmak";
bkz. Moğol Khalka

khulla, khullu*holló*

Macarca: holló

Türkçe anlamı: kuzgun

Sümerce: guragain, biz. gur8-
galmusen "bir kuş"

kila*kígyó (nagy)*

Macarca: kígyó, gyík

Türkçe anlamı: yılan, kertenkele

Sümerce: gi (1485x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil) wr.
gi4; gi "dönmek, dönme;
dolaşmak için"

kisjú*hús*

Macarca: hús

Türkçe anlamı: et

Sümerce: kuš (3818x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Erken
Eski Babilce, Eski Babilce) wr. kuš
"deri; deri"

klik*gyík*

Macarca: gyík, kígyó

Türkçe anlamı: kertenkele, yılan

Sümerce: gi (1485x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil) wr.
gi4; gi "dönmek, dönme;
dolaşmak için"

klün*vmitól, vkitólkülön,*
klüm*mategnap, klünimegelőzö,*
klün*icheleste, klüninkülönülni,*
Klün*teidiSikföldi, Alföldi,*
klünt*ízkilenc*

Macarca: kül-, küldeni, külön,
különc, kilenc, vb.

Türkçe anlamı. dışarıda, yabancı,
göndermek, ayrı, eksantrik, dokuz

Sümerce: gul (518x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Erken
Eski Babilce, Eski Babilce) wr. gul;
gu-ul "yok etmek; kırmak"

kompu, kompu*kanyar*

Macarca: gamó, kamó, kajmó,
kampó, gáncs, gönc, gomb, gomba,
gombóc, gombolyag, gomoly,
gomolyogni, göb, gömb,
gömbölyű, göncölni, göngyölíténi,
gubancolni, homorú, homp,
kanyar, kanyarítani, konya,
konyulni, kunkorodik, vb.

Türkçe anlamı: Gamo, Papatya,
Caiman, Kanca, Kırıksıklık, kepçe,

Düğme, mantar, Köfte, çile, düğüm, Kıpırdamak, Topuz, Küre, küresel, Boğmak, şal, Karışıklık, İçbükey, Kambur, Bükme, gıcirtı, vb.

Sümerce: gam (33x: Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. ğeşkab; ğeşgam3; ğeşKIN "çoban dolandırıcı, eğik sopa; sap, kabza"

kopcél, **Kopibar***Tesvijuöccse* (family name), **kopildtalálat,** *becsapódás,* **kopincélbaérni,** *megérkezni*

Macarca: kopja, kopó, koppanni

Türkçe anlamı: giyme, giymek, vur, tazı

Sümerce: gub (5043x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. gub "durmak; (bir göreve) atanmak"

ktünidsík, **Ktüteni***Seratan* (Gyalu)

Macarca: kitűnő

Türkçe anlamı: mükemmel

Sümerce: ki (32379x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. ki "yer;

aşağıda, aşağıda" + teĝ (454x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. teĝ3; teĝ4 "(olmak) yakın; yaklaşım"

kum sötétség, **kumasötét**

Macarca: komor, komoly

Türkçe anlamı: kasvetli, ciddi

Sümerce: kana (3x: Eski Babilce) wr. kana6; kana5; kana3 "(olmak) karanlık, kasvetli; kasvet"

kunakönyök

Macarca: gyöngy, íj, ív, könyök

Türkçe anlamı: inci, yay, kemer, dirsek

Sümer: gun (1x: Erken Eski Babil) wr. al-gu2-gu2 "bükülmek"

kuthakutya, **Kutha***Leo* (Oroszlán)

Macarca: kutya

Türkçe anlamı: köpek

Sümerce: kuda (5x: ED IIIa, Eski Babil, 1. binyıl) wr. ku-da "bir hayvan". toplam ur aynı zamanda hem "köpek" hem de "aslan" anlamına gelir.

kutu, guthukút

Macarca: kút, kut-

Türkçe anlamı: iyi, güzel, kuyular,

Akadca: kutu(m) "kap, testi"

küki

Macarca: ki, kinn, kint

Türkçe anlamı: kim, dışarı, akraba

Sümerce: ki (32379x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. ki "yer; düşük, aşağı"

kücsükicsi

Macarca: kis, kicsi, kicsiny

Türkçe anlamı: küçük, küçük, küçük

Sümerce: gi17 "küçük"

kügüfalu, kügili, kügirfalucska, tanya

Macarca: — [?]

Sümerce: gug (1x: Eski Babilce) wr. gug6 "mühürlemek". Asılı. kugli, kegli<német "Kugel", "Kegel" < Sümer kug (3875x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. kug "metal, gümüş" veya

kiĝ (1x: Eski Babil) wr. kiĝ2 "(sivri)".

küncsekincs

Macarca: kincs

Türkçe anlamı: hazine

Sümerce: giĝ (18136x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce, belirsiz) wr. giĝ4 "bir ağırlık birimi, şekel; bir alan birimi; bir hacim birimi"

lálélek

Macarca: lélek, lélegezni

Türkçe anlamı: ruh, nefes al

Sümerce: lil (92x: Ur III, Eski Babilce) wr. lil2 "rüzgar, esinti; hayalet"

LaiduniLajdonyi

Macarca: Jász-Ladány, Püspök-Ladány, vb., bkz. Kiss (1997, cilt II).

Türkçe anlamı: Jász-Ladány, Piskopos-Ladány

Sümerce: edula (59x: Ur III, Erken Eski Babilce) wr. e2-du6-la

metatezi ile "ipotekli mülk": edula>
*led-/*lud-?

lakaház

Macarca: lak, lakni, lakás, lakat,
vb.

Türkçe anlamı: apartman, konut,
asma kilit,

Sümerce: la (10x: ED IIIb, Eski
Babilce) wr. la2 "uzamak; düzenli
olmak"

lastinlassítani, lastumlassan, lathag, lathu, lasta, lastulassú

Macarca: lassú, lasso, vb.

Türkçe anlamı: yavaş yavaşça,

Sümerce: lal (9977x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babilce, Eski Babilce)
wr. lal; lal2 "(olmak) küçük,
azıcık"

ledzsilégy

Macarca: légy

Türkçe anlamı: olmak, uçmak

Sümerce: lili, wr. li-limušen "bir
kuş"

Akadca: liliḡū

leinin, leszinlenni

Macarca: lenni, lesz-, lev- (<Proto-
FU *bole-)

Türkçe anlamı: olmak

Sümerce: bala (3308x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken
Eski Babil, Eski Babil) wr. bal; bil2
"dönüşmek, dönüşmek, olmak"

Akadca: elūm

levilin "levilni [?]", leviltenyér

Macarca: levél

Türkçe anlamı: mektup, yaprak

Sümerce: la (1399x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil) wr.
la2; la; lal2 "denetlemek, kontrol
etmek; tartmak, tartmak, ödemek;
asmak, dengelemek, askıya almak,
askıya almak; göstermek,
sergilemek; taşımak"

liku/lyuk

Macarca: lyuk

Türkçe anlamı: delik

Sümerce: laga (3x: Eski Babilce)
wr. la-ga "vulva"

loncsojnyolc // *M A nyolc a kilógó, „loncsos”*.

Macarca: nyolc

Türkçe anlamı: sekiz

Sümerce: gal (6612x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. gal; gu-la; gu-ul; kız kız; ku-ul "(olmak) büyük, harika". loncs- <nyolc metatezi ile.

lopin, lopenlopin

Macarca: lopni

Türkçe anlamı: çalmak

Sümerce: lub (25x: Eski Babilce) wr. lu-ub2 "bir tür çanta" [?]

lúló, luvekhlovak, luwrálóra

Macarca: ló, lov-

Türkçe anlamı: at

Sümerce: alu (34x: Ur III) wr. a-lu "koç"

lubba, luppakanál, LubbaGöncöl-szekér, Kanál

Macarca: lebbenni, lobbanni, lebegni, lobogni, vb.

Türkçe anlamı: çırpınmak, çarpıntı, yüzmek, parlamak

Sümerce: la (1399x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. la2; la; la2 "denetlemek, kontrol etmek; tartmak, tartmak (dışlamak), ödemek; asmak, dengelemek, askıya almak, askıya almak; göstermek, sergilemek; bağlamak; bağlama, (boyundurma) takım; basmak, kısmak; savurmak (tahıl); taşımak"

lündeboldog

Macarca: lendíteni, lendülni, lengeni, lenge,

Türkçe anlamı: salıncak, sallanmak

Sümerce: la (1399x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. la2; la; la2 "denetlemek, kontrol etmek; tartmak, tartmak (dışlamak), ödemek; asmak, dengelemek, askıya almak, askıya almak; göstermek, sergilemek; bağlamak; bağlama, (boyundurma) takım; basmak, kısmak; savurmak (tahıl); taşımak"

lüthü/ejtő

Macarca: lejtő, lejténi, vb.

Türkçe anlamı: eğim

Sümerce: la (1399x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. la2; la; la2 "denetlemek, kontrol etmek; tartmak, tartmak (dışlamak), ödemek; asmak, dengelemek, askıya almak, askıya almak; göstermek, sergilemek; bağlamak; bağlama, (boyundurma) takım; basmak, kısmak; savurmak (tahıl); taşımak", de lásd: ejteni<şeg (70x: Ur III, Eski Babil) wr. şeg3; şegx(|IM.A.A|); şegx(|IM.A.AN|) "çiy (düşmek) için; yağmur için; yağmur"

-m- -bb- (*karşılaştırmalı son ek*)

Macarca: -bb- (<Proto-FU *-mp-)

Türkçe anlamı: -bb-

Sümerce: mu (135x: ED IIIb, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. mu5 "iyi"

Akadca: banū

ma, bimama

Macarca: ma, most, más, vb.

Türkçe anlamı: bugün, şimdi, başka/ farklı, vb.

Sümerce: maš (4x: Eski Babilce) wr. maš "ikiz"

madünagy

Macarca: nagy; Magy-ar

Türkçe anlamı: büyük; Macarca

Sümerce: mah (3271x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. mah; mah2 "(olmak) harika"

Akadca: mādu

maha, majaanya

Macarca: méh

Türkçe anlamı: bal arısı

Sümerce: ama (863x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) w. ama "anne"

majmunmajom

Macarca: majom

Türkçe anlamı: maymun

Arameus: māmōnā "Besitz, Habe" (Wanderwort) < Sümer umun (16x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Babil) wr. umun2 "bilgi; atölye", Akad mummu; ummatu; ummuk [?]

martimadár

Macarca: -

Sümerce: buru (13x: ED IIIa, Ur III, Eski Babilce) wr. buru4musen; gu-ur2musen; buru15musen; buru16musen; buru6mušen "karga; yırtıcı kuş veya akbaba"

meninmenni

Macarca: meni

Türkçe anlamı: gitmek

Sümerce: ma "gitmek"

meresthajnal, este, mere, merieste, esti

Macarca: -

Sümerce: mir (347x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. mir; tümümir "kuzey rüzgarı; kuzey; fırtına"

metemessze, metimesszi, metesi, metisimesszelévő

Macarca: messze, messzi

Türkçe anlamı: çok, çok uzak

Sümerce: meše (22x: Eski Babilce) wr. me-še "nereye?"

mieinegymásrakövetkezni, mimekövetés, egymásra, mimedinasztia,

mimeldszármazás, mimeldinszármazni, mimeldighszármazó, mimezdinsz ármaztatni, mimezidivalamibőlszármazó, mimezisiivalamibőlszármazó

Macarca: mű, műv-

Türkçe anlamı: sanat, eserler, sanat eserleri

Sümerce: mu (9x: Eski Babilce) wr. mu11; ma5; mu7 "ezmek, ezmek"

minkhmi, mibinkmiénk

Macarca: mi, mik, mienk, -muk/-mük (avult)

Türkçe anlamı: biz, ne, bizim, onlar / onların (eski)

Sümer: me "biz"

monitojás

Macarca: mony

Türkçe anlamı: para

Sümerce: nunuz (130x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. nunuz; na4nunuz "yumurta"

muhamoha

Macarca: moha

Türkçe anlamı: yosun

Sümerce: mu (520x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. mu2; mu2-mu2 "büyüme" [?]

nahal*hajnal*

Macarca: hajnal

Türkçe anlamı: şafak

Sümerce: gug (3x: Eski Babilce) wr. "(olmak) parlak" gug. metatez ile ha(j)nal > *nahal.

nahar, **nawar***nyár,*
*forró*ság,**nahar***inyári,***niwár***nyár,***n**
ári*forró*

Macarca: nyár, nyar-

Türkçe anlamı: yaz, yaz

Sümerce: buru (206x: Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. buru14; gur7; gur16 "hasat, yaz"

nap*inap*

Macarca: nap

Türkçe anlamı: gün, güneş

Sümerce: na (527x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr.

na4; hayır; na4na "taş" + Akadcaabnu "id.". Anlamsal olarak bkz. mennykő "aydınlatma", yaktı. "cennet taşı"

neil*nyil*

Macarca: nyil, nyil-

Türkçe anlamı: ok, ok

Sümerce: ĝiri (198x: ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. iri2; urudĝiri2; me2-er; ben-er; me-ri "ustura; kılıç, hançer"

neir, **neirid***nyír(fa)nyírjes,*
niwaárád*nyárfás*

Macarca: nyír

Türkçe anlamı: huş ağacı, kırkmak

Sümerce: mir (3x: Eski Babilce) wr. mir "efsanevi bir yılan; yılan gibi bir silah"

-neki, **-ekhnekinak,** *nek,* **niküm,**
niküt, **nükin;** *nekem, neked, neki,*
nikünkh,
nüketekh,**nükijekhnékünk,**
nektek, nekik

Macarca: -nak/-nek (tarih ve yön eki), neki

Türkçe anlamı: -e, için ((tarih ve yön eki), o, onu

Sümerce: ne; ne-en; ne-e “bu” +
(a/V)k (genitif son ek)

njdzsinégy

Macarca: négy, negy-

Türkçe anlamı: dört

Sümerce: nimin, n̄n “kırk” veya niš, neš “yirmi”? Sümercenin altmışlık sayı sistemi nedeniyle, gerçek değerler çoğu zaman birbiriyle uyuşmamaktadır. Yani, Sum'dan beri négy "iki kere yirmi [iki yerine]" olabilir. min “iki”: ni-min < *niš-min, bkz. Fransız dörtlü “seksen, yaktı. [kez] yirmi için”.

Nim(e)rüd *Nimród* (*hun vezér*)
„Unoka”, **nimrüd** *unokaság*, **nimer**
eunoka, **nimrild** *unokaiviszonybaná*
lló

Macarca: Nemere, Ménrót, nem,
nemes, nemzet, vb., rúd

Türkçe anlamı: Nemere, Ménrót,
hayır, asil, ulus, vb., çubuk

Sümerce: nim (31x: Eski Akadca,
Ur III, Eski Babilce, 1. binyıl) wr.
nim "(olmak) yüksek, yüksek;
(olmak) erken; doğulu" + ruğu
(32x: ED IIIb, Lagash II, Ur III,
Eski Babil) wr. ruğu2 "dayanmak;
akıntıya karşı yelken açmak", bkz.

ayrıca mir (347x: ED IIIa, Eski
Akad, Ur III, Eski Babil) wr. mir;
tümümir "kuzey rüzgarı; kuzey;
firtına"

nise, **nisinyugat**, *nyugati*,
Nisurrukh *Nyugati Birodalom*

Macarca: nyugat, nyugodni,
nyugsz-, nyugv-

Türkçe anlamı: batı, sakın,
dinlenmek, dinlenme

Sümerce: nigid, wr. ni2 gid2
“kendini germek, rahatlamak mı?”

odu odu

Macarca: odu, odv-

Türkçe anlamı: odu, odv- (?)

Sümer: sidug (5x: Eski Babil) wr.
si-dug4; sidug; sidug2 "boşluk,
oyuk; derinlik; dere, vadi, geçit;
(avcının) tuzak; çukur"

oiszem

Macarca: iker, vak

Türkçe anlamı: ikizler, kör

Sümerce: igi (1133x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Erken
Eski Babilce, Eski Babilce) wr. igi;
i-bi2; i-gi "göz"

ojszaz, oti, ote, otaaz (*ottávól*)

Macarca: az

Türkçe anlamı: o

Sümerce: a-ne (Eski Sümerce) vs.
e-ne (Eski Babilce) "he/o, she/o"

Akadca: šū "he" vs. šī "she/o"

Rhaetic: is, es "bu"

okinszármazni

Macarca: ok, okos, okoskodik,
okozni, vb.

Türkçe anlamı: sebep, tamam,
akıllı, sebep, sebep olmak için,

Sümerce: ak (3643x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil) wr.
ak; bir "yapmak; yapmak; hareket
etmek, gerçekleştirmek; ilerlemek,
ilerlemek (matematik)"

omasztakkor, *akkoriban,*
omasztiakkori

Macarca: amaz (ám + az)

Türkçe anlamı: amaz (ama + az)

Akadca (bağlayıcı) + šū "he/o"

ongasírhalom, kurgán

Macarca: -

Sümerce: irigal (19x: Eski Babilce)
wr. irigal; iri-gal; urugal2 "toprak,
kara; yeraltı dünyası; mezar"

ontin*nemzeni,*

ontnemzés, ontághondó

(*Sperma*), **onteszerhímvezző, ontes**
zernemzőszerv, öntacsalád, önt(a)d
isitörzsi, öntadnemzetség, öntadikh
törzs, öntamaiaa

nemzetősanyja, öntathanemzetségf
ő

Macarca: ontani, omolni, ömölni,
vb.

Türkçe anlamı: dök, alamet etmek,
dökmek,

Sümerce: hum (8x: Ur III, Eski
Babilce) wr. uğultu "kapatmak için;
koşmak, akmak (vücut sıvıları);
hareket etmek, hareket halinde
olmak"

orév

Macarca: elő, vb.

Türkçe anlamı: canlı, terfi

Sümerce: ul (161x: ED IIIb, Ur III,
Eski Babilce) wr. ul; ul-li2; ul-li
(olmak) uzak (zamanda); uzak
zaman"

ore, oremorr, orom, oremorom

Macarca: orr

Türkçe anlamı: burun

Sümerce: bur, wr. bur8 "kasık"

oszuott *fent,* **otualakinél,**
valaminél, **menotunálam,**
tinotunálad, **üttunála,**
minkhotunálunk, tokhotunálatok,
ükhhotunáluk

Macarca: az, -(e/o/ö)tt, itt, ott

Türkçe anlamı: the/belirli bir şey, -
(e / o / ö) tt, burada, orada

Sümerce: a-/-e + -da (komitatif son
ek) + kötü "açılmak"

ougher, ügherszöke

Macarca: szöke

Türkçe anlamı: sarışın

Sumrian: sig (8x: Eski Babil) wr.
si-ig "temiz/açık"

outougyepű, védősáv

Macarca: gyep, gyepjú

Türkçe anlamı: çim, çimen

Sümerce: dubban (8x: Eski
Babilce) wr. dub-ba-an; gidub-ba-
an "çit". While in Hung. d- >gy-

and -bb- > -p, in Hunn. d- > *ð >
*w > ø and -bb- > -b- > -w > -ou.

palaétkezés, palinétkezni, falni

Macarca: falni, falat

Türkçe anlamı: yemek, duvar

Sümerce: bala, wr. bala "israf (tahıl
işlemede)"

pateraháború (nagy)

Macarca: pattanni, pattogni, stb.

Türkçe anlamı: zıplama, zıplamak

Sümerce: pad (56x: ED IIIb, Eski
Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr.
pad "kırmak için (parçalara)"

pé(j)rfehér

Macarca: fehér, fejtér

Türkçe anlamı: beyaz, kafa

Sümerce: bur (78x: ED IIIa, Eski
Akadca, Ur III) wr. bur2; bu7 "ışık;
parıltı, parlamak"

peginelőhívni, *kivívni,*

pegunvmitelőidéző, *kiváltó,*

pegüverekhtárjefegyvertár,

pegüverivérontó, fegyver

Macarca: feddeni, fegyni, fegyelem, fegyver

Türkçe anlamı: kınama, örtü, disiplin, silah

Sümerce: badara (12x: Eski Babilce) wr. ba-da-ra; ba-dar "hançer, silah"

Akadca: pattarum

phektej, pektéfekete

Macarca: fekete

Türkçe anlamı: siyah

Sümerce: ukuk (1x: Eski Babilce) wr. u2-ku-uk "yakmak", bar (20x: Ur III, Eski Babil) wr. bar7 "yakmak; ateş etmek (çömlek)"

pélefél

Macarca: fél, fel-

Türkçe anlamı: parti

Sümerce: ba (2x: Eski Babilce) wr. ba3; ba7 "yarım; otuz"

periférj

Macarca: férfi, férj

Türkçe anlamı: adam, koca

Sümerce: pil, wr. pil6 "erkek", ili (3x: Eski Akadca, Eski Babilce) wr. i3-li2 "adam"

phe, féfej

Macarca: fej, fö

Türkçe anlamı: baş/ kafa, ana

Sümerce: ba (1x: Eski Babilce) wr. dugba "damar türü" (bkz. Latince testa "damar" > "beynin damarı" > İtalyanca testa, Fransızca tête, vb. "kafa")

pigefog

Macarca: fog

Türkçe anlamı: diş

Sümerce: gug (45x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce) wr. gug; gug6 "diş; bıçak ağzı; gaga; köpek ısırtığı"

pigufiú, férfi, vi fiavalakinek

Macarca: fiú, fia, -fi

Türkçe anlamı: çocuk, oğul, oğlan

Sümerce: pil, wr. pil6 "erkek", ili (3x: Eski Akadca, Eski Babilce) wr. i3-li2 "adam"

piltír, piri polti, pilti, pöticipi

Macarca: pici, ici, picike, pöttöm, pötyögni, pötyögős, pötyögtetni, pötty/petty, pettyes

Türkçe anlamı: minik, küçük, minicik, nokta, titreme, nokta, benekli, benek

Sümerce: i'iz, wr. i-iz "tohum", biz (12x: Eski Babil) wr. bi-iz; biz "sızmak, damlamak"

pourapor

Macarca: por

Türkçe anlamı: pudra, toz

Sümerce: bur (176x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce, belirsiz) wr. bur2; bur "serbest bırakmak, serbest; ortaya çıkarmak için; yaymak, örtmek"

Pralun*Jupiter (Igazsághold)*

Macarca: fázni, fekete

Türkçe anlamı: üşüme, soğuk, siyah

Sümer: bar (20x: Ur III, Eski Babil) wr. bar7 "yakmak; ateş etmek (çömlek)". -lun< Latince luna "ay"; bkz. Verilun.

pru, puruösvény, csapás

Macarca: orr, poroszkál [?]

Türkçe anlamı: burun, toz alma, Prusyalı [?]

Sümerce: bur, wr. bur8 "kasık"

pszak*koszorú, korona, PszakAuriga (Szekeres)*

Macarca: fajd, fecske, vásni

Türkçe anlamı: orman tavuğu, yutmak, kazmak

Sümerce: peš (1x: Ur III) wr. peš6 "püskül/ tutam"

pugin*fogni, puge, pugekh**fogazat*

Macarca: fogni

Türkçe anlamı: yakalamak, tutmak

Sümerce: pag (2x: Eski Babilce, Orta Babilce) wr. pag "kapatmak, sınırlamak, kafese koymak (bir kuşu)"

pusz*fasz*

Macarca: baszni, fasz

Türkçe anlamı: siktir et

Sümerce: penzer (2x: Eski Babilce) wr. pe-en-ze2-er "kadın cinsel organları"

racsapatkány

Macarca: rágni, rágsálni

Türkçe anlamı: çiğneme

Sümerce: rah (597x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. rah2; ra-ah “dövmek, öldürmek; kırmak, ezmek; sel basmak; harman (bir döven ile tahıl)”

ráminzárni, körülzárni, rámszár, retesz, kerítés

Macarca: Rám-szakadék (dağ adı, bkz. Kiss, cilt II, s. 399)

Türkçe anlamı: Ram-boşluğu

Sümerce: ur (282x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ur3 "kapatmak; koruma"

rási/yuk, rés

Macarca: rés

Türkçe anlamı: boşluk, çatlak

Sümerce: ri (475x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. RÍ; ru “atmak için; içini dökmek”

rimerosszszellem, rém

Macarca: rém, remeg, remek, vb.

Türkçe anlamı: korkut, salla, harika,

Sümerce: erim2 "iblis"

rovenírástfábaróni, Ruti-chunhun király

Macarca: róni, rov-

Türkçe anlamı: -

Sümerce: hur (44x: Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. hur “çizik, çizmek”

rubinszenttáncotjární, rubaszenttánc

Macarca: ropni, ropogni, roppanni, vb.

Türkçe anlamı: çatlak, çitirtı, çatırdama, vb.

Sümerce: raba (37x: Eski Babilce) wr. ġešrab3; ġešraba; raba; rab-ba "kelepçe; boyun askısı; çember"

Akadca: rappu

rwa, rwagh, harag, rwadharagos, rwagin, rwainharagudni

Macarca: harag, haragudni,
haragsz-, haragv-

Türkçe anlamı: öfke

Sümerce: kur (489x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce, belirsiz) wr. kur2; gur “(düşman olmak)”

saku, szakukés

Macarca: szakóca

Türkçe anlamı: uzmanlık, özel

Sümerce: sug (863x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce, Orta Babilce) wr. sug4 " net kesmek"

salginvillanni,
salgavillanás, salgaghvillogó, salga
rutigyémánt, salgélüfényjel

Macarca: csillag, csillogni

Türkçe anlamı: yıldız, parıltı

Sümerce: zalag (135x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. zalag; zalag2; su-lu-ug; sulug “(olmak) saf; (ateş) ışık; (olmak) parlak, parıldamak”

salkinlétezni,
salkantaállandó, salkelét

Macarca: állni (<Proto-Finno-Ugrian *salk3)

Türkçe anlamı: ayakta durmak

Sümerce: silig (29x: Eski Babilce) wr. silig “durmak”

sársár, saraszemét, üledék, szar,
sarakhsárga, sárbogárd, sárrögöst
erület

Macarca: sár, sárga, szar, vb.

Türkçe anlamı: çabur, sarı, kaka

Sümerce: sahar (982x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. sahar “toprak, kir; toz”. sárga< sahar-gi4 "toz koruyucu"

sarlaghsarló

Macarca: sarló

Türkçe anlamı: orak

Sümerce: zur (35x: ED IIIb, Eski Akadca, Eski Babilce) wr. zur-zur "kırmak"

sassas, SasDraco (Sárkány),

Macarca: sas “kartal”, sás, sáska

Türkçe anlamı: kartal, saz, peygamberdevesi, çekirge

Sümerce: ses, wr. sesmušen “bir kuş”. Bu kelime Rhaetic'te de var olmuş olmalı, çünkü Rhetoromance'da resmi olarak etimolojisi bilinmeyen tschéss “eagle”ı buluyoruz.

sásás, sasakasáska

Macarca: sás, sáska

Türkçe anlamı: saz, çekirge

Sümerce: sas (12x: Eski Babilce) wr. sas “çimen, çim”. Sum arasındaki farka dikkat etmek ilginçti. /a/ Hung'da. sas ve Sum. /e/ Hung'da. sás her ikisi de Hunn'da korunur. ve Hung'da. /a/ ve /á/ karşıtlığı ile.

saturátor

Macarca: sátor

Türkçe anlamı: çadır

Sümerce: šubtum (7x: Eski Babilce) wr. šubtu6; šubtu3; šubtu5; šubtu4; šubtu7 “konut, kamp yeri; pusu”

savasó, savessós, savas,
savesisavas v. sós

Macarca: só, sós

Türkçe anlamı: tuz, tuzlu

Sümerce: sikil (1x: Eski Babilce) wr. na4sikil “bir taş”

Akadca: sikillu

seršör

Macarca: sör

Türkçe anlamı: bira, sıra

Sümerce: Daha ziyade sur (2x: ED IIIa) wr. sur “bir ekmek” yerine anlamsal olarak daha uygun siraš, wr. siraš3 “bir bira”, çünkü bu Akadcasırašû'dan ödünç alınmıştır.

sí, siviütés, csapás

Macarca: csapni

Türkçe anlamı: çarpma, tokat atma

Sümerce: šub (495x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce, Orta Babilce) wr. šub “düşmek; düşürmek, uzanmak (yatmak); harman (tahıl)”. Hunca, ilk š-'yi Macarcadan daha iyi korumuştur. Vardır, çünkü burada š >cs zulmünü buluyoruz.

sijátin, sívájátin,
sivátinlerombolni, elpusztítani,
megsemmisítenei, sijn,
sivínmegsemmisülne, sívapusztulás,
sivasisivár, sivasild,

sivasad*sivatag*, **sivata**, **sivatad**,
sivatakh*pusztítás*

Macarca: *sivár*, *sivatag*

Türkçe anlamı: kasvetli, çöl

Sümerce: *kišuba* (6x: Eski Babilce)
wr. *ki-šub-ba* "atık toprak"

singa*oroszlán*

Macarca: ---

Türkçe anlamı:---

Sümerce: *kiĝgia* (2x: Eski Babilce)
wr. *kiĝ2-gi4-an* "extispicy için
uygun bir hayvanın tanımı"

siratigris

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümerce: *zir* (373x: ED IIIb, Eski
Akadca, Lagash II, Ur III, Eski
Babilce) wr. *zi*; *zi-ir*; *ze2-er*
"Yırtmak; kırmak, yok etmek;
dertlenmek; silmek" [?]

sisak*sisak*

Macarca: *sisak*

Türkçe anlamı: miğfer, kask

Sümerce: *šuš* (281x: ED IIIb, Eski
Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr.
šuš2; *suš*; *šuš5* "kapsamak"

sivinsívítani

Macarca: *sivítani*, *sivalkodni*

Türkçe anlamı: çığlık, çığlık atmak

Sümerce: *šeg* (28x: Eski Babilce)
wr. *še*; *seg10*; *šegx*([KA×KID2]);
šegx([KA×LI]); *šid15*; *šeg12* "ses,
ağlama, gürlütü" veya muhtemelen
Macarca ile aynı köken. *sirni*<Sum.
širsag (2x: Eski Babil) wr. *šir3-sag*
"ağlama"

Somai*CanisMinor*,
Somaielo*Prokyon*

Macarca: *som*, *Somogy*, *Somlyó*,
Somolyló, vb. (bkz. Kiss, cilt II, s.
484ss.)

Türkçe anlamı: korniş, Somogy,
Somlyó, *Somolyló* vb. (bkz. Kiss,
cilt II, s. 484ss.)

Sümerce: *si* (262x: ED IIIa, ED
IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III,
Erken Eski Babil, Eski Babil, Orta
Babil) wr. *ve* "boynuz". Pek çok
dilde olduğu gibi (örn. İngilizce
cornel, French *corneille*, Slovakça
drien, vb.), *cornel* adı "boynuz"
kelimesinden türetilmiştir.

Sonyu, Sonyukhkeleti hun

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümerce: Belirsiz, of <Sum. sun, wr. sun5 "çoğul kökü kur[girmek]" (çünkü Hunların en azından bir kısmı Karpat havzasına Doğu'dan girdi) veya karakterize eden <Sum. sun (16x: Eski Babil) wr. sun7; sun5 "kibirli olmak".

sopru...**henlefelé, soprunhegyalja,****SopruniSoproni, szu, szuh- fel, felső**

Macarca:-

Türkçe anlamı: -

Akadca: šēpu "birinin yetkisi altında, aracılığıyla; ayak; yol", Sümerce ğiri "ayak"ın tercümesi, anlamsal olarak "hegyalja "dağın eteği"ne uyuyor.

sukézfej, subirösszefogás,**suchazaraszentmonda,****SuchongadiSuhongádi,****suchüszent, örök, suchünesoha,****suchütinmegszentelni,****sugijmécsodaszarvas,****sujekhkézfejek**

Macarca: su + chü (hű), Csongrádi

Türkçe anlamı: su + chü (sadık), Csongrádi

Sümerce: kišib (11x: Eski Babilce) wr. kišib-la2; kišib "el, bilek". Sum ki- bir sonraki örnekte olduğu gibi düşmüş görünüyor.

súr, surimköszönet, köszönöm, surild, surindmesebeli, surimköszönöm, surinmegköszönni,

Macarca: -

Türkçe anlamı: -

Sümerce: ki sur (5x: Eski Babilce) wr. ki sur "bir sınırı işletmek için", kisura (80x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. ki-sur-ra "sınır; bölge"

sülesündisznó

Macarca: sün, sül, sün-disznó

Türkçe anlamı: kirpi, kirpi domuzu

Sümerce: zuhul (4x: Eski Babilce) wr. zu-hu-ul "delmek"

szá(h?)száj

Macarca: száj (<Proto-Ural *šuwe)

Türkçe anlamı: ağız

Sümerce: alt (126x: Ur III, Eski Babilce) wr. su-ub; alt; sub6” emmek; ovmak”

szaghin,

szaginszagolni,szaghuszag

Macarca: szag, szagolni

Türkçe anlamı: koku, kokmak

Sümerce: zig (8574x: Lagash II, Ur III) wr. zig3 “şişmek; tüketmek; yükselmek”. Anlamsal olarak bkz. illik vsillat.

szamarvki, *vmiszámára,*
szamtükhraszámotokra,szanszám

Macarca: szám, ... számára

Türkçe anlamı: sayı, ... için

Sümerce: sa (452x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. sa2; sax(ZAG); se3 “eşitleştirmek, karşılaştırmak, rekabet etmek, eşit olmak, rakip olmak”

szamthenírni, *szántani,*
szamtaghszántó-földműves

Macarca: szántani "saban sürmek"

Türkçe anlamı: sürmek

Sümerce: sala (2x: Eski Babilce) wr. gēšsal-la; sal-la "sabanların bir tanımı"

szánúr, bácsi

Macarca: kan [?]

Türkçe anlamı: yaban domuzu [?]

Sümerce: saĝ, wr. saĝ4 "kral

szátszáz (<Proto-Finno-Ugric *śata)

Macarca: száz

Türkçe anlamı: yüz

Sümerce: sud (488x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. sud; su3-ud “(olmak) uzak; (olacak) uzak, uzun ömürlü” veya kud (1111x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. kuduz; gur5 “kırmak, kesmek; kesmek”. PFU *śata'nın ya çok erken bir ödünç alma olduğuna ya da Proto-IE *dek'om, *dek'em- ile genetik olarak ilişkili olduğuna inanılıyor; *(d)k'em-t-o-, ilk ünsüzlerin gelişimi, IE dillerini bir centum ve bir satem grubunda farklılaştırmaya yol açmıştır. Sum'dan beri. Başlangıcı s- ve bir

tanesi k- olan bir soydaşımız var, PFU formunun *şata doğru olup olmadığı ve PFU ve PIE'deki "100" kelimelerinin ilişkili olup olmadığı sorusu ortaya çıkıyor. Sümer altmışlık sayı sisteminde "100" için bir kelime olmadığı göz önüne alındığında, hem sud hem de kud anlamsal olarak mümkündür.

szavaszó, beszéd, szavajülemid, szavajületildszógyülemédés, szótár

Macarca: szó, szav-

Türkçe anlamı: kelime, kelime-

Sümerce: sa (46x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. sa2 "tavsiye etmek, öğüt vermek" veya zib (16x: ED IIIb, Ur III) wr. za3; zib "bir işaret; işaret, jeton; renk, boya", belki de Sum'da olağandışı olmayan her iki kelimenin de kirlenmesi.

szeghánasztal, szeghildasztal

Macarca: szeg, szeglet, szegni

Türkçe anlamı: çivi, köşe, çivilemek

Sümerce: zag (902x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski

Babilce) wr. zag "yan; sınır, hudut, bölge; limit"

szeitszét

Macarca: szét, szét-, szana-szét

Türkçe anlamı: sökme, sökme, kelime/sana bölme

Sümerce: sud (488x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. sud; su3-ud "(olmak) uzak; (olmak) uzak, uzun süreli; (olmak) derin"

szeleszél, SzelevuKorea, Japán(?)

Macarca: szél, szel-

Türkçe anlamı: rüzgar, rüzgar

Sümerce: til (770x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. til3 "yaşamak". Anlamsal olarak burada "nefes almak, yaşamak" ile "üfleme; nefes, rüzgar", bkz. Yunanca anemos "nefes, rüzgar", Latince animus "zihin", Yunanca pneîn "üfleme", pneūma "nefes, rüzgar" > "zihin, dünyanın ruhu".

szerszer, *eszköz,*

szerineszközlenni,

eszközzéválni, szeritineszköztkészít

eni,

szeritágheszközkészítő,**szerinszer**
elni,szérinszűlni,szérild,
széribiszületés,szérisszülés,széri
tinszületni, **szertiszív,**
szirünesenszívtelen,
szertinszeretni,szertighszerető,
szertild, **szirünildszeretet,**
szerelem, **szirünesiszeretnivaló,**
szíves, **szirüniszerelmes,**
szirünildszerelmes

Macarca: szer, ször

Türkçe anlamı: zaman, zamanlar

Sümerce: šar (245x: ED IIIa, Ur III, Eski Babilce) wr. šar2; šar; šar2-šar2 "bütünlük, dünya; (olmak) sayısız; 3600". Sum verildi. form, Macarca orijinal anlamı. szer "enstrüman" değil, "sayısız, ... kez" idi. Macarcadan farklı olarak, kök Sum. šar > Hunca. szer-/szirMacarca'nın anlamını devraldı. szer-et-/szer-el ve hatta szív- semantik nedenlerle.

szikekiszikkadtpatak völgy,
szikesiszikes,szikiszáraz,szikildsz
áraz,sziripusztaság, *legelő,*
szirildsíkság, *szirissíkság,*
Szuoi**Sziriusz** (Szárászág)

Macarca: szik, szikkadni

Türkçe anlamı: ışıltı, sükse

Sümerce: sig (343x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce, 1. binyıl) wr. sig "(olmak) zayıf; (olmak) düşük; (olmak) ince; (olmak) dar". Toprakla ilgili "zayıf" kuru anlamına gelir ve natron-toprak kurudur, bu da aszik, aszú (v.s.) ile etimolojik bağlantıyı kurar. Bu nedenle, PU formunun anlamı yanlıştır. Son örneğe benzer şekilde, mevcut durumda da Sum. Kök sigHuncadan devraldı. Anlamsal nedenlerle Macarca'nın anlamları da. száraz ve sik.

szkáltasánta

Macarca: sánta, sántikálni

Türkçe anlamı: topal, topallamak

Sümerce: sul (2x: Eski Babilce) wr. su-ul-su-ul "sakat olmak", muhtemelen Sum ile kirlenmiş. hunu (20x: Ur III, Eski Babil) wr. hu-nu; hu-hu-nu "zayıf olmak (hayvanlardan); sakat kalmak; çaresiz olmak".

szo(a)ruszarv

Macarca: szarv, szaru

Türkçe anlamı: boynuz, boynuzlar

Sümerce: si (262x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, Orta Babil) wr. si “boynuz; parmak; üzülme”

szorősz

(*hajú*), **szorild**, *szürke*, **szüviszősz**

Macarca: szürke

Türkçe anlamı: gri

Sümerce: sur (69x: ED IIIb, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. sur; sur8 "yanıp sönmek". Yine bu durumda, HuncadakiSum. Kök sur devraldı. İlgili Macarca. Kelimesinin anlamı ősz.

szöm, szümszem, szömennézni

Macarca: szem

Türkçe anlamı: göz

Sümerce: sim (4x: Eski Babilce) wr. sim; si-im “elemek, süzmek”. Hunca szömen, Huncadan türetilmiştir. szöm, szüm, Sum gibi. igiduhSum'dan “bakmak”. igi “eye”, Macarcadayken türetilmiş fiil szemelni "seçmek, elemek" anlamına gelir.

szurrkard, **Szureni** *Arcturus*, *Kardos* (*Szuronyos*)

Macarca: szürni, szurony

Türkçe anlamı: bıçaklamak, süngü

Sümerce: sur, wr. sur4 "kumaş kesmek için"

takakapa

Macarca: kapa

Türkçe anlamı: çapa

Sümerce: durtaba (11x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce) wr. dur10 tab-ba "balta", ilk hece kaybıyla.

talbatalp

Macarca: talp

Türkçe anlamı: tek

Akadcadulbum "gezegen ağacı". EWU'ya göre, s. 1475, Kuzey İtalyanca'dan ödünç alındı, bkz. Valsuganatalpa “ağaç kütüğü”. Valsugana, Rhaetianların merkezinin Orta Avrupa'da olduğu ValdiNon'dan (Nonsberg) çok uzakta olmadığından, Hunca ve Macarca kelimeler büyük olasılıkla Akk.-Rhaetdulbum kelimesine geri döner. Anlamsal olarak da uyuyor: “planetree” > “stump” > “bottom” > “sole”. Planettree, Germen

Platane vb. zaten adında "düz" (taban gibi) için "uçak" kelimesine sahiptir.

tar *tar, kopasz*

Macarca: tar

Türkçe anlamı: kel

Sümerce: tar (237x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. tar; tarar "kesmek"

tártár,

tároló, tareildtársikapcsolat,

taretintartani, taretisitárs

Macarca: tár, tárolni, társ

Türkçe anlamı: kütüphane, dergi, mağaza, refakatçi

Rhaetic: *torva "tahıl ambarı, depo" (Brunner ve Tóth 1987, s. 98)

tauanyagikár, károsodás,
taudkáros, **tauildkárosodás,**
nagykár, **tauth?** gepida

Macarca: tót, Tóth (aile adı)

Türkçe anlamı: göl, Toth

Sümerce: utud (847x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. tud; u3-tu; tuud

"doğurmak (doğmak), çocuk doğurmak". Sumutud> Eski Yüksek Almanca thiot "halk" (cf. EWU, s. 1535, ancak Sum kökünden bahsetmeden) ve daha sonra Macarca'da Slovkça'da ve Slovence'de olumsuz bir adlandırmadır, Hunlar ise düşmanları olan Gepidler için kullandı. Bu arada, bu, Hint-Avrupa öncesi *thiu-/*theu-/*tau- (cf. Umbriantaut- "insanlar") kökünün Eski Yüksek Almanca'dan ödünç alınamayacağını ve bunun ödünç alınmadığını kanıtıyor. Hint-Avrupa, ama Hint-Avrupa Sum'dan ödünç aldı.

tavató

Macarca: tó, tav-

Türkçe anlamı: göl, göl-

Sümerce: tul (109x: Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. tul2; |LAGAB×TIL| "halk çeşmesi; balık havuzu, çukur; hendek, kanal; kazı, hendek" [?]

távárkereskedelem,

táváresikereskedő,

**touvárkereskedelem, touváresiker
eskedő**

Macarca: -

Sümer: tab (1x: Eski Babil) wr. tab;
tab4 "arkadaş, ortak"

teh(j?), tehi*föld, földi, tijj***föld, tid,**
tijd,
tijdi*kitüntetettnagyobbföldterület*

Macarca: táj

Türkçe anlamı: manzara

Sümerce: tag (266x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce, Orta Babilce) wr. tag "dokunmak, tutmak".

teir, tircsapda, kelepce, tőr,
teiritér, terepenge, él, terild*csapda*

Macarca: tőr

Türkçe anlamı: hançer

Sümerce: dur (9x: Eski Babilce) wr. dur10 "balta", ancak bkz. ayrıca ġiri (198x: ED IIIb, Ebla, Eski Akad, Ur III, Eski Babil) wr. ġiri2; urudġiri2; me2-er; me-er; me-ri "ustura; kılıç, hançer"

telikhi*teleki*

Macarca: telek, telep; Teleki (aile adı)

Türkçe anlamı: arazi, site; Teleki

Sümerce: til (770x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. til3 "yaşamak; otur (oturup); oturmak"

tengér, tengir ,tengird*tenger,*
tengirdi*rengeteg*

Macarca: tenger; rengeteg

Türkçe anlamı: deniz, çok, bolca

Sümerce: diġir (1837x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. diġir; dim3-me-er; dim3-me8-er; dim3-mi-ir; di-me2-er "ilah, tanrı, tanrıça". Türkçede tanrı "tanrı" ve Moğolca tenger "tanrı" olduğundan, anlamsal gelişme muhtemelen: "tanrı" > "gök" > "deniz"dir, burada "gök" ile "deniz" arasındaki bağlantı ortak olarak mavi ile yapılır. Renkten ya da cennetin denizde yansımından yapılır.

tenin, tüntenni, Tenjü*föürirang*

Macarca: tenni, tesz-, tev-

Türkçe anlamı: yapmak, test etmek, harekete geçmek

Sümerce: tag (266x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce, Orta

Babilce) wr. tag “dokunmak, tutmak; bağlamak; saldırmak”

termetinteremni,

termintermeszteni,

teremtildteremtés, **termed**termelés, **terigyógyír**

Macarca: teremni, termeszteti, teremteni, termelni, vb.

Türkçe anlamı: yaratmak, yetiştirmek, büyümek, üretmek, vb.

Sümerce: du (20x: ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. du3 "ekmek", tir (105x: Ur III) wr. u2tir "bir bitki". Yine bir kelimenin anlamının farklı bir Sümerce olduğu bir durum var. Kök (Macarca gyógy-) Hunca tarafından devralındı.

tesláng, **tesin,**

tesjánlángolni(!), teszthtűz,

teszthitűzbőlvaló, **teszhild**tűzes**Te sjághild,** **Tesjaghild**Kaukázus, „Lánghegység”

[?], **Tesongadi**Tesongádi

“Lángvidék” [?], **Tesvijukeleti hun király,** “Lángj”

Macarca: tűz, tűz-

Türkçe anlamı: ateş

Sümer: tab (13x: Eski Babil) wr. tab; tab2” yakmak, ateş etmek; boyamak (kırmızı); markalamak, işaretlemek”

thágafátyol, kendő

Macarca: tákolni

Türkçe anlamı: harcamak, yapmak için

Sümerce: tuku (151x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. tuku5 "dövmek, kumaşın vuruşu; dokumak”

thegehely, (a téregyrésze), **thegisz**tegez, **thekegömb,** **thekildgö mbölyű,** **thekin,** **thekitinnézni,** **tekinteni,** **tikertükör**

Macarca: tegezni, teke, teknő, tekerni, tekinteni, tenni (<Proto-FU *teke-), tükör

Türkçe anlamı: titreme, bowling, kaplumbağa, büküm, görünüm, yap (<Proto-FU *teke-), ayna

Sümerce: tag (266x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce, Orta Babilce) wr. tag “dokunmak, tutmak; bağlamak; saldırmak”

thumdugó,
tumbabuzogány

tomvas,

Sümerce: dug (1x: ED IIIa) wr.
dug3mušen; dumušen “bir kuş”

Macarca: tömni, tömb

Türkçe anlamı: doldurulmuş, blok

Sümerce: idim (12x: Eski Babilce)
wr. idim "(olmak) ağır". Yine farklı
Sümerce anlamsal karışıklığı var.
Macarca'da farklı olarak ele
alınması Hunca'dan kaynaklanıyor.

tilnyelv,tilinnyelvelni

Macarca: nyelv

Sumerian: ĝeli (5x: eski Babilce)
wr. ĝeli3 “boğaz; nefes borusu”.
Sümerce. ĝ = /ŋ/, yani Huncada.
Macarcadayken ŋ- > g- > t-, ŋ- >ny
(ñ).

ti te, tijinttiéd,tinkhüttéged

Macarca: te

Türkçe anlamı: sen

Sümerce: za-e, zé (sözleşmeli)
“sen”

timistiszta, timsildtisztaág

Macarca: Temesvár (Timisoara,
Transilvanya'daki şehir adı, bk.
Kiss, cilt II, s. 632)

Türkçe anlamı: Timisoara

tikhiti,tibitektietek

Macarca: ti

Türkçe anlamı: ti

Sümerce: me-en-zé-en, za-e-me-
en-zé-en, yani 2. şahıs zamiri. sg.
za-e, zé önek ve son eklerle (Edzard
2003, s.55)

Sümerce: tam (16x: Eski Akadca,
Eski Babilce) wr. tam; tan2
"(olmak) parlak; (olmak) saf;
arındırmak; (olmak) temiz" > Ön
Latince *tamisiu>Buchenstein, vb.
taméys, tamés “un elek” (cf.
AlfrédTóth, HistorischeLautlehre
der Mundarten von La Plié da
Fodom ..., Stuttgart 2007, s. 15,
205). Macarca tisztta'nın Sümer
kökü yerine, Hunca Temesvár'ın
adını aldığı Temes nehrine uyan bir
isim olan "temiz" anlamına gelen
Sümerce tam'ı almıştır. Ancak
Sümerce tam kelimesini Ön

tiknazirenparáználkodni

Macarca: tyúk, tik

Türkçe anlamı: tavuk, sadece

Latince bir dile (Rhaetic?) de verdi, burada anlamı “temiz”den “temizleyici”ye dönüştü, daha sonra Buchenstein kelimesi unu temizleyen bir elek anlamına gelir.

tivítű

Macarca: tú (< *Proto-FU *teke3)

Türkçe anlamı: iğne

Sümerce: dih (132x: Ur III, Eski Babilce) wr. ġešdih3; dih3; ġeštehi “dikenli bir ot”

tíztíz

Macarca: tíz, tíz-

Türkçe anlamı: on, on-

Sümerce: teš (222x: Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. teš2 "birlik". "On" sayısı, Sümer'in altmışlık sayı sistemine ait değildi.

toka, tokaikelet, keleti, Toku Keleti-tartományok

Macarca: tok, Toka-patak (nehir adı), Tokaj (yer adı)

Türkçe anlamı: mersin balığı, Toka deresi, Tokay

Sümerce: Macarca tok <dug (3196x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. dug; dugx(BI) “(kil) çömlek”. Kárpátok (Karpát dağları) kil için de kendi adlarına sahip olduğundan: Akadcakarpatum “kil kabı” ve Karpát havzası Avrupa'nın doğusunda olduğundan, Hun ve Macar sözcükleri arasında anlamsal bir bağlantı olabilir.

tondintudni, tondetudás, ismeret, tudzsi, tudzsisitudós, tuedtudás, tuedekhtudomány, tuedjülemildlexikon [?]

Macarca: tudni, tudás, tudomány, vb.

Türkçe anlamı: bilmek, bilgi, bilim, vb.

Sümerce: zu (964x: ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. zu “bilmek; öğrenmek”

Akadca: edūm (çift kelime?)

tonzu, tonszudiszno [?]

Macarca: disznó

Türkçe anlamı: domuz

Sümerce: šah (1117x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, 1. binyıl) wr. šah2; šah “domuz”, ŠAHZEDA, wr. ŠAH.ZE2.DA; ŠEŠ.DA “bir domuz”, zeh (6x: Eski Babil) wr. ze2-eh; zah; zahéh “domuz yavrusu”

Akadca: šāhū “id.”

topinlépni, topalépés

Macarca: taposni, topogni, tapogatni, vb.

Türkçe anlamı: çiğnemek, gıcırdamak, ellemek

Sümer: tab (1x: Eski Babil) wr. tab “düzleştirmek için”

tor tor, ünnepség, torintorozni

Macarca: tor

Türkçe anlamı: kırmak

Sümerce: tar (237x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. tar; tarar “kesmek(boydan boya kesmek); kesmek”.

tuojifenyő, tuojekh, tuojidfenyves

Macarca: tö (<Proto-Altay *tēmò)

Türkçe anlamı: kök

Sümer: dim (38x: ED IIIa, ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babil) wr. dim; dim3; ġešdim “kolon, sütun, direk”

turárok

Macarca: túrni (<Proto-FU *toŋre3-)

Türkçe anlamı: kazmak (Yürüyüş yapmak anlamıda vardır.)

Sümerce: dun (32x: ED IIIb, Eski Akadca, Eski Babilce) wr. dun “kazmak”

turdatánc, turdintáncolni

Macarca: csárdás; Torda (yer adı) [?]

Türkçe anlamı: Geleneksel Macar Halk Dansı, Torda

Sümerce: tur (277x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce) wr. tur3; e2tur3 “hayvan ahır”. Geleneksel Macar halk dansı olan csárdás, adını dans salonuna sahip kırsal bir restoran olan csárda'dan almıştır.

türentúrnieltúrni, elviselni, türetinvéghezvinni

Macarca: túrni, tür-

Türkçe anlamı: tahammül etmek

Sümerce: dirig (2166x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, Orta Babil) wr. diri; RI “(olmak) güçlü olmak, aşmak”

tüve*teve*

Macarca: teve

Macarca anlamı: deve

Sümerce: dibid, wr. di-bi-id "deve". Deve, Orta Çağ'a kadar hem Mezopotamya'da hem de Karpat havzasında yerli olduğundan ve başka hiçbir Avrupa dilinde deve için benzer bir kelime bulunmadığından, kelime denklemi Sümerce dibid = Hunca tüve = Macarca teve, Macar süreklilik teorisinin tartışılmaz bir kanıtıdır.

tüvi*tö*

Macarca: tö (<Proto-Altay *tèmò)

Türkçe anlamı: kök (Macarcada “göl” anlamında vardır.)

Sümer: dim (38x: ED IIIa, ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babil) wr. dim; dim3; gēšdim “kolon, sütun, direk”

udatha, **udanagyapa**

Macarca: id-(ös) apa

Türkçe anlamı: id- (ata/ eski) baba

Sümerce: ud (29106x: Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. ud “gün; sıcaklık; ateş; yaz mevsimi; Güneş”. Anlamsal olarak: “ısı, yaz” > “zaman” (Macarca idő) > “eski” (Hunca ud(a)).

ughi-igaz

Macarca: igaz

Türkçe anlamı: (?)

igi (3906x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil, belirsiz) wr. igi; i-bi2; igi3; i-gi “ilk, önce; ön; yüz”

ugupart

Macarca: gége, hón; Tiszaug (yer adı) [?]

Türkçe anlamı: gırtlak, koltuk altı

Sümerce: gu (753x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. gu2 "kıyı, yan; boyun"

ullūhamis, ullūnhamisan

Macarca: ál- “yanlış, taklit”

Türkçe anlamı: sözde, yanlış

Sümerce: alan (399x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. alan; urudalan “heykeli; biçim”. Anlamsal olarak: "sahte kişi olarak heykel" > "yanlış".

urrváros, urrusághország, haza, urrusiuralkodó, varavár

Macarca: vár, város, ország

Türkçe: kale, kasaba/şehir, ülke

Sümerce: iri (2070x: ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. iri; iriki; uru2; uru11; iri11 "şehir", iri, wr. i-ri “(olmak) yüksek”, ir (35x: Eski Babil) wr. ir9; ir3 "güçlü". Macarca ország ve Hunca urruságh'ın Macarca vár, város ve Hunca urr, vara ile hiçbir ilgisi yoktur, çünkü <Macarca or-, úr, ur- ve Hunca urru- < Sümerce ur (22x: Eski Babil) wr. ur "adam". Bu nedenle, Hunca vara'daki ilk v- ile Hunca urr'deki u-, vb.'nin, bu kelimelerin orijinal olarak fonetik olarak farklılaştırılmış olması gerektiğini göstermesine rağmen,

Hunca'da başka bir anlam karmaşası yaşıyoruz.

üjő, üjkh, jönkhök

Macarca: ő, ök

Türkçe anlamı: o, onlar

Sümerce: a-ne, e-ne

ükerökör

Macarca: ökör

Türkçe anlamı: öküz

Sümer: ug (23x: Eski Babil, 1. binyıl) wr. ug; ugx(PIRIG×ZA) “aslan; efsanevi bir aslan; büyük bir kedi”

ún, üjn lila

Macarca: ön “ide” (<Proto-FU *säwnä)

Türkçe anlamı: sen “burada/buraya” (<Proto-FU *säwnä)

Sümerce: šum (3x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Babilce) wr. šumku6 “bir balık”. Balık leylak olmadığı için anlamsal olarak sorunlu.

vadinszármazni,

vadatinszármaztatni, **vadi**
származás

Macarca: fejni, fel, fel-/föl-, védni

Türkçe anlamı: süt, yukarı, yukarı / yukarı, korumak

Sümerce: bad (147x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bad; ba; be2 “(olmak) uzak; açmak”. Hunca kök ünlülerine göre, Macarca vad “vahşi” kelimesinin kökeni olan Sümerce bad “sert zemin” ile karıştırılabilir.

vahalsó; *le*, **vah isia (isja)**bizony, *ez pedig*

Macarca: bizni, biztos, bizony, vb.

Türkçe anlamı: güven, tabii, emin

Sümerce: bu (1x: Eski Babilce) wr. bu-u2bu-u2 "sır"

vantaerdő, **vantai**, **vantasi**,
vantierdős, *erdei*

Macarca: fenyő, fenyves (<Proto-finno-Ugric *p8n3 “köknar”)

Türkçe anlamı: çam (<Proto-finno-Ugric *p8n3 “köknar”)

Sümerce: manu (477x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski

Babilce) wr. ġešma-nu; ma-nu “bir ağaç, belki söğüt”

varinvárni

Macarca: várni

Türke anlamı: bekle

Sümerce: urin (32x: ED IIIb, Ur III, Eski Babilce, Orta Babilce) wr. urin "korumak için"

vásárvásár

Macarca: vásár, vásárolni, vásárnap

Türkçe anlamı: adil, satın al, Pazar

Sümerce: ba (839x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ba” paylara bölmek, paylaştırmak, ikiye bölmek; tahsis etmek” + sa (991x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. sa10 “ödemek, satın almak; ödenecek, satılacak”. Sümerce ba-sa ayrıca > Türkçe pazar “pazar” > Macarca pazar “savurgan, savurgan”, pazarolni “israf etmek, savurgan olmak” yani aynı Sümerce kelime Macarca'ya iki kez ödünç alınmıştır.

vase (*réz*) *fém, bronz*

Macarca: vas

Türkçe anlamı: demir

Sümerce: uš, wr. uš15 “bakır kap”

Akadca: uššum “temel”

vatah*rossz*

Macarca: vacak

Türkçe anlamı: -

Sümerce: pag (2x: Eski Babilce, Orta Babilce) wr. pag "kapatmak, sınırlamak, kafese koymak (bir kuş)". EWU'ya göre, s. 1593, Macarca vacak “değersiz; ıvır zıvır, çöp” Macarca vacok “hayvanların yattığı yer; eskimiş kumaş; metal armatürlü (Fransızca: valise, Almanca: Felleisen), temel anlamı "çanta, çuval, cep" olan bir tür kasa. Bu nedenle Macarca bakó, fogni, fogoly ve papucs sözcükleri de Macarca vacak, vacok ve Hunca vatah ile ilişkilidir.

vaughin*vágy**ni, vaughavágy*

Macarca: vágy*ni, vágy; üzni*

Türkçe anlamı: özlem, arzu; kovalamak

Sümerce: ed (595x: ED IIIb, Eski Akad, Lagash II, Ur III, Erken Eski

Babil, Eski Babil) wr. ed3; |UD×U+U+U.DU| “yukarı veya aşağı gitmek, yükselmek”

vedevő

Macarca: vő, vej-

Türkçe anlamı: hukuken erken evlat (üvey evlat), damad (?)

Sümerce: pap (86x: Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. pap “baba; erkek, erkeksi; Erkek kardeş”

velefele, veljev*mifelé, vereji, werejivmifelé, vmivojlevmifölé*

Macarca: fel-/föl-, felé, fent, fenn

Türkçe anlamı: yukarı, doğru, yukarıda

Sümerce: bad (147x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bad; ba; be2 “(olmak) uzak” Rhaetic: fel(phel), bel “efendim” (Brunner ve Tóth 1987, s. 97), cf. Macarca felség “majesteleri”

velgetin(*el*)*felejteni, velge, velgete*(*el*)*felejtés*

Macarca: feledni, felejteni; félni (<Proto-Uralik *pele-)

Türkçe anlamı: unutmak, korku

Sümerce: buluh (3x: Eski Babilce) wr. bu-luh; bu-lu-uh2; bu-lu-uh3; buluh “korkmak, titremek, korkmak”. Macarca feledni ve felejteni, EWU'ya göre, s. 374, hem “kökeni meçhul” hem de “kurgusal bir kökten türetilmiştir” (!). Hunca velge- ve Macarca fel-, fél-sözcüklerinin Sümerce etimolojisi ne fonetik ne de anlamsal sorunlara neden olur.

verdzsevég, vége

Macarca: vég

Türkçe anlamı: son

Sümerce: ugu (1025x: Ur III, Eski Babilce) wr. ugu2; ugu; ugu3; ugux(|U.SAG|); ugux(|A.U.KA|); ugux(SAG@n@g) “açık, üzerinde, yukarıda; karşısında; bundan fazla; Tepe”. Muhtemelen anlamsal olarak ilişkili Sümerce bar kelimesiyle bir başka karışıklık da “dışarı, (öteki) taraf; arka; dış; Macarca begy, bör, far, faragni, fèrni, mart, perem'in kökü olan kenara koymak”

VereniAntares (*Véreny, Verseny*)

Macarca: verseny, versenkedni, verekedni

Türkçe anlamı: rekabet, dövüş

Sümerce: urin (5x: Eski Babilce) wr. urin; u3-ri2-in "kan". Antares, adını Yunan savaş tanrısı Yunan antiArēs'tenalığından, Sümer etimolojisi anlamsal olarak uyuyor. Fonetik olarak, Macarca'nın versen- kelimesine sahip olmasına rağmen, Hunca'nın veren- olması ilginçtir ama Macarca verekedni'de -s- de yoktur, çünkü tüm kelimeler Macarca vér ve Hunca veri “kan” gibi aynı etimolojiye sahiptir. Dolayısıyla -s-, Macarca vörös ve Hunca verisi “kanlı” türetmesinden türemiş olabilir.

verivér, verisi vörös (= véres)

Macarca: vér, véres, vörös

Türkçe anlamı: kan, kanlı, kırmızı

Sümerce: urin (5x: Eski Babilce) wr. urin; u3-ri2-in "kan"

VerilunMars (*Vérhold*)

Macarca: vér, véres, vörös

Türkçe anlamı: kan, kanlı, kırmızı

Sümerce: urin (5x: Eski Babilce) wr. urin; u3-ri2-in "kan". -lun< Latince luna “ay”; bkz. Pralun.

veszpru ... henvminfelfelé

Macarca: fel-/föl-, felé, fent, fenn

Türkçe anlamı: yıkarı, doğru, yukarıya, yukarıda

Sümerce: bad (147x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. bad; ba; be2 “(olmak) uzak

Rhaetic: fel (phel), bel “efendim” (Brunner ve Tóth 1987, s. 97), cf. Macar felség “majesteleri”. Bkz. vele; pru, sopru. Elbette Hun dili ve- = Macar fel- nin ilk kısmıdır, bu nedenle Hun dilindeki veszpru belki de ve(le)- + soprušēpu "aracılığıyla, birinin etkisi altında; ayak; yol", çevirisi olarak yorumlanmalıdır. Anlamsal olarak “hegyalja 'dağın eteğine” uyar, Sümerce giri “ayak”.

vezivíz, vezitevejsze

Macarca: víz (<Proto-Ural *wete)

Türkçe anlamı: su

Sümerce: biz (12x: Eski Babilce) wr. bi-iz; biz "damla damla akmak, damlamak"

Akadca: başāšum (< Sümerce biz). Bu durumda, hem Macarca víz (acc. vizet, *vizot veya *vizat değil) hem de Sümerce bizdeki damak kökü ünlüsünden bu

kelimenin Sümerceden Akadca ödünç alan Rhaet. başāšum'dan değil, doğrudan Sümerceden geldiğini söyleyebiliriz. Bir damak kökü-sesli gösterir. Ayrıca PIE *wodor/*wedor/ *uder-, kökünden *çarş- (bkz. Hititçe watar, Sanskritçe udnah, Yunan hydor, Eski Bulgarca, Rus vodası, Litvanyalı vanduo, Eski Prusya wundan, Galce uisge “su”, Latince unda “Dalga”, Sümercenin biz inden kaynaklanır ve dolayısıyla genetik olarak Macarca víz ve Hunca vezi ile de ilişkilidir. Hunca vezit ve Macarca vejsze sadece semantiktir (vejsze sudaki bir balık kapağıdır), ancak fonetik olarak ilişkili değildir, çünkü Macarca vejsze< Sümerce gisig (15x: Ur III, Eski Babil) wr. gi-sig; gi-sig7 “bir kamyş çit”; semantik ilişkiden dolayı kelime köklerinin karıştırılmasına bir başka örnek.

vijuĵ, vijesijász, VjesiSagittarius (Nyilas), VijuAquila (Ĵ)

Macarca: ĵj, ív (<Proto-Uralic *joŋ(k)s3 “yay”)

Türkçe anlamı: yay, kemer

Sümer: gun (1x: Erken Eski Babil) wr. al-gu2-gu2 "bükülmek"

virághvirág, Virágh(*Virág*)

Macarca: virág, virítani, virradni, virrasztani

Türkçe anlamı: çiçek, çiçeklenme, şafak, nöbet

Sümerce: bur (78x: ED IIIa, Eski Akadca, Ur III) wr. bur2; bu7 “ışık; parlamak, parlaklık”

vitiharc, háború, vitesi *harcos*

Macarca: vívni, vita, vitatni, vitatkozni (<Proto-FU *woje)

Türkçe anlamı: kavga, tartışma

Sümerce: u (1x: Eski Babilce) wr. u8; u2 "yenmek". Macarca vív- ve vi-tat- karşılaştırmasının gösterdiği gibi, gövde aslen Hunca, Macarca *vi-'dir. Czuczor-Fogarasi'de (s. 215) víni'yi de buluruz: “Ágyukkalvíni a várat”.

vojezsír, vaj?, faggyú?

Macarca: vaj (<Proto-FU *woje)

Türkçe anlamı: tereyağı

Sümerce: i (8654x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. i3; u5; u2 “yağ; Tereyağı”

volgjin, volgünfolyni, volgildidő (*folyamat*), **volgildid***történelem*, **volgildtued***történelem*, **volgjaghfol** *yó*, **volgjam***sokáigtartó-*, **voljmaholnap**

Macarca: folyni, folyó, folyam, folyatni (<Proto-Ugric *p8l3-)

Türkçe anlamı: akmak, nehir, akış, devam etmek

Sümerce: par (130x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce) wr. pa5; pa6 “(küçük) kanal, sulama hendeği”

Akadca, Rhaetic: palgu “id.”. –l- nedeniyle, Hun volg-/volj- ve Macar folly- Sümerceden Akadlar veya Rhaetians tarafından türetilmiş olmalıdır (Akk. palgu kelimesi eski Rhaetian topraklarında hidronimide hala mevcuttur, bkz. Tóth ve Brunner 2007 , s. 111, 112). Açıkçası, Sumarian par >Akk., Rhaet. palg- (Sami dillerinde olağan üç ünsüz kökün genişletilmesi) aynı zamanda Volga nehrinin adının temelidir.

vomsárkány, vombakígyó (*kicsi*)

Macarca: bony-olítani, fonni, vonni

Türkçe anlamı: kemikli, örgülü, döndürmek, çekmek, çıkarma

Sümerce: pana (63x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ġešpana; ba-na; ġešpanax(ŠE.NUN&NUN|) "yay; geometrik bir şekil". Hunca "yılan" vom-ba (ba "hayvan") kelimesinin kanıtladığı gibi, Hunca vom- bu tür bir hayvan için bir özellik olmalıdır: "yay hayvanı", yani "yılan", - diğer dillerin çoğunda - kelime "ejderha" anlamını devraldı.

vuliúj

Macarca: új (<Proto-FU *wud'e)

Türkçe anlamı: yeni

Sümerce: ud (29106x: Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. ud "gün; Güneş". Anlamsal olarak bkz. Macarca reg(gel) "sabah (< sıcaklık, ısı)" ve rég-i, ö-rög "eski".

vülaróka

Macarca: eb

Türkçe anlamı: (?)

Sümerce: urbara (33x: Eski Babilce) wr. ur-bar-ra "kurt" Akadca barbaru "id."

vüldivölgy

Macarca: völgy

Türkçe anlamı: vadi

Sümerce: id (1086x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. id2; id3; id6; id7; id5 "nehir, su yolu, kanal"

vün, vüneljönni (*vendégségbe*),
vündvendég, vündildvendégség,
vüniövö(*ember*)

Macarca: jönni, jössz, jöv-

Türkçe anlam: yön, gel

Sümerce: gin (924x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. gin6; gi-na; gi-in; ge-en; gin "olmak" kalıcı; gelmek", ġen (2789x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. ġen; ma "gitmek için; akmak. dökülmek". EDU'ya göre, s. 1619, Macar satıcısı "misafir" < Kuzey İtalya venedigo "Venedik" < Veneti (Kuzey İtalya'daki eski bir IE halkının adı), bkz. Venedik-Venezia-Venedig. Ama bkz. aynı adın serseriler için de kullanıldığını ve bu da Rumen Venedikli "yabancı, istenmeyen kişi"yi tarafsız Kuzey İtalyanca kelimesinden çok daha iyi açıklar. Dolayısıyla, Macar vendég

muhtemelen Hun dilinden devralınmıştı ve vün-d- vs. vün-'deki -d-, vün- çok yaygın FU türetme ekinden başka bir şey değildir (cf. Macar tapadni, eredni, vb.). Başka bir deyişle: Burada, yaygın Hunca kelime-kök karışıklıklarından birine değil, Macarca bir Hunca alıntı kelimeye sahibiz.

vüreghöreg

Macarca: öreg, régi (<Proto-FU *serä)

Türkçe anlamı: yaşlı, eski

Sümerce: šar (245x: ED IIIa, Ur III, Eski Babilce) wr. šar2; šar; šar2-šar2 “bütünlük, dünya; (olmak) sayısız; 3600” (“sayısız yıl” anlamında “eski”, 3600 Sümer altmışlık sayı sisteminde en büyük sayıydı).

vüviöv

Macarca: öv (<Proto-FU *wiñä, *wüñgä)

Türkçe anlamı: kemer

Sümerce: niġin (214x: ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. niġin2; niġin “çevrelemek; dolaşmak”, ib (36x: Eski Akadca, Ur III, Eski Babilce)

wr. ib2 “kalçalar; orta”. Proto-FU formu ya yanlış ya da farklı: Sümerce n-ŋ > PFU w-ŋ.

wakhtináhítani, óhajtani, waktiadáhítat

Macarca: áhítani, aj/áj, ajak, ajazni, ájó, ajtó, óhajtani, sóhajtani, száj [?]

Türkçe anlamı: imren, aj/ay, dudak, kovalamak, yiyen, kapı, dilek, iç çekme, ağız

Sümerce: u, wr. u "delik", Akadcaşılı tarafından çevrilmiş olup hem fonetik hem de anlamsal olarak tüm Macar ve Hun formlarını (önceki örneklerde olduğu gibi prostetik w-/v- ile) açıklar, ancak sójaitani ve száj'ı açıklamaz. Sóhajtani'de, “iç çekme” anlamına gelen birçok kelime s- ile başladığı için yansıma etkisi olduğu varsayılabilir, bkz. Almanca seufzen, Fransızca soupirer, İtalyanca sospirare, vb. ancak száj genellikle < Sümerce sub dilinden türetilir (126x: Ur III, Eski Babilce) wr. su-ub; sub; sub6 “emmek”, ancak bu kelime aynı zamanda “boşluk” anlamına gelen Sümerce ub hecesini içerir, bu nedenle yukarıda listelenen tüm

Macarca ve Hunca kelimelerle aynı anlama gelir.

whel-, whet [?]-*vel, vel-*

Macarca: -val/-vel, vel- (<Proto-FU *welje “kardeş, arkadaş”)

Türkçe anlamı: ile

Sümerce: guli (91x: ED IIIb, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. gu5 li; gu-li; gu7-li “arkadaş, yoldaş”

wiloiafáklya

Macarca: világ, villám, villanni, villogni, vb.

Türkçe anlamı: dünya, şimşek, flaş, yanıp sönmeye

Sümerce: bil (50x: Ur III, Eski Babilce) wr. bil2; bil3; bil “yanmak”

WourdusziOrdosziű

Ordos (Macaristan'daki çeşitli coğrafi isimler, bkz. Kiss, cilt II, s. 282), Çin'in Ordos platosu (Hun anavatanının bir kısmı), Ordos (Moğol dili), Ordos a hunokegyikkoraiöshazája

Macarca: orda

Türkçe anlamı: orda (?)

Sümerce: urud (992x: ED IIIb, Eski Akad, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. urud; urud2 "bakır". Theword orda “kind of cottagecheese, Ziger” is accordingto EWU, p. 1066 “probably of Illyrianorigin”, yet, there is nosuchwordattested in Illyrian. Büyük olasılıkla Sümerce “bakır” kelimesi: urud, bugünkü Çin eyaleti Ordos'a (daha sonra Moğolların bir kısmı tarafından ele geçirildi) adını verdi. Hun anavatanlarından birinde adını verdi: “bakır diyarı” ve Hunlar bu eşsiz peynir biçimini Karpat havzasına getirmişlerdir. Bu, sözcüğün Macarlar ve komşu uluslar tarafından ödünç alındığı (Rumen urdası "koyun sütünden yapılan tatlı ricotta", Aromunik urda " bir tür yağlı peynir", Bulgarca ürda “yağsız süttten ricotta”, Yunanca ürda “peynir türü”, Slowakian urda “inek buzağıladıktan sonra ilk süt” vb.).

wra-ra, -re, -reá; rá

Macarca: -ra/-re (büyütme eki), rá- “üzerinde, üzerine”, rajta “üzerinde him/ her/it”

Türkçe anlamı: hedef

Sümerce: -ra/-r(a) (ismin e hali eki)

wuri , **würighör**, **würenör**,
WürenOrion, **würükh**,
würesiörség

Macarca: ör, örség

Türkçe anlamı: muhafız, koruma

Sümerce: ur (441x: ED IIIa, ED IIIb, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babilce, Eski Babilce) wr. ur2; ur5 "kök, taban". Hunlar, Orion için isimlerini, "Orion"un anlamı ve dolayısıyla kökeni hala biliniyorken seçmiş olmalıdır: Yunanca orínein "hareket etmek, uyarmak", Latince oriri "kökeni", origo "köken", çünkü M.Ö. Orion'un Macarca isimleri Kaszás, Scytus, Ozirisz veya Nimród'dur. Şimdi, Hunların Yunanlılarla bağlantıları vardı, ancak Yunan orínein, Hunca würen ve Macar ör arasındaki bağlantılar açık değil. Öyleyse, Hunların tüm bu isimler için orijinal Sümer tabanını korudukları varsayılmalıdır: Macarca hayatta kalmayan veya Orion adı için Macarlar tarafından Hunlardan ödünç alınmayan "kök, taban".

wusteostor, **wusturkisostor**,
wüstenhajtani (állatot),
wüstiállathajtás

Macarca: ostor

Türkçe anlamı: kırbaç

Sümerce: usan (47x: ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Eski Babilce) wr. kušusan3; ġesusan3; kušu4-za-an "kırbaç", Macarcada bulunmayan tipik Hun küçültme eki -r ile.

wülinölni

Macarca: ölni

Türkçe anlamı: öldür

Sümerce: ul, wr. ul4 "öğütmek"

zaraniarany

Macarca: arany

Türkçe anlamı: altın

Sümer: urud (992x: ED IIIb, Eski Akad, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. urud; urud2 "bakır" + nun (4x: Eski Babil) wr. nun "metal bir nesne"

Akadca: erū "bakır" + nunnu "metal bir nesne". Hunca z- büyük olasılıkla sarı renkle altının

benzerliğinden kaynaklanmaktadır:
Hunca sarakh, Macarca sárga.

zarughszár

Macarca: szár

Türkçe anlamı: kaka

Sümerce: zar (425x: ED IIIb, Ur III) wr. zar3; zar “demet (arpa); demet yığını”

zarughzáró

Macarca: zárni

Türkçe anlamı: kapat

Sümerce: za, wr. za “kapatmak için?”

zelihszolga, zelinşzolgální

Macarca: szolga, szolgální

Türkçe anlamı: hizmetçi, hizmet

Sümerce: sukka1 (3469x: ED IIIa, ED IIIb, Ebla, Eski Akadca, Lagash II, Ur III, Erken Eski Babil, Eski Babil) wr. sukka1 "sekreter, memur" (metatezli).

zeri szárny, **zerildszárnyas**, **zerinszár(ny)ni** (?), **szárnyalni**, **szállni**, **zerintszárnyaló**

Macarca: szárny

Türkçe anlamı: kanat

Sümerce: sur (1x: Eski Babilce) wr. ġešsur9 “mızrap?; müzik enstrümanı?”. Mızrap, müzik aletlerinin tellerine dokunmak için bir kanada benzeyen küçük bir bağa parçasıydı. Hunca'da, Macarca szárny "kanadı (bir kuşun)", szárnyalni "uçmak" ve anlamsal olarak ilişkili szállni "uçmak" için etimolojik olarak farklı Sümerce kelimelerin yine bir karışıklığı vardır.

zezildzöld, zize, zezifalevél

Macarca: zöld

Türkçe anlamı: yeşil

Sümer: usal (23x: ED IIIb, Ur III, Eski Babil) wr. u2-sal; u8-sal; SAL. |LAGAB×(GUD+GUD)|.DI? ; |LAGAB×(GUD+GUD)|.DI.UD.S AL? “çayır, mera”

zu, zurpatak, zud, zivudzivatar, zudorkiszivatar

Macarca: zúdulni, zúdítani, zubogni

Türkçe anlamı: mırıldanma,
mırıldanmak, dökme

Sümerce: su (34x: Eski Babilce,
Orta Babilce) wr. su3; su13
"serpmek". Hunca zu ve zur'un
küçültücü biçimi, yukarıda
belirtilen Macarca sözcüklerin
gövdesinin, genellikle varsayıldığı
gibi, zúd- değil, zu- olduğunu da
gösterir ve böylece zubogni
"kaynamak", "içine dökmek"
anlamına gelen kelimelerle aynı
kelime ailesine aittir

BÖLÜM XV

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİNİN TÜRKOLOJİYE KATKILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Hacı Veli BİŞKİN*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8360906>

*MEB Aksaray Hizmetiçi Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü. El-mek:
biskin1@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7420-2655

GİRİŞ

Türkoloji kelimesinin sözlüklerde değişik tanımları bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi olan Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te kelime “ Türk kültürünü, dil, tarih, edebiyat ve etnografyasını araştıran ilim, Türkiyat.” olarak verilirken yine bu bağlamda, “Türkoloji le uğraşan ilim adamı, Türkoloji bilgini” olarak da *Türkolog* kelimesi kullanılmaktadır (2006;3217).

Türkoloji kavramı Avrupa'da XIX. yüzyılda gelişmiştir. Ülkemizde de bu yüzyılın sonunda yani Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde önem kazanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti Devletini kurduğunda Türk dili, Türk edebiyatı, Türk kültürü, Türk sanatı, Türk coğrafyası ve Türk etnografyasına büyük önem vermiş bu alanda önemli çalışmalar yaptırmıştır. Bu bağlamda baktığımızda karşımıza Mustafa Celalettin Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Şemsettin Sami, Necip Asım; Wilhelm Radloff, W. Gibb, A. Vambery, V. Thomsen bu manada önemli çalışmalar yaparak Türkiye'deki aydınları etkilemişlerdir (Öner, 2015; 88).

İstanbul Darülfünunu bünyesinde “Türkiyat Enstitüsü” kurulur ve sekiz maddelik bir talimatnameyi de Gazi'nin imzasına sunarlar. Enstitü'nün başına da M. Fuad Köprülü getirilir ve Enstitü'nün amaçları on madde ile kısaca çevrelenir (Özkan, 1997; 1-3). Enstitünün çalışmalarında Rus ve Sovyet Türkolojisi ilham kaynağı olmuştur. Elbette Bakü'nün de Türkoloji çalışmalarına yön verme noktasında tartışmasız önemli bir yeri vardır. Nitekim bu noktada 1926 yılında gerçekleşen “SSCB I. Türkoloji Kurultayı” ve burada alınan kararlar önem arz etmektedir (Buran, 2010; 190-306).

Muharrem Ergin bu çalışmaya da kaynaklık eden iki makaleyle katkı sunmuştur (Ergin, 1960; 133-160; Ergin, 1961; 109-128).

Türk dili ve edebiyatına katkı noktasında üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları bölümü ve Türkçe Eğitimi bölümleri lisans düzeyinde eğitimler vermişler ve ardından da gerek Sosyal Bilimler Enstitüsü gerekse de kurulan diğer enstitü ve merkezler bünyesinde lisansüstü çalışmalara yön vermişlerdir.

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi de Türkolojiye katkı anlamında günümüzde önemli işler yapmaktadır. Bu manada Türk Dili ve Edebiyatı bölümü 1993; Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları bölümü 2012; Eğitim

Fakültesi bünyesinde kurulan Türkçe Eğitimi bölümü de 1997 yılında kurulmuş ve eğitimlerine devam etmektedirler. Bu bölümler Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde -Avrasya Araştırmaları da dahil- yüksek lisans ve doktora programlarıyla lisansüstü çalışmalarla özelden kendi amaç ve hedeflerine genelde ise Türkolojiye katkı sunmaktadırlar.

Türkolojiye Türk Dili ve Edebiyatı alanı dışında elbette diğer alanlar da –sanat tarihi, tarih, coğrafya vd.- katkı vermektedir. Ancak bu çalışma Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe Eğitimi, Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları alanları ve bu alanlara kaynaklık eden lisansüstü çalışma programlarıyla sınırlandırılmıştır.

A. TÜRKOLJİ(TÜRK LÜK BİLİMİ) ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmada ilk lisans üstü çalışmanın yapıldığı 1998 yılından 2023 Mart ayına kadar Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları ve Türkçe Eğitimi bölümlerinde Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Avrasya Araştırmaları Merkezi üzerinden yaptırılmış olan lisansüstü çalışmaların¹ değerlendirilmesi değişik açılardan ele alınmıştır:

A.1. Lisansüstü Çalışmalara Değişik Açılardan Bakış

Tablo 1.Türkiye ve Türkiye dışından tez yapanların sayısı

TEZ YAPANLARIN MENŞEİ		
	YÜKSEK LİSANS	DOKTORA
TÜRKİYE' DEN	245	15
TÜRKİYE DIŞINDAN	17	8

Türkiye dışından yüksek lisans yapan öğrencilerin on dördü Türk Dili ve Edebiyatı; üçü Avrasya Araştırmaları Merkezi üzerinden çalışmalarını tamamlamışlardır. İlk öğrenci olarak Dinara ERJUMANOVA, *Kazak*

¹ Şimdiye kadar söz konusu tarih itibariyle 262 yüksek lisans; 23 doktora tezi tespit edilmiş olup bu çalışmaya kaynaklık eden lisansüstü çalışmaların bibliyografyası yıllar bazında hazırlanmış ve en kısa zamanda yayınlanacaktır.

Bilmeceleri, adlı tezini Doç. Dr. Hikmet Koraş danışmanlığında 2014 yılında tamamlamıştır. Öğrencilerin yüksek lisans yaptığı ülkelerin dağılımına bakıldığında ise bunların 7 Kazakistan; 3 Afganistan; 2 İran; 2 Uygur; 1 Sarı Uygur; 1 Kırgızistan ve 1 Azerbaycan'dan olduğu görülmektedir.

Doktora yapan öğrencilerin beşi Türk Dili ve Edebiyatı; üçü Avrasya Araştırmaları Merkezi üzerinden çalışmalarını tamamlamışlardır. İlk öğrenci olarak Karlygash ASHIRKHANOVA, *Kazakistan'da Halk Hekimliği*, adlı tezini Prof. Dr. Nedim Bakırcı danışmanlığında 2014 yılında tamamlamıştır. Öğrencilerin yüksek lisans yaptığı ülkelerin dağılımına bakıldığında ise bunların 5 Kazakistan; 1 Uygur; 1 Kırgızistan ve 1 Azerbaycan'dan olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Türkiye ve Türkiye dışından tez yapan öğrencilerin cinsiyet dağılımı

TEZ YAPAN ÖĞRENCİ CİNSİYET DAĞILIMI			
		YÜKSEK LİSANS	DOKTORA
TÜRKİYE	ERKEK	124	11
	KIZ	121	4
	TOPLAM	245	15
TÜRKİYE DIŞI	ERKEK	7	4
	KIZ	10	4
	TOPLAM	17	8
GENEL TOPLAM		262	23

Türkiye dışından yüksek lisans yapan öğrencilerin geldikleri ülkelere bakıldığında; **kız öğrencilerin** Kazakistan'dan 6, Kırgızistan'dan 1, Uygur-Sarı Uygur'dan 2, İran'dan 1 (Eski Türk Ed.), Afganistan'dan 1 (Eski Türk Ed) olmak üzere toplamda 11; **erkek öğrencilerin ise** Uygur'dan 1, Azerbaycan'dan 2 (1'i Yeni Türk Edebiyatı), İran'dan 1(Eski Türk Ed), Afganistan'dan 2 (1'i Yeni Türk Edebiyatı) olmak üzere toplamda 6 öğrenciden oluşmaktadır. Farklı bilim dalları çıkıldığında 12 öğrencinin de Lehçe-Türk Dili alanında yüksek lisans tamamladığı tespit edilmiştir.

Türkiye dışından doktora yapan öğrencilerin geldikleri ülkelere bakıldığında; **kız öğrencilerin** Kazakistan'dan 3, Uygur'dan 1 olmak üzere toplamda 4; **erkek öğrencilerin ise** Azerbaycan'dan 1, Kırgızistan'dan 1, Kazakistan'dan 2 (her ikisi de Türk Halk Edebiyatından) olmak üzere toplamda 4 öğrenciden oluşmaktadır. Farklı bilim dalları çıkıldığında 6 öğrencinin de Lehçe-Türk Dili alanında yüksek lisans tamamladığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. Tezlerin yıllara göre dağılımı

TEZLER/YILLARA GÖRE					
YILLAR	YÜKSEK LİSANS SAYISI	DOKTORA SAYISI	YILLAR	YÜKSEK LİSANS SAYISI	DOKTORA SAYISI
1998	3	-	2012	11	-
1999	5	-	2013	7	-
2001	2	-	2014	18	1
2002	2	-	2015	22	-
2003	11	-	2016	6	-
2004	6	-	2017	10	1
2005	2	-	2018	16	-
2006	11	-	2019	28	5
2007	14	-	2020	10	3
2008	9	-	2021	12	8
2009	8	-	2022	26	5
2010	14	-			
2011	9	-			
TOPLAM				262	23

Yıllar bazında ilk yüksek lisansın 1998, doktoranın 2014 yılında yapıldığı görülmektedir. 2003 yılından itibaren onlu rakamların üzerinde sayıyı geçtikleri 2014 yılından itibaren ise yirmili sayıları geçtiği görülmektedir. Doktora yapan öğrencilerde ise 2019 yılından itibaren bir artış olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Yüksek Lisans ve doktora tezlerinin danışmanlara göre dağılımı

DANIŞMANLARA GÖRE //YÜKSEK LİSANS ve DOKTORA TEZİ					
S.NO	DANIŞMANLAR	YÜKSEK LİSANS	DOKTORA	TOPLAM	BİLİM DALLARI
1	S. Hıncal NAKİBOĞLU	14	-	14	Türk Dili
2	Muzaffer AKKUŞ	10	-	10	Türk Dili
3	Ahmet BÜYÜKAKKAŞ	16	-	16	Türk Dili
4	Erdiñ DEMİRAY	5	-	5	Türk Dili
5	Talip YILDIRIM	3	-	3	Türk Dili
6	Abdullah KÖK	3	-	3	Türk Dili
7	Elçin YILMAZKAYA	6	-	6	Türk Dili
8	Serpil SOYDAN	2	-	2	Türk Dili
9	Mevlüt GÜLTEKİN	13	-	13	Çağdaş T. Lehçeleri
10	Hikmet KORAŞ	26	9	35	Çağdaş T. Lehçeleri
11	Meryem ARSLAN	4	-	4	Çağdaş T. Lehçeleri
12	Akartürk KARAHAN	4	-	4	Çağdaş T. Lehçeleri
13	Fatma ERTÜRK	4	-	4	Çağdaş T. Lehçeleri
14	Meder SALİEV	1	-	1	Çağdaş T. Lehçeleri
15	Adem YELOĞLU	3	-	3	Çağdaş T. Lehçeleri
16	Faruk ÇOLAK	12	3	15	Türk Halk Edebiyatı
17	Namık ASLAN	18	-	18	Türk Halk Edebiyatı
18	Nedim BAKIRCI	17	1	18	Türk Halk Edebiyatı
19	Nevin GÜMÜŞ	16	-	16	Eski Türk Edebiyatı
20	Ziya AVŞAR	15	6	21	Eski Türk Edebiyatı

21	Hatice İÇEL	13	-	13	Eski Türk Edebiyatı
22	Bekir ÇINAR	12	1	13	Eski Türk Edebiyatı
23	Keziban PAKSOY	6	-	6	Eski Türk Edebiyatı
24	Abdulkerim ABDULKADİROĞLU	1	-	1	Eski Türk Edebiyatı
25	Genç Osman GEÇER	13	-	13	Yeni Türk Edebiyatı
26	N. Hikmet POLAT	10	-	10	Yeni Türk Edebiyatı
27	Ramis KARABULUT	12	3	15	Yeni Türk Edebiyatı
28	Sibel BULUT	1	-	1	Yeni Türk Edebiyatı
29	Hidayet ÖZCAN	1	-	1	Yeni Türk Edebiyatı

Bilim dallarına göre yapılmış tasnife bakıldığında; Türk Dili alanında 61 yüksek lisans, 2 doktora (ancak bu alandaki doktoralar Çağdaş Türk Lehçeleri alanı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hikmet Koraş tarafından yaptırılmıştır); Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatı alanında 55 yüksek lisans 7 doktora; Türk Halk Edebiyatı alanında 47 yüksek lisans, 4 doktora; Eski Türk Edebiyatı alanında 64 yüksek lisans 7 doktora; Yeni Türk Edebiyatı 37 yüksek lisans, 3 doktora görülmektedir.

Tablo 5. Lehçe bazlı yüksek lisans ve doktora çalışmaları

LEHÇEBAZLI ÇALIŞMALAR			
S.NO	DANIŞMANLAR	YÜKSEK LİSANS	DOKTORA
1	Hikmet KORAŞ	26	7
2	Ahmet BÜYÜKAKKAŞ	6	-
3	Mevlüt GÜLTEKİN	5	-
4	Akartürk KARAHAN	4	-
5	Fatma ERTÜRK	4	-
6	Meryem ARSLAN	3	-
7	Adem YELOĞLU	3	-
8	Erdinç DEMİRAY	1	-
9	Genç Osman GEÇER	1	-
10	Hatice İÇEL	1	-
11	Meder SALİEV	1	-

12	Nedim BAKIRCI	-	1
13	Faruk ÇOLAK	-	2
14	S. Hıncal NAKİBOĞLU	1	-
TOPLAM		57	10

Lehçe bazlı yapılan çalışmalar da ise yüksek lisansların sekiz tanesinin Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatı bölümü öğretim üyeleri; iki tanesinin Türk Dili bölümü öğretim üyeleri; üç tanesinin Türk Halk Edebiyatı öğretim üyeleri; bir tanesinin ise Yeni Türk Edebiyatı öğretim üyeleri üzerinden gerçekleştirildiği görülmektedir. Doktora yapanları yedisinin Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatı bölümü, üç tanesinin ise Türk Halk Edebiyatı alanında yapıldığı görülmektedir.

Tablo 6. Anabilim Dallarına göre yapılan çalışmalar

S.NO	ANA BİLİM DALLARI	YÜKSEK LİSANS	DOKTORA
1	Türk Dili ve Edebiyatı	231	19
2	Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatı	13	-
3	Avrasya Araştırmaları Merkezi	8	4
4	Türkçe Eğitimi	10	-
TOPLAM		262	23

Doktora ve yüksek lisans çalışmalarının yaptırıldığı ana bilim dallarında Türk Dili ve Edebiyatında önemli bir fark olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Anabilim Dallarına göre yapılan çalışmalar

S.NO	BİLİM DALLARI	YÜKSEK LİSANS	DOKTORA
1	Türk Dili	61	2
2	Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatı	52	7
3	Türk Halk Edebiyatı	60	4
4	Yeni Türk Edebiyatı	37	3
5	Eski Türk Edebiyatı	52	7
TOPLAM		262	23

Yapılan lisansüstü çalışmalar bilim dalları bazı değerlendirildiğinde yüksek lisansta hemen hemen dengeli bir dağılımın olduğu görülmektedir. Doktora da ise Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatı ile Eski Türk Edebiyatında aynı sayıda ve diğer bilim dallarına göre fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Yüksek lisansta çalışılan konular

YÜKSEK LİSANSTA ÇALIŞILAN KONULAR		
BİLİM DALI	KONU	
TÜRK DİLİ	<p>Metin İncelemesi (<i>Grammer-Metin-İnceleme</i>), Ağız İncelemesi (<i>Kepsut Yöresi, Elmalı Kasabası ve Yöresi, Yahyalı ve Yöresi, Yozgat ve Kırıkkale</i>), Görünüş ve Zaman Morfemleri, Tamlamalar (<i>Sıfat T.</i>), Hayvan Adları (<i>VIII. – XIII yy arası eserler</i>),</p>	<p>Kelime Grupları (<i>Süheyl ü Nevbahar</i>), Sentaks İncelemesi, Söz Dizimi, Cümle Bilgisi, Söz Varlığı ve Mukayesesi (<i>Aşık Mahzuni Şerif, Dede Korkut- Anadolu Ağızları</i>), Tarihi Kıpçak Türkçesi, Yer Adları (<i>Aksaray, Erdemli, Adana, Osmaniye, Mardin/Kızıltepe</i>), Mental Fiiller (<i>Nihal Atsız-Ruh Adam</i>), Çekim ve Yapım Ekleri (<i>Metin bazlı, Tarama Sözlüğü</i>), Edatlar (<i>Dede Korkut</i>),</p>
	<p>Mukayeseli Hikaye İncelemesi, Âşık İncelemesi (<i>Âşık Hakkı Tanrıku, Âşık Dertli Polat, Âşık Ozan Safai, Âşık Kıraç Ata, Âşık Özemir, Âşık, Aliboğlu, Âşık Gulfani</i>), Monografi (<i>İmamoğlu, Şereflikoçhisar, İskilip, Suşehri, Ortaköy, Elazığ/Baskil</i>), Dergi İncelemesi (<i>Niğde Halkevi ve Akpınar, Eskişehir Halkevi ve Kültür Dergisi</i>), Motif ve Ritüeller (<i>Sevgili- 17 ve 19. yy, İmtihan, Şikari Divanı, Kırşehirli Abdallar, Türk Kültüründe Analık</i>),</p>	<p>Dil, Folklor, Halk Ed. Değerlendirmesi ve İncelemesi (<i>Yörükler, Bartın, Erciş, Yahyalı, Tarsuz/Gülek</i>), Eski Türk İnanışları (<i>Erciş, Konya/Gökyurt Köyü, Silifke, Çamardı</i>), Geçiş Dönemi Adetler, Doğum, Ölüm, Evlenme Geleneği (<i>Düziçi, Misis</i>), Halk Bilimi ve Folklorik Unsurları (<i>Hikaye-roman üzerinden/ Halide Edip, Refik Halit Karay, Kemal Tahir, Nazan Bekiroğlu, Kemal Bilbaşar, Abbas Sayar, Mahmut Makal, Orhan Kemal, Nazım Hikmet, Âşık Şenlik</i>), Geleneksel Çocuk Oyunları (<i>Niğde</i>), Cönk (<i>Niğde, Bor</i>), Mani (<i>Niğde</i>), Türkü (<i>Kırşehir</i>), Masal (<i>Ereğli</i>), Halk Hekimliği (<i>Düziçi</i>)</p>

ESKİ TÜRK EDEBİYATI	<p>Klasik Türk Şiiri (<i>Gül'i Rana</i>),</p> <p>Doğu-Batı Retoriği, Türk Şiirinde Gül</p> <p>Metin İncelemesi (<i>Mecmua'-i Kasaid'i Türkiye, Revani Divanı, Manzume-i Tasavvuf, Değerli Taşlar, Hazinetü'l-Ebrar</i>,</p>	<p><i>Cemü'l-Hakayık, Mecmua'i Eş'ar, Mecmua'i Talip, Müntehabat-ı Edebiyye, Dürri Divanı, Kerküklü Tabiboğlu Divanı, Yahya Nazim Divanı, Mecmua'i Fevaid, Kenzü'l Kübera ve Mehekkül-Ulema, Kıvami Fetihnamesi</i>), Şair İncelemesi (XV. yy)</p>
YENİ TÜRK EDEBİYATI	<p>Roman İncelemesi (<i>Mehmet Niyazi Özdemir</i>), Dergi İncelemeleri (<i>Servet-i Fünun ve Resimli Uyanış, Yeni Mecmua, Kitapçılık, Kitap, Yeni Kitap, Zaman Gazetesi,</i></p>	<p><i>Dersaadet Gazetesi, İstiklal Gazetesi, Sabah Gazeteleri, Tasvir-i Efkar Gazetesi, İkdam Gazetesi, Yeni Tasvir-i Efkar Gazetesi, Dost Dergisi, Silah Dergisi ve Gazetesi, Ülkü Dergisi</i>), Tiyatro (<i>Emine Işınısu</i>)</p>
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇE ve ED.	<p>Şahıs İncelemesi (<i>Amancan Jakıp, Şevket Rahman, Mağjan Cumabaylı</i>), Özbek Türkçesi (<i>Zarf-füller, Edatlar, Birleşik füller, Kelime grupları, Zarf-sıfat-zamir, İsim ve Fiil Çekim ekleri</i>), Türkmen Türkçesi (<i>Sözlükler üzerinden kelime yapımı</i>), Şiir İncelemesi (<i>Halime Hüdayberdiyeva, Usman Najir</i>), Uygur Türkçesi (<i>Yapı bakımından edatlar, Cümle bilgisi, Kültürel değişim, Roman inceleme, Sarı Uygur Ed. İncelemesi</i>),</p>	<p>Azerbaycan Türkçesi (<i>Azerbaycan Dergisi inceleme, Azerbaycan Kültür Dergisi, Dil İncelemesi</i>), Kazak Türkçesi (<i>Zarf-fül, Fiil çekim ekleri, Cümle bilgisi, Eşanlımlı kelimeler, Kazak milli kimliği, Kazak Türkçesi ve alfabesi, Kazak bilmeceleri, Kazak hikayeciliği-Amancan Jakıp,-, Dil politikası, Tıp terimleri</i>), Kazan-Tatar Türkçesi (<i>Başkurt fıkraları, Başkurt Türkçesi isim yapım ekleri</i>), Kırgız Türkçesi (<i>Söz varlığı, cümle bilgisi, Kırgız basını, Kırgız Türkçesi isim yapım ekleri</i>), Türkistan'da Cedid, Türk şiveleri karşılaştırmalı yapım ekleri.</p>

Tablo 9. Doktorada çalışılan konular

DOKTORADA ÇALIŞILAN KONULAR	
BİLİM DALI	KONU
<i>TÜRK DİLİ</i>	Metin İncelemesi(<i>Gramer-Metin-İnceleme</i>)
<i>TÜRK HALK EDEBİYATI</i>	Halk Hekimliği, Şeşendik Sözler, Motif Yapısı, Toy, tören ve kutlamalar(<i>Kazakistan</i>)
<i>ESKİ TÜRK EDEBİYATI</i>	Metin İncelemesi
<i>YENİ TÜRK EDEBİYATI</i>	İdeolojik Eğilimler, Romancı-Şair İncelemesi(<i>Sevinç Çokum, T.S. Eliot</i>)
<i>ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇE ve ED.</i>	Gazete İncelemesi(<i>Azerbaycan</i>), Roman İncelemesi(<i>Kazak Türkçesi</i>), Şiir İncelemesi(<i>Rozisayit</i>), Geçiş Dönemi Kızgıncası, Destan İncelemesi, Türkiye Türkçesi- Kazakça Atasözleri Karşılaştırması

Tablo 10. Tezlerde çalışılmayan konular

ÇALIŞILMAYAN KONULAR	
Basit Sözler	Ninni
Eş Sesliler	Tekerleme
Zıt Anlamlılar	Ağıt
Alıntılar	Evren-Zaman
Bağlı Cümle	Anı
Ad Tamlaması	Efsane
Cümle Öğeleri	Bitkiler
Kuramlar	Hayvanlar
Cır	İnsan
Alğıs- Karğıs (Dua- Beddua)	Maddi Kültür
	Manevi Kültür

Şimdiye kadar yaptırılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde tabloda tespit edilmiş olan konular henüz çalışmamıştır.

Tablo 11. Akademik hayata giren öğrenciler

AKADEMİK HAYATA GİREN ÖĞRENCİLER			
S.NO	AD-SOYAD	ÇALIŞILAN ÜNİVERSİTE	UNVANI
1	Suat ÜNLÜ	Akdeniz Ü.	Prof. Dr.
2	Talip YILDIRIM	Uşak Ü.	Prof. Dr.
3	Akartürk KARAHAN	Yıldırım Beyazıt Ü.	Prof. Dr.
4	Enver KAPAĞAN	Bolu Abant İzzet B. Ü.	Doç. Dr.
5	Filiz Meltem ERDEM UÇAR	Nevşehir Ü.	Doç. Dr.
6	Sercan DEMİRGÜNEŞ	Niğde Ü.	Doç. Dr.
7	Tayfun HAYKIR	Gazi Ü.	Doç. Dr.
8	Hakan YALAP	Nevşehir Ü.	Dr. Öğretim Ü.
9	Özlem GÜNGÖR	Uludağ Ü.	Dr. Öğretim Ü.
10	Abdullah UÇAR	Selçuk Ü.	Dr. Öğretim Ü.
11	Perizat YERTAYEVA	Niğde Ü.	Dr. Öğretim Ü.
12	Meder SALİEV	Niğde Ü.	Dr. Öğretim Ü.
13	Adem YELOĞLU	Niğde Ü.	Dr. Öğretim Ü.
14	Erdinç DEMİRAY	Niğde Ü.	Dr. Öğretim Ü.
15	Murat ALTUĞ	Aksaray Ü.	Dr. Öğretim Ü.
16	İsmail GÜNEŞ	Aksaray Ü.	Dr. Öğretim Ü.
17	Yılmaz BACAĞLI	Karabük Ü.	Dr. Öğrt. Görev.
18	Hamza ŞEKER	Bartın Ü.	Dr. Öğrt. Görev.
19	Tahsin YÜKSEL	Selçuk Ü.	Öğrt. Görev.
20	Dilber TAHİROĞLU	Mardin Artuklu Ü.	Dr. Öğretim Ü.
21	Nimet ALPARSLAN	Niğde Ü./YDYO	Dr. Öğrt. Görev.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Değişik açılardan değerlendirdiğimiz çalışmalara kendi özelinde değerlendirdiğimizde gelecekte bu alanda çalışma yapmak isteyenlere katkı sağlayacağını düşündüğümüz birtakım verilere de ulaşmaktayız:

- Lisansüstü çalışma yapan öğrencilerin menşelerine bakıldığında Kazakistan'dan gelen öğrencilerin sayısının daha fazla olduğu görülmektedir.
- Lisansüstü çalışma yapan öğrencilerin cinsiyet dağılımına bakıldığında ise gerek Türkiye'den gerekse Türkiye dışından çalışan öğrencilerin cinsiyet dağılımlarında bir denge olduğu görülmektedir.
- Akademik hayatın içerisine giren öğrenciler açısından bakıldığında şimdiye kadar yirminin üzerinde öğrenci ile önemli bir katkı sunmuştur.

- d. Yıllar bazında ilk yüksek lisansın 1998, doktoranın 2014 yılında yapıldığı görülmektedir.
- e. Bundan sonrası için Türkolojiye katkı anlamında çalışılmadığı tespit edilen konulara ağırlık verilmesi bütünlük açısından iyi olacaktır.
- f. Türkolojiye katkı anlamında üniversite bünyesindeki bölümlerden Türkolojiye kaynaklık eden alanlarda yapılan diğer lisansüstü çalışmalar da tespit edilerek üniversitenin sunmuş olduğu katkı tam olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Ayverdi, İlhan (2006), Misalli Büyük Türkçe Sözlük, cilt 3, O-Z, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

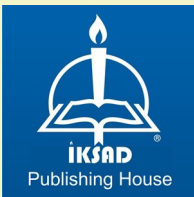
Buran, Ahmet (2010), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ergin, Muharrem (1960), “Türkoloji Bölümü Tez Çalışmaları I”, TDED, X, s. 133-160.

Ergin, Muharrem (1961), “Türkoloji Bölümü Tez Çalışmaları II”, TDED, XI, s. 109-128.

Öner, Mustafa (2015), “Türk Dünyası ve Türkoloji”, Aydın Türklük Dergisi, yıl:1, Sayı:1, s. 87-93.

Özkan, Mustafa (1997), “Kuruluşunun 70. Yılında Türkiyat Enstitüsü”, Türkiyat Mecmuası, cilt XX, İstanbul, 1-11.

ISBN: 978-625-367-264-5